

॥ श्रौतपाठः ॥
(ŚRAUTAPĀTHA
A VEDIC READER)

(Pt. II)

(080
C.U.
166/42)

॥ श्रौतपाठः ॥

A VEDIC READER

FOR M. A. STUDENTS

IN TWO PARTS

PART I, SAMHITĀS

PART II, BRĀHMAṆAS

PART II

0800.11

166/42

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1942

BCU 862

Printed in India

Published by the Calcutta University and Printed by J. C. Sarkhel at
Calcutta Oriental Press Ltd., 9, Panchanan Ghose Lane, Calcutta.

129727

द्वितीयो भागः

ब्राह्मणानि

मूचीपत्रम्

पूर्वखण्डम्

मूलम्	पत्रम्
१। ऐतरेयब्राह्मणम्	१-१०६
२। साङ्ख्यायनब्राह्मणम्	१-१६
३। शतपथब्राह्मणम्	१६-२४
४। तैत्तिरीयब्राह्मणम्	२४-४७
५। ताराव्यमहामाहणम्	४८-५४
६। षड्विंशब्राह्मणम्	५५-६७
७। जैमिनीय तलवकारब्राह्मणम्	६८-७३
८। गोपथब्राह्मणम्	७३-८४
९। ऐतरेयारण्यकम्	८४-८८
१०। तैत्तिरीयारण्यकम्	८८-१०४
११। आश्वलायनश्रौतसूत्रम्	१०४-१०६
संशोधनम्	१०६५

उत्तरखण्डम्

भाष्यम्	१-१४४
१। ऐतरेयब्राह्मणभाष्यम्	१-४२
२। साङ्ख्यायनब्राह्मणभाष्यम्	"
३। शतपथब्राह्मणभाष्यम्	४२-६४
४। तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्यम्	६६-७४
५। ताराव्यमहामाहणभाष्यम्	७५-११०
६। षड्विंशब्राह्मणभाष्यम्	१११-१२३
७। जैमिनीयतलवकारब्राह्मणभाष्यम्	"
८। गोपथब्राह्मणभाष्यम्	"
९। ऐतरेयारण्यकभाष्यम्	१२३-१३६
१०। तैत्तिरीयारण्यकभाष्यम्	१३६-१४१
११। आश्वलायनश्रौतसूत्रवृत्तिः	१४३-१४५
संयोजनम्	१४५५

पूर्वखण्डम्

मूलम्

१। ऐतरेयब्राह्मणम्

॥ १ ॥

१-३

पुनर्वा एतमृत्विजो गर्भं कुर्वन्ति । यं दीक्षयन्ति । अद्भिरभिषिञ्चन्ति । रेतो वा आपः । सरेतसमेवमं तत्कृत्वा दीक्षयन्ति । मयनीतेनाभ्यञ्जन्ति । आज्यं व देवानाम् । सुरभि घृतं मनुष्याणाम् । आयुतं पितॄणाम् । मयनीतं गर्भाणाम् । तद्यज्ञवनीतेनाभ्यञ्जन्ति । स्वेनैवैनं तद्भागधेयेन समर्धयन्ति । आञ्जत्येनम् । तेजो वा एतदक्षयोर्यदाञ्जनम् । सतेजसमेवमं तत्कृत्वा दीक्षयन्ति । एकविंशत्या दर्भ-
पिङ्गुलैः पाययन्ति । शुद्धमेवैनं तत्पूतं दीक्षयन्ति । दीक्षितविमितं प्रपादयन्ति । योनिर्वा एषा दीक्षितस्य । यद्दीक्षितविमितम् । योनिमेवैनं तस्मां प्रपादयन्ति । तस्माद् ध्रुवाद्योनेरास्ते च चरन्ति च । तस्माद् ध्रुवाद्योनेर्गर्भा धीयन्ते च प्र स्र जायन्ते । तस्माद्दीक्षितं नान्यत्र दीक्षितविमितादादित्योऽभ्युदियाद्वाऽभ्यस्त-
मियाद्वाऽपि वाऽभ्याभावेऽयुः । वाससा प्रोर्णुवन्ति । उत्तरं वा एतद्दीक्षितस्य यद्वासः । उत्वेनैवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति । कृष्णाजिनमुत्तरं भवति । उत्तरं वा उत्था-
ञ्जरायु । जरायुणैवैनं तत्प्रोर्णुवन्ति । मुष्टी कुरुते । मुष्टी वै कृत्वा गर्भोऽन्तः होते । मुष्टी कृत्वा कुमारो जायते । तद्यन्मुष्टी कुरुते । यज्ञं च तत्सर्वाश्च देवता मुष्ट्योः कुरुते । तदाहुर्न पूर्वदीक्षिणः संसद्योऽस्ति । परिगृहीतो वा एतस्य यज्ञः । परिगृहीता देवता । नैतस्यातिरस्ति । अपरदीक्षिण एव यथा तथेति । उन्मुष्य कृष्णाजिनमयभृथमभ्ययैति । तस्मान्मुक्ता गर्भा जरायोजायन्ते । सहैवोन्वेन कुमारो जायते ॥१-३॥

॥ २ ॥

१-६

अथो पञ्चवीर्यं वा एतच्छन्दो यद्विराट् । यन्निषदा तेनोष्णिहागायत्र्यौ । यदस्या एकादशाक्षराणि पदानि तेन विष्टुप् । यन्नयस्त्रिंशदक्षरा तेनानुष्टुप् । न वा एकेना-
क्षरेण छन्दांसि वियन्ति । न ह्याभ्याम् । यद्विराट् तत्पञ्चमम् । सर्वेषां छन्दसां वीर्यमयकृत्वे । सर्वेषां छन्दसां वीर्यमश्नुते । सर्वेषां छन्दसां सायुज्यं सरूपतां सलोकतामश्नुते । अन्नपतिर्भवति । अश्नुते प्रजयाऽन्नाद्यम् । य एवं विद्वान्विराजौ कुरुते । तस्माद्विराजावेव कर्तव्ये । प्रेक्षो अन्न (श्रु० स० ७-१-३) इमो अन्न (श्रु०

स० ७-१-१८) इत्येते । अतं वाच दीक्षा । सत्यं दीक्षा । तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यम् । अथो खल्वाहुः । कोऽर्हति मनुष्यः सर्वं सत्यं वदितुम् । सत्यसंहिता वै देवाः । अनृतसंहिता मनुष्या इति । विचक्षणवर्ती वाचं वदेत् । चक्षुर्वै विचक्षणम् । वि होनेन पश्यति । एतद् वै मनुष्येषु सत्यं निहितं यश्चक्षुः । तस्माद्विचक्षणमाहुः । अद्वागिति । स यद्यदर्शमित्याह । अथास्य भ्रद्भाति । न यद्गूनां च नान्येषां भ्रद्भाति । तस्माद्विचक्षणवर्ती वाचं वदेत् । सत्योत्तरा हेवास्य वाग्मुदिता भवति ॥१-६॥

॥ ३ ॥

३-२

सोमाय क्रीताय प्रोक्ष्यमाणायानुब्रूहि । इत्याहाध्वर्युः । भद्रादभि श्रेयः प्रेहीत्यन्वाह । अयं वाच लोको भद्रः । तस्मादसावेव लोकः श्रेयान् । स्वर्गमेव तल्लोकं यजमानं गमयति । बृहस्पतिः पुर एता ते अस्त्विति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः । ब्रह्मैवास्मा एतत्पुरोगवमकः । न वै ब्रह्मण्यद्विष्यति । अथेमवस्य वर आ पृथिव्या इति । देवयजनं वै वरं पृथिव्यै । देवयजन एवैनं तदवसाययति । आरे शत्रून्कृणुहि सर्ववीर इति । द्विपन्तमेवास्मै तत्पाप्मानं भ्रातृव्यमपथाघते । अधरं पादयति । सोम यास्ते मयोभुव (अ० स० १-९५-९-११) इति तृचं सोम्यं गत्यत्रमन्वाह सोमे राजनि प्रोक्ष्यमाणे । स्वयैवैनं तदेवतया स्वेन च्छन्दसा समर्धयति । सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन (अ० स० १०-७१-१०) इत्यन्वाह । यशो वै सोमो राजा । सर्वो ह वा एतेन क्रीयमाणेन नन्दति । यश्च यज्ञे लप्स्यमानो भवति । यश्च न । सभासाहेन सख्या सखाय इति । एष वै ब्राह्मणानां सभासाहः सखा यत्सोमो राजा । किल्बिषस्पृदिति । एष उ एष किल्बिषस्पृद् । यो वै भवति । यः श्रेष्ठतामश्नुते । स किल्बिषं भवति । तस्मादाहुः । माऽनुयोचः । मा प्रचारीः । किल्बिषं नु मा यातयन्निति । पितुषणिरिति । अन्नं वै पितु । दक्षिणा वै पितु । तामेतेन सतीति । अन्नसनिमेवैनं तत्करोति । अरंहितो भवति वाजिनायेति । इन्द्रियं वै वीर्यं वाजिनम् । आजरसं हास्मै वाजिनं नापच्छिद्यते । य एवं वेद । आगन्देव (अ० स० ४-५३-७) इत्यन्वाह । आगतो हि स तर्हि भवति । अतुभिर्वर्धतु क्षयमिति । अतवो वै सोमस्य राज्ञो राजभ्रातरः । यथा मनुष्यस्य । तैरेवैनं तत्सहा गमयति । दधानु नः सविता सुप्रजामियमिति । आशियमाशास्ते । स नः क्षयाभिरहमिश्च जिग्यत्विति । अहानि वा

अहानि । रात्रयः क्षपाः । अहोरात्रैरेवास्मा एतामाशियमाशास्ते । प्रजावन्त
 रायमस्मे समिन्वतु इति । आशियमेवाशास्ते । या ते धामानि हविषा यजन्ति
 (ऋ० स० १-९५-१९) इत्यन्याह । ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्कानः
 प्रतरणः सुवीर इति । गयां नः स्काचयिता प्रतारयितेधीत्येव तदाह । अवोरहा
 प्रचरा सोम दुर्यानिति । गृहा वै दुर्याः । विभ्यति वै सोमाद्राह आयतो
 यजमानस्य गृहाः । स यदेतामन्वाह । शान्त्यैव । एनं तच्छमयति । सोऽस्य
 शान्तो न प्रजां न पशून्दिनस्ति । इमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति । (ऋ० स०
 ८-४१-३) वारुण्या परिदधाति वरुणदेवत्यो वा एव तावत् । यावदुपनद्धः । यावत्परि-
 धितानि प्रपद्यते । स्वयैवेनं तद्देवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति । शिक्षमाणस्य
 देवेति । शिक्षते वा एव यो यजते । कर्तुं दक्षं वरुण सं शिशाधीति । वीर्यं
 प्रज्ञानं वरुण सं शिशाधीत्येव तदाह । ययाति विश्वा दुरिता तरेम सुतर्माणमधि
 नावं कहेमेति । यज्ञो वै सुतर्मा नोः । कृष्णाजिनं वै सुतर्मा नोः । याग्यं
 सुतर्मा नोः । वाचमेव तदारुह्य तया स्वर्गं लोकमभिसन्तरति । ता एता
 अष्टावन्याह रूपसमृद्धाः । एतद्वै यज्ञस्य समृद्धम् । यद्रूपसमृद्धम् । यत्कर्म
 क्रियमाणमृगभियदति । तासां त्रिः प्रथमामन्वाह । त्रिरुत्तमाम् । ता द्वादश
 संपद्यते । द्वादश वै मासाः संवत्सरः प्रजापतिः । प्रजापत्यायतनाभिरयाभी
 राध्नोति । य एवं वेद । त्रिः प्रथमां त्रिरुत्तमामन्वाह । यज्ञस्यैव तद्वर्सा
 नहति । स्थेनं बलायाविश्रंसाय ॥३-२॥

॥ ४ ॥

३-३

अन्यतरोऽनङ्गान्युक्तः स्यादन्यतरो विमुक्तः । अथ राजानमुपावहरेयुः ।
 यदुभयोर्विमुक्तयोरुपावहरेयुः । पितृदेवत्यं राजानं कुर्युः । यद्युक्तयोः ।
 अयोगक्षेमः । प्रजा विन्देत्ताः प्रजाः परित्वेवन् । योऽनङ्गान्विमुक्तः । तच्छालासदां
 पशूनां रूपम् । यो युक्तः । तच्च क्रियाणाम् । ते ये युक्तेऽन्ये विमुक्तेऽन्य उपा-
 वहरन्ति । उभावेव ते योगक्षेमं कल्पयन्ति । देवासुरा वा एषु लोकेषु समय-
 तन्त । त एतस्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजयन् । ते दक्षिणस्यां
 दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजयन् । ते प्रतीच्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततो
 ऽसुरा अजयन् । त उदीच्यां दिश्ययतन्त । तांस्ततोऽसुरा अजयन् । त
 उदीच्यां प्राच्यां दिश्ययतन्त । ते ततो न पराजयन्त । सैषा दिगपराजिता ।

तस्मादेतस्यां दिशि यतेत वा यातयेद्वा । ईश्वरो हानृणा कर्तोः । ते देवा
अब्रुवन् । अराजतया वै नो जयन्ति । राजानं करवामहा इति । तथेति । ते
सोमं राजानमब्रुवन् । सोमेन राजा सर्वा दिशोऽजयन् । एष वै सोमो राजा
यो यजते । प्राचि तिष्ठत्यादधति । तेन प्राचीं दिशं जयति । तं दक्षिणा
परिवहन्ति । तेन दक्षिणां दिशं जयति । तं प्रत्यञ्चमावर्तयन्ति । तेन प्रतीचीं
दिशं जयति । तमुदीचस्तिष्ठत उपायहरन्ति । तेनोदीचीं दिशं जयति । सोमेन
राजा सर्वा दिशो जयति । य एवं वेद ॥३-३॥

॥ ५ ॥

३४

हविरातिथ्यं निरुप्यते सोमे राजन्यागते । सोमो वै राजा यजमानस्य
गृहानागच्छति । तस्मा एतद्धविरातिथ्यं निरुप्यते । तदातिथ्यस्यातिथ्यत्वम् ।
नवकपालो भवति । नव वै प्राणाः । प्राणानां कल्पत्यै । प्राणानां प्रतिप्रज्ञात्यै ।
वैष्णवो भवति । चिष्णुर्वै यज्ञः । स्वयमेतं तदेवतया स्वेन छन्दसा समर्धयति ।
सर्वाणि वाय छन्दांसि च पृष्ठानि च सोमं राजानं कीतमन्वायन्ति । यावन्तः
खन्तु वै राजानमनुयन्ति । तेभ्यः सर्वेभ्य आतिथ्यं क्रियते । अग्निं मन्थन्ति । सोमे
राजन्यागते । तद्यथैवादो मनुष्यराज आगतेऽन्यस्मिन्वाऽर्ह्युक्षाणं वा वेहतं वा
क्षदन्ते । एवमेवास्मा एतस्क्षदन्ते । यदग्निं मन्थन्ति । अग्निर्हि देवानां पशुः ॥३-४॥

॥ ६ ॥

६१

यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायन् । तेऽविमयुः । इमं नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च
ऋषयश्चानु प्रज्ञास्यन्तीति । तं वै यूपेनैवायोपयन् । तं यदूपेनैवायोपयन् । तदूपस्य
यूपत्वम् । तमवाधीनाग्रं निमित्त्योर्ध्वा उदायन् । ततो वै मनुष्याश्च ऋषयश्च देवानां
यज्ञवास्त्रभ्यायन् । यज्ञस्य किञ्चिदेपिप्यामः प्रज्ञात्या इति । ते वै यूपमेवाविन्दन्
वाचीनाग्रं निमित्तम् । ते विदुरनेन वै देवा यज्ञमयूपमिति । तमुत्खायोर्ध्वं न्यमि-
न्वन् । ततो वै ते प्र यज्ञमजानन् । प्र स्वर्गं लोकम् । तद्यदूप ऊर्ध्वो निमीयते
यज्ञस्य प्रज्ञात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै । वज्रो वा एष यदूपः । सोऽष्टाधिः
कर्तव्यः । अष्टाधिवै वज्रः । तं तं प्रहरति द्विपते भ्रातृव्याय वधम् ।
योऽस्य स्तुत्यस्तस्मै स्तुतवै । वज्रो वै यूपः । स एष द्विपतो वध

उद्यतस्तिष्ठति । तस्माद्वायं न हि यो द्वेष्टि तस्याग्रियं भवति अमुष्यायं
यूपोऽमुष्यायं यूप इति दृष्ट्वा । स्वादिरं यूपं कुर्वीत स्वर्गकामः । स्वादिरेण
यै यूपेन देवाः स्वर्गं लोकमजयन् । तथैव न यजमानः स्वादिरेण यूपेन स्वर्गं लोकं
जयति । यैल्वं यूपं कुर्वीताग्रायकामः पुष्टिकामः । समां समां यै विस्वो
गृभीतः । तदग्रायस्य रूपम् । आमुलाच्छास्त्राभिरनुचिनः । तत्पुष्टेः । पुष्यति
प्रजां च पशून् । य एवं विद्वान्बैल्वं यूपं कुरुते । यदेव यैल्व्याश्म् । यित्वं
ज्योतिरिति वा आचक्षते । ज्योतिः स्वेपु भवति । श्रेष्ठः स्यानां भवति । य
एवं वेद । पालाशं यूपं कुर्वीत तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामः । तेजो वै ब्रह्मवर्चसं
घनस्पतीनां पलाशः । तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवति । य एवं विद्वान्पालाशं यूपं
कुरुते । यदेव पालाशाश्म् । सर्वेषां वा एव घनस्पतीनां योनिर्यत्पलाशः ।
तस्मात्पलाशस्यैव पलाशेनाचक्षते । अमुष्य पलाशममुष्य पलाशमिति । सर्वेषां
हास्य घनस्पतीनां काम उपातो भवति । य एवं वेद ॥६१॥

॥ ७ ॥

१६८

पुरुषं वै देवाः पशुमालभन्त । तस्मादालब्धान्मेध उदकामन् । सोऽध्वं
प्राविशन् । तस्मादध्वो मेध्योऽभवद् । अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त । स
किंपुरुषोऽभवत् । तेऽध्वमालभन्त । सोऽध्वादालब्धादुदकामन् । स गं
प्राविशन् । तस्माद्गौर्मेध्योऽभवद् । अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त । स गोर
मृगोऽभवत् । ते गामालभन्त । स गोरालब्धादुदकामन् । सोऽविं प्राविशन् ।
तस्मादविर्मेध्योऽभवद् । अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त । स गवयोऽभवत् ।
तेऽधिमालभन्त । सोऽवेरालब्धादुदकामन् । सोऽजं प्राविशन् । तस्मादजो
मेध्योऽभवद् । अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त । स उप्रोऽभवत् । सोऽजे ज्योक्त
मामिदारमन् । तस्मादेव एतेषां पशूनां प्रयुक्ततमो यदजः । तेऽजमालभन्त ।
सोऽजादालब्धादुदकामन् । स इमां प्राविशन् । तस्मादियं मेध्याऽभवद् ।
अथैनमुत्क्रान्तमेधमत्यार्जन्त । स शरमोऽभवत् । स एत उत्क्रान्तमेधा अमेध्याः
पशवः । तस्मादेतेषां नाश्रीयान् । तमस्यामन्वगच्छन् । सोऽनुगनो धीहिर
भवत् । तद्यत्पशौ पुरोक्षाशमनुनिर्वपन्ति । समेधेन नः पशुनेष्टममन् । केवलेन
नः पशुनेष्टमसदिति । समेधेन हास्य पशुनेष्टं भवति । केवलेन हास्य पशुनेष्टं
भवति । य एवं वेद ॥६८॥

॥ ८ ॥

७६

॥ देवा वै यज्ञमनन्वन् । तांस्तन्वानानसुरा अभ्यायन्यज्ञवेशसमेयां करिष्याम
इति । तानाग्नीते पशौ पुर इव पर्यग्नैर्यूपं प्रति पुरस्तादुपायन् । ते देवाः प्रति-
बुध्यामिमयोः पुरस्त्रिपुरं पर्यास्यन्त । यज्ञस्य चात्मनश्च गुप्त्यं । ता पशामिमा
अग्निमध्यः पुरो दीप्यमाना आजमाना अतिष्ठन् । ता असुरा अनपभृष्यैवापा-
द्यन् । तेऽग्निनैव पुरस्तादसुररक्षांस्यपाग्नत । अग्निना पद्व्यान् । तर्धैवैनघज-
मानाः । यत्पर्यग्निं कुर्वन्ति । अग्निमर्यारेच तत्पुरस्त्रिपुरं पर्यस्यन्ते । यज्ञस्य चात्म-
नश्च गुप्त्यं । तस्मान्पर्यग्निं कुर्वन्ति । तस्मात्पर्यग्नयेऽन्याह । तं वा एतं पशु-
माग्नीतं सन्तं पर्यग्निरुतमुदञ्चं नयन्ति । तस्योल्मुकं पुरस्ताद्धरन्ति । यजमानो
वा पशु निदानेन यत्पशुः । अनेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकमेप्स-
तीति । तेन ज्योतिषा यजमानः पुरोज्योतिः स्वर्गं लोकमेति । तं यज्ञं निहनिष्यन्तो
भवन्ति । तदध्वर्युर्बहिरधस्तादुपास्यति । यदेवैनमद् आग्नीतं सन्तं पर्यग्निरुतं
बहिर्येति नयन्ति । यर्हिपदमेधेनं तत्कुर्वन्ति । तस्योवध्यगोष्ठं खनन्ति । औषधं वा
ऊवध्यम् । इयं वा औषधानां प्रतिष्ठा । तदेनत्स्वायामेयं प्रतिष्ठायामन्ततः
प्रतिष्ठापयन्ति । तदाहुः । यदेव हस्त्रिरेव यत्पशुः । अथास्य बहुर्येति । लोमानि
स्वर्गमृक्कृष्टिकाः शफा विगणे स्कन्दति पिशितम् । केनास्य तदापूर्यत इति ।
यदेवेतत्पशौ पुरोऽष्टाशमनुनिर्यपन्ति । तेनैवास्य तदापूर्यते । पशुभ्यो व मेधा उद-
क्रामन् । तौ व्रीहिश्चैव ययश्च भूतावजायेताम् । तद्यत्पशौ पुरोऽष्टाशमनुनिर्य-
पन्ति समेधेन नः पशुनेष्टमसन् । केवलेन नः पशुनेष्टमसन् । समेधेन हास्य पशु-
नेष्टं भवति । केवलेन हास्य पशुनेष्टं भवति । य एषं वेद ॥ ७१ ॥

॥ ९ ॥

७७

तस्य ययामुन्निवद्याहरन्ति । तामध्वर्युः स्रुवेणाभिधारयज्ञाह । स्तोकेभ्योऽनु-
ग्रहानि । तद्यत्स्तोकाश्चोतन्ति । सर्वदेवत्या वै स्तोकाः । नेन्य इमेऽनभिप्रीता
देवान्नाष्कानिति । जुषस्व सप्रथस्तमम् (ऋ० स० १-१४-१) इत्यन्वाह । बच्चो देव-
स्तरस्तमम् । इव्या जुह्वान आसनाति । अग्नेरवनांस्यदास्ये जुहोति । इमं नो यज्ञ-
ममृतेषु धेहीति (ऋ० स० ६-२१) सूक्तमन्वाह । इमा इव्या जातवेदो जुषस्वेति ।

हव्यजुष्टिमेवाशास्ते । स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्येति । मेदसश्च हि घृतस्य च भवन्ति । होतः प्राशानप्रथमो निययेति । अग्निर्व देवानां होता । अग्ने प्राशान प्रथमो निययेत्येव तदाह । घृतवन्तः पात्रकः ते स्तोकाश्चोतन्ति मेदस्य इति । मेद सश्च होव हि घृतस्य च भवन्ति । स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यमिति । आशिषमाशास्ते । तुभ्यं स्तोका घृतश्चुतोऽग्ने विप्राय सन्त्येति । घृतश्चुतो हि भवन्ति । ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे घृतस्य प्रायिता भवेति । यज्ञसमृद्धिमाशास्ते । तुभ्यं चोतन्त्यधिगो राचीयः स्तोकासो अग्ने मेदसो घृतस्येति । मेदसश्च होव हि घृतस्य च भवन्ति । कविशस्तो बृहता भानुनाऽऽगा हव्या जुषस्व मेधिरेति । हव्यजुष्टिमेवाशास्ते । ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं वदामहे । चोतन्ति ते घसो स्तोका अधि त्वन्नि प्रति तान्देवशो वीहोति । अन्येचैनास्तद्वपद करोति । यथा सोमस्याग्ने वीहीति । तद्यत्स्तोकाश्चोतन्ति । सर्वदेवत्या ये स्तोकाः । तस्मादियं स्तोकशो वृष्टिर्विभक्तोपाचरति । ७२॥

॥ १० ॥

९१

देवा ये सोमस्य राक्षोऽग्रपये न समपाद्यन् । अहं प्रथमः पिबेयम अहं प्रथमः पिबेयमित्येवाकामयन्त । ते संपाद्यन्तोऽग्रुचन् । हन्ताऽजिमयाम । न यो न उज्जेयति । स प्रथमः सोमस्य पास्यतीति । तथेति । न भाजिमयुः । तेषामाजि यतामभिसृष्टानां वायुर्मुखं प्रथमः प्रम्यपयन् । अथेन्द्रः । अथ मित्रावरुणौ । अथाश्विनौ । सोऽवेदिन्द्रः । वायुमुद्वै जयतीति । तमनुपरापयन् । सह माघ-थोज्जयावेति । स नेत्यग्रवीद् । अहमेवोज्जेयामांति । तृतीयं मे । अथोज्जयावेति । मेति हैवाग्रवीद् । अहमेवोज्जेयामोति । तुरीयं मे । अथोज्जयावेति । तथेति । तं तुरीयेऽत्याजन् । तत्तुरीयमाग्निन्द्रोऽभवन् । त्रिभाग्वायुः । तौ सहैवेन्द्र वायू उदजयताम् । सह मित्रावरुणौ । सहाश्विनौ । त एवामेने यथोज्जिनं भक्षाः । इन्द्रवारुणोः प्रथमः । अथ मित्रावरुणयोः । अथाश्विनोः । स एव इन्द्रतुरीयो ग्रहो गृह्याने । यद्भ्रवायवः । तदेतदग्निः पश्यन्नभ्यनुवाच । नियुत्वा इन्द्रसारथि रिति । तस्माद्भाष्येनर्हि भरताः सन्वनां चित्ति प्रयन्ति । तुरीये हैव संग्रहीतागो वदन्ते । अमुनैवानुकाशेन । यद्व इन्द्रः सारथिरिव भूव्योदजयत् । ९१ ।

॥ ११ ॥

९७

देवा ये यदेव यज्ञेऽकुर्वन् । तदसुरा अकुर्वन् । ते समाचक्षीयां आसन् । न

व्यावर्तन्त । ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसमपश्यन् । तमेषामसुरा नान्यथायन्
तूष्णींसारो वा एवः । यत्तूष्णींशंसः । देवा वै यं यमेव वज्रमसुरेभ्य उदयच्छन् ।
तं तमेषामसुराः प्रत्यवुध्यन्त । ततो वै देवा एतं तूष्णींशंसं वज्रमपश्यन् । तमेभ्य
उदयच्छन् । तमेषामसुरा न प्रत्यवुध्यन्त । तमेभ्यः ग्राहरन् । तेनैनानप्रतिबुद्धे
नाद्यन् । ततो वै देवा अभवन् । पराऽसुरा भवन्ति । आत्मना परास्य द्विगन्पाप्मा
भ्रातृव्यो भवति । य एवं वेद । ते वै देवा विजितिनो मन्यमाना यज्ञमतन्वत ।
तमेषामसुरा अभ्यायन्यज्ञवेशसमेषां करिष्याम इति । तान्समन्तमेषां दाराण्यपि
यस्तानुदपश्यन् । तेऽग्रवन्त्संस्थापयामेमं यज्ञम् । यज्ञं नोऽसुरा मा घृधिपुगिति ।
तथेति । तं तूष्णींशंसे संस्थापयन् । भग्निर्योनिर्ज्योतिरग्निरित्याज्यप्रउगे
संस्थापयन् । इन्द्रो ज्योतिर्भुवो ज्योतिरिन्द्र इति निष्केवऽयमकृत्यतोयं संस्था-
पयन् । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः स्वः सूर्य इति वैश्वदेवाग्निमारुते संस्थापयन् । तमेवं
तूष्णींशंसे संस्थापयन् । तमेवं तूष्णींशंसे संस्थाप्य तेनारिष्टेनोद्वजमादनुवन ।
स तदा वाच यज्ञः संतिष्ठते । यदा होता तूष्णींशंसं शंसति । स य एवं शस्ते
तूष्णींशंसे उप वा वदेद् । अनु या व्याहरेत् । तं व्याद् । एव एवेतामार्तिमारि-
प्यति । प्रातर्वाच वयमग्रे मं शस्ते तूष्णींशंसे संस्थापयामः ते यथा गृहानि
कर्मणाऽनुस्ममिषाहुः । एवमेवेनमिदमनुस्ममिम इति । स ह वाच तामार्तिमृच्छति ।
य एवं विद्वान्संशस्ते तूष्णींशंस उप वा वदति । अनु या व्याहरति । तस्मादेवं
विद्वान्संशस्ते तूष्णींशंसे नोपवदेत् । नानु व्याहरेत् ॥१०७॥

॥ १२ ॥

१०५

देवरथो वा एव यद्यज्ञः । तस्मैतावन्तरो रश्मी यदाज्यप्रउगे । तदाज्येन
एवमानमनुशंसति । प्रउगेणाज्यम् । देवरथस्येव तदन्तरो रश्मी विहरत्यलोभाय ।
तामनुकृति मनुष्यरथस्यैवास्तरौ रश्मी विहरत्यलोभाय । नास्य देवरथो लुभ्यति ।
न मनुष्यरथः । य एवं वेद । तदाहुर्यथा वाच स्तोत्रमेवं शस्त्रम् । पावमानीषु
सामगाः स्तुवन्ते आग्नेयं होताऽऽज्यं शंसति । कथमस्य पावमान्योऽनुशस्ता
भवन्तीति । यो वा अग्निः स पवमानः । तदप्येतद्विणोक्तम् । अग्निर्कृपिः
पवमान (ऋ० स० १०-६५-२०) इति । एवमु हास्याग्नेयोभिरेव प्रतिपद्यमानस्य
पावमान्योऽनुशस्ता भवन्ति । तदाहुर्यथा वाच स्तोत्रमेवं शस्त्रम् । गायत्रीषु
सामगाः स्तुवन्ते । आनुष्टुभं होताऽऽज्यं शंसति । कथमस्य गायत्र्योऽनुशस्ता

भवन्तीति । संपदेति घृयात् । सन्तैस्ता अनुष्टुभः । नास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमयैकादश
भवन्ति । विराड्याज्या द्वादशी । न वा एकेनाक्षरेण छन्दांसि वियन्ति । न
द्वाभ्याम् । ताः षोडश गायत्र्यो भवन्ति । एवमु हास्यानुष्टुब्धिरेव प्रतिपद्यमानस्य
गायत्र्योऽनुशस्ता भवन्ति । अथ इन्द्रश्च दाशुपो दुरोणे (ऋ० स० ३ २५ ४)
इत्याग्नेन्द्र्या यजति । न वा एताविन्द्राग्नी सन्ती व्यजयेताम् । आग्नेन्द्रौ वा
एतौ सन्तौ व्यजयेताम् । तद्यदाग्नेन्द्र्या यजति । विजित्या एव । सा विराट्
त्रयस्त्रिंशदक्षरा भवति । त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः । अष्टौ यमयः । एकादश रुद्राः ।
द्वादशादित्याः । प्रजापतिश्च वषट्कारश्च । तत्प्रथम उक्थमुत्वे देवता अक्षर-
भाजः करोति । अक्षरमक्षरमेव तद्देवता अनुप्रपियन्ति । देवताप्रेणैव तद्देवता-
स्तृप्यन्ति । तदाहुर्यथा दास शस्त्रमेवं याज्या । आग्नेयं होताऽऽज्यं शंसति ।
अथ कस्मादाग्नेन्द्र्या यजतीति । या या आग्नेन्द्री । ऐन्द्राग्नी वै सा । सेन्द्राग्न-
मेनदुक्थं प्रहेण च तूष्णींशंसेत च । इन्द्राग्नी आगर्तं सुतं गीभिर्नभो वरुण्यम् ।
अस्य पातं धियेषितेति । (ऋ० स० ३ १२-१) ऐन्द्राग्नमध्ययुर्ग्रहं गृह्णाति ।
भूर्ग्निर्योनिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्भूर्यो ज्योतिरिन्द्रः सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
स्यः सूर्य इति होता तूष्णींशंसं शंसति । तद्यथैव शस्त्रमेवं याज्या ॥१०॥

॥ १३ ॥

२२-९

नाभानेदिष्टं शंसति । नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसन्तं भ्रान्तो निरभ-
जन् । सोऽयमोदेत्य । किं मलामभाक्तेति । एतमेव निष्ठायमवयवदिनागमित्यब्रुवन् ।
तस्मात्ताप्येतर्हि पितरं पुत्रा निष्ठावोऽवयवदिनेत्येवाचक्षते । स पितरमेत्याब्रवीत् ।
त्वां ह दास मह्यं तताभाक्षुरिति । तं पिताब्रवीत् । मा पुत्रक तदाहथाः । अङ्गि-
रसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सप्रमासने । ते षष्ठं षष्ठमेवाहरागत्य मुह्यन्ति ।
तानेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसय । तेषां यत्सहस्रं सप्रपरिवेयणम् । तस्मै स्वयन्तो
दास्यन्तीति । तथेति । तानुपेत् । प्रतिगृष्णीत मानवं सुमेधसः (ऋ० स०
१०-६२ १) इति । तमब्रुवन् । किंकामो वदसीति । इदमेव चः षष्ठमहः प्रज्ञापया-
नीयब्रवीद् । अथ यद्वा एतत्सहस्रं सप्रपरिवेयणम् । तस्मै स्वयन्तो वृत्तेति । तथेति ।
तानेते सूक्ते षष्ठेऽहन्त्यशंसयन् । तनो वै ते प्र यज्ञमजानन् । प्र स्वर्गं लोकम् ।
तद्यदेते सूक्ते षष्ठेऽहनि शंसति । यज्ञस्य प्रज्ञान्यै । स्वर्गस्य लोकस्यानुग्यात्यै ।
तं स्वयन्तोऽब्रुवन् । एतस्मै ब्राह्मण सहस्रमिति । तदेनं समाकुर्वाणं पुरयः कृष्णश

वास्युत्तरत उपोत्थायावधीन् । मम वा इदं मम वै वास्तुहमिति । सोऽध्वनीन् । मह्यं वा इदमदुरिति तमवधीन् । नद्वै नौ तवैव पितरि प्रश्न इति । स पितरमेत् । तं पिनाध्वनीन् । ननु ते पुत्रकादुश्चरिति । अदुरेव म इत्यध्वनीन् । तन्नु मे पुरुषः कृष्णश्चा स्युत्तरत उपोदतिष्ठन्मम वा इदं मम वै वास्तुहमित्यादितेति । तं पिताऽध्वनीन् । तस्यैव पुत्रक तन् । तन्नु स पुत्रक तुभ्यं दास्यतीति । स पुनरेत्या- तत्र ह वाव किल भगव इति मे पिताहेति । सोऽध्वनीन् । तदहं तुभ्यमेव वदामि । य अध्वनीन् । एष सत्यमवादीरिति । तस्मादेयं विदुषा सत्यमेव वदितव्यम् । स एष सहस्रसन्निर्मन्त्रो यथाभानेदिष्टः । उपैतं सहस्रं नमति । म पठेनाह्वा म्यां लोकं जानाति । य एवं वेद ॥२२-९॥

॥ १४ ॥

२४-६

अध्वर्यो इत्याह्वयते चतुर्दोतृषु चक्षि-यमाणः । तदाहावस्य रूपम् । ओं होत- र्गन्था होनरित्यध्वर्युः प्रतिगृणाति । अध्वमितेऽवसिते दशसु पदेषु । नेपां चित्तिः स्मृतासी३न् । चित्तमाज्यमासी३न् । वाग्धेदिरासी३न् । आधीतं वर्धिरासी३न् । केनो अग्निरासी३न् । चिन्नातमग्नीदासी३न् । सामाध्वर्युरासी३न् । वाच- रूपतिर्होतासी३न् । मन उपवन्तासी३न् । ते वा एतं प्रहमगृह्णन् । वाचस्पते चिधे नामन् । चिधेम ते नाम । चिधेरुचमस्माकं नाम्ना थां गच्छ । यां देवाः प्रजापतिगृहपतय ऋद्धिमराध्वर्युं स्तामृद्धिं रात्स्यामः । अथ प्रजापतेस्तनू रनुव्रवन्ति । ब्रह्मोद्यं च । अन्नदा च अन्नपत्नी च । अघ्रादा तदग्निरन्नपत्नी तदादित्यः । अश्वा च कल्याणो च । अद्रा तत्सोमः । कस्याणी तत्पशवः । अनि- लया चापभया च । अनिलया तद्वायुः । न होय कदाच नैलयति । अपमया तन्मृत्युः । सर्वं होतस्माद्धीभाय । अनामा चानाया च । अनामा तत्पृथिवी । अनाप्या तद् द्यौः । अनाधृष्या चाप्रतिधृष्या च । अनाधृष्या तदग्निः । अप्रतिधृष्या तदादित्यः । अपूर्या चाभ्रातृष्या च । अपूर्वा तन्मनः । अभ्रातृष्या तन्मन्त्रत्सरः । एना वायु द्वादश प्रजापतेस्तन्त्रः । एष कृत्स्नः प्रजापतिः । तन्कृत्स्नं प्रजापतिमाप्नोति दशममहः । अथ ब्रह्मोद्यं वदन्ति । अग्निगृहपतिरिति हेक आहुः । सोऽस्य लोकस्य गृहपतिः । वायुगृहपतिरिति हेक आहुः । सोऽन्नरिभलोकस्य गृह- पतिः । असी वै गृहपतिः । योऽसौ तपति । एष एनिर्मृत्यो गृहाः । येषां गृहपतिं देवं विष्टान्गृहपतिर्भवति । राप्नोति स गृहपतिः । राध्नुवन्ति ते यज

मानाः । येषां वा अपहतपाप्मानं देवं विद्वान्गृहपतिर्भवति । अप स गृहपतिः
पाप्मानं हते । अप ते यजमानाः पाप्मानं घ्नन्ते । अध्वर्यो अरात्स्मारात्स्म ॥२४-६॥

॥ १५ ॥

२५-४

वृषशुष्मो ह घातायन उवाच जानूकर्ण्यः । वक्तास्मो वा इदं देवेभ्यः । यष्टैत-
दग्निहोत्रमुभयेद्युर्हूयत । अन्येद्युर्याव तदेतर्हि हूयत इति । एतद्यु हेचोवाच
कुमारी गन्धर्व्यगृहीता । वक्तास्मो वा इदं पितृभ्यः । यष्टैतदग्निहोत्रमुभयेद्यु-
र्हूयत । अन्येद्युर्याव तदेतर्हि हूयत इति । एतद्वह्नि अग्निहोत्रमन्येद्युर्हूयते । यदस्म-
मिने सायं जुहोति । अनुदिने प्रातः । अथैतदग्निहोत्रमुभयेद्युर्हूयते । यदस्म-
मिने सायं जुहोति । उदिने प्रातः । तस्मादुदिने होतव्यम् । सतुर्विंशे ह वै
संयत्सरेऽनुदिनहोमी गायत्रीलोकमाप्नोति । द्वादश उदिनहोमी । स यद्वा छौ
संयत्सरायनुदिने जुहोति । अथ हास्यैको हुतो भवति । अथ य उदिने जुहोति ।
सयत्सरेणैव संयत्स्मरमाप्नोति । य एवं चिद्वा अनुदिने जुहोति । तस्मादुदिने होत-
व्यम् । एव ह या अहोरात्रयोऽन्तेजसि जुहोति । योऽस्ममिने सायं जुहोति ।
उदिने प्रातः । अग्निता वै तेजसा रात्रिस्तेजस्यती । आदित्येन तेजसाऽहस्तेज-
सव् । अहोरात्रयोर्होस्य तेजसि हुतं भवति । य एवं चिद्वा अनुदिने जुहोति ।
तस्मादुदिने होतव्यम् ॥२५-४॥

॥ १६ ॥

२५-७

प्रजापतिरकामयन् प्रजायेय भूयान्स्वामिति । स तपोऽतप्यत । स
तपस्तप्त्वेमाँल्लोकानसृजन । पृथिवीमन्तरिक्षं दिवम् । ताल्लोकानभ्यनयत् । तेभ्यो
ऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि ज्योतोऽप्यजायन्त । अग्निरेव पृथिव्या अजायत । वायुरन्तरि-
क्षाद् । आदित्यो दिवः । तानि ज्योतीःप्यभ्यनयत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वेदा
अजायन्त । ऋग्वेद् एवाग्नेरजायत । यजुर्वेदो वायोः सामवेद् आदित्यात् ।
तान्वेदानभ्यनयत् । तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त । भूरित्येव ऋग्वेदा-
दजायत । भुव इति यजुर्वेदात् । स्वरिति सामवेदात् । तानि शुक्राण्यभ्यनयत् ।
तेभ्योऽभितप्तेभ्यस्त्रयो वर्णा अजायन्त । अकार उकारो मकार इति ।
तानेकधा समभरत । तदेतदोमिति । तस्मादोमोमिति प्रणोति । ओमिति वै स्वर्गो
लोकः । ओमित्यसौ । योऽसौ तपति । स प्रजापतिर्यजमतनुत । तमाहरत । तेना

यजत । स ऋचैव होत्रमकरोद् । यजुषाऽऽध्वर्यवम् । साम्नोद्गीधम् । यदेतत्तस्यै
विधायै शुक्रम् । तेन ब्रह्मत्वमकरोत् । स प्रजापतिर्यज्ञं देवेभ्यः संप्रायच्छत् ।
ते देवा यज्ञमतन्वत । तमाहरन्त । तेनायजन्त । त ऋचैव होत्रमकुर्वन् । यजुषाऽऽध्व-
र्यवम् । साम्नोद्गीधम् । यदेतत्तस्यै विधायै शुक्रम् । तेन ब्रह्मत्वमकुर्वन् । ते
देवा अघ्नवन्प्रजापतिम् । यदि नो यज्ञ ऋक्त आर्तिः स्याद् । यदि यजुष्टः । यदि
सामतः । यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा । का प्रायश्चित्तिरिति । स प्रजापतिरब्रवीद् ।
यदि वो यज्ञ ऋक्त आर्तिर्भवति । भूरिति गार्हपत्ये जुहवाथ । यदि यजुष्टः । भुव
इत्याग्नीध्रीये । अन्वाहार्यपचने वा हविर्यज्ञेषु । यदि सामतः । स्वरित्याहवनीये ।
यद्यविज्ञाता सर्वव्यापदा । भूर्भुवःस्वरिति सर्वा अनुद्रत्याहवनीये एव जुह-
वाथेति । एतानि ह वै वेदानामन्तः श्लेषणानि । यदेना व्याहृतयः । तद्यथाऽऽत्मना
ऽऽत्मानं सन्दध्याद् । यथा पर्षणा पर्यं । यथा श्लेषणा चर्मण्यं वा । अन्यथा
यिश्लिष्टं संश्लेषयेद् । एवमेवेनाभिर्यज्ञस्य यिश्लिष्टं सन्दधाति । संप्रा सार्वप्राय
श्चित्तिर्यदेना व्याहृतयः । तस्मादेपेव यज्ञं प्रायश्चित्तिः कर्तव्या । २५-७॥

॥ १७ ॥

२६-१

देवा ह वै सयञ्चरौ सत्रं निवेदुः । ते ह पाप्मानं नापजघ्निरे । तान्होयाचार्यदुः
काद्रवेयः सर्पं ऋग्भिर्मन्त्रकृद् । एका वै यो होत्राऽकृता । तां वोऽहं कस्याणि ।
अथ पाप्मानमपहन्तिऽयथ इति । ते ह तथेत्युचुः । तेषां ह स्म स मध्यन्दिने मध्य
न्दिन मन्त्रोपोदासर्पद् ग्राव्णोऽभिष्टौति । तस्मान्मध्यन्दिने मध्यन्दिन एव ग्राव्णो-
ऽभिष्टुयन्ति तदनुकृति । स ह स्म येनोपोदासर्पत् । तडाभ्येतर्ह्यदोषासर्पणी
नाम प्रपदस्ति । तान्ह राजा मदयाञ्चकार । ते होचुः । आशीविधौ वै मो राजान-
मवेक्षते । हन्तास्योष्णीषेणाक्ष्यावपिनहामिति । तथेति । तस्य होष्णीषेणाक्ष्याव
पिनहूः । तस्मादुष्णीषमेव पर्यस्य ग्राव्णोऽभिष्टुयन्ति । तदनुकृति । तान्ह राजा
मदयामेव चकार । ते होचुः । स्वेन वै नो मन्त्रेण ग्राव्णोऽभिष्टौति । हन्तास्यान्या
भिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृणामेति । तथेति । तस्य हान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृचुः । ततो
हेनाञ्च मदयाञ्चकार । तद्यदस्यान्याभिर्ऋग्भिर्मन्त्रमापृञ्चन्ति । शान्त्या एव । ते
ह पाप्मानमप जघ्निरे । तेषामन्वपहन्ति सर्पाः पाप्मानमपजघ्निरे । त एतेऽपहन्
पाप्मानो हित्वा पृथो जीर्णां त्वचं भग्नैश्च प्रयन्ति । अप पाप्मानं हते । य एवं
वेद् ॥२६-१॥

॥ १८ ॥

३५-१

विश्वन्तरो ह सौयज्ञतः श्यापर्णान्यरिचक्षाणो विद्यापर्णं यज्ञमाजहे । तडानु-
कुप्य श्यापर्णास्तं यज्ञमाजग्मुः । ते ह तदन्तर्वेद्यासाञ्चकिरे । तान् ह दृष्ट्वा च ।
पापस्य वा इमे कर्मणः कर्तार आसन्तेऽपूतयै वाचो वदितागो यच्छापर्णाः ।
इमानुत्थापयन् । इमे मेऽन्तर्वेदिमाऽऽस्मिपतेति । तथेति । तानुत्थापयाञ्चकुः । ते
होत्थाप्यमाना रुचिरे । ये तेभ्यो भूतवीरेभ्योऽस्मितमृगाः कश्यपानां सोमपीथ-
मभिजिग्युः पारिक्षितस्य जनमेजयस्य विकश्यसे यज्ञे । तैस्ते तत्र वीर्यन्तः आसुः ।
कः स्वित्सोऽस्माकस्मि वीरो य इमं सोमपीथमभिजेप्यतीति । अयमहमस्मि
यो वीर इति । होवान् रामो मार्गवेयः । रामो हाम मार्गवेयः । अनूचानः
श्यापर्णीयः । तेषां होत्तिष्ठतामुवाच । अपि नु राज्ञश्चित्थविद् वेदेरुत्थापयन्तीति ।
यस्त्वं कथं वेत्थ ब्रह्मवन्धविनि ॥३५-१॥

॥ १९ ॥

३५-२

यत्रन्दं देयताः पर्यवृञ्चन् । विश्वरूपं श्याष्टमभ्यमन्त । वृत्रमस्मृत । यती
न्सालावृकेभ्यः प्रादाद् । अकर्मयानवधीद् । बृहस्पतेः प्रत्यवधीदिति । तत्रेन्द्रः
सोमपीथेन व्याध्वेन । इन्द्रस्यानु व्यृद्धिं क्षत्रं सोमपीथेन व्याध्वेन । अगोन्द्रः
सोमपीथेऽभवत्पृष्ठरामुप्य सोमम् । तच्चृद्धमेवाद्यापि क्षत्रं सोमपीथेन । स
यस्ते भक्षं विद्याद् । यः क्षत्रस्य सोमपीथेन व्यृद्धस्य । येन क्षत्रं समृध्यते । कथं
तं वेदेरुत्थापयन्तीति । वेत्थ ब्राह्मण त्वं तं भक्षश्म । वेद हीति तं वै नो ब्राह्मण
ग्रहीति । तस्मै वै ते राज्ञश्चित्ति होवाच ॥३५-२॥

॥ २० ॥

३५-३

त्रयाणां भक्षाणामेकमाहरिष्यन्ति । सोमं वा । दधि वा । अपो वा । स यदि
सोमम् । ब्राह्मणानां स भक्षः । ब्राह्मणांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि । ब्राह्मणकल्पस्ते
प्रजायामाजनिष्यते । आदाद्यापाद्यावसायी यथाकामप्रशप्यः । यदा वै क्षत्रियाय
पार्ष भवति । ब्राह्मणकल्पोऽस्य प्रजायामाजायते । ईश्वरो हास्माद् द्वितीयो वा
तृतीयो वा ब्राह्मणतामभ्युपेतोः । स ब्रह्मवन्धवेन जिज्यषितः । अथ यदि दधि ।
वैश्यानां स भक्षः । वैश्यांस्तेन भक्षेण जिन्विष्यसि । वैश्यकल्पस्ते प्रजायामाज

निष्यते । अन्यस्य बलिहृदन्यस्याद्यो यथाकामज्येयः । यदा च क्षत्रियाय पापं भवति । वैश्यकल्पोऽस्य प्रजायामाजायने । ईश्वरो ह्यस्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा वैश्यतामभ्युपैतोः । स वैश्यतया जिज्युषितः । अथ यद्यपः । शूद्राणां स भक्षः । शूद्रांस्तेन भक्षेण जिम्बिष्यसि । शूद्रकल्पास्ते प्रजायामाजनिष्यते । अन्यस्य ग्रन्थः कामोत्थाप्यो यथाकामग्रन्थः । यदा वै क्षत्रियाय पापं भवति । शूद्रकल्पोऽस्य प्रजायामाजायत । ईश्वरो ह्यस्माद् द्वितीयो वा तृतीयो वा शूद्रतामभ्युपैतोः । स शूद्रतया जिज्युषितः ॥ ३९.३ ॥

॥ २१ ॥

३९.७

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण तुर. कायपेयो जनमेजयं पारिक्षितमभिषिषेच । तस्माद् जनमेजयः पारिक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन च मध्येनेजे । तदेवाऽभियज्ञगाथा गीयते—

आसन्दीवति धान्याद् रुक्मिणं हवितस्त्रजम् ।

अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥ इति ।

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण स्यवतो भार्गवः शार्यातो मानवमभिषिषेच । तस्माद् शार्यातो मानवः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन च मध्येनेजे । देवानां हापि मन्त्रे गृहपतिरास्य । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण सोम-शुष्मा वाजरन्नायनः शतानीकं सात्राजिनमभिषिषेच । तस्माद् शतानीकः सात्राजिनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाय । अश्वेन च मध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पर्वतनारदावाम्बन्धमभिषिषिचतुः । तस्माद्वाम्बन्धः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाय । अश्वेन च मध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण पयतनारदौ युधांथोष्टिमौप्रसैन्यमभिषिषिचतुः । तस्माद् युधांथोष्टिमौप्रसैन्यः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन च मध्येनेजे । एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण कश्यपो विश्वकर्माणं भौवनमभिषिषेच । तस्माद् विश्वकर्मा भौवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन च मध्येनेजे । भूमिर्ह जगावित्युदाहरस्ति ।

न मा मर्त्यः कश्चन दातुमर्हति विश्वकर्मन्भौवन मां दिदासिध ।

निमङ्कुर्येऽहं सलिलस्य मध्ये मोचस्व एव कश्यपायासमङ्करः ॥ इति ।

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण वशिष्ठः सुदामं पैजवनमभिषिषेच । तस्मादु
सुदाः पैजवनः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन च मेध्येनेजे । एतेन
ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण सर्वतः आङ्गिरसो मरुत्तमाविक्षितमभिषिषेच । तस्मादु
मरुत्तमाविक्षितः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन च मेध्येनेजे ।
तदप्येष इलोकोऽभिगीतः—

मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तम्यावसन् गृहे ।

आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वे देवाः सभाम्बुः ॥ इति ॥३९. ७॥

॥ २२ ॥

३९.८

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेणोदमय आग्नेयोऽङ्गमभिषिषेच । तस्मादङ्गः
समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन् परीयाय । अश्वेन च मेध्येनेजे । स होयाचालो-
पाङ्गः । दशनागसहस्राणि दश दाम्नीसहस्राणि ददामि ते ब्राह्मण । उप माऽस्मि-
न्यज्ञे ह्यम्बेनि । तदप्येते इलोका अभिगीताः —

याभिर्गोभिर्दमयं प्रैयमेधा अयाजयन् ।

द्वे द्वे सहस्रे बह्वानामाग्नेयो मध्यतोऽददान् ॥१॥

अष्टाशीतिः सहस्राणि ह्वेतान्यैरोचनो हयान् ।

प्रष्टोन्निभृत्य प्रायच्छद्यजमाने पुगेहिते ॥२॥

देशादेशात्समोऽहानां सर्वांसामाढ्यदुहितृणाम् ।

दशाददात्सहस्राण्याग्नेयो निष्ककण्ठ्यः ॥३॥

दश नागसहस्राणि दत्त्वाऽऽग्नेयोऽवचन्तुके ।

भ्रान्तः पारिकुटान्प्रैस्सहानेनाङ्गस्य ब्राह्मणः ॥४॥

शतं तुभ्यं शतं तुभ्यमिति स्मैव प्रनाम्यनि ।

सहस्रं तुभ्यमिन्युक्त्वा प्राणान्स्म प्रतिपद्यते ॥५॥ इति ॥३९. ८॥

॥ २३ ॥

३९.९

एतेन ह वा ऐन्द्रेण महाभिषेकेण दीर्घतमा मामतेयो भरतां दौःपन्तिमभि-
षिषेच । तस्मादु भरतो दौःपन्तिः समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय । अश्वेन
च मेध्यैरीजे । तदप्येते इलोका अभिगीताः —

हिरण्येन परीवृतान्हृणाञ्जुह्वदतो मृगान् ।
 मण्णारे भरतोऽददाच्छुतं बह्वानि सप्त च ॥१॥
 भरतस्यैव द्यौःपन्तेरग्निः सावीगुणे चितः ।
 यस्मिन्सहस्रं ब्राह्मणा बृहशो गा विभेर्जरे ॥२॥
 अष्टासप्ततिं भरतो द्यौःपन्तिर्यमुनामनु ।
 गङ्गायां वृषध्नेऽवध्यात्पञ्चपञ्चाशतं हयान् ॥३॥
 त्र्यग्निशच्छतं राजाश्वान् कध्याय मेध्यान् ।
 द्यौःपन्तिरत्यगाद्राक्षो मायां मायवत्तरः ॥४॥
 महाकर्म भरतस्य न पूर्वं नापरे जनाः ।
 दिवं मर्त्यं इव हस्नाभ्यां नोदपुः पञ्च मानवाः ॥५॥ इति ।

एतं ह वा पेन्द्रं महाभिषेकं बृहदुक्त्य ऋषिर्दुर्मुखाय पाञ्चालाय प्रोवाच ।
 तस्मादु दुर्मुखः पाञ्चालोऽराजा सन्विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय ।
 एतं ह वा पेन्द्रं महाभिषेकं वासिष्ठः सात्यहव्योऽत्यरातये जानस्तपये प्रोवाच ।
 तस्मादत्यरातिर्जानन्तपिरराजा सन्विद्यया समन्तं सर्वतः पृथिवीं जयन्परीयाय ।
 स होवाच वसिष्ठः सात्यहव्यः । अजर्षीर्वै समन्तं सर्वतः पृथिवीम् । महन्मा
 गमयेति । स होवाचात्यरातिर्जानन्तपिः । यदा ब्राह्मणोस्तरान्कुरुजयेयम् । अथ
 त्वमु ह्येष पृथिव्य राजा स्याः । सेनापतिरेव तेऽहं स्थामिनि । स होवाच वासिष्ठः
 सात्यहव्यः । देवश्रेष्ठं वै तम् । न वै नन्मर्त्यो जेनुमर्हति । अद्भुतो वै मे । धा न इदं
 वद इति । ततो हत्यरानि जानन्तपिमात्तवीर्यं निःशुक्रमभिधत्तपतः शुष्मिणः
 शीघ्र्यो जघान । तस्मादेवविदुषे ब्राह्मणायैवंचक्रुषे न क्षत्रियो ब्रूहेत् । नेद्राप्त्राद
 वपद्येय । नेद्रा मा प्राणो जहदिनि । जहदिनि ॥३० ०॥

२ । माङ्गल्यायनं ब्राह्मणम्

॥ १ ॥

२-२

उपसदोऽग्निहोत्रे वेदिनव्याः । उग्रीयोत्तरेण मार्हपत्यमुपसादयति । तद्विमं
 लोकमाप्नोति । आहवनीये होप्यन्दिनीयम् । तदन्तरिक्षलोकमाप्नोति । दृत्वा सृतीयं

तदमुं लोकमाप्नोति । पालाशीं समिधमभ्यादधाति । सोमो वै पलाशः । सा प्रथमा
 सोमाहुतिः । प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रं हीम आत्मनोऽभि प्राणाः । इयङ्गुलं
 समिधोऽतिरित्यानुवृत्तमग्निवाभिजुहोति । इयङ्गुले वा इदं मुन्यस्यान्नं धीयते ।
 धूमायन्त्यां ग्रामकामस्य जुहुयात् । ज्वलन्त्यां ग्रहवर्चसकामस्य । अङ्गारेषु पशु
 कामस्य । अभ्याधायेति त्वेव स्थितम् । अत्र होचते सर्वे कामा उपायन्त इति । उमे
 आहुती हुत्वा जपति । या यज्ञस्य समृद्धस्याशीः सा मे समृध्यतामिति । या वै
 यज्ञस्य समृद्धस्याशीः सा यजमानस्य भवति । उत्तरायतीराहुतीर्जुहुयाद् ।
 उत्तरोत्तरेणैव तत्स्वर्गाह्नोकानामिति । श्रुचो बुध्नेनाङ्गारानुपस्पृशति ।
 स्वर्ग एव तं लोके यजमानं दधाति । द्विस्ताचीं श्रुचमुचच्छति । रुद्रमेव
 तत्स्वायां दिशि प्रीत्याऽवसृजति । तस्माद्भूयमानस्योत्तरतो न तिष्ठेत् ।
 नेदेतस्याघलस्य देवस्य परिप्राज्ञेऽस्तानोति । तामुत्तरतः सायमुपमार्ष्टि । प्रती-
 स्त्रीमादित्यं तद्वर्त्तं मयति । दक्षिणत ऊर्ध्वा प्रातः । आदित्यं तदुज्जयति । यत्पूर्वं
 सुपमार्ष्टि । तत्कूर्चं निलिम्पति । ओषधीस्तेन प्रीणाति । यद्वितीयं तद्दक्षिणेन
 कूर्चमुत्तारं पाणिं निदधाति । पितृस्तेन प्रीणाति । अथ यद्भिः प्रादेशिन्या
 प्राशनाति । गर्भान्पूर्वेण प्रीणाति । तस्मादनश्नन्तो गर्भाः प्राणन्ति । वयांस्युत्तरेण ।
 तस्माद्वयासि बहु किञ्चिद्विश भक्षयन्ति । श्वेतमिव प्रभ्रावयन्ति । अथ यत् श्रुचा
 भक्षयति । भूतं च तेन भक्ष्यं च प्रीणाति । अथ यत्श्रुचं निलेडि । सर्पदेवजनांस्तेन
 प्रीणाति । अथ यत्श्रुचं मार्जयते । रक्षोदेवजनांस्तेन प्रीणाति । अथ यत्प्रागु-
 दीचीरप उतिसञ्चति । गन्धर्वाप्सरसस्तेन प्रीणाति । अथ यत्प्रागुदीचीं श्रुच-
 मुद्दिशति । रुद्रमेव तत्स्वायां दिशि दधाति । एवमग्निहोत्रेण सर्वाणि भूतानि
 प्रीणाति ॥ २-२ ॥

॥ २ ॥

२९

उदिते होतव्यम् । अनुदिते । इति मीमांसन्ते । स य उदिते जुहोति । प्रयत्नत
 एवैतन्महते देवायातिथ्यं करोति । अथ योऽनुदिते जुहोति । सन्निहितायैवैनन्महते
 देवायातिथ्यं करोति । तस्मादनुदिने होतव्यम् । तद्वापि वृषशुष्मो यानावनः पूर्वगा
 मेको जीर्णिः शयानो रात्र्यामेवोमे आहुनी ह्यमानं दृष्टोवाच । रात्र्यामेवो-
 मे आहुनी जुहोतीति । रात्र्यां हीति । स होवाच । वक्तास्मोऽन्त्रेव त्वममुं लोकं

परेत्य देवेभ्यः । अथो एतन्नः श्रद्धातारो यद्वेवैतदुभयेद्युरग्निहोत्रमह्वयत । अन्येद्युर्वा तदेतर्हि ह्वयते रात्र्यामेवेति । एतदेव कुमारी गन्धर्वगृहीतोवाच । रात्र्यामेवोमे आहुनी जुह्वतीति । रात्र्यां हीति । सा होवाच । वकास्मोऽन्वेव वयममुं लोकं परेत्य पितृभ्यः । अथो एतन्नः श्रद्धातारो यद्वेवैतदुभयेद्युर-
ह्वयत । अन्येद्युर्वा तदेतर्हि ह्वयत इति । सन्धौ जुहुयात् । समुद्रो ह वा एष सर्वहरो यद्दहोरात्रे । तस्य हेते अगाधे तीर्थे यत्सन्ध्ये । तद्यथाऽगाधाभ्यां तीर्थाभ्यां समुद्रमतीयान् । तादृक्तम् । यन् सन्धौ जुहोति । अथो देवसेना ह वा एषाध्वगा हनिष्यन्ती यद्दहोरात्रे । तस्या हेते पश्चस्री यत्सन्ध्ये । तद्यथा पश्चाभ्यां क्षिप्रमध्वानमन्विष्यान् । तादृक्तम् । यत् सन्धौ जुहोति । अथो मृत्योर्ह वा एतौ वाजयाह यद्दहोरात्रे । तद्यथा वाजयाहुभ्यां परिजिघ्रहीष्यन्नन्तरेणाति मुच्येत । तादृक्तम् । यन् सन्धौ जुहोति । तदु ह स्माह कौपीतकिः । सायमस्तमिते पुरा तमसस्तस्मिन्काले जुहुयात् । स देवयानः केतुः । तमेवारभ्य स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुते । प्रातः पुरोदयादपहते तमसि तस्मिन्काले जुहुयात् । स देवयानः केतुस्तमेवारभ्य स्वस्ति स्वर्गं लोकं समश्नुते । अथ योऽतोऽन्यथाग्निहोत्रं जुहोति । श्यामशबलो हास्याग्निहोत्रं विपी-
दतः । अहर्वं शबलः । रात्रिः श्यामः । स यो महारात्रे जुहोति । श्यामो हास्याग्निहोत्रं विपीदति । अथ यो महाह्ने जुहोति । शबलो हास्याग्निहोत्रं विपीदति । तद्वै खलु यदेव कदाचन जुहुयाद्धृतसमृद्धिमेवोपासीतेति । हुत-
समृद्धिमेवोपासीतेति ॥ २०९ ॥

॥ ३ ॥

५०२

अथातश्चानुर्मास्यानाम् । चानुर्मास्यानि प्रयुजानः फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां प्रयुङ्क्ते । मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनी पौर्णमासी । मुखमस्तरे फल्गू । पुच्छं पूर्वे । तद्यथा प्रवृत्तस्यान्तौ समेतौ स्याताम् । एवमेवैतौ संवत्सरस्यान्तौ समेतौ । तद्यत्फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवेन यजने । मुखत एव तत्संवत्सरं प्रीणानि । अथो भैरज्ययज्ञा वा एते यच्चानुर्मास्यानि । तस्मादनुसन्धिषु प्रयुज्यन्ते । ऋतुसन्धिषु हि व्याधिर्जायते । तानि वा अष्टौ हवींषि भवन्ति । अष्टौ वै चतसृणां पौर्णमासीनां हवींषि भवन्ति । चतसृणां वै पौर्णमासीनां वैश्वदेवं स मासः । यद्ग्निरमथ्यते । प्रजातिर्वै वैश्वदेवम् । तस्मादेतं दैवं गर्भं प्रजनयति ।

अथ यत्सप्तदश सामिधेन्यः । सवन्तावाज्यभागी । विराजी संयाज्ये । तस्योक्तं
ब्राह्मणम् । अथ यन्नव प्रयाजाः । नवानुयाजाः । अष्टौ हवींषि । वाजिनं नवमम् ।
तन्नक्षत्रियां विराजमाप्नोति ॥ ५-१ ॥

॥ ४ ॥

६-१

प्रजापतिः प्रजातिकामस्नपोऽतप्यत । तस्मात्सत्तात्पञ्चाजायन्त । अग्निर्यायुरा-
दित्यश्चन्द्रमा उषा पञ्चमी । तानग्रवीन् । यूयमपि तप्यध्वमिति । तेऽदोक्षस्त ।
तान्दीक्षितांस्तेषानानुयाः प्राजापत्याप्सरोरुणं कृत्वा पुरस्तात्प्रत्युदैत् । तस्यामेरां
ममस्समापतन् । ते देतोऽसिञ्चत । ते प्रजापतिं पितरमेत्यावृणन् । देतो वा
असिञ्चामहे । इदं नो मामुया भूदिति । स प्रजापतिर्हिर्ण्मयं धमस्समकरोत् ।
इषुमात्रमूर्ध्वम् । एवं तिर्यञ्चम् । तस्मिन्नेतत्समसिञ्चत । तत उदतिष्ठत् ।
सहस्राक्षः सहस्रपात्सहस्रेण प्रतिदिताभिः ॥ ६-१ ॥

॥ ५ ॥

६-११

तदाहुः । ऋचा होता होता भवति । यजुषाध्वर्युरध्वर्युः । साक्षोद्रातोद्राता ।
केन ब्रह्मा ब्रह्मा भवतीति । यमेवाम् अयं विचार्यं तेजोरसं प्रावृहन् । तेन ब्रह्मा
ब्रह्मा भवति । तदाहुः । किंविद् किञ्चन्दसं ब्रह्माणं कृणीतेति । अध्वर्युमित्येके । स
परिक्रमाणां क्षेत्रज्ञो भवतीति । छन्दोगमित्येके । तथा हास्य त्रिभिर्वेदैर्हविर्यज्ञाः
संस्क्रियन्त इति । बह्वचमिति स्वेव स्थितम् । एतत्परिचरणाधितरौ वेदी अत्र च
भूयिष्ठा होत्रा आयत्ता भवन्तोन्ति । ऋग्भिर्ग्रंहा गृह्यन्ते । ऋशु सामानि गीयन्ते ।
तस्माद्बह्वच एव स्यात् । तदाहुः कियद्ब्रह्मा यज्ञस्य संस्करोति । कियदन्य ऋत्विज
इति । अर्थमिति प्रूयात् । द्वे वै यज्ञस्य वर्तनी । वाचाऽन्या संस्क्रियते । मनसा-
ऽन्या । सा या वाचा संस्क्रियते । तामन्य ऋत्विजः संस्कुर्वन्ति । अथ या मनसा ।
तां ब्रह्मा । तस्माद्यावद्वचा यजुषा साम्ना कुर्युः । नृपणीं तावद्ब्रह्माऽऽसीत् ।
अर्थं हि तद्यज्ञस्य संस्करोति ॥ ६-११ ॥

॥ ६ ॥

७४

अथातः कैशिनो दीक्षा । कैशी ह दाल्भ्यो दाक्षिनो निपसाद् । तं ह हिरण्यः शकुन आयत्योयाच । दीक्षितो या अग्नि । दीक्षामहं वेद । तां ते ग्रथाणि । सकृदु यजेत् । तस्य क्षयाद्विमेमि । सकृदिष्टस्याहो त्वमाक्षति वेत्थ । ब्रूहि तां त्वं महा मिति । स ह तथेत्योयाच । तौ ह संप्रोचाने । स ह स आसोऽलो वा धार्णिः । वृद्ध इट्त्वा काव्यः । शिखण्डी वा याज्ञसेनः । यो वा आस । स आस । स होयाच । शरीराणि वा एतयेष्ट्या दीक्षन्ते । या वा इमाः पुरुषे देवताः । यस्यैता दीक्षन्ते । स दीक्षित इति ह स्माह । स यत्राध्ययुरौद्रभणानि जुहोति । तदुप यजमानः पञ्चाहुतीर्जुहुयात् । मनो मे मनसा दीक्षतां स्वाहेति प्रथमाम् । वाङ् मे वाचा दीक्षतां स्वाहेति द्वितीयाम् । प्राणो मे प्राणेन दीक्षतां स्वाहेति तृतीयाम् । मध्ये प्राणमाह । मध्ये ह्ययं प्राणः । चक्षुर्मे चक्षुरा दीक्षतां स्वाहेति चतुर्थीम् । धोत्रं मे धोत्रेण दीक्षतां स्वाहेति पञ्चमीम् । तदु ह स्माह कौपी- तकिः । न होतव्या अतिरिक्ता आहुतयः स्युः । यदुयेरन् । अध्ययुर्मेव जुह्वत- मन्वाग्न्य प्रतीकैरनुमन्वयेत् । मनो मे मनसा दीक्षतामिति प्रथमाम् । वाङ् मे वाचा दीक्षतामिति द्वितीयाम् । प्राणो मे प्राणेन दीक्षतामिति तृतीयाम् । मध्ये प्राणमाह । मध्ये ह्ययं प्राणः । चक्षुर्मे चक्षुरा दीक्षतामिति चतुर्थीम् । धोत्रं मे धोत्रेण दीक्षतामिति पञ्चमीम् । दीक्षयत्यु हि ता याः पुरुषे देवताः । नो अतिरिक्ता आहुतयो ह्यन्त इति । अथ सलू श्रद्धैव सकृदिष्टस्याक्षितिः । स या श्रद्धधानो यजते । तस्येष्टं न क्षीयते । आपोऽक्षितिः । या इमा एषु लोकेषु । याश्चेमा अध्यात्मन् । स यो महाक्षितिरिति विद्वान्यजते । तस्येष्टं न क्षीयते । एतामु द्वैव तत्केशी ह दाल्भ्यो हिरण्ययाय शकुनाय सकृदिष्टस्याक्षितिं प्रोयाच । अपराह्णे दीक्षते । अपराह्णे ह वा एष सर्वाणि भूतानि सम्पूजते । अपि ह वा एनं रजता अनियन्ति । तस्माहोहिनायन्निवास्तम्भेति । एतमेवात्मानं दीक्षमाणोऽभि दीक्षते । सर्वेषामेव कामानामाप्त्यै ॥ ७४ ॥

॥ ७ ॥

७५

प्रायणीयेन वै देवाः प्राणमाप्नुवन् । उदयनीयेनोदानम् । तथा एवतयजमानः प्रायणीयेनैव प्राणमाप्नोति । उदयनीयेनोदानम् । तौ वा एतौ प्राणोदानावेव यत्मा-

यणीयोद्यनीये । तस्माद्य एव प्रायणीयस्यत्विजः । त उद्यनीयस्य स्युः ।
समानौ हीमौ प्राणोदानौ ॥ ७-५ ॥

॥ ८ ॥

७-६

प्रायणीयेन ह य देवाः स्वर्गं लोकमभिप्रयाय दिशो न प्रजन्तुः । तानग्नि-
ख्याय । महामेकामाज्याहुतिं जुहुत । अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामीति । तस्मा अजु-
हवुः । स प्राचीं दिशं प्राजानात् । तस्मात्प्राञ्चमग्निं प्रणयन्ति । प्राय्यज्ञस्तायते ।
प्राञ्च उ एवास्मिन्नासांना जुहति । एषा हि तस्य दिक्प्रज्ञाता । अथाग्रधीत्सोमः ।
महामेकामाज्याहुतिं जुहुत । अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामीति । तस्मा अजुहवुः ।
स दक्षिणां दिशं प्राजानात् । तस्मात्सोमं कीर्तं दक्षिणां परियहान्त । दक्षिणां
तिष्ठन्नभिष्टौत । दक्षिणां तिष्ठन्परिदधाति । दक्षिणा एवैनमासीना अभि-
पुण्यन्ति । एषा हि तस्य दिक्प्रज्ञाता । अथाग्रधीत्सयिता । महामेकामाज्या-
हुतिं जुहुत । अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामीति । तस्मा अजुहवुः । स प्रतीचीं
दिशं प्राजानात् । असौ वै सयिता । योऽसौ तपति । तस्मादेनं प्रत्यञ्चमेवा-
हरहर्यन्तं पश्यन्ति । न प्राञ्चम् । एषा हि तस्य दिक्प्रज्ञाता । अथाग्रधीत्पथ्या
स्यस्तिः । महामेकामाज्याहुतिं जुहुत । अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामीति । तस्या
अजुहवुः । सोदीचीं दिशं प्राजानात् । वार्वं पथ्या स्यस्तिः । तस्मादुदीच्यां
दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते । उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा
तत आगच्छति । तस्य वा शुश्रूषन्त इति ह स्माह । एषा हि वाचो दिक्
प्रज्ञाता । अथाग्रधीददिति । महामेकामजस्थाहुतिं जुहुत । अहमेकां दिशं
प्रज्ञास्यामीति । तस्या अजुहवुः । सोर्ध्वां दिशं प्राजानात् । इयं वा अदितिः ।
तस्मादस्यामूर्ध्वा ओषधयः । ऊर्ध्वा वनस्पतयः । ऊर्ध्वा मनुष्या उत्तिष्ठन्ति ।
ऊर्ध्वाऽग्निर्दोष्यते । यदस्यां किञ्चनोर्ध्वमेव तदायत्तम् । एषा हि तस्यै
दिक् प्रज्ञाता ॥ ७-६ ॥

॥ ९ ॥

१२३

माध्यमा हि सरस्वत्यां सत्रमासत । तद्धापि कयपो मध्ये निषसाद । तं हेम
उपोदुः । दास्या वै त्वं पुत्रोऽसि । न वयं त्वया सह भक्षयिष्याम इति । स ह

कुन्तः प्राद्वघत् । सरस्वतीमेतेन सूक्तेन तुष्टाय । तं हेयमन्विष्याय । तत उ हेमे निरागा इव मेनिरे । तं हाम्वावृत्योचु । मृषे नमस्ते अस्तु । मा नो हिंसीः । त्वं वै नः श्रेष्ठोऽसि । यं त्वेयमन्वेतोति । तं ह जपयां चक्रुः । तस्य ह क्रोधं विनिन्युः । स एव कवयस्यैव महिमा । सूक्तस्य चानुवेदितः । अथ यत्सह पत्नीभिर्यन्ति । गन्धर्वा ह वा इन्द्रस्य सोममप्सु प्रत्यायिता गोपायन्ति । त उ ह स्त्रीकामाः । ते हासु मनांसि कुर्वते । तद्यथा प्रमत्तानां यज्ञमाहरेद् । एवं तदुपनामुक उ एवैनं यज्ञो भवति । य एवं वेद् । ता वै विंशतिमन्वाह । ता विराजमभिसम्पद्यन्ते । यैराजीर्वा आपः । अन्नं विराट् । अन्नमापः । अन्नेन तद्ग्राधं समर्द्धयति । त्रिः प्रथमया त्रिरुसमया चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । गायत्री प्रातःसवनं वहति । तदु ह प्रातः सवनरूपा न्वाप इति । इति न्या आपोनप्त्रियस्य ॥ १२-३ ॥

॥ १० ॥

१९-३

स वै साधस्थामावास्यायामुपयसत्युदङ्कायत्स्यन् । उपमे घसन्ति प्रायणीये-
नातिरात्रेण यक्ष्यमाणाः । तदेनं प्रथममाप्नुवन्ति । तं चतुर्विंशेनारभन्ते । तदारम्भ-
णीयस्यारम्भणीयत्वम् । स षण्मासानुदङ्कङ्कति । तमूर्ध्वः पल्लहैरनुयन्ति । स
षण्मासानुदङ्कङ्कत्या निष्पन्ते दक्षिणायत्स्यन् । उपमे घसन्ति वैपुषतीयेनाहा
यक्ष्यमाणाः । तदेनं द्वितीयमाप्नुवन्ति । स षण्मासान्दक्षिणैति । तमावृत्तैः
पल्लहैरनुयन्ति । स षण्मासान्दक्षिणेत्या निष्पत्त उदङ्कायत्स्यन् । उपमे घसन्ति
महावनीयेना यक्ष्यमाणास्तदेनं तृतीयमाप्नुवन्ति । तं यज्ञिराप्नुयन्ति । त्रेधा
विहितो वै संवत्सरः । संवत्सरस्यैवाप्त्यै । तदु नैवापि गीयते । अहोरात्राणि
विदधदूर्णावा इव धीर्यः । षण्मासो दक्षिणा नित्यः पल्लुदङ्कङ्कति सूर्य इति ।
पल्लवे प उदङ् मासानेति । पङ् दक्षिणा । तद्वै न तस्मिन् काले दीक्षेरन् ।
अनागतं सस्यं भवति । इदरकान्यहानि भवन्ति । संवेपमाना अवभृथादुदा-
यन्ति । तस्मादत्र न दीक्षेरन् । चैत्रस्थामावास्याया एकाह उपरिष्ठादीक्षेरन् ।
आगतं शस्यं भवति । महान्यहानि भवन्ति । असवेपमाना अवभृथादुदायन्ति ।
तस्मादेतत्स्थितम् ॥ १९-३ ॥

॥ ११ ॥

२५-१

आपस्तपोऽतप्यन्त । नास्तपस्तपसा गर्भमदधत । तत एव आदित्योऽजायत
 पट्टे मासि । तस्मान्त्सत्रिणः पट्टे मासि दिवाकीर्त्यमुपयन्ति । स षण्मासानुद-
 हूहेति पञ्चावृत्तान् । तस्मात्सत्रिणः पट्टेबोर्ध्वान्मासो यन्ति पञ्चावृत्तान् । अन्तरेणो
 ह वा एतमशनाया च पुनर्मुन्युश्च । अपाशनायां च पुनर्मुन्यु च जयन्ति । ये
 वैपुत्रतमहर्णयन्ति । तस्यैतानि च्छन्दोरूपाणि सूर्यवद्भानुमज्ज्योतिष्मदुषमयस्त्विह
 वक्ष्येतयदिनि । समुद्रादूर्ध्वमिधुर्मा उदारदित्याज्यम् । समुद्रादधोऽद्वय उदेति ।
 इन्द्र एकं सूर्य एकं जज्ञानेति सूर्यवत् । तदेतस्याद्वो रूपम् । ताः संशस्ता
 एकविंशतिरनुष्टुभः संपद्यन्ते । एकविंशो वा एवः । य एव तपति । तदेनं स्येन
 रूपेण समर्धयति । त्रैष्टुभः प्रउगः । विपुषान्वा एवोऽहाम् । विपुषांश्छन्दसां
 त्रिष्टुप् । तदेनं स्येन छन्दसा समर्धयति ॥ २५-१ ॥

॥ १२ ॥

२६-१

द्वाविंशी प्रथमो मासः । द्वाविंशत्युत्तमः । द्वाविंशदक्षराऽनुष्टुप् । षाण्णुष्टुप् ।
 तद्वाद्या प्रयन्ति । षाण्मनूतिष्ठन्ते । अष्टाविंशितायभिर्नो विपुवन्तं मासो ।
 अष्टाविंशत्यक्षरोष्णिक् । औष्णिहो ग्रीवाः । अश्वेनच्छिरो यज्ञस्य यद्विपुवान् ।
 ग्रीवा एव तत्कल्पयित्वा तासु शिरः प्रतिदधति । तदाहुः कतरेणामेवोऽहाम् ।
 अवरेणं परेणामिति । नावरेणं न परेणामित्याहुः । उभयेषां वा एवोऽहाम् ।
 उभयानि धैतस्यैतान्यहानि । तदाहुः कतिपल्लहस्संवत्सर इति । षष्टिः
 पल्लहाः । पल्लहशस्तदेनदध्यधलम्बिसंवत्सरायनम् । तद्य एवं संवत्सरस्याहानि
 युजन्ति । त एनान्कामानुधुवन्ति ये संवत्सरे । अथ येऽतोऽन्यथा संवत्सर
 स्याहानि युजन्ति । न ते तान्कामानुधुवन्ति ये संवत्सरे । अथ ह्येक ऊर्ध्वानेव
 मासानुपयन्ति । ऊर्ध्वान्यहानि । ऊर्ध्वं वा उभयं संवत्सरं रोहाम इति । मासा
 एवायतैरन् । अहानीत्येके । य एव पृष्ठयः पल्लहः पुनः परस्तात्पर्येति । तेन मासा
 आवृत्ता इति वदन्तः । तदाहुर्विदूररूपं वा एतद्यत्रिष्टुष त्रयस्त्रिंशच्च स्तोमौ ।
 तद्यथा गिरिशिखरादूर्ध्वमभिप्रस्कन्देद् । एवं तत्स्तोमकृन्तव्रम् । तस्मादेवाहानि
 वतैरन् । नो मासानस्तोमकृन्तव्रताया इति ॥ २६-१ ॥

॥ १३ ॥

२६-५

अथ ह स्माह । दैवोदासिः प्रतर्दनो नैमिषीयाणां सत्रमुत्तमयोपास्यद्वि-
चिकित्सां पप्रच्छ । यद्यतिक्रान्तमुत्सवणं सदस्यो बोधयेत् । ऋत्विजां वाऽन्यतमो
बुध्येत । कथं नोऽनुत्सवणं स्यादिति । त उ ह तूष्णीमामुः । तेषामृत्वीकयुर्वाचस्पतो
ग्रह्णास्त । स होवाच । नाहमेतद्वेद । हन्त पूर्वयामाचार्यं स्थविरं जातुकर्ण्यं पृच्छा-
नीति । तं ह पप्रच्छ । यद्यतिक्रान्तमुत्सवणं कर्ता स्वयं वा बुध्येत । अन्यो वा बोध-
येत् । कथं तदुत्सवणमनुत्सवणं भवेत् । पुनर्वचनेन वा मन्त्रस्य होमेन वेति । पुन
र्वाच्यो मन्त्र इति ह स्माह जातुकर्ण्यः । तमृत्वीकयुः पुनः पप्रच्छ । शान्नं वा
अनुत्सवणं वा निगदं वा याज्यां वा यद्वा अन्यत्सर्वं तत्पुनर्ग्रूयादिति । यावन्मात्र
मुत्सवणं तावत् प्रयाष्टव्यं वा र्द्धव्यं वा पार्दं वा पदं वा यर्णं वेति ह स्माह जातु-
कर्ण्यः । अथ ह स्माह कौपीतकिः । न मन्त्रं पुनर्ग्रूयात् । नाहुतिं जुहुयाद् ।
अनुत्सवणमेतदिति ह स्माह कौपीनकिः । यद्धि होतारो यज्ञस्य किञ्चित्तदुत्सवण-
मनुत्सवणमनाः कुर्वन्ति । सर्वं तदाग्निर्देवो होता अनुत्सवणं करोति । तदेत-
दवाभ्युदितम् ॥ २६-५ ॥

॥ १४ ॥

२६-६

यत्पाकत्रा मनसा दीनश्चा न यज्ञस्य मन्वते मन्यासः । अग्निष्टोता
क्रतुयिद्धिजानन्यजिष्ठो देवां ऋतुशो यजातीति । यच्चाह । संस्थिते यज्ञेऽयाह्वयः
जातवेदा इति । अयाह्वीदिमं यज्ञं जातवेदा इति तदाह । अन्तरः पूर्वो अस्मिन्नि-
पद्येति यदाह । अग्निर्ह वै देवो होता मानुषाहोतुः पूर्वो निपद्य यजत इति
तदाह । आशिषमेवोत्तरेणाह्वेनैव वदति पूर्वया चर्चा ॥ २६-६ ॥

३ । शनपथब्राह्मणम्

॥ १ ॥

१-१-४-११-१२

अथ हविष्कृतमुद्धादयति । हविष्कृदेहीति हविष्कृदेहीति वाग्यै हविष्कृ

वाचमेवैनद्विस्तृजने वागु वै यज्ञस्तद्यज्ञमेवैतत्पुनरुप ह्ययते ॥११॥ तानि वाऽपस्तानि ।
 चत्वारि वाच एहीति ब्राह्मणस्या गणा इवेति वैश्यस्य च राजन्यवन्धोश्चा धावेति
 शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहेनद्धि यन्नियतमेतदु ह वै वाचः शान्ततमं
 यदेहोति तस्मादेहीत्येव ग्रथ्याम् ॥१२॥ तद्ध स्मैतत्परा । आयैव हविष्कृदुपो-
 स्तिष्ठति तद्विदमप्येतर्हि य एष कश्चोपोस्तिष्ठति स यत्रैव हविष्कृतमुद्धादयति
 तदेको द्वयदुपले समा हन्ति तद्यदेतामत्र वाचं प्रत्युद्धादयति ॥१३॥ मनोर्हि वाऽ
 भृषभ भास । तस्मिन्नसुराग्नी सपत्नी याक्प्रविष्टा स तस्य ह स्म भवसथाद्रवथा-
 दसुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समृद्धिरे पापं वत नोऽयमृषभः
 सचते कथं निधमं दध्नुयामेति किलाताकुली इति हासुर्ग्रन्थायामनुः ॥१४॥
 तौ होचतुः । अद्धादेयो वै मनुराशं न वेदावेति तौ हागस्योचतुर्मनो
 याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्भेणानि तथेति तस्यालब्धस्य सा वागपचक्राम ॥१५॥
 सा मनोरेव आयां मनार्थी प्र विवेश । तस्यै ह स्म यत्र वदन्त्ये भृषन्ति
 ततो ह स्मैहासुररक्षसानि मृद्यमानानि यन्ति ते हासुराः समृद्धिरऽ इतो वै नः
 पापीयः सचते भूयो हि मानुरी वाग्वदतीति किलाताकुली ह्योचतुः अद्धादेवो
 वै मनुराशं श्वेष वेदावेति तौ हागस्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनयैव
 आययेति तथेति तस्याऽआलब्धायै सा वागप चक्राम ॥१६॥ सा यज्ञमेश यज्ञ-
 पात्राणि प्र विवेश । ततो हेनां न शोकतुर्निर्हन्तुः सैहासुराग्नी वागुहवति स
 यस्य हैवं चिदुप एतामत्र वाचं प्रत्युद्धादयन्ति पापीयाः सो हैवास्य सपत्नी
 भवन्ति ॥१७॥ स समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधुजिह्वो वै स
 देवेभ्य आसाद्विजिह्वोऽसुरेभ्यः स यो देवेभ्य आसीः स न पथीत्येवैतदाहेय

मूर्जमा वद त्वया वयं सङ्घातं सङ्घातं जेप्तेति नात्र सिरोहितमिवास्ति
॥१८॥ अथ मूर्जमा वदते । सर्ववृद्धमसीति सर्ववृद्धं होतद्यदि महानां यदि वेणुनां
पक्षीलोकाणां सर्वम् होवेतां वदयन्ति ॥१९॥

॥ २ ॥

१.२.५.१-७

देवाश्च वाऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे ततो देवा अनुव्यमि-
वासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माकमेवेदं अन्तु भुवनमिति ॥१॥ ते होतुः । हस्तेर्मा
पृथिवीं वि भजामहे तां विभज्योप जीवामेति तामौदणैश्चर्मभिः पश्चात्प्राश्चो
विभजमाना अभीयुः ॥२॥ तद्धै देवाः शुश्रुवुः । वि भजन्ते ह वाऽहमासुराः
पृथिवीं श्रेण तदेव्याप्तो यन्नेमामसुरा वि भजन्ते के ततः स्वाम यत्स्यै न भजे-
मर्हति ते यज्ञमेव विष्णुं पुनस्कृत्येयुः ॥३॥ ते होतुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्या-
मा भजनास्त्रेव नोऽप्यस्यां भाग इति ते हासुराऽमसूयन्तद्वोषुर्वाचदेवैष
विष्णुरभिषेते तावद्वो दस इति ॥४॥ वामनो ह विष्णुरास्त्र । तदेवा न
जिहीद्विरे महर्है नोऽद्वयै नो यज्ञमस्मिन्महदुरिति ॥५॥ ते प्राञ्चं विष्णुं
निपाथ । छन्दोभिरभिनः सर्ववृद्धनायकेण त्वा छन्दसा परि गृह्णामीति दक्षिण-
स्त्रैण्डुमेन त्वा छन्दसा परि गृह्णामीति पश्चाच्छागनेन त्वा छन्दसा परि गृह्णामी-
त्युत्तरतः ॥६॥ तं छन्दोभिरभिनः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात्समाधाय तेनार्च्यस्तः
प्राभ्यस्तद्वेगस्तेनेमां सर्वां पृथिवीं समविन्दन्त तद्यदेनेमेमां सर्वां
समविन्दन्त तस्माद्धेदिर्नाम तस्मादादुर्यावती वेदिस्तावती पृथिवीत्येतया हीमां
सर्वां समविन्दन्तैव ह वाऽहमां सर्वां सपञ्चानां सर्ववृद्धते निर्भजत्वस्यै
सपत्नाभ्य एवमेतदेव ॥७॥

॥ ३ ॥

१-४-१-१४—१९

तर्हि विदेघो माथव आस । सरस्वत्यां स तत एव प्राङ् दहन्-
 भीयायेमां पृथिवीं तं गोतमश्च राहुगणो विदेघश्च माथवः पश्चाद्दहन्तमन्धीयतुः
 स इमाः सर्वा नदीरति वदाह सदानीरेत्युत्तराद्विरेर्निर्भावति तां ह वै नाति
 वदाह तां ह स्म तां पुरा ब्राह्मणा न तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति ॥१४॥
 तत एतर्हि । प्राञ्चोर्न बहवो ब्राह्मणास्तडाक्षेत्रतरमिवास आधितरमिवास्वदित-
 मग्निना वैश्वानरेणेति ॥१५॥ तदु हेतर्हि । क्षेत्रतरमिव ब्राह्मणा उ हि नून-
 मेनयद्दैरसिष्यदन्त्यापि जघन्ये नैदाये समिवैव कोपयति तावच्छीतानतिदग्धा-
 दग्निना वैश्वानरेण ॥१६॥ स होवाच । विदेघो माथवः काहं भवामीत्यत
 एव ते प्राञ्चोर्न भुवनमिति होवाच सैवाप्येतर्हि कोसलविदेहानां मर्यादा
 ते हि माथवा ॥१७॥ अप होवाच । गोतमो राहुगणः कथन्तु म आमन्त्र्यमाणो
 न प्रत्यधौयीरिति स होवाचाग्निर्म वैश्वानरो मुखेऽभूत्स नेन्मे मुखाग्निप्यदाते
 तस्मात्ते न प्रत्यधौयमिति ॥१८॥ तदु कथमभूदिति । यत्रैव त्वं घृतकधीमह
 इत्यभिव्याहारीस्तदेव मे घृतकोत्तविग्निर्वैश्वानरो मुखादुदज्वालीक्षं नाशकं
 धारयितुं स मे मुखाग्निरपादीति ॥१९॥

॥ ४ ॥

१-६-२-१—१७

त्वष्टुर्ह वै पुनः । त्रिशीर्षा षडक्ष आस तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुस्तद्यदेव
 रूप आस तस्माद्विष्वक्पुो नाम ॥१॥ तस्य सोमपानमेवैकं मुखमास । सुरा-

पाणमेकमन्यस्मा अशनायैकं तमिन्द्रे दिद्वेप तस्य तावि शीर्षाणि प्र चिच्छेद ॥२॥
स यत्सोमपाणमास । ततः कपिञ्जलः समभवत्तस्मात्स यभ्रुकश्च यभ्रुरिव
हि सोमो राजा ॥३॥ अथ यत्सुरापाणमास । ततः कलविङ्कः समभवत्तस्मा-
त्सोऽभिमाद्यत्कश्च यदस्यभिमाद्यन्निध हि सुरां पीत्वा वदति ॥४॥ अथ
यदन्यस्माऽअशनायास । ततस्तिक्ष्णिरिः समभवत्तस्मात्स विश्वरूपतमइव सन्त्येष
घृतस्तोकाश्च त्वन्मधुस्तोकाश्च त्वत्पर्णेष्वाश्चुनिता एवत्परूपत्वं हि स तेना-
शनमावयत् ॥५॥ स त्वष्टा शुक्रोऽथ । कुयिन्मे पुत्रमयधीदिति सोऽपेन्द्रमेव
सोममाजहे स यथायत्नं सोमः प्रमुन एवमपेन्द्र एवात् ॥६॥ इन्द्रो ह वाऽ
ईशाञ्चके । इह वै मा सोमादन्नर्यन्नीति स यथा पर्त्नीयानयलीयस एवमनुपहत
एव यो द्रोणकलशे शुक्र आस तं भक्षयाञ्चकार स हिनज्जिहिषं स सोऽस्य
विष्वक्केव प्राणेभ्यो दुद्राच मुखाङ्गैवास्य न दुद्रावाथ सर्वेभ्योऽन्येभ्यः प्राणेभ्यो-
ऽद्रवत्तद्दः सौत्रामणीतीष्टिस्तस्य तद्व्याख्यायते यथैनं देवा अभियज्यन् ॥७॥
स त्वष्टा शुक्रोऽथ । कुयिन्मेऽनुपहतः सोममभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशर्न
चके स यो द्रोणकलशे शुक्रः परिशिष्ट आस तं प्रवर्तयाञ्चकारेन्द्रशत्रुर्वर्धस्वेति
सोऽग्निमेव प्राप्य संवभृवान्तरैव सम्यभृक्तेषु हिक आहुः सोऽग्नीयोमावेयाभि-
सम्यभुव सर्वा विद्याः सर्वं यज्ञः सर्वमन्नाद्यँ सर्वाँ धीँ ॥८॥ स यद्वर्तमानः
समभवत् । तस्मादृत्रोऽथ यदपात्समभवत्तस्मादहिर्तं दनुश्च दनायुश्च मातेष
च पितेव च परि जगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः ॥९॥ अथ यदग्वीन्द्रशत्रुर्वर्ध-
स्वेति । तस्मादु हिनमिन्द्र एव जघानाथ यज्ञ शब्दवक्ष्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्धस्वेति
शब्दो ह स एवेन्द्रमहनिष्यत् ॥१०॥ अथ यदग्वीद्वर्धस्वेति । तस्मादु ह

स्मेपुमात्रमेव तिर्यङ् वर्धतऽऽपुमात्रं प्राक्त सोऽवैवावरऽ समुद्रं दधायैव
पूर्वेऽ स यावत्स आस स हैव तावदन्नाद् आस ॥११॥ तस्मै ह स्म पूर्वाङ्गे
देवाः । अशरमपि हरन्ति मध्वन्दिने मनुष्या अपराङ्गे पितरः ॥१२॥ स चाऽ-
हन्द्रस्तथैव नुसश्चरन् । अन्तोयोमाऽउपमन्त्रयाञ्चकेऽग्नीषोमी युवं ये मम स्थो
युवयोरहमस्मि न युवयोरेव किञ्चन कं मऽऽमं दस्युं वर्धयथ उप मा वर्तेथा
मिति ॥१३॥ तौ होवतु । किमावयोस्ततः स्यादिति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादश-
कपालं पुरोडाशं निरयपत्तस्मादग्नीषोमाय एकादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥१४॥
तावेनमुपाश्रयतुः । तायनु सर्वे देवाः प्रेयुः सर्वा विद्याः सर्वं यशः सर्वमन्ना-
द्यत्वं सर्वा आस्तेने दून्द् एतदमद्यद्यदिदमिन्द्र एव उ पौर्णमासस्य बन्धुः स यो
हैव विद्वाभ्योर्णमासेन यजतऽपत्ताऽहैव धिर्य गच्छत्येवं यशो भवत्येवमन्नादो
भवति ॥ १५ ॥ तद्वेष खलु हतो वृत्रः । स यथा हनिर्निष्पीत एषत्वं संलीनः
शिशवे यथा निधूतस्वर्गर्भस्त्रैवत्वं संलीनः शिशवे तमिन्द्रोऽभ्यादुद्राव हनि-
ष्यन् ॥ १६ ॥ स होवाच । मा नु मे प्रहारीस्व्यं वै तदेतर्हसि यदहं ज्येव मा कुरु
मामुया भूयमिति स वै मेऽन्नमेधोति तथेति तं द्वे धान्यभिनतस्य यत्सोम्य न्यक्त-
मास तं चन्द्रमसं सकाराथ यदस्यासुर्यमास तेनेमाः प्रजा उदरेणाचिध्यत्तस्मादाहु-
वृत्र एव तर्ह्यन्नाद् आसीद् वृत्र एतर्होतोऽहं यदस्वावापूर्यतेऽस्मादेवेतल्लोकावा-
प्यादतेऽथ यदिमाः प्रजा अशानमिच्छन्तेऽस्मा एवेतद्वृत्रायोद्गाय बलित्वं हरन्ति
स यो हैवमेतं वृत्रमन्नादं वेदान्नादो हैव भवति ॥ १७ ॥

॥ ५ ॥

१.७.२.१—५

ऋणत्वं ह वै जायते योऽस्ति । स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पितृभ्यो

मनुष्येभ्यः ॥ १ ॥ स यदेव यजेत । तेन देवेभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान्यजने यदेभ्यो जुहोति ॥ २ ॥ अथ यदेवानुब्रूवोत । तेनर्षिभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोत्यृषीणां निधिगोप इति हानूचाममाहुः ॥ ३ ॥ अथ यदेव प्रजामिच्छेत् । तेन पितृभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेयां सन्तसाभ्यवच्छिन्ना प्रजा भवति ॥ ४ ॥ अथ यदेव वामयेत् । तेन मनुष्येभ्य ऋणं जायते तद्ध्येभ्य एतत्करोति यदेनान्धास्यते यदेभ्योऽश्वानं ददाति स य एतानि सव णि करोति स हतकर्म तस्य सर्वमाप्तं सव जितये ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥

१-८-१-६

मनवे ह वै प्रातः । अक्नेयमुत्तकमाजह्वयेर्षे पाणिभ्यामवनेजनाया हरस्त्येवं तस्यावनेनिजानस्य मत्स्यः पाणीऽ आपेदे ॥ १ ॥ स हास्मै वाचमुवाच । विभृहि मा पारयिष्यामि त्वेति कस्मान्मा पारयिष्यसीत्यौघ इमाः सर्वाः प्रजा निर्बोधा ततस्त्वा पारयितास्मीति कथं ते भृतिरिति ॥ २ ॥ स होवाच । यावद्द्वै भृहका मन्वामो बह्वी वै नस्तायजाभ्रा भवत्युन मत्स्य एव मत्स्य गिलति कुम्भ्या माघे विभरासि स यदा तामतिवर्षाऽ अथ कर्षं क्षत्वा तस्यां मा विभरासि स यदा तामतिवर्षाऽ अथ मा समुद्रमभ्यवहरासि तर्हि वा अनिनाष्टो भवितास्मीति ॥ ३ ॥ वाञ्छन् भव मास । स हि ज्येष्ठं वर्द्धतेऽधेनिधीधंसर्मा तदीय आगन्ता तस्मा नायमुपकल्प्योपासासै स औघऽ उत्थिते नावमापद्यासे तनस्त्वा पारयितस्मीति ॥ ४ ॥ तमेवं भृत्वा समुद्रमभ्यवजहार । स यतिर्धौ तत्समां परिदिदेश ततिर्धां स मां नावमुपकल्प्योपासां चक्रे स औघऽ उत्थिते नायमापेदे तटं स

मत्स्य उपम्यापुप्लुवे तस्य शृङ्गे नावः पश्यां प्रतिमुमोच तेनैतमुत्तरं गिरिमिति
 बुद्धाव ॥५॥ स होवाच । अपीपरं वै स्वा शृङ्गे नावं प्रति बध्नीष्व तं तु त्वा मा
 गिरौ सन्तमुदकमस्तच्छैत्सीधावदुदकं^७ समवायात्तावत्तावदन्ववसर्पांसाति स ह
 तावत्तावदेवान्त्ववससर्प तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मगारवसर्पेणभित्तीयौघो ह ताः
 सर्वाः प्रजा निरवाहायेह मनुरेवैकः परिशिष्टिषे ॥६॥

॥ ७ ॥

२.१.२.१—१९

कृत्तिकास्वामीऽन्वाद्धीत । एता वाऽभ्यग्निमक्षत्रं यत्कृत्तिकास्तद्वै सद्योम
 योऽग्निमक्षत्रेऽग्नी भाद्धातै तस्मात्कृत्तिकास्वाद्धीत ॥१॥ एकं ह्ये त्रीणि ।
 चत्वारोति वाऽभ्यग्नानि नक्षत्राण्यथेतः एव भूयिष्ठा यत्कृत्तिकास्तद्भूमानमेवैत-
 दुपैति तस्मात्कृत्तिकास्वाद्धीत ॥२॥ एता ह वै प्राच्यै दिशो न व्यवन्ते ।
 तत्वाणि ह वाऽभ्यग्नानि नक्षत्राणि प्राच्यै दिशश्चवन्ते तत्प्राच्यामेवास्यैतद्दिश्यादितौ
 भवतस्तस्मात्कृत्तिकास्वाद्धीत ॥३॥ अथ चत्वारः कृत्तिकास्वाद्धीत । अक्षा
 णां ह वा एता अग्ने पत्स्य भासुः सप्तर्षीनु ह स्म वै पुरश्चा इत्याचक्षते ता मिथुनेन
 ह्यार्ध्वन्ताम्री क्षत्रादि क्षत्रर्षेय उच्यन्ति पुन एता अशमिव वै तयो मिथुनेन ह्यृद्ध-
 र्क्षनेन्मिथुनेन ह्युध्या इति तस्माच्च कृत्तिकास्वाद्धीत ॥४॥ तद्वैव दधीत ।
 अग्निर्वाऽपत्तासां मिथुनमग्निनेता मिथुनेन समुद्रास्तस्मादेव दधीत ॥५॥
 रोहिण्यामग्नीऽन्वाद्धीत । रोहिण्यां ह वै प्रजापतिः प्रजाकामोऽभग्नी-
 ऽन्वाद्ध्ये स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टा एकस्या उपस्तम्भा

स्तस्य रोहिण्य इवैव तद्धै रोहिण्यै रोहिणीत्वं बहुहैव प्रजया पशुभि-
 र्भवति य एवं विद्वान् रोहिण्यामाधत्ते ॥६॥ रोहिण्यामु ह वै पशवः । अग्नी
 आदधिरे मनुष्याणां कामधं रोहेमेति ते मनुष्याणां काममरोहन्यमु ह वै तत्पशवो
 मनुष्येषु काममरोहधं स्तमुहैव पशुषु कामधं रोहति य एवं विद्वान्रोहिण्यामा-
 धत्ते ॥७॥ मृगशीर्षेऽग्नीऽआदधीत । एतद्धै प्रजापतेः शिरो यन्मृगशीर्षधं
 धीर्वै शिरः धीह वै शिरस्तस्माद्योऽर्धस्य धेष्टो भक्त्यसावमुष्यार्धस्य शिर इत्याहुः
 धियधं ह गच्छति य एवं विद्वान्मृगशीर्ष आधत्ते ॥८॥ अथ यस्मान्न मृगशीर्षेऽ-
 आदधीत । प्रजापतेर्धाऽएतच्छरीरं यत्र वा एनं तदधिध्य^७ स्तद्विपुणा त्रिकाण्डे-
 नेत्याहुः स एतच्छरीरमजहाद्यास्तु वै शरीरमवधियं निर्घोर्यं तस्मान्न मृगशीर्ष
 आदधीत ॥९॥ तद्धैव दधीत । न वाऽएतस्य देवस्य वास्तु नायक्षियं न शरीर-
 मस्ति यत्प्रजापतेस्तस्मादैव दधीत पुनवस्योः पुनराधेयमादधीतेति ॥१०॥
 फल्गुनीष्वग्नीऽआदधीत । एता वा इन्द्रनक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्यो-
 जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्जुन्यो वै नामैतान्ताऽएतत्परोऽक्षमाचक्षते
 फल्गुन्य इति को ह्येतन्त्याहति गुह्यं नाम ग्रहानुमिन्द्रो वै यजमानस्तत्स्व
 एतन्नक्षत्रेऽग्नी आधत्तऽइन्द्रो यज्ञस्य देवनेतेनोहास्यैतत्सेन्द्रमग्न्याधेयं
 भवति पूर्वयोगादधीत पुग्स्तात्कनुर्हैवास्मै भवत्युत्तरयोरादधीत श्वःधेयम्^७
 हैवास्माऽउत्तरावद्भवति ॥११॥ हस्तेऽग्नी आदधीत । य इच्छेत्प्र मे
 दीयेतेति तद्वाऽअनुष्ठया यज्ञस्तेन प्र दीयते प्र हैवास्मै दीयते ॥ १२ ॥
 त्रिषायासप्तो आदधान । देवाश्च वा असुराश्चोभये प्राजापत्याः पशूधिरे
 तऽउभयऽएवामं लोक^७ समाकुरुष्व चक्रुर्दिवमेव सतोऽसुरा रोहिणमित्यग्नि

चिक्विरेऽनेनामुं लोकं समारोक्ष्याम इति ॥१३॥ इन्द्रो ह वाऽ ईक्षाञ्चक्रे ।
 इमं चेद्वाऽ इमे त्रिन्युते तत एव नोऽभिभवन्तीति स ब्राह्मणो मुवाण एकैष्टकां
 प्रज्येयाय ॥१४॥ स होवाच । हन्ताहमिमामप्युपदधा इति तथेति तामुपा-
 धत्वा तेषामल्पकाद्देवाग्निरसञ्चित आग्न ॥१५॥ अथ होवाच । अन्वाऽ अहं
 तां दास्ये या समेहेति तामभिययावर्हं तम्यामानुदायामग्निर्यवशशाद्दानेर्ध्य-
 वशाद्दमन्वसुरा व्यचशेदुः स ता एकैष्टका वज्रान्कृत्या प्रात्राः प्र विच्छेद ॥१६॥
 ते ह देवाः समेत्योचुः । विश्वं वाऽ अभूम यऽ इयतः सपत्नानवधिष्येति
 तर्हं विश्वायै विश्वात्यं विश्वं ह भवति हन्ति सपत्नान्हन्ति द्विपन्नं भ्रातृव्यं
 य एषं विहोश्चिवायामाधत्ते तस्मादेतन्भ्रमिय एष नभ्रत्रमुपेत्यैजिघात्वं
 सतीव हो य सपत्नान्वीय जिगीषते ॥१७॥ नाना ह वा एतान्यग्ने क्षत्राण्यासुः ।
 यथैवाप्तौ सूर्य एषं तेषामेव उच्यन्तेय धीर्यं क्षत्रमादत्त तस्मादादित्यो नाम
 यदेवां धीर्यं क्षत्रमादत्त ॥१८॥ ते ह देवा ऊचुः । यानि वै तानि क्षत्राण्यभू-
 यन्न वै तानि क्षत्राण्यभूयन्निति तर्हं नभ्रत्राणां नभ्रत्रत्वं तस्मादु सूर्यनक्षत्र एव
 स्यादेव होवां धीर्यं क्षत्रमादत्त यद्यु नक्षत्रकामः स्यादेतद्वाऽ अनपराजं नभ्रत्रं
 यत्सूर्यः स एतेनैव पुण्याहेन यदेतेषां नभ्रत्राणां कामयेन तदुपेत्यैतस्मादु
 सूर्यनक्षत्र एव स्यात् ॥१९॥

॥ ८ ॥

२५११-१-१७

प्रजापतिर्ह वाऽ इदमग्रऽ एक एवास । स एकत कथं नु प्रजायेयेति सो
 ऽश्राम्यत्स तपोऽनप्यत स प्रजा समृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टा परावभूवुस्ता-
 नीमानि धयात्सि पुरुषो वै प्रजापतेर्नेदिष्टं द्विषाद्वाऽ अयं पुरुषस्तस्माद्विषादो

वयाधसि ॥१॥ स ऐक्षत प्रजापतिः । यथा न्वेव पुरैकोऽभूवमेवमु न्वेवाप्येत-
 र्लोक एवास्मीति स द्वितीयाः ससृजे ता अस्य परैव बभूवुस्तद्विवं क्षुद्रं सरी-
 सृपं यदन्यत्सर्पेभ्यस्मृनीयाः ससृज इत्याहुस्ता अस्य परैव बभूवुस्त इमे सर्पा
 एता ह न्वेव द्वयीर्याहवत्स्य उवाच शयीरु न पुनर्कृत्वा ॥२॥ सोऽर्चश्छाभ्यन्प्रजा-
 पतिरीक्षाञ्चके । कथं नु मे प्रजाः सृष्टाः परा भवन्तीति स हैतदेव ददर्शान-
 शननया ये मे प्रजाः पराभवन्तीति स आत्मन एवाग्रे स्तनयोः पय आप्यायया-
 ञ्चके स प्रजा असृजत ता अस्य प्रजाः सृष्टाः स्तनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्भव-
 वुस्ता इमा अपराभूताः ॥३॥ तस्मादेनद्विषिणाभ्यनूक्तम् । प्रजा ह तिस्रो अग्न्या-
 यमीयुमिति तद्याः पराभूतास्ता एवेनदभ्यनूक्तं स्यन्त्या अर्कमभिनो विधिश्चऽ इत्य-
 ग्निर्याऽ अर्कस्तद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता अग्निमभिनो निधिष्ठास्ता एवैत-
 दभ्यनूक्तम् ॥४॥ महस्र तस्यो भवनेष्वन्तगिति । प्रजापतिमेवैतदभ्यनूक्तं पय
 मानो हरिन् आ विवेशेति दिशो वे हस्तिस्ता अयं वायुः पथमान आधिष्टस्ता
 एवैषर्गभ्यनूक्ता ता इमाः प्रजास्तथैव प्रजायन्ते यथैव प्रजापतिः प्रजा असृज-
 तेदं हि यदेव स्रिये स्तनावाप्यायेतेऽ ऊधः पशूनामथैव प्रजायते तजायते तास्ततः
 स्तनावेवाभिपद्य सम्भवन्ति ॥५॥ तद्वै पय एवाग्रम् । एतद्वप्रे प्रजापतिर-
 ग्रमजनयत तद्वाऽ अग्रमेव प्रजा अग्रादि सम्भवन्तीदं हि यासां पयो भवति
 स्तनावेवाभिपद्य तास्ततः सम्भवन्त्यथ यासां पयो न भवति जाग्रमेष ता अथा-
 दयन्ति तद् ता अग्रादेव सम्भवन्ति तस्मादग्रमेव प्रजाः ॥६॥ स यः प्रजाकामः ।
 एतेन हविषा यजत आत्मानमेवेनैतन्नं विधत्त प्रजायति भूतम् ॥७॥ स वा
 आग्नेयोऽष्टाकपालः पुरोडाशो भवति । अग्निर्वै देवतानां मुखं प्रजनयिता स

प्रजापतिस्तस्मादाग्नेयो भवति ॥८॥ अथ सौम्यश्चर्मवति । रेनो वै सोमस्त-
दग्नी प्रजनयितरि सोमं रेनः सिञ्चति तत्पुग्न्नान्मिधुनं प्रजननम् ॥९॥ अथ
सायित्रः । द्वादशकपालो वाष्टाकपालो वा पुरोडाशो भवति सचिता ये
देवानां प्रसचिता प्रजापतिर्मध्यतः प्रजनयिता तस्मात्सायित्रो भवति ॥१०॥ अथ
सारस्वतश्चर्मवति । पौष्णश्चर्योपा ये सरस्वती वृषा पूषा तत्पुनर्मिधुनं प्रज-
ननमेतस्माद्वाऽ उभयतो मिधुनात्प्रजननात्प्रजापतिः प्रजाः ससृजऽ इतश्चोर्ध्वा इत-
श्चायाचीस्तस्माद्वाऽ एतानि पञ्च हवोऽपि भवन्ति ॥११॥ अथातः पयस्याया
पयायनम् । मारुतस्तु सप्तकपालो विशो वै मरुतो देवविशस्ता हेमनिदेहा
इव वेरुक्ताः प्रजापति यजमानमुपेत्योचुर्वि वेने मथिष्यामहऽ इमाः प्रजा या एतेन
हविषा स्मृत्यम इति ॥१२॥ स ऐश्वर्यं प्रजापतिः । एष मे पूर्वाः प्रजा अभूयन्ति-
मा उ अदिमं विमथ्यते न ततः किञ्चन परिहोक्ष्यत इति तेभ्य एतं भागमकल्पय-
वेतं मारुतं सप्तकपालं पुरोडाशं स एष मारुतः सप्तकपालस्तद्यत्सप्तकपालो
भवति सप्तसप्त हि मारुतो गणस्तस्मान्मारुतः सप्तकपालः पुरोडाशो भवति ॥१३॥
तं वै स्वतयोभ्य इति कुर्यान् स्वयं हि त एतं भागमकुर्वतीतो स्वतयोभ्यो
याज्यानुयाफ्ये न विन्दति स उ खलु मारुत एव स्यात्स वा एष प्रजाभ्य एवाहि-
सायै क्रियते तस्मान्मास्तः ॥१४॥ अथातः पयस्यैव । पयसो वै प्रजाः सम्भ-
वन्ति पयसः सम्भूतास्तद्यत् एष सम्भूता यतः सम्भवन्ति तदेवाभ्य एतत्करोति
तथाः पूर्वदेविभिः प्रजाः सृजते ता एतस्मात्पयस एतस्यै पयस्यैव सम्भवन्ति ॥१५॥
तस्यां मिधुनमस्ति । योपा वै पयस्या रेनो वाजिनं तस्मान्मिधुनाद्विभ्वमसभिमतं
मनु प्राजायत तद्यदेतस्मान्मिधुनाद्विभ्वमसभिमतमनु प्राजायत तस्माद्वैश्वदेवो

भवति ॥१६॥ अथ द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति । एतैर्वै ह
विभिः प्रजापतिः प्रजाः सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां पर्यगृह्णात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां परिगृहीतास्तथोऽ एवैव एतद्य एतैर्हविभिः प्रजाः सृजते ता द्यावा
पृथिवीभ्यां परिगृह्णाति तस्माद् द्यावापृथिव्य एककपालः पुरोडाशो भवति ॥१७॥

॥ ९ ॥

५५ ६ १२

३५.१.१-३६

तद्य एव पूर्वाङ्ग्यो वर्विष्टः स्थूणाराजो भवति । तस्मात्प्राक् प्र कामति श्रीन्
विक्रमास्तच्छङ्कुं नि हन्ति सोऽन्तःपातः ॥१॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कुकोः ।
दक्षिणा पञ्चदश विक्रमान् प्र कामति तच्छङ्कुं नि हन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥२॥
तस्मान्मध्यमाच्छङ्कुकोः । उद्द पञ्चदश विक्रमान् प्र कामति तच्छङ्कुं नि हन्ति
सोत्तरा श्रोणिः ॥३॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कुकोः । प्राक् षट्त्रिंशत् विक्रमान्
प्र कामति तच्छङ्कुं नि हन्ति स पूर्वाङ्गः ॥४॥ तस्मान्मध्यमाच्छङ्कुकोः । दक्षिणा
द्वादश विक्रमान् प्र कामति तच्छङ्कुं नि हन्ति स दक्षिणोऽऽसः ॥५॥ तस्मान्मध्य
माच्छङ्कुकोः । उद्द द्वादश विक्रमान् प्र कामति तच्छङ्कुं नि हन्ति स उत्तरोऽ
ऽस एषा सात्रा वेदेः ॥६॥ अथ यत्रिंशद्विक्रमा पञ्चाद्ववति । त्रिंशदक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिँल्लोके प्रत्यनिष्ठस्तथोऽएवैव एतद्विराजैवा
स्मिँल्लोके प्रति निष्ठति ॥७॥ अथोऽ अपि अयस्त्रिंशत्स्युः । अयस्त्रिंशदक्षरा
वै विराड्विराजवास्मिँल्लोके प्रति निष्ठति ॥८॥ अथ यत्पट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची
भवति । षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गे लोको समादनुवत

तथोऽएवैव एतद् बृहत्त्यैव स्वर्गं लोकः समश्नुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो
भवति ॥९॥ अथ यश्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । अतुर्विंशत्यक्षरा
वै गायत्री पूर्वाद्धो वै यज्ञस्य गायत्रा पूर्वाद्ध एव यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशति-
विक्रमा पुरस्ताद्भवत्येता मात्रा वेदेः ॥१०॥ अथ यत्पञ्चाद्वरीयसी भवति ।
पञ्चाद्वरीयसी पृथुश्रोणिरिति वै योषां प्रशंसन्ति यद्वै पञ्चाद्वरीयसी भवति
पञ्चादेवैतद्वरीयः प्रजननं करोति तस्मात्पञ्चाद्वरीयसः प्रजननादिमाः प्रजाः प्रजा-
यन्ते ॥११॥ नासिका ह वा एता यज्ञस्य यदुत्तरवेदिः । अथ यदेनाभुत्तरां
वेदेरुपकिरति तस्मादुत्तरवेदिनाम ॥१२॥ इत्यो ह वा इदमग्रे प्रजा आसुः ।
आदित्याद्वैवाङ्गिरसश्च ततोऽङ्गिरसः पूर्वं यज्ञः समभरन्ते यज्ञः सम्भृत्योषु
रग्निमिमां नः अमुत्यामादित्येभ्यः प्रग्रहानेन ना यज्ञेन याजयतेति ॥१३॥ ते हा-
दित्या ऊचुः । उपजानात यथास्मानेवाङ्गिरसो याजयाज ययमङ्गिरस
इति ॥१४॥ ते होचुः । न वाऽअन्येन यज्ञादपक्रमणमस्त्यन्तरामेव सुत्यां धिया-
महा इति ते यज्ञः सज्जभुस्ते यज्ञः सम्भृत्योचुः अमुत्यां वै त्वमस्मभ्यमग्ने
प्राक्षोऽथ ययमग्रसुस्थामेव तुभ्यं प्रग्रमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्यत्वं होता
सीति ॥१५॥ तेऽन्यमेष प्रतिप्रजिष्युः । अङ्गिरसोऽथ ते हाप्याङ्गिरसोऽग्नये-
ऽन्वागभ्य शुक्रधुरिष कथं नु नो दूतश्चरन्न प्रत्यादृधा इति ॥१६॥ स होवाच ।
अनित्या वै मावृणत सोऽनित्यैर्वृतो नाशकमपकामितुमिति तस्माद् हा नित्य-
स्य घृतो नापकामेत् एतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानयाजयन्त्स सद्यः
कीः ॥१७॥ तेभ्यो वाचं वक्षिणामानयन् । तां न प्रत्यगृह्णहस्यमहे यदि प्रति
ग्रहीष्याम इति तदु तद्यज्ञस्य कर्म न व्यमुच्यत यदाक्षिणमासीत् ॥१८॥ अथैभ्य-

सूर्यं दक्षिणामानयन् । तं प्रत्यगृह्य स्तस्माद् ह स्मादुरङ्गिरसो वयं वा आत्वि-
जानाः स्म। वयं दक्षिणीया अपि वाऽ अस्माभिरेव प्रतिगृहीतो य एव तपतीति
तस्मात्सद्यः कियोऽम्बः श्वेतो दक्षिणा ॥१९॥ तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । त-
देतस्य रूपं क्रियते य एव तपति यद्यश्वं श्वेतं न चिन्देदपि गोरेव श्वेतः
स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपं क्रियते य एव तपति ॥२०॥ तेभ्यो
ह वाक षुकोध । केन मदेव धेयान्बन्धुनाऽ केनाऽ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मामिति
सा हेभ्योऽपञ्चकाम सोभयानन्तरेण देवासुरास्त्वंयत्तान्त्सिंहो भूत्वा ददता
वधार तामुपैव देवा आमन्त्रयन्तोपासुरा अग्निरेव देवानां दून आस्य सहरक्षा
इत्यसुररक्षसमसुराणाम् ॥२१॥ सा देवानुपावत्स्यन्त्युवाच । यज्ञ उपावतं य-
कि मे ततः स्यादिति पूर्वामेष त्याग्नेराहुनिः प्राप्स्यतीत्यथ देवा देवानुवाच यां
मया काञ्चाग्निमाशास्मिष्यध्वे मा वः सयां समर्धिष्यत इति सैषं देवानुवाच-
वर्न ॥२२॥ स यज्ञार्यमाणेऽनौ । उत्तरवेदिं व्याघारयति यवेयेनामदो देवा
अग्रधन्पूर्वां त्याग्नेराहुनिः प्राप्स्यतीति तदेवैनामेतत्पूर्वामग्नेराहुनिः प्राप्नोति
वाग्येया निशमेनाथ यदुत्तरवेदिमुपकिरति यज्ञस्यैव सयन्त्याय याग्धि यज्ञो
वागु ह्येवा ॥२३॥ तां वै युगशम्येन वि मिमीते । युगेन यत्र हरन्ति शम्यया
यतो हरन्ति युगशम्येन वै योग्य युगमिह मा यदेवाद्ः सिंही भूत्वा शान्ते
वाग्यरत्तदेवैनामेतद्यज्ञं युनक्ति ॥२४॥ तस्माच्चिदुत्तरदक्षिणां न प्रतिगृहीयाम् ।
सिंही हेनं भूत्वा श्रिणोति नो हा माकुर्वीत सिंही हेवैनं भूत्वा क्षिणोति
नो हाभ्यस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यत्रात्मनः कुर्वीत तस्माद्योऽस्यापि पापइव समान-
बन्धुः स्यात्तस्मा एनां दवान्त्व यद्ददति तदेनं सिंही भूत्वा न क्षिणोति यदु-

समानबन्धवे ददति नदेवास्यवात्मनः कुस्तऽ एगो निवृत्तदधिणायै प्रतिष्ठा ॥२५॥
अथ शम्पां च स्वपञ्चादत्ते । तद्य एष पृथार्थ्य उत्तरार्थ्य शङ्कुर्मवति तस्मात्प्रत्यङ्
प्र क्रामति चान् विक्रमोस्तच्चात्वालं परि लिखति सा चान्वालयस्य मात्रा नात्र
मात्रास्ति यत्रैव स्वयं मनसा मन्येताग्रेणोत्करं तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥२६॥ स
वेद्यन्तान् । उदीचीं शम्पां नि दधाति स परि लिखति तन्मायनी मेऽसीतीमामेवैत
दाहास्याऽ हि तत् एति ॥२७॥ अथ पुरम्नान् । उदीचीं शम्पां नि दधाति स
परि लिखति विस्तायनी मेऽसीतोमामेवैतदाहास्याऽ हि विचिदान एति ॥२८॥ अथा-
नुवेद्यस्तम् । प्राचीं शम्पां नि दधाति स परि लिखत्ययतान्मा नाधितादितीमा-
मेवैतदाह यत्र नाथे तन्मायनादिति ॥२९॥ अथोत्तरनः । प्राचीं शम्पां नि दधाति
स परिलिखत्ययतान्मा व्यधितादितीमामेवैतदाह यत्र व्यधे तन्मायनादिति ॥३०॥
अथ हरति । यत्र हरति तदानीदुष सीदति स वाऽ आनीतामेव मामानि
गृह्णन्हरति याम्याऽ अमून्देयाऽ अग्रेऽग्नीन् होत्राय प्राकृणत ते प्राधन्त्यस्त
इमा एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा महैव ह्ये अस्याः परे तेनैवैतन्निदानेन हरति ॥३१॥
स प्र हरति । धिरेऽग्निर्नभो नामाग्नेऽअङ्गिर आयुना नाम्नेहीति स यन्माधन्त्यस्त-
दायुर्दधाति तत्समीरयति योऽस्यां पृथिव्यामसीति योऽस्यां पृथिव्यामसीति
हत्वा नि दधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यज्ञियं तेन त्वादध इति यत्तेऽनाधृष्टं रक्षो-
भिर्नाम यज्ञियं तेन त्वादध इत्येवैतदाहानु त्वा देवधीतयऽइति चतुर्थं हरति
देवेभ्यस्त्वा जुष्टा हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःकर्मन्श्चात्वालाहरति चतस्रो
वै विशाः सर्वाभ्य एवनामेतद्दिग्भ्यो हरति ॥३२॥ अथानु व्यहति । सिंहासि
सपत्नसाही देवेभ्यः कल्पस्वेति सा यदेवाद् सिंही भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना

मेतदाह सिध्वासीति सपत्नसाहीति त्वया वयम् सपत्नान्गापीयसः क्रियास्मे-
 त्येवैतदाह देवेभ्यः कल्पस्वेति योषा वा उत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यः कल्पयति ॥३३॥
 सां वै युगमात्री वा सर्वतः करोति । यजमानस्य वा द्वादश पदानि दशाक्ष-
 रा वै विराडाग्वे विराड् अथशो मध्ये नाभिकामिध करोति समानवासीनो व्याधारया-
 णीति ॥३४॥ तामद्विरभ्युक्षति । सा यदेवादः सिध्वासी भूत्वाशान्तेषाञ्चरच्छान्ति-
 रापस्तामद्विः शमयति योषा वा उत्तरवेदिस्तामेवैतदेवेभ्यो द्विन्वति तस्माद्वि-
 रभ्युक्षति ॥३५॥ सोऽभ्युक्षति । सिध्वासी सपत्नसाही देवेभ्यः शुन्धस्वेत्यथ
 सिकताभिरनुचिकिरित्यन्तद्वारो न्वेव सिकता आजन्त एव हि सिकता भग्नेवाऽप्य-
 ह्वाणस्य अस्म यत्सिकता भग्नि वा अग्न्यामाधास्यन्भवति तथो हेनामग्निर्न
 हितस्ति तस्मान्निकताभिरनुचिकिरति सोऽनुचिकिरति सिध्वासी सपत्नसाही
 देवेभ्यः शुम्भस्वेत्यथेनां छादयति सा छनैतां गतिं यमति ॥३६॥

॥ १० ॥

३.६.२.२८

दिवि ये सोम आस्ताम् । अथेह देवास्ते देवा अकामयन्ता नः सोमो
 गच्छेत्तेनागनेन यजेमहर्तति तऽप्ये मायेऽअसृजन्त सुपर्णी च कद्रुश्च वागेव
 सुपर्णीयं कद्रुस्नाभ्यां समदश्चक्रुः ॥२॥ ते हर्तीयमाने ऊचतुः । यतरा नो
 दवीयः परापश्यादात्मानं नो सा जयादिति तथ्यति सा ह कद्रुश्चाव परेक्षस्वेति ॥३॥
 सा ह सुपर्ण्यश्वात् । अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतः स्वाणो सेवने तमहं
 पश्यामीति तमेव त्वं पश्यसीति तथं हीत्यथ ह कद्रुश्चाव तस्य वालो न्यगञ्जि

तममुं वातो धुनोति तमहं पश्यामीति ॥४॥ सा यत्सुपण्युवाच । अस्थ सलिलम्य
 पारऽइति वेदिर्यं सलिलं वेदिमेव सा तदुवाचाश्वः श्वेनः स्थाणौ सेवत इत्यग्निर्वा-
 ऽअश्वः श्वेनो युपः स्थाणुरथ यत्कद्रुवाच तस्य वालो स्यगज्जि तममुं वातो धुनोति
 तमहं पश्यामीनि रक्षना ह्येव सा ॥५॥ सा ह सुपण्युवाच । एहीदं पताव वेदितुं
 यतरा नो जयतीति सा ह कद्रुवाच त्वमेव पत त्वं वै न आख्यास्यसि यतरा नो
 जयतीति ॥६॥ सा ह सुपर्णो पपात । तद्ध तथैवास यथा कद्रुवाच तामागता-
 मभ्युवाच त्वमजैरोऽरहऽमिति त्वमिति होयाचैतज्जगत्यानथ सोपर्णोकाद्र-
 यमिति ॥७॥ सा ह कद्रुवाच । आत्मानं वै त्वाजैवं विदयसौ सोमस्तं देवेभ्य
 आ हर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्कीणीष्वेति तथेति सा छन्दायमि ससृजे सा
 गायत्री दिवः सोममाहरन् ॥८॥

॥ ११ ॥

११ ३-६ १-७

ब्रह्म ये सृत्यथे प्रजाः प्रायच्छन् । तस्मै ब्रह्मचारिणमेव न प्रायच्छत्सोऽब्र-
 वीदस्तु मह्यमप्येनस्मिन्भाग इति यामेव रात्रिं समिधं नाहराना इति तस्माद्याथ
 रात्रिं ब्रह्मचारी समिधं नाहरत्यायुव एव तामवदाय वसति तस्माद् ब्रह्मचारी
 समिधमा हरेन्नेदायुरोऽवदाय वसानोति ॥१॥ दीर्घसत्रं वा एव उपैति । यो
 ब्रह्मचर्यमुपैति स यामुपयन्त्समिधमादधाति सा प्रायणीया याँ स्नास्यन्त्सोद-
 यनीयाथ या अन्तरेण सध्या एवास्य ता ब्राह्मणो ब्रह्मचर्यमुपयन् ॥२॥ चतुर्थो
 भूतानि प्र विशति । अग्निं पदा सृत्युं पदाचार्यं पदात्मन्येथास्य चतुर्थः पादः
 परि शिष्यते ॥३॥ स यद्ब्रह्मये समिधमाहरति । य एवास्यग्नौ पादस्तमेव तेन

परि क्रीणाति त^{१३} स^{१४}स्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥४॥ अथ यदात्मानं
दरिद्रीकृत्येव । अहीर्भूत्वा भिक्षते य एवास्य मृत्यौ पादस्तमेव तेन परि क्री-
णाति त^{१५} स^{१६}स्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥५॥ अथ यदाचार्यचक्रं
करोति । यदाचार्याय कर्म करोति य एवास्याचार्ये पादस्तमेव तेन परि क्रीणाति
त^{१७} स^{१८}स्कृत्यात्मन्धत्ते स एनमाविशति ॥६॥ न ह वै स्नात्वा भिक्षेत ।
अप ह वै स्नात्वा भिक्षां जयत्यप हानोनामशनायामप पितृणा^{१९} स एयं
विद्वान्यस्या एव भुविष्ठं ह्लाघेन तां भिक्षतेत्याहुस्तल्लोचयमिति स यद्यन्यां
भिक्षितव्यां न विन्देदपि म्यामेवाचार्यजायां भिक्षेताथो स्यां मातरं नैन^{२०} सप्तम्य-
भिक्षितातीयाक्षमेवं विद्रा^{२१}समेवं चरन्त^{२२} सर्वे वेदा आविशन्ति यथा ह वा^{२३}अग्निः
समिद्धो रोचत एव^{२४} ह वै स स्नात्वा रोचते य एव विद्वान् ब्रह्मवर्षं चरति ॥७॥

॥ १२ ॥

११-५-४-१-१८

ब्रह्मवर्षमागामिन्याह । ब्रह्मण एवैतदात्मानं निवेदयति ब्रह्मचार्यसामात्याह
ब्रह्मणऽ एवैतदात्मानं परि ददात्ययैनमाह को नामासीति प्रजापतिर्वै कः प्राजाप-
त्यमेवैनं तच्छ्रुत्वोपनयते ॥१॥ अथास्य हस्ते गृह्णाति । इन्द्रस्य ब्रह्मचार्यस्यग्निरा-
चार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासावित्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवते एताभ्यामेवैत^२
श्रेष्ठाभ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनाति
मार्च्छति न स य एवं वेद ॥२॥ अथैनं भूतेभ्यः परिददाति । प्रजापतये त्वा परिददामि
देवाय त्वा सवित्रे परिददामि-त्येते वै श्रेष्ठे बलिष्ठे देवतेऽ एताभ्यामेवैन^३ श्रेष्ठा-
भ्यां बलिष्ठाभ्यां देवताभ्यां परिददाति तथा हास्य ब्रह्मचारी न काञ्चनातिमार्च्छति

न स य एवं वेद ॥३॥ अद्भ्यस्त्वौपधीभ्यः परिददामीति । तदेनमद्भ्यश्चौपधीभ्यश्च
 परिददामि द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिददामीति तदेनमाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां
 परिददामि ययोरिदि^{१३} सर्वमधि चिद्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति
 तदेन^{१४} सर्वेभ्यो भूतेभ्यः परिददात्यरिष्ट्यै तथा हास्य ब्रह्मचारी न काश्चनाति-
 माच्छति न स य एवं वेद ॥४॥ ब्रह्मचार्यसोत्याह । ब्रह्मणऽ एवेन तत्परिददा-
 त्यपोऽशानेत्यमृतं वाऽ आपोऽमृतमशानेत्येवेन तदाह कर्म कुर्विति यीर्यं वै कर्म
 यीर्यं कुर्वित्येवेन तदाह समिधमाधेहीनि समिन्त्स्यात्मानं तेजसा ब्रह्मयर्चसेनेत्ये-
 येन तदाह मा सुषुत्या इति मा मृया इत्येवेन तदाहापोऽशानेत्यमृतं वाऽ आ-
 पोऽमृतमशानेत्येवेन तदाह तदेनमुभयतोऽमृतेन परिददामि तथा हास्य ब्रह्म-
 चारी न काश्चनातिमाच्छति न स य एवं वेद ॥५॥ अथास्मै सावित्रीमन्वाह ।
 ता^{१५} ह स्मैतां पुरा संवत्सरस्य^{१६} संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते
 जात एवास्मि^{१७}स्तद्वाचं दध्म इति ॥६॥ अथ षट्सु मासेषु । षड्मासऽ मृतवः
 संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽ एवास्मि^{१८}स्तद्वाचं दध्म
 इति ॥७॥ अथ चतुर्विंशत्यहे । चतुर्विंशतिर्वै संवत्सरस्यार्द्धमासाः
 संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽ एवास्मि^{१९}स्तद्वाचं दध्म इति ॥८॥
 अथ द्वादशाहे । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते
 जातऽ एवास्मि^{२०}स्तद्वाचं दध्म इति ॥९॥ अथ षडहे । षड्मासऽ मृतवः संवत्सरस्य
 संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते जातऽ एवास्मि^{२१}स्तद्वाचं दध्म इति ॥१०॥
 अथ त्र्यहे । त्रयो वाऽ मृतवः संवत्सरस्य संवत्सरसम्मिता वै गर्भाः प्रजायन्ते
 जातऽ एवास्मि^{२२}स्तद्वाचं दध्म इति ॥११॥ तदपि श्लोकं गायन्ति । आचार्यो

गर्भो भवति हस्तमाधाय दक्षिणम् । तृतीयस्थां स जायते सावित्र्या सह
 ब्राह्मण इति सद्यो ह वाच ब्राह्मणायाऽनुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मणः सद्यो वाऽऽभि-
 र्जायते तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायाऽनुब्रूयात् ॥१२॥ सां हितामेके । सावित्री-
 मनुष्टुभमन्याहुर्वाग्वाऽऽनुष्टुप् तदस्मिन्वाचं दध्म इति न तथा कुर्याद्यो द्वेन
 तत्र ब्रूयादा न्याऽऽभयमस्य वाचमदित मूको भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्त-
 स्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयात् ॥१३॥ अथ हेके दक्षिणतः । तिष्ठते
 वासीनाय धान्वाहुर्न तथा कुर्याद्यो द्वेन तत्र ब्रूयादुत्थं न्याऽऽभयमिममजीजनत
 बुल्यो भविष्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यात्तस्मान्पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायाऽनु
 ब्रूयात् ॥१४॥ तां वै पच्छोऽन्याह । त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानि-
 यास्मिन्स्नहधात्यथार्जर्जशो द्वौ वाऽऽ इमौ प्राणौ प्राणोदानौवेव प्राणोक्षानौवेवा-
 स्मिन्स्नहृत्स्नं दधानि ॥१५॥ तदाहुः । न ब्राह्मणं ब्रह्मचर्यमुपनीय मिथुनं
 चरेद्गर्भो वाऽऽप्यभयति यो ब्रह्मचर्यमुपैति नेद्विमं ब्राह्मणं विपिक्ताद्रेतसो जन-
 यानीति ॥१६॥ तदु वाऽऽमाहुः । काममेव चरेद्दृष्ट्यो वाऽऽ इमाः प्रजा वैदृश्यं च
 मानुष्यश्च ता वाऽऽ इमा मानुष्यः प्रजा प्रजननात्प्रजायन्ते छन्दाश्चै वैदृश्यः प्रजा-
 स्नानि मुखतो जनयते तन एतं जनयते तस्मादु काममेव चरेत् ॥१७॥ तदाहुः ।
 न ब्रह्मचारी सन्मध्यश्रीयादोषधीनां वाऽऽप्यपरमो रसो यन्मधु नेदन्ताद्यस्यान्तं
 गच्छामीत्यथ ह स्माह भवेत्केतुराहुणेयो ब्रह्मचारी सन्मध्यश्नैक्यै वाऽऽ एतद्वि-
 द्यायै शिष्टं यन्मधु स तु रसो यस्येदं शिष्टमिति यथा ह वाऽऽ ऋचं वा यजुर्वी
 साम वाऽऽभिव्याहरेसादृत्य एव विद्वान् ब्रह्मचारी सन्मध्यश्नाति तस्मादु
 काममेवाश्नीयात् ॥१८॥

॥ १३ ॥

११-५६१०.

* पञ्चैव महायज्ञाः । तान्येव महासत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः पितृयज्ञो
 देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥१॥ अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् । तथैतं भूतयज्ञं
 समाप्नोत्यहरहर्दद्यादोदपात्रास्तथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्या-
 द्दोदपात्रास्तथैतं पितृयज्ञं समाप्नोत्यहरहः स्वाहा कुर्याद्वा काष्ठास्तथैनं देवयज्ञं
 समाप्नोति ॥२॥ अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञस्तस्य वा ऽणतस्य
 ब्रह्मयज्ञस्य यामेव जुह्वेत् उपभृषभुर्ध्या मेधा स्रुवः सत्यमवभृथः स्वर्गो लोक-
 उदयनं याचन्तः ह वा ऽश्मा पृथिवीं विलेन पूर्णान्ददधोकं जयति त्रिम्नायन्तं
 जयति भूयांसश्चाक्षयं य एवं विद्वानहरहः स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वा-
 ध्यायोऽध्येतव्यः ॥३॥ पयआहुतयो ह वा ऽणता देवानाम् । यद्वचः स य एवं
 विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवाऽस्तर्पयति तऽ एनं
 तृमास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्धृत-
 कुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा अभिवहन्ति ॥४॥ आज्याहुतयो ह वा ऽणता देवानाम् ।
 यद्यजुः पि स य एवं विद्वान्यजुः प्यहरहः स्वाध्यायमधीतऽ आज्याहुतिभिरेव
 तद्देवाऽस्तर्पयन्ति तऽ एनं तृमास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना
 सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्धृतकुल्या मधुकुल्याः पितृन्स्वधा अभिवहन्ति ॥५॥
 सोमाहुतयो ह वा ऽणता देवानाम् । यन्सामानि स य एवं विद्वान्सामान्यहरहः
 स्वाध्यायमधीते सोमाहुतिभिरेव तद्देवाऽस्तर्पयन्ति तऽ एनं तृमास्तर्पयन्ति योग-
 क्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः संपद्भिर्धृतकुल्या मधुकुल्याः

पितॄन्त्सधा अभिवहन्ति ॥६॥ मेदभाहुतयो ह वा एता देवानाम् । यदथर्वा
 क्रिरसः स य एवं विद्वानथर्वाक्रिरसोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेदभाहुतिभिरेव
 तद्देवाऽस्तर्पयति तऽ एनं हृमास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना
 सर्वाभिः पुण्याभिः सप्तद्विघृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्सधा अभिवहन्ति ॥७॥
 मध्वाहुतयो ह वाऽ एता देवानाम् । यदनुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहासपुराणं
 गाथा नाराशत्थं स यऽ एवं विद्वाननुशासनानि विद्या वाकोवाक्यमितिहास-
 पुगणं गाथा नाराशत्थं सीरित्यहरहः स्वाध्यायमधीते मध्वाहुतिभिरेव तद्देवाऽ-
 स्तर्पयति त एनं हृमास्तर्पयन्ति योगक्षेमेण प्राणेन रेतसा सर्वात्मना सर्वाभिः
 पुण्याभिः सप्तद्विघृतकुल्या मधुकुल्याः पितॄन्त्सधा अभिवहन्ति ॥८॥ तस्य वाऽ
 एतस्य ब्रह्मयज्ञस्य । सत्वारो वयट्कारा यज्ञतो याति यद्विद्योतने यस्तनयति
 यद्वस्फूर्जति तस्मादेवविज्ञाते यानि विद्योतमाने स्तनयत्यवस्फूर्जत्यधीधीनैव
 वयट्काराणामच्छब्दकारायाति ह वै पुनर्मृत्युं मुख्यते गच्छति ब्रह्मणः
 सात्मतात्थं स जेदपि प्रथलमिव न शक्नुयादप्येकं देवपदमधीयीनैव तथा
 भूतेभ्यो न हीयते ॥९॥

॥ १५ ॥

११.५.७.१-१०

अथातः स्वाध्यायप्रशंसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना
 भवत्यपराधीनोऽहरहरथांस्तसाधयने मुख्यं स्वपिति परमचिकित्सक आत्मनो
 भवतीन्द्रियसंयमद्वैकारामना च प्रकाशुद्धिर्यशो लोकपत्तिः प्रज्ञा वर्धमाना
 चतुर्गे धर्मान्ब्राह्मणमभिनिष्पादयति ब्राह्मण्यं प्रतिरूपधर्या यशो लोकपत्तिः

लोकः पश्यमानश्चतुर्भिर्धर्मैर्ग्राह्यः भुनक्त्यर्चया च दानेन चाज्येयनया चावध्य-
तया च ॥१॥ ये ह वै केच श्रमाः । इमे चावापृथिवी अन्तरेण स्वाध्यायो
ह्येष तेषां परमता काष्ठा य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्ये-
तव्यः ॥२॥ यच्च ह वाऽअर्थं छन्दसः । स्वाध्यायमधीते तेन तेन हेवास्य यज्ञ
कतुनेष्टं भवति य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ॥३॥
यदि ह वाऽअव्यभ्यक्तः । अलङ्घनः सुहितः सुखे शयने शयानः स्वाध्याय-
मधीनऽ आ ह्येव स न खाग्रेभ्यस्तप्यते य एवं विद्वान्स्वाध्यायमधीते तस्मात्स्वा-
ध्यायोऽध्येतव्यः ॥४॥ मधु ह वा श्रवः । घृते सामान्यमृत् यजूंषि
यज्ञ वाऽअर्थं वाकोयाक्यमधीते क्षीरीदनमांसीदनो ह्येव नौ ॥५॥ मधुना
ह वाऽएव देवाऽऽस्तरपयति । य एवं विद्वानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं
तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥६॥ घृतेन ह वाऽएव देवाऽऽस्तरपयति ।
य एवं विद्वान्सामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः
कामैः सर्वभोगैः ॥७॥ अमृतेन ह वाऽएव देवाऽऽस्तरपयति । य एवं विद्वान्यजुं
प्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥८॥
क्षीरीदनमांसीदनाभ्यां ह वाऽएव देवाऽऽस्तरपयति । य एवं विद्वान्वाको-
याक्यमितिहासपुराणमित्यहरहः स्वाध्यायमधीते तऽ एनं तृप्तास्तर्पयन्ति
सर्वैः कामैः सर्वभोगैः ॥९॥ यन्ति वाऽआपः । पत्न्यादित्य एति चन्द्रमा
यन्ति नक्षत्राणि यथा ह वाऽएना देवता नेयुर्न कुयुरेव ह्येव तदहर्ब्राह्मणो
भवति यदहः स्वाध्यायं नाधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यस्तस्मादप्युचं वा
यजुर्वा साम वा गार्वा वा कुम्भ्यां वामिन्वाहरद्वनस्याव्यवच्छेदाय ॥१०॥

४ । तैत्तिरीयं ब्राह्मणम्

॥ १ ॥

१-४-१ १-५

उभये वा एते प्रजापतेरध्यसृज्यन्त । देवाध्यासुराश्च । तास्य व्यजानात् ।
 इमेऽन्य इमेऽन्य इति । स देवान् ऽश्वान्करोन् । तानभ्यपुणोन् । तान्पवित्रे
 णापुनात् । तान्पुरस्तात्पवित्रस्य व्यगृह्णात् । ते ग्रहा अभवन् । तद्ग्रहाणां
 ग्रहस्यम् ॥१॥ देवता वा एता यजमानस्य गृहे गृहान्ते । यद्ग्रहाः । विदुनेन
 देवाः । यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृहान्ते । यथा वै सोमस्याहुनिः । यदुपा७
 शुः । सोमेन देवाऽस्तपंशणीति खलु ये सोमेन यजते । यदुपा७शु जुहोति ।
 सोमेनैव तद्देवाऽस्तपंशति । यद्ग्रहा जुहोति ॥२॥ देवा एव तद्देवान्गच्छन्ति ।
 यद्यमसा जुहोति । तेनैवानुरूपेण यजमानः सुवर्गं लोकमेति । किं त्वेनदग्र आ
 श्वोदिभ्याहुः । यत्याश्वानीति । इयं वा एतदग्र आसीत् । मृण्मयानि वा
 एतान्यासन् । तद्देवा न व्यावृत्तमगच्छन् । त एतानि दारुमयाणि पात्राण्यपश्यन् ।
 तान्यकुर्वन् ॥३॥ तैर्वैते व्यावृत्तमगच्छन् । यद्दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति ।
 व्यावृत्तमेव तैर्यजमानो गच्छति । यानि दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । अमुमेव
 तैर्लोकमभिजयति । यानि मृण्मयानि । इममेव तैर्लोकमभिजयति । ब्रह्म-

वादिनो॑ च॒दन्ति । का॒श्वन॒म्रः स्था॒लीर्वा॒यव्याः॑ सोम॒ग्रह॑णीरिति । दे॒वा
 वै पृ॒श्निम॑दुहन् ॥३॥ तस्या॑ प॒ते स्तना॑ आसन् । इ॒यं वै पृ॒श्निः । तामा॑दि॒त्या
 आ॑दि॒त्यस्था॑त्या चतु॒ष्पदः॑ प॒शून् दु॑हन् । तामिन्द्र॑ उ॒क्थ्य॑स्था॒ल्येन्द्रि॑यमदुहन् ।
 यदु॒क्थ्य॑स्था॒ल्यो भ॑वति । इन्द्रि॒यमे॒व तया॑ य॒जमान॑ इ॒मां दु॑हे । तां वि॒श्वे
 दे॒वा आ॑ग्र॒यण॑स्था॒ल्योर्ज॑मदुहन् । यदा॑ग्र॒यण॑स्था॒ली भ॑वति । ऊ॒र्जमे॒व तया॑
 य॒जमान॑ इ॒मां दु॑हे । तां मनु॒ष्या ध्रु॒वस्था॑त्यागुरदुहन् । यद् ध्रु॒वस्था॑ली
 भ॑वति । आ॒युरे॒व तया॑ य॒जमान॑ इ॒मां दु॑हे । स्था॒ल्यो शु॑क्लति । वा॒यव्ये॑न
 जुहो॑ति । तस्मा॑द॒न्येन॒ पात्रे॑ण प॒शून् दु॑हन्ति । अ॒न्येन॑ प्र॒तिगृ॑ह्णन्ति । अथो
 व्यावृ॑त्तमे॒व तद्य॑ज॒मानो गच्छ॑ति ॥४॥

॥ २ ॥

१-५-१-१-५

अ॒ग्नेः कृ॑त्तिकाः । शु॒क्रं प॒रस्ता॑ज्ज्योति॒रव॑स्तान् । प्र॒जाप॑ते रोहि॒णी ।
 आ॒पः प॒रस्ता॑दो॒षध॑योऽव॑स्तान् । सोम॑र॒थेन्य॑का । धि॒तना॑नि प॒रस्ता॑न् त्र्य॒न्तो
 ऽव॑स्तान् । रु॒द्रस्य॑ वा॒ह । मृ॒गय॑वः प॒रस्ता॑द्वि॒श्वारो॑ऽव॑स्तान् । अ॒दि॒त्यै
 पु॒नर्व॑सू । वा॒तः प॒रस्ता॑द्वा॒र्द्रम॑व॒स्तान् ॥१॥ बृ॒हस्प॑ते॒स्तिथ्यः॑ । जु॒ह॒तः प॒र-

स्ताद्यजमाना अवस्तान् । सर्पाणामादलेयाः । अभ्यागच्छन्तः परस्तादभ्या-
 नृत्यन्तोऽवस्तान् । पितॄणां मघाः । रुदन्तः परस्तादपभ्रंशोऽवस्तान् ।
 अर्यम्णाः पूर्वे फल्गुनो । जाया परस्तादपभोऽवस्तान् । भगस्योत्तरे । यहनयः
 परस्ताद्वहमाना अवस्तान् ॥२॥ इन्द्रस्य सवितुर्हस्तः । प्रसवः परस्तात्सनि-
 रवस्तान् । इन्द्रस्य चित्रा । ऋतं परस्तात्सत्यमवस्तान् । वायोर्निष्पत्या ।
 मृततिः परस्तादसिद्धिरवस्तान् । इन्द्राग्नियोर्गिरास्ते । युगानि परस्तात्कुप-
 माणा अवस्तान् । मित्रस्यानूराधाः । अभ्यारोहत्परस्तादभ्यारुदमवस्तान् ॥३॥
 इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणुयवस्तान् । निमृत्त्यै मूल्यार्हणी ।
 प्रनिभञ्जन्तः परस्तात्प्रतिशृणुभ्योऽवस्तान् । अपां पूर्वा अयाहाः । वर्क्षः परस्ता-
 त्समिनिरवस्तान् । विश्वेयां देवानामुत्तराः । अभिजयत्परस्तादभिजितमव-
 स्तान् । विष्णोः धोणा । पृच्छमानाः परस्तात्पन्था अवस्तान् ॥४॥ वसूताश्च
 अविष्ठाः । भूतं परस्ताद्वनिरवस्तान् । इन्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यचाः
 परस्ताद्विश्वक्षिनिरवस्तान् । अजस्यैकपद्ः पूर्वे प्रोष्ठपदाः ।
 परस्ताद्वैश्वानराः । अहेर्वज्रिन्यस्योत्तरे । अभिपिञ्जन्तः परस्ताद-

भिपुण्वन्तोऽवस्तान् । पूष्णो देवती । गावः परस्ताद्वत्सा अवस्तान् । अश्विनोर-
 श्वयुजौ । ग्रामः परस्तात्सेनावस्तान् । यमस्यापभरणीः । अपकर्षन्तः परस्तादप-
 सवन्तोऽवस्तान् । पूर्णा पश्चाद्यन्ते देवा अक्षुः ॥५॥

॥ ३ ॥

१०५-२-१-२

यत्पुण्यं नक्षत्रम् । तद्वद्व कुर्वीतोपप्युयम् । यद्वा वै सूर्य उदेति । अथ
 नक्षत्रं नैति । यावन्ति तत्र सूर्यो गच्छेत् । यत्र जघन्यं पश्येत् । तावन्ति
 कुर्वीत । यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुर्वते । एषः ह स यज्ञेषु च शतयुग्मश्च
 मात्स्यो निरयसाययाश्चकार ॥१॥ यो वै नक्षत्रियं प्रजापतिं वेद । उभयोरेनं
 लोकयोर्विदुः । हस्त एवास्य हस्तः । चित्रा शिरः । निष्ठा हृदयम् ।
 ऊरु विशाखे । प्रतिष्ठा नूराधाः । एष वै नक्षत्रियः प्रजापतिः । य एषं वेद ।
 उभयोरेनं लोकयोर्विदुः । अस्मिन् अस्मिन् ॥२॥

॥ ४ ॥

१०५-१०-१२

स समुद्र उत्तरतः प्राज्वलद्भूम्यन्तेन । एष वाव स समुद्रः । यश्चात्वाल ।
 एष उ वैव स भूम्यन्तः । यद्वेद्यन्तः । नवेतच्चिशल त्रिपूरुयम् । तस्मात्तं

त्रिवि॑तस्ते॒ खन॑न्ति । स सुव॑र्णरज॒ताभ्यां॑ कुशी॒भ्यां परि॑गृहीत॒ आसीत् । तं
 यक्ष्म्या॑ध्यज॒नयन् । तस्मा॑दादि॒न्यः ॥१॥ अथ॒ यत्सुव॑र्णरज॒ताभ्यां॑ कुशी॒भ्यां
 परि॑गृहीत॒ आसीत् । सास्य॑ कौशिक॒नाः । तं त्रि॒वृताभि॑प्रास्तुयन् । तं
 त्रि॒वृताद॑दन् । तं त्रि॒वृताह॑रन् । याव॑ती त्रि॒वृतो मा॒त्रा । तं पञ्च॑दशे॒नाभि॑-
 प्राप्नु॑यन् । तं पञ्च॑दशे॒नाद॑दन् । तं पञ्च॑दशे॒नाह॑रन् । याव॑नी पञ्च॑दशस्य
 मा॒त्रा ॥२॥

॥ ५ ॥

१.७.१.६.७

इन्द्रो॑ वृ॒कः॑ ह॒त्या । अनु॑गन् ए॒षाभा॑ध्य । नमु॑चिमा॒सुरं॑ ना॒लभ॑न् । तः॑
 श॒ध्यागृ॑ह्णान् । तौ स॑मल॒भेताम् । सौऽस्मा॑दभि॒द्युन॑त॒गोऽभ॑यत् । सौऽप्र॑धीत् ।
 स॒म्भ्रा॑ः स॒न्दधा॑धहे । अथ॒ त्या षः॑ स्र॒क्ष्यामि॑ । न मा॒ शु॒ष्केण॑ ना॒र्द्धेण॑ ह॒नः ॥६॥
 न दि॒वा न न॑क्तमि॒ति । स ए॒तमु॑पां के॒नम॑सिञ्चन् । न वा ए॒ष शु॒ष्को ना॒र्द्धो
 व्यु॑ष्टासीत् । अनु॑दिनः सूर्यः । न वा ए॒तदि॒वा न न॑क्तम् । तस्यै॒तस्मिँ॑ल्लो॒के
 अ॒पां के॒नेन॑ शि॒र उ॑द॒वर्त॑यन् । तदे॒नम॑न्वव॒र्तन् । मि॒त्रभू॑गि॒ति ॥७॥

॥ ६ ॥

३.२.१०-१-३

यज्ञो वै स्यः । यदन्वञ्च धारयेत् । यज्ञेऽध्वर्युः क्षण्वीत् । पुरस्ता-
 त्तिर्यञ्च धारयति । यज्ञो वै स्यः । यज्ञेणैव यज्ञस्य दक्षिणतो रश्मा-
 स्यपहन्ति । अग्निभ्यां प्राञ्चञ्च प्रतीचञ्च । स्येनोदीचञ्चाधरानञ्च । स्येन
 वा एव यज्ञेणास्यै पाप्मानं भ्रातृव्यमपहस्य । उत्करेऽधि प्रवृक्षति ॥१॥
 यथोपधाय वृश्चन्त्येयम् । हस्नायचनेनिके । आत्मानमेव पचयते । स्यं
 प्रक्षालयति मेधत्वाय । अथो पाप्मानं एव भ्रातृव्यस्य मयङ्गं छिनत्ति । इध्मा
 बर्हिष्पसादयति युक्त्यै । यज्ञस्य मिथुनस्याय । अथो पुरोरुनमेयतां
 दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुत्थान्यै । न पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् ॥२॥
 यत् पुरस्तात्प्रत्यगुपसादयेत् । अन्यत्राहुतिपथादिभ्यं प्रतिपादयेत् ।
 प्रजा वै बर्हिः । अपराधनुयाद्बर्हिः प्रजानां प्रजननम् । यश्चात्प्रागुपसाद-
 यति । आहुतिपथेनेध्मं प्रतिपादयति । संप्रत्येव बर्हिषा प्रजानां प्रजनन-
 मुपैति । दक्षिणमिध्मम् । उत्तरं बर्हिः । आत्मा वा इध्मः । प्रजा बर्हिः । प्रजा

ह्यात्मन उत्तरतरा तीर्थे । ततो मेधमुपनाय । यथादेवनमेधेन त्प्रतिष्ठापयति ।
प्रतितिष्ठति प्रजयाः पशुभिर्यजमानः ॥३॥

॥ ७ ॥

३-१०-११-१-५

कदिचक्षुः वा अस्माँल्लोकान्प्रेत्य । आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति । कदिचक्षुः
तस्य लोकं न प्रति प्रजानाति । अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः । स्वं लोकं न प्रति-
प्रजानाति । अथ यो ह्येतेनमग्निं सावित्रं वेद । स एषास्माँल्लोकान्प्रेत्य ।
आत्मानं वेद । अयमहमस्मीति ॥१॥ स स्वं लोकं प्रतिप्रजानाति । एष
उ सवेनं तत्सावित्रः । स्वर्गं लोकमभिवहति । अहोरात्रैर्वा इदं सयुग्मिः
क्रियते । इतिरात्रायादीक्षितम् । इतिरात्राय वनमुपागुरिति । तानिहानेयं
विदुषः । अमुष्मिँल्लोके शेवधि धयन्ति । धातं ह्येव स शेवधिमनुपरैति ।
अथ यो ह्येतेनमग्निं सावित्रं वेद ॥२॥ तस्येहेवाहोरात्राणि । अमुष्मिँल्लोके
शेवधि न धयन्ति । अधीतं ह्येव स शेवधिमनुपरैति । मग्धाजो ह त्रिभिरायु-
र्भिर्दीप्त्यर्थमुवाच । तं ह आर्जिं क्ययिरं शयानम् । इन्द्र उपवज्योवाच ।

भरद्वाज । यत्त चतुर्थमायुर्दद्याम् । किमेनेन कुर्या इति । ब्रह्मचर्यमेवैनेन
 चरेयमिति होवाच ॥३॥ त० ह त्रोन गिरिकुपानविज्ञातानि च दर्शयाञ्चकार ।
 तेषा० एकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच । भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा चा
 एते । अनन्ता वै वेदाः । एतद्वा एतैस्त्रिभिरायुर्मिरन्वयोमथाः । सद्य त
 हतग्वननूक्तमेव । एहोमं विद्धि । अयं वै सर्वविद्येति ॥४॥ तस्मै हैनमग्नि०
 साधिप्रमुवाच । त० स विद्विषा । अमृतो भूत्वा । स्वर्गं लोकमियाय ।
 आदित्यस्य सायुज्यम् । अमृतो ह्येव भूत्वा । स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य
 सायुज्यम् । य एष वेद । एतो एव जयी विद्या ॥५॥

५ । ताण्ड्यमहाब्राह्मणम्

॥ १ ॥

१-१-८

देवस्य त्वा सचिनुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णामि ।
 वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे वरुणायाभ्यं तेनामृतत्वमशीय वयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं
 प्रतिग्रहीत्रे । वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे रुद्राय तयाऽमृतत्वमशीय वयो दात्रे
 भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणेऽग्नयेऽजं तेनामृत
 त्वमशीय वयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । अग्नये हिरण्यम् । अग्नी-

योमाभ्यामजां तथाऽमृतत्वमशीय वयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे ।
 अन्नस्यान्नपतिः प्रादादनमीवस्य शुष्मिणो नमो विश्वजनस्य क्षामाय भुञ्जति मा
 मा हि०स्त्रीः । वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे त्वाप्युऽत्रि तथाऽमृतत्वमशीय वयो
 दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । ग्नास्त्वा कृन्तन्नपसोऽतन्वत वयिभ्योऽवयन् ।
 वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे बृहस्पतये वासस्तेनामृतत्वमशीय वयो दात्रे भूया
 न्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे उत्तानायाङ्गिरसाया
 प्राणसेनामृतत्वमशीय वयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वरुणस्त्वा
 नयतु देवि दक्षिणे पूष्ण उष्ट्रम् । वायवे सुगं तेनामृतत्वमशीय वयो दात्रे भूया
 न्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे प्रजापतये पुरुषं प्रजा
 पतये हस्तिनं प्रजापतये वराहं प्रजापतये वीहियवा०स्तेरमृतत्वमशीय वयो
 दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वरुणस्त्वा नयतु देवि दक्षिणे क्षेत्रपतये
 निलमावा०स्तेरमृतत्वमशीय वयो दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । वरुण
 स्त्वा नयतु देवि दक्षिणे सचित्रंऽभ्वनरं वाऽभ्वतरं वा तथाऽमृतत्वमशीय वयो
 दात्रे भूयान्मयो मह्यं प्रतिग्रहीत्रे । क इदं कस्मा अदात्कामः कामायादान्कामो
 दाना कामः प्रतिग्रहीता कामः समुद्रमाविशत्कामेन खा प्रतिगृह्णामि
 कामैतत्ते ॥८॥

॥ २ ॥

१-२-१

तिसृभ्यो हिङ्करोति स प्रथमया तिसृभ्यो हिङ्करोति स मध्यमया तिसृभ्यो
 हिङ्करोति स उत्तमयोद्यतो त्रिवृनो विष्णुतिः । ज्येष्ठो ज्यैष्ठिनेयः स्तुधीत ।
 अग्रादग्र० रोहत्यभिकामन्ती विष्णुतिरभिकामन्त्या एवाभिकान्तेन हि यज्ञस्य
 ध्नोति तस्मादेतया स्तोतव्यमृद्धया एव । पापवसीयसो विधृतिर्विपाप्मना
 वर्तेते य एतया स्तुते नाशगतोऽपरुध्यते नापरुद्धोऽयगच्छति न श्रेया०सं
 पापीयानभ्यारोहति न जनना जनतामभ्येति नान्योन्यस्य प्रजा आददते यथा क्षेत्रं
 कल्पन्तेऽवर्षु कस्तु पर्जन्यो भवतीमे हि लोकास्तृचस्वान्हिकारेण व्येति । एषा
 वै प्रतियिष्टता त्रिवृनो विष्णुतिः प्रतितिष्ठति य एतया स्तुते ॥१॥

॥ ३ ॥

१.२.२

निमृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्त्रिमृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्त्रि-
मृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः परिवर्तिनी चित्रतो विन्दुति । प्रपरीवर्तमा-
प्नोति य एतया स्तुते सन्तता विन्दुतिः प्राणोऽपानो ध्यातस्त स्मृचस्तान् हिङ्कारेण
सन्तनोति सर्वमायुरेति न पुराऽऽयुषः प्रमायते य एतया स्तुते यर्षुकः पर्जन्यो
भवतीमे हि लोकास्मृचस्तान् हिङ्कारेण सन्ध्याति । इन्द्रणेव तु वा ईश्वरा
पशुभिर्मृजः सैरा च परा कोन धेयान् भवन्त्युत यादृकेष तादृक् नेत्तु पापीयान् ।
तामेतां भ्रातृव्य उपासते तस्मात्ते प्रतिगृह्णन्तः परीवर्ताग्र व्यवन्ते ॥२॥

॥ ४ ॥

१.२.३

निमृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिस्त्रिमृभ्यो हिङ्करोति या मध्यमा सा
प्रथमा योत्तमा सा मध्यमा या प्रथमा सोत्तमा निमृभ्यो हिङ्करोति योत्तमा सा
प्रथमा या प्रथमा सा मध्यमा या मध्यमा सोत्तमा कुलायिनी चित्रतो विन्दुतिः ।
प्रजाकामो वा पशुकामो वा स्तुयीत प्रजा वै कुलार्थं पशवः कुलार्थं कुलार्थमेव
भवति । एतामेवानुजायराय कुर्यादेतास्मामेवाग्रं पश्यितोनां प्रजानामग्रं
पश्येति । एतामेव बहुभ्यो यजमानेभ्यः कुर्यात्सर्वा अग्रिया भवन्ति सर्वा मध्ये
सर्वा उत्तमाः सर्वानेयैतामस्तमायद्भ्राजः करोति नान्योऽन्यमप्यजने सर्वे समाव-
दिन्द्रिया भवन्ति यर्षुकः पर्जन्यो भवतीमे हि लोकास्मृचस्तान् हिङ्कारेण व्यति
पजति । पापवसीयस् त्वं तु भवति । अधरोत्तरमपावगतोरुध्यतेऽवगच्छत्यप-
रुद्धः पापीयाञ्छ्रेयाऽसमभ्यारोहति जनता जननामभ्येत्यभ्योन्यस्य प्रजा आददते
न यथाश्रेष्ठं कल्पन्ते ॥३॥

॥ ५ ॥

१.५.५

आसन्दीमास्त्योद्गायति देवमास्त्य एव तदुपरिषत्तं जयति । ओदुग्धरी
सवन्तुर्गुदुग्धर ऊर्जमेवावकन्धे । प्रादेशमावी भवन्त्यस्य लोकस्यानुदानाय ।

छन्दोभिरारोहति स्वर्गमेव तल्लोकमारोहति । छन्दोभिरुपाचरोहत्यस्मिंल्लोके
प्रतिनिष्ठति । सर्वेणात्मना समुद्भूतोद्देश्येषु लोकेषु नेद्वयादितोऽसानीनि ।
एकस्याऽऽतोत्रियायामस्तुतायां पादावुपावहरति । सह निधनेन प्रतिष्ठामुप
यन्त्येव लोकेषु प्रतिनिष्ठन्ति । ग्रेहसमाहृत्य होता शऽसति महस एव तद्रूपं
क्रियते । यदा वै प्रजा मह आधिशति ग्रेहः स्वाऽस्तहारोहन्ति । फलकमारु
ह्याप्यर्गुः प्रतिगृणानि । कूर्वानितरेऽध्यासने ऊर्वा एव तदुत्कामन्तो यन्ति ।
अभिगरापगतौ भवतो निन्दत्येनानन्यः प्रान्धः शऽसति य एताद्विन्दति पाप्मान-
मेपाऽऽसोऽपहन्ति यः प्रज्ञऽसति यदेवैपाऽऽसुष्टुनऽऽसुशस्त्रं तत्सोऽभिगृ-
णानि । शूद्रायी वर्मणि स्यायच्छेने तयोरायं वर्णमुज्जापयन्ति । देवाश्च वा असु-
राश्चादित्ये स्यायच्छेनं देवा अभ्यजयऽस्तनो देवा अभवन्परासुरा भवत्यात्मना
परास्य भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद । यदार्यं वर्णमुज्जापयन्त्यात्मानमेव तदुज्जाप-
यन्ति । परिमण्डलं चर्म भवत्यादित्यस्यैव तद्रूपं क्रियते । सर्वास्तु स्रक्तिषु दुग्धुभयो
वदन्ति । या यनस्यतिषु वाक् तामेव तज्जयन्ति । भूमिदुग्धुभिर्भयति या
पृथिव्यां वाक्तामेव तज्जयन्ति । सर्वा वाचां वदन्ति तेषु लोकेषु वाक् तामेव
तज्जयन्ति । सप्तर्षी कर्वाचनः परियन्तोन्द्रियस्यैव तद्रूपं क्रियतेऽथो
महाधनमेष महयन्ति ॥५॥ १

॥ ६ ॥

१-५-९

एकाष्टकायां दीक्षेरन् । एषा वै संवत्सरस्य एका यदेकाष्टकं तस्यां वा
गताऽऽरात्रिऽवसति साश्नादेव तत्संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते । तस्य सा नियं यक्ष-
पोऽनभिनन्दन्तोऽभ्यवयन्ति । विच्छिन्नं वा एव संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते य
एकाष्टकायां दीक्षन्तेऽन्तनामानावृत्तु मवतः । आर्तं वा एते संवत्सरस्याभिदीक्षन्ते
येऽन्तनामानावृत्तु अभिदीक्षन्ते । तस्मादेकाष्टकायां न दीक्ष्यम् । फाल्गुने
दीक्षेरन् । मूर्खं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फाल्गुनो मुखत एव तत्संवत्सरमारभ्य
दीक्षन्ते । तस्य सा नियं यत्समंवे विषुवान्त्सरयते । चित्रापूर्णमासे
दीक्षेरन् । चतुर्वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमासो मुखतो वै चतुर्मुखत एव
तत्संवत्सरमारभ्य दीक्षन्ते तस्य न नियंस्ति । चतुरहे पुनस्तान्पूर्णमास्या दीक्षे-

नन । तेषामेकाष्टकायां कथः संपद्यते तेनैकाष्टकां न संवद् कुर्वन्ति । तेषां
पूर्वपक्षे सुत्या संपद्यते पूर्वपक्षे मात्वाः सन्तिष्ठमाना यन्ति पूर्वपक्ष उत्तिष्ठन्ति
तानुत्तिष्ठतः पशव ओषधयोऽनूत्तिष्ठन्ति तान्कल्याणी वागभिषदत्यरान्सुरिमे
सन्निधे इति ते राध्नुवन्ति ॥९॥

॥ ७ ॥

२१५

प्रजायतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति सोऽशोचत्तस्य शोचन आदित्यो
मूर्ध्नोऽमृज्यत सोऽस्य मूर्ध्नांमुदहन्म द्रोणकलशोऽभवत्तस्मिन्देवाः शुक्रम-
गृह्णत तां ये स आयुर्गार्तिमन्यजायन् । आयुर्गार्तिमनिजीवन्ति य एवं वेद ।
नं प्रोहेद्वातस्पत्योऽसि बार्हस्पत्योऽसि प्राजापत्योऽसि प्रजापतेर्मूर्ध्नास्यत्यायु-
पात्रमसि इदमहं मां प्राञ्चं प्रोहामि तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति । यदाह वातस्पत्य
इति सत्येनैवमं तत्प्रोहति । यदाह बार्हस्पत्य इति गृहस्पतिर्वै देवानामुद्गाता
तमेव तद्युनक्ति । यदाह प्राजापत्य इति प्राजापत्यो होय देवतया यद्द्रोणकलशो
यदाह प्रजापतेर्मूर्ध्नेति प्रजापतेर्होव मूर्ध्ने उदहन्त्यत । यदाहास्यायुपात्रमित्य-
तिह्येतदन्यानि पात्राणि यद्द्रोणकलशो देवपात्रं द्रोणकलशः । देवपात्री भयति
य एवं वेद । ब्राह्मणं पात्रे न मीमांसेत यं ब्राह्मणमिय मन्येत प्रवेचपात्रमाप्नोति
न मनुष्यपात्राच्छिद्यते । वाग्वै देवेभ्योऽपकामत्साप प्राविशतां देवाः पुनर-
याच०स्ता अग्रुयन्त्यपुनर्दद्याम किं नस्ततः स्यादिति याकामयध्वे इत्यग्रुच०स्ता
अग्रुयन्त्यदेवास्मासु मनुष्या अपुनं प्रवेशया०स्तेनास०मृष्टा अस्मांमिति । गुञ्जा
अस्मा आपः पूता भवन्ति य एवं वेद । सा पुनर्हतात्यकामत्सा वनस्पतीन्प्रा-
विशतान्देवाः पुनरयाच०स्ताञ्च पुनरददुस्तानशपन् स्वेन वः किङ्कुणा वज्रेण
वृश्चानिति तस्माद्वनस्पतीन्स्वेन किङ्कुणा वज्रेण वृश्चन्ति देवशमा हि तां
वनस्पतयश्चतुर्धा वाचं विम्यद्भुद्भुद्भौ वीणायामक्षं तृणवे तस्मादेवा यदिष्टेया
वल्गुतमा वाग्या वनस्पतीनां देवानां० हंपा वागासीत् । अधोऽधोऽक्षं द्रोण-
कलशं प्रोहन्ति तस्या वाचोऽवरुद्धया उपर्यपर्यक्षं पवित्रं प्रयच्छन्त्युभयत एव
वाचं परिगृह्णन्ति । यस्य कामयेतासुर्यमस्य यज्ञं कुर्यां वाचं वृद्धीयेति
द्रोणकलशं प्रोहन्वाहुभ्यामक्षमुपस्पृशेदसुर्यमस्य यज्ञं करोति वाचं वृद्धी

योऽस्य प्रियः स्यादनुपस्पृशन्नक्षं प्रोहेत्प्राणा वै द्रोणकलशः प्राणानेवास्य तत्क
 लपयति । यन्निवत्याहुर्वाचान्यान्वित्यग्नौ वृणते कस्मादुद्गातारोऽवृता आर्त्विज्यं
 कुर्वन्तीति । यद्द्रोणकलशमुपसीदन्ति तेनोद्गातारो वृताः । प्राजापत्या या
 उद्गातारः प्राजापत्यो द्रोणकलशो द्रोणकलश एवेनानां विज्याय वृणीते । प्राञ्च
 उपसीदन्ति प्राञ्चो यज्ञस्याग्रे करवामेति । अनभिजिता या एरोद्गातृणां दिव्य-
 त्वाच्चो यद्द्रोणकलशं प्राञ्चं प्रोहन्ति दिशोऽभिजित्ये । यन्निवत्याहुर्नन्तराऽश्वः
 प्रासेचौ युज्यतेऽन्तरा शम्भ्ये अनङ्गान्क उद्गातृणां योग इति यद्द्रोणकलशमुपसीदन्ति
 स एषां योगस्तस्माद्युक्तैरेवोपसद्यं न ह्ययुक्तो यदति ॥५॥

॥ ८ ॥

२२५

प्रजापतिविक्रामयन् बहु स्यां प्रजायेयेति स शोचन्नमहीयमानोऽनिष्टस्व
 एतन्नामहीयवमपश्यत्तंनेमाः प्रजा असृजन् ताः सृष्टा ममहीयन्त यदमहीयन्त
 तस्मादामहीयवम् । ता अस्मात्सृष्टा अपाकामऽस्नासां दिविषद्भूम्याद्द् इति
 प्राणानादत्त ता एनं प्राणेष्याक्षेपु पुनरुपावर्तन्त ताभ्य उग्रऽशर्म महिध्व इति
 पुनः प्राणान्प्रायच्छन्ना अस्माद्देवायोधऽस्नासाऽस्नौय इति मन्वूनचा-
 भृणोत्ततो व तस्मै ताः धेष्टयायातिष्ठन्त । तिष्ठन्तेऽस्मै समानाः श्रेष्ठ्याय य एषं
 वेद् । प्रजानाञ्च या एषा सृष्टिः पापवन्मीयसश्च विभुतिर्यदामहीयवम् । विभुतिः
 पापवन्मीयसो भवति य एषं वेद् । देवा वै यशस्कामाः सत्रमासताग्निरिन्द्रो
 वायुर्मरुतस्तेऽग्र्यन्यग्नौ यशः सृच्छात्तत्रः सहासदिति तेषां मखं यशः आच्छेत्
 तदादायापाक्रामत्तदस्य प्रामहादित्मन्त तं पर्ययन्त स धनुः प्रतिष्ठ्यानिष्ठस्य
 धनुरान्तिरूप्या गतिन्या शिरोऽच्छित्तस्व प्रयग्योऽभयद्यग्नौ वै मग्नो यत्प्रवर्ग्यं
 प्रवृजन्ति । यज्ञस्यैव तच्छिरः प्रतिदधति । तद्देवा यशो व्यभजन्त तस्याग्नी
 रौरवं प्रावृहन् । तद्दे स पशुवीर्यं प्रावृहन् पशवो वै रौरवम् । पशुमान्भवति
 य एषं वेद् । अग्नये इहस्तस्यैतर्द्रौरवम् । असुरा वै देवान्पर्ययन्त
 तन एतावन्मो करो जिव्यञ्चो स्नोभाक्पश्यताभ्यामेनान्प्रत्यौपसे प्रत्युप्यमाणा
 अरचन्त तस्माद्रौरवम् । अथैन्द्रो योधाजयं प्रावृहन् तद्दे स वज्रं प्रावृहन्
 वज्रो वै योधाजयम् । वज्रं भ्रातृज्यस्य प्रहरति य एषं वेद् । इन्द्रो वै

युधाजितस्यैतद्योधाजयम् । युधा मया भजेमेति तस्माद्योधाजयम् । अथ
वायुरौशनं प्राबृहन् । तदे स प्राणवीर्यं प्राबृहन् प्राणा वा औशनम् । सर्वमा-
युरेति य एवं वेद । वायुर्धा बृहत्स्यैतद्योशनम् । उशना वै काव्योऽम्बु-
राणां पुरोहित आसीत् देवाः कामदुषाभिरुषामन्त्रयन्त तस्मा एतान्यौशनानि
प्रायच्छन् कामदुषा वा औशनानि ॥१॥

॥ ९ ॥

२.३.४

साध्या वै नाम देवा आस०स्ते सर्वेण यज्ञेन सह स्वर्गं लोकमाय०स्ते देवा
इच्छन्दा०स्यद्युयन्मोममाहरनेति ते जगतीं प्राहिण्वन्त्सा प्रीण्यश्वराणि हित्वैका-
क्षरा भूत्यागच्छत्रिष्टुभं प्राहिण्वन्त्सैकमश्वर० हित्वा त्र्यश्वरा भूत्यागच्छद्वायत्रीं
प्राहिण्व०श्चतुरश्वराणि वै तर्हि छन्दा०स्यामन्त्सा तानि चाश्वराणि हरन्त्यागच्छ-
द्पञ्चाश्वरा भूत्या त्रीणि च सवनानि हस्ताभ्यां ह्वं सवने दन्तैर्द०ष्ट्रा तृतीयसवनं
तस्माद्दे अंशुमती सवने धीनं तृतीयसवनं दन्तैर्हि तद०ष्ट्रा धयन्त्याहरत्तस्य
ये हियमाणस्या०शवः पगापत०स्ते पूतीका अभयन् यानि पुण्याण्यवाशीर्यन्त
तान्यर्जुनानि यन्माप्रोथत्त प्रपाथास्तस्मात्तृतीयसवन आशिरमयनयन्ति यमेव तं
गावः सोममदन्ति तस्य त० रममवनयन्ति ससोमन्याथ । ते त्रिष्टुभजगत्यां
गायत्रीमधूतामुप त्या यावेति साग्रवीत्कि मे तन स्यादिति यत्कामयन् हयष्ट
ता० साग्रधीन्मम सर्वं प्रातःसवनमहमुत्तरे सवने प्रणयान्तीति तस्माद्वायत्रं प्रातः
सवनं गायत्र्युत्तरे सवने प्रणयति । तां त्रिष्टुप् त्रिभिर्गश्वैर्हर्षत्सैकादशाश्वरा
भूत्या प्राजायत ताञ्जगत्येकेमाश्वरेणोपेतसा द्वादशाश्वरा भूत्या प्राजायत । तस्माद्वा
दुर्गायत्री याव सर्वाणि च्छन्दा०मि गायत्री सेतान्पोयान् पुण्यन्येदिति । इन्द्र-
स्तृतीयसवनाद्दीभःसमान उद्कामस्तदेवाः स्वादिष्टयेत्यस्वदयन्मदिष्टयेति
महद्वकुर्यम्यथस्य सोमधारयेत्यपात्रयन्निन्द्राय पातवे मुत इति मनो वै स इन्द्र
उपाच त यस्त्वादिष्टया मदिष्टयेति प्रस्तीति तृतीयसवनस्य सेन्द्र याव । स्वा-
दिष्टा वै देवेषु पशव आसन्मदिष्टा असुरेषु ते देवाः स्वादिष्टया मदिष्टयेति
पशून्सुराणाममृज्जन । पशून् आतृज्यस्य वृङ्क्ते य एवं वेद । तासु स०हितम् ।
साध्या व नाम देवा आस०स्तेऽवच्छिद्य तृतीयसवनं माध्यन्दिनेन सवनेन सह

सुवर्गं लोकमायच्छेदवाः सञ्छितेन समदधुर्यत्समदधुस्तस्मात्सञ्छितम् ।
कालेयं पुरस्ताद्भवति सञ्छितमुपरिष्ठादेताभ्याञ्छि तृतीयमवनञ्छि सन्तायते ।
सर्वाणि चै रूपाणि सञ्छितं यत्पदप्रस्तावन्तेन राधन्तरं यद्वृहतो रोहान् रोहति
तेन बर्हत्तं यत्पदनिधनन्तेन राधन्तरञ्छि सर्वेष्वेव रूपेषु प्रतितिष्ठति ॥४॥

॥ १० ॥

२४१

देवा वा उक्थान्यभिजित्य रात्रिं माशक्नुवन्नाभिजेतुं तेऽसुगन्तात्रि तमः प्रवि
ष्टाज्ञानुष्यपश्यञ्छि एतमनुष्टुपशिखं प्रगाथमपश्यन्विराजं ज्योतिस्तान्धिराज्ञा
ज्योतिषाऽनुष्टुभा घञेण रात्रेराधन् । यदेवोऽनुष्टुपशिखः प्रगाथो
भवति । धिराज्ञैव ज्योतिषानुपश्यन्ननुष्टुभा घञेण रात्रेर्भ्रातृव्यं
निर्हन्ति । तान्ममन्तं पर्यायं प्राणुदन्त यत्पर्यायं प्राणुदन्त तत्पर्यायाणां पर्या-
यत्वम् । प्रथमानि पदानि पुनरादीनि भवन्ति प्रथमस्य पर्यायस्य । प्रथमैहिं
पदेः पुनरादाय प्रथमरात्रात्प्राणुदन्त । पान्तमावो अन्धम इति प्रसूति ।
अहर्वै पान्तमन्धो रात्रिरहर्वै तद्वात्रिमारभन्ते । तान्नु चेतहव्यम् । चीतहव्यः
धायसो ज्योतिरुह एतत्सामापश्यन्मोऽवगच्छत्प्रत्यनिष्ठश्चगच्छति प्रतितिष्ठ-
त्येतेन तुष्टुधामः । तम इव या एते प्रविशन्ति ये रात्रिमुपयन्ति यदोको
निधनञ्छि रात्रिर्मुले भवति प्रज्ञात्ये । यदा वै पुरुषः स्वमोक आगच्छति सर्वं तर्हि
प्रजानाति सर्वमस्मै दिवा भवति । ते मध्यमं पर्यायमभ्यन्त तेषामौर्ध्वसघनेन
घान्तमवृजत । घान्तं भ्रातृव्यस्य वृद्धं य एवं वेद । त्रिणिधनं भवति ।
यथा वा अहो माध्यन्दिनं सवनं त्रिणिधनायतनमेवमेव रात्रेर्मध्यमः पर्यायमि-
निधनायतनः सलोमत्वाय । मध्यमानि पदानि पुनरादीनि भवन्ति
मध्यमस्य पर्यायस्य मध्यमैहिं पदेः पुनरादाय मध्यमरात्रात्प्राणुदन्त । त उत्तमं
पर्यायमभ्यन्त तेषां घृतश्रुत्यनिधनेन पशानवृजत पशवो वै घृतश्रुयुतः । पशु-
न्भ्रातृव्यस्य वृद्धं य एवं वेद । उत्तमानि पदानि पुनरादीनि भवन्त्युत्तमस्य
पर्यायस्योत्तमैहिं पदेः पुनरादायमुत्तमरात्रात्प्राणुदन्त । तान्सन्धिनाभिपलायन्त
तानाश्विनेनामञ्छाव्यमगमयन् । असञ्छाव्यं भ्रातृव्यं गमयति य एवं वेद ।
एषा वा अग्निष्टोमस्य सम्मा यद्वात्रिः । द्वादश स्तोत्राण्यग्निष्टोमो द्वादश
स्तोत्राणि रात्रिः एषा वा उक्थस्य सम्मा यद्वात्रिः । क्षीण्युक्थानि
त्रिदेवत्यः सन्धिः । यथा वा अह उक्थान्येवमेव रात्रेः सन्धिर्नानारूपाण्यह

उक्थानि नानारूपा एते तृचा भवन्ति । रथन्तरं प्रतिष्ठाकामाय सन्धिं कुर्यात् । इयं वै रथन्तरमस्यामेव प्रतिनिष्ठति । बृहन्स्वर्गकामाय सन्धिं कुर्यात् । स्वर्गो लोको बृहन्स्वर्ग एव लोके प्रतिनिष्ठति । वायव्यन्तीयं धामदेव्यं वा शुक्लं यतेषामेकं पशुकामाय सन्धिं कुर्यात् । पशवो वा एतानि सामानि पशुष्वेव प्रतिनिष्ठति । आश्विनः होताऽनृशऽस्मति । प्रजापतिर्वा एतन्महस्त्रमसृजत तद्देवेभ्यः प्रायच्छत्तस्मिन् समसाधयऽस्ते सूर्यं काष्टां हन्वाजिमधापन् । तेषां मश्विनौ प्रथमायधावतां तावन्वदन्मह तोऽस्त्विति तावद्गतां किञ्चस्तनः स्यादिति यत्कामयेथे इत्यद्रुवऽस्नावद्गतामस्मद्देव्यमिदमुक्थमुध्याता इति तस्मादाश्विनमुच्यते । सर्वाः अतु देवताः शस्यन्ते अत्रऽशस्यमाजिमिश्र होते धावन्त्यासूर्यस्योदेतोः शऽसेत्सूर्यऽ हि काष्टामकुर्वन् ॥२॥

॥ २१ ॥

३३४

इन्द्रः प्रजापतिमुपाधावद्गन्तुं हनानीति तस्मा एनच्छन्दोभ्य इन्द्रियं धीर्यं निर्माय प्रायच्छदेनेन शक्नुहीति तच्छकरीणां शकरीन्वऽ सीमानमभिनस्त त्स्मिमा मह्यामकरोन् तन्मह्या महान्धोऽ आसीत्तन्महानाम्न्यः । द्विषः पञ्चपदा बाधारत्स्त्वृपदा छन्दाऽग्निं समपदा पुठ्यं द्विपदा । द्वयोपशाः सऽस्तुता भवन्ति तस्माद् द्वयोपशाः पशवः । इडेऽभितोऽथकारं तस्माच्छुक्ते लीक्षणीयसी स्तृपान् । उपश्रुदा गायति तस्मादुपश्रुदाः पशवः । असऽश्लिष्टा गायति तस्मादसऽश्लिष्टाः पशवः । नानारूपा गायति तस्माद्वानारूपाः पशवः । आपो वै क्षीरस्ता आसऽस्ते देवाः पापवसीयस्ताद्विभयुर्यदप उपनिधाय स्तुयते पापवसीयसो विधृत्यै । विधृतिः पापवसीयसो भवन्ति य एषं वेद । गायत्रमयनं भवन्ति ब्रह्मयर्चसकामस्य स्वर्णिधनमधुनामुष्मिल्लोक उपतिष्ठते त्रैष्टुभमयनं भवत्योजस्कामस्याथकारनिधनमार्येनामुष्मिल्लोक उपतिष्ठते जागतमयनं भवन्ति पशुकामस्येदानीधनं पयसामुष्मिल्लोक उपतिष्ठते । अज्रसार्यो माल्यः शकरीः प्रारौत्सीदिति होवात्वालम्भं परिजानतऽ रजनः कौणेयो यद्येताः प्रतिष्ठापऽ शक्य तोत्येतन्ना एतासामञ्ज एतत्प्रतिष्ठिता य आभिः अत्रं प्रस्तुन्य अत्रमुद्गायति । शकरीभिः स्तुत्या पुरीषेण स्तुयते । पशवो वै शक्यो गोष्टः पुरीषं गोष्टमेव

तत्पशुभ्यः पर्यस्यन्ति तमेवेतान्प्रवर्तयन्त्यविस्त्रुमाय । इन्द्रो मदाय वावृथ
इत्यथर्द्धन्तं होतर्हि । नासु वार्हद्विरम् । स्वादोरित्था विपूवन इति विपुवान्ये
पञ्चममहस्नासु रायोवाजीयम् । इन्द्रो यतीन्मातावृकेभ्यः प्रायच्छत्तंषां अथ उदशि
प्यन्त पृथुरदिमर्षद्विगी रायोवाजस्तेऽशुचन को न इमान्पुत्रान्भगिष्यतीत्यहमि-
तीन्द्रोऽस्रवीत्तानधिनिधाय परिचाय नरन्वर्जय ७ स्नान्वर्द्धयिन्वावृषीम् कुमारका
यरान्वृणीष्वमिति क्षत्रं महामित्यस्रवीत्पृथुरदिमस्नस्मा एतेन पार्थुरश्चमेन
क्षत्रं प्रायच्छत्क्षत्रकाम एतेन स्तुवीत क्षत्रमेवास्य प्रकाशो भवति वत्सवर्चस्मं
महामित्यस्रवीद्द्विगिरिस्नस्मा एतेन वार्हद्विरेण वत्सवर्चस्मं प्रायच्छत् वत्सवर्चस्मं
काम एतेन स्तुवीत । वत्सवर्चस्मी भवति पशुमहामित्यस्रवीद्रायो वाजस्नस्मा
एतेन रायोवाजीयेन पशून् प्रायच्छत्पशुकाम एतेन स्तुवीत पशुमान् भवति ।
पार्थुरश्च ७ राजभ्याय वत्सवाम कुर्याद्वार्हद्विरं वत्सवणाय रायोवाजीयं वैश्याय
स्वैनेयेना ७ स्नद्रूपेण स्वमर्द्धयति स्तोमः ॥४॥

॥ १२ ॥

३.५.५

स्य ७ सोमामि घातयुग्मिनि गायत्री भवत्यदो धृत्ये त्वमिति वृद्धनो रूपं वार्हद्वि ७
होतदहः । स्य ७ होतर्हद्विरेण त्वमिति वृद्धनो रूपं वार्हद्वि ७ होतदहः । पयस्य देव
वीतय इति वृद्धनो रूपं वार्हद्वि ७ होतदहः । परित्य ७ हर्यन्त ७ हरिमिति परिवस्यो
भवन्त्यस्तो वै नवममहस्नस्म्येताः पर्यान्त्ये । पयस्य सोम महे वक्ष्यायेत्यश्वरश्चरुक्तिः
स्तोमानां प्रभूतिरथो एतद्भवेवेतर्हि इन्द्रोऽयानयाम यदश्वरश्चरुक्तिस्तेन छन्दोमा
भयानयामानः क्रियन्ते वत्सवार्हद्विनो यदन्ति यत्पशुहे स्तोमाद्वत्सव्याऽस्याऽप्यन्ते
किं छन्दमद्वत्सव्या इत्येतद्वत्सव्यो यदेता अश्वरश्चरुक्ति इति घृणान् । उगोषु
ज्ञानमप्युग्मिनि गायत्र्यः सन्त्यो जगन्त्यो रूपेण तस्माज्जगतीनां लोके क्रियन्ते ।
गायत्रं भवति यदेव गायत्रस्य वत्सवणम् । आश्वस्मकं भवति । अग्निं वै पूर्वरादो-
भिगजुहोत्यथैतदादिन्यदेवत्यमह शुक्र आहुत इत्यसौ वा आदित्यः शुक्रस्नमेवे
तेनाजुहोति । शाम्मदं भवति । शाम्महा एतेनाद्विरस्योऽजसा स्वर्गं लोकमप
इत्यन्वर्गस्य लोकस्यानुग्यान्ये स्वर्गलोकान् व्यवते नुद्वानः । दायसुनिधनं
भवति । आशिषमेवास्मा एतेनाशाम्ने माम हि सन्त्याशोः । दायसुर्वा एतदा

हिरण्यः पशुकामः सामापश्यत्तेन सहस्रं पशून्मृजत यदेतत्साम भवति पशूनां पुष्टये । प्रतीचीनेष्टं काशीनं भवति । पराचीभिर्वा अन्याभिरिडाभी रेतो दध-
 नेत्यथैतत्प्रतीचीनेष्टंकाशीनं प्रजात्यै तस्मान्पराञ्चो गभीः सम्भवन्ति प्रत्यञ्चः
 प्रजायन्ते तस्माद्दु तेऽवान्नीलविलेभ्यो मायपद्यन्ते एतेन ह्येव ते धृताः । हाविष्कृतं
 भवति प्रतिष्ठायै कृतानुयाद् एव सः । सौपर्णं भवति यदेश सौपर्णस्य ब्राह्मणम् ।
 वैश्वमनसं भवति । विश्वमनसं वा ऋषिमध्यायमुदजितं रक्षोऽगृह्णाम् । तमि-
 न्द्रोऽचाययदृषिं ये रक्षोऽग्रहीदिति तमभ्ययद्रूपे कम्त्सेव इति स्थाणुरिति ब्रूहीति
 रक्षोऽग्रहीन् । स स्थाणुरित्यग्रयासम्मे वा एतेन ग्रहरेत्यस्मा इगीकां वज्रं प्रय-
 ष्ठग्रववीत्तेनास्य सोमानमभिनन्मैवेन्द्रेणनेगीका पाप्मा वाय स तमगृह्णात् वैश्व
 मनसेनापह्नात् पाप्मानं हने वैश्वमनसेन सुन्दुर्यान् । गौरिवीनं भवति यदेश
 गौरिवीनस्य ब्राह्मणम् । निहवो भवत्यज्ञायस्यायकृष्यै । हीनि वा अन्नं
 प्रदीयते इत्यग्निरन्नमसि । ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यश्नतो नापश्यत्स यसिष्ठोऽका-
 मयत् कथमिन्द्रं प्रत्यक्षं पश्येयमिति स एतन्निहवमपश्यत्ततो वै स इन्द्रं प्रत्यश्न-
 मपश्यत्स एतमग्रवीन् ब्राह्मणं ने वदयामि यथा त्यत्पुरोहिता भग्नाः प्रजमयिष्य
 स्तेऽथ माऽन्द्येभ्य ऋषिभ्यो मा प्रयोष इति तस्मा एताम्स्तोमभागानग्रवीत्ततो वै
 यमिष्ठपुरोहिता भग्नाः प्राजायन्त सेन्द्रं वा एतन्वास यदेतत्साम भवति
 सेन्द्रस्याय ॥

॥ १३ ॥

४.२.१

देवा वै स्वर्गं लोकमायच्छन्तेरां देवा भहीयन्त दान्यां प्रवसन्तस्त आगच्छ
 म्यतो देवाः स्वर्गं लोकमायच्छन्ते न न स्तोमं छन्दोऽग्निन्दन्येन तानापस्यच्छन्ते
 देवा मरुतोऽब्रुवन्नेतेभ्यस्त स्तोमं तच्छन्दः प्रयच्छन् येनास्मानानुवृत्तिं नेभ्य
 एतच्छं वोदशच्छं स्तोमं प्रायच्छन् परोभमनुष्टुभं ततो वै ते तानानुवृत्त । हीना वा
 एते हीयन्ते ये दान्यां प्रवसन्ति न हि प्रवृत्तं चरन्ति न कृषिं न वाणिज्यां वोदशो
 वा एतन्स्तोमः समाप्तुमर्हति । मरुत्स्तोमो वा एष यानि भुद्राणि च्छन्दांसि
 तानि मरुताम् । ककुभं प्राचीमुदृत्यथ यदेवा छिपदा ककुभो लोके क्रियते
 रूपेणैवैनांस्तत्समर्थयति । अधाहीन्द्रनिर्घण इति विषमं छन्दो विषम इव वै
 दानः सर्वानेवैनांस्मान् करोति । तासु योनानाम् । धृताभो मास्तस्तेरां गृह

एतिरासीस एतेन स्तोमेनायन्नन्ते ते सर्वे भाध्रं चन् यदेतन्साम भवत्यृद्धा एव ।
यन्निरुक्तं निचनमुपेयुर्गृहपतिरेषां यादपेतरानृद्धीताथ तदनिरुक्तमुपयन्ति सर्वा-
नेवेतानृद्धौ भूतौ प्रतिष्ठापयन्ति । गरगिरो वा एते ये अग्राद्यां अन्यमद्यमदन्य-
दुरुक्तवाच्यं दुरुक्तमाहुरदण्डं दण्डेन प्रन्तश्चरन्त्यदीक्षिता दीक्षितवाचं घदन्ति
षोडशो वा एतेषां स्तोमः पाप्मानं निर्हन्तुमर्हति यदेते सत्वारः षोडशा भवन्ति
तेन पाप्मनोऽधिनिर्मुच्यन्ते । देवो वो द्विषोदा इत्यग्निष्टोमसाम कार्यं देवता
स्वेवेताम्यतिष्ठापयन्ति । अधो सन्धाहुरदर्शि मातुयित्तम इत्येव सतोवृहतीषु
कार्यं विश्व एव वै ज्ञानः सर्वानेवेतान् सतोवृहतः करोति । तद्वाहुः शिथिलमिव
वा एतच्छ्रद्धाश्चराचरं यस्सतोवृहती देवो वो द्विषोदा इत्येव कार्यम् । एषा वै
प्रतिष्ठिता वृहती वा पुनःपदा तद्यत्पदं पुनरारभते तस्मात्पुत्रो मातरमध्येति ।
उष्णीषश्च मनोदश्च ज्याहोश्च विषधश्च फल्कास्तीर्णः कृष्णशं वासः कृष्णधलक्षे
भजिने रजतो निष्कस्तद्गृहपतेः । बलूकान्मानि दामनूराणीतरेषां द्वे द्वे दामनी
उपानहौ द्विषोदिताम्यजिनानि । एतद्वै दाम्यधनं यस्मा एतद्वदति तस्मिन्नेव
मृत्ताना यन्ति । त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशता गृहपतिमभिसमायन्ति त्रयस्त्रिं-
शसि देवा आप्नुवन्त्यृद्धा एव ॥१॥

॥ १४ ॥

४-२-२

अथैव षट्षोडशी ये नृशोक्ता निन्दिताः सन्तो ब्राह्मणं प्रवसेयुस्त एतेन
यजेतन् । अभिषूनेष वा एते पाप्मना गृहीता ये नृशोक्ता निन्दिताः सन्तो
ब्राह्मणं प्रवसन्ति यन् षट्षोडशानि स्तोत्राणि भवन्ति तेन पाप्मनोऽधि निर्मु-
च्यन्ते । यदेकत्रिंशतोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा वा एकत्रिंशतो मध्यम एव यत्तस्य
प्रतिनिष्ठन्ति । उक्थ्यो भवति पशवो वा उक्थानि पशवो नृशोक्तामर्थं
परिणयन्ति पशुभिरेवेतानर्थं परिणयन्ति ॥२॥

॥ १५ ॥

४-२-३

अथैव द्विषोडशी ये कनिष्ठाः सन्तो ब्राह्मणं प्रवसेयुस्त एतेन यजेतन् ।
हीना वा एते हीयन्ते ये कनिष्ठाः सन्तो ब्राह्मणं प्रवसन्ति यत्तिकृतः पशुमाना

भवान्तं मुत्तं वै त्रिवृत्स्तोमानां मुत्तन एवेतान्यद्रम्य परिणयति । यदे रोडशे
स्तोत्रं भवतस्तेन पाप्मनोऽधिनिर्मुच्यन्ते । एकविंशोऽग्निष्टोमो भवति प्रतिष्ठा
या एकविंशोऽन्तन एव यज्ञस्य प्रतिनिष्टन्ति ॥३॥

॥ १६ ॥

४२४

अथैव शमनीचमेदाणां स्तोमो वै ज्येष्ठाः सन्तो द्वाभ्यां प्रथसेयुश्च एतेन
यजेरन् । अग्रादथ रोहन्गृध्राः स्तोमा यन्त्यनपभ्रञ्जाय । एतेन वै
शमनीचमेदा भयजन्त मेवां कुशीनकः सामध्रवसो गृहपतिराधीतान् गृहाकर्षिः
पार्श्वलिखन्नुद्याहर्द्वाकीर्णं कनीयाऽसौ स्तोमायुगागुग्निं तस्मान्कीरीनकानाञ्च
कञ्चनातीय जिह्मते यज्ञाचकीर्णं हि ॥४॥

॥ १७ ॥

४२५

यदाग्निहोत्रं जुहोत्यथ दश गृहमेधिन आग्नेयेकया रात्र्या यदा दश
संवत्सरानग्निहोत्रं जुहोत्यथ दर्शपूर्णमासयाजिनमाप्नोति यदा दश संवत्सरान्दर्श
पूर्णमासाभ्यां यजनेऽथाग्निष्टोमयाजिनमाप्नोति । अथ दशभिरग्निष्टोमैर्यजनेऽथ
सहस्रयाजिनमाप्नोति यदा दशभिः सहस्रैर्यजनेऽथायुनयाजिनमाप्नोति यदा
दशभिर्युनैर्यजनेऽथ प्रयुनयाजिनमाप्नोति यदा दशभिः प्रयुनैर्यजनेऽथ नियुन
याजिनमाप्नोति यदा दशभिर्नियुनैर्यजनेऽथाबुध्याजिनमाप्नोति यदा दशभिर्
बुधैर्यजनेऽथ न्यबुध्याजिनमाप्नोति यदा दशभिर्न्यबुधैर्यजनेऽथ निस्त्वकयाजिन
माप्नोति यदा दशभिर्निस्त्वकैर्यजनेऽथ बह्वयाजिनमाप्नोति यदा दशभिर्बह्वैर्यजने
ऽथाक्षितयाजिनमाप्नोति यदा दशभिर्बक्षितैर्यजनेऽथ गोर्भवति यदा गोर्भवत्य
ग्निर्भवति यदान्निर्भवत्यथ सवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । यदा संवत्सरस्य
गृहपतिर्भवत्यथ वैश्वदेवस्य मात्रामाप्नोत्यतो वा इतरे परस्तरां परस्तरामेव
सर्वः । एतानि च लोकानाप्नोत्येतां लोकान्प्रयति य एवं वेद ॥१४॥

६ । षड्विंशब्राह्मणम्

॥ १ ॥

१.७

प्रन्तीव वा एतत्सोमः राजानं प्रेव मीयते यदेतमभिपुण्वन्ति । तस्यैतामनु-
स्तरणीं कुर्वन्ति यत्सौम्यं चरुम् । तस्मात्पुरुषाय पुरुषायानुस्तरणीं क्रियते ।
साध्यामां वै देवानां सप्तमासीनानां शर्करा अक्षसु जह्निरे । ते हेन्द्रमुपनिषेदुः
कथं नु तेषां शर्करा अक्षसु जायेरन्याः स्त्वं विद्या इति । तेभ्य एतत्सौम्ये खरौ
इयावमान्यं प्रायच्छन् । तद्वेक्षन् । ते प्रापद्यन् । प्रपद्यत्यनन्धो भवति य एवं
विद्वान्सौम्यं चरुमवेक्षते । योऽलमज्ञायाय सप्तथाज्ञज्ञायां दक्षिणार्द्धं सदसो
गत्वेन सौम्यातिशेयं प्रादनीयान् । जनं वा एतस्मादज्ञाद्यं कामति । योऽलमज्ञायाय
सप्तथाज्ञज्ञाति । जनो अस्मान्पितरो जन्येनैवान्नेनाश्रमति । अज्ञादो भवति ॥७॥

॥ २ ॥

२.१

प्रजापतिरकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स एनाः रेतस्याभृशः साक्षा
प्रच्छसामगायत । यदन्नमसास्त्रीमगास्यदक्ष्यमाऽसमजनिष्यत । यस्तामानृशं
माऽसमनन्धिकमजनिष्यत । शृचः साक्षा प्रच्छसं गायति । तस्मान्पुरुषः प्रच्छसो
माऽसेन त्यक्त्वा लोक्षा जायते । विरुद्धानि । अथ इमे लोका एषां लोकानामवरुद्धेय ।
त्रिभ्यश्च रेतः सिच्यते । न हिंक्रुयाद् । यज्ञो वै हिंक्रारोऽयन्मय रेतः । यद्धि-
वक्रुयाद्द्वेष्टेण हिंकारेण रेतः मित्तं विच्छिन्त्याद् । रेतस्या गायत्री छन्दसा । प्राजा-
पत्या देवतया । सर्वमेतया ध्यायन्गायेत् । सर्वं हीद् रेतः । द्वितीयां गायति ।
तस्या द्वे अक्षरे सशयनी व्यतिपजति । मध्यमस्य च पदस्योत्तममुत्तमस्य च
प्रथमम् । व्यतिपक्ते प्राणापानीं प्रजा दधनः । गायत्री छन्दसा । आग्नेयी देवतया ।
पृथिवीमेतया ध्यायन्गायेत् । तृतीयां गायति । तां बलवद्विद्योरसेय गायति ।
तस्या द्वे उत्तगर्द्धे अक्षरे द्योतयति । चक्षुरेव तद्युनक्ति । तस्माद्युक्त-
अक्षुः । त्रिष्टुप् छन्दसा । ऐन्द्री देवतया । अन्तरिक्षमेतया ध्यायन्गायेत् ।
चतुर्थीं गायति । तस्याश्चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निक्कीडयन्निव गायत्याह्वा-

दशभ्योऽक्षरेभ्यः । द्वादशाक्षरपदा जगती । पशवो वै जगती । पशुष्वेव प्रति-
निष्ठति । तस्याश्चत्वार्युत्तमाहोऽक्षराणि द्योतयति । श्रोत्रमेव तद्युनक्ति ।
तस्माद्युक्तं श्रोत्रम् । श्रात्रे हे । प्रतिश्रवणे हे । तस्मान्पुरुषः सर्वा दिशः
भृणोति । अपि पराङ् यन् प्रत्यङ् यञ्छृणोति । जगती छन्दसा । सौरी
देवतया । दिवमेतया ध्यायन्गायेत् । पञ्चमो गायति । नाशिनर्दशिव गायति ।
आह यदुतमान्पुरुषादग्रमसि । आश्राक्षो भवति य एवं वेद । निरुक्ताञ्चानिरुक्ताञ्च
गायति । निरुक्तेन वै वाचो भुञ्जते । अनिरुक्तमस्या उपजीवन्ति । भुङ्क्ते
वाचमुपेतां जीयति य एवं वेद । अनुष्टुप् छन्दसा । प्राजापत्या देवतया ।
सर्वमेतया ध्यायन्गायेत् । सर्वं हिदं प्राजापत्यम् । पष्ठो गायति । तस्या हं हे
अक्षरे उदासं गायत्याष्टभ्योऽक्षरेभ्यः । षड्गवः । ऋतुष्वेव प्रतितिष्ठति । पङ्क्ति-
छन्दसा । सौमी देवतया । दिश एतया ध्यायन् गायेत् । इहेव ख वा एय इहेव ख
मनसा गच्छति । यो गायत्रे प्रातःसवने त्रिष्टुभं गायति । जगती गायति ।
अनुष्टुभं गायति । पङ्क्तिं गायति । आस्ने गायत्रं हे गायति । प्राणमेष तद्भ्येति ।
प्राणो हि गायत्रं पन्थाममेव तद्भ्येति । पन्था हि गायत्रम् । रथन्तरवर्णामुत्तमां
गायति । इयं वै रथन्तरमस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥१॥

॥ ३ ॥

२२

ता वा एना देवल्लोकाय युज्यन्ते वत्पराध्यः । प्रतीच्यो मनुष्यल्लोकाय । एव
वाय जात एषोऽस्रलूमजगगुरेव आर्विजीनो यस्य धुरो गीयन्ते । यद्वैवं
विद्वान्धुरो गायति । जातमेवेनमन्नाद्याय परिवृणक्ति । उभाघ्नमस्र उद्गाता ख
यजमानश्च । या प्रथमा तामन्नाद्यं ध्यायन्गायेद् । रेतस एव तत्सिक्तायाश्चाद्यं
प्रतिवधाति । न हि कुर्याद् । यद्विकुर्याद्वज्रेण हिङ्कारेण रेतः सिक्तं
विच्छिन्नाद् । रेतस्या छन्दो युज्यते । मनो धीयते । या द्वितीया तां गायत्रीभागां
गायच्छस्नस्या ह्ये अक्षरे सशयनी व्यतिपजति । मध्यमस्य च पदभ्योत्तममुत्तमस्य
च प्रथमम् । व्यतिपक्तौ प्राणापानौ प्रजा दधतः । गायत्री छन्दो युज्यते । प्राणापानौ
धीयेते । या तृतीया त्रिष्टुभभागां गायच्छस्नस्या ह्ये उत्तमाहोऽक्षरे द्योतयति । चक्षु
रेव तद्युनक्ति । तस्माद्विरूपं चक्षुः कृष्णमन्यच्छुक्रमन्यन् । त्रिष्टुप छन्दो युज्यते ।
चक्षुषी धीयेते । या अनुर्थी तां जगतीभागां गायच्छस्नस्याश्चत्वार्युत्तमाहोऽक्षराणि

द्योतयति । श्रोत्रमेव तदनुनक्ति । तस्माद्युक्तं श्रौतम् । श्रोत्रे ह्ये प्रतिश्रवणे हे । तस्मादपि पराङ् यन् प्रत्यङ् यन् शृणोति । जगती छन्दो युज्यते । श्रोत्रे धीयेते । या पञ्चमी तामनुष्टुभागां गाय० अनुष्टुभं व्यावृज्य गायेत् । चतुर्धा या इदं पुरुषो वीर्याय विकृतो जायते । वीर्यायैवेनं तद्व्यावृज्य गायति । उच्चायचामिव गायेत् । उच्चायचं हि वाक् । सङ्क्षुण्णेत्येव गायेत् । सङ्क्षुण्णेत्येव हि वाचं पुरुषो वदति । अनुष्टुप् छन्दो युज्यते । वाग् धीयते । या षष्ठी तां पङ्क्तिभागां गाय० स्तस्या हे ह्ये अक्षरे उदासं गायत्या षड्भ्योऽक्षरेभ्यः । षड्भ्यः । ऋतुष्वेव प्रनितिष्ठति । षड्किदुन्दो युज्यते । समानोदानौ धीयेते । मदिति प्रथमाया धुरो निधनम् । रेतसो ह्यधि सञ्जायते । समिति द्वितीयायाः । रेतसो ह्यधि सम्भवः । स्वरिति तृतीयायाः । प्रस्वर्गं लोकं जानाति । इदंति चतुर्थ्याः । पशवो वा इडा । पशुष्वेव प्रनितिष्ठति । वागिति पञ्चम्याः । सर्वा अस्मिन्पुण्या वाचो वदन्ति य एवं वेद । या प्रथमा तामायच्छन्नं गायेद् । आयत इव ह्ययमद्याह प्राणः । या द्वितीया तां चोष्णिमीमिव गायेद् । घोषीष ह्ययमपानः । या तृतीया तामुच्छन्नं गायेत् । उद्यत इव ह्ययं प्राणाः । या चतुर्थी तां निकीडयिष्य गायेत् । निकीडित इव ह्ययं व्यानः । या पञ्चमी तां निरुक्ता-निरुक्तामिव गायेत् । निरुक्तानिरुक्त इव ह्ययं समानः । या षष्ठी तामुदायमिव गायेद् । उदय इव ह्ययमुदानः । यच्छुक्लम् । रथन्तरवर्णामुत्तमां गायेत् । इयं ये रथन्तरम् । अस्यामेव प्रनितिष्ठति ॥२॥

॥ ४ ॥

२.३

देवा वाऽअनुगच्छेयु लोकेत्यस्मदन्त । ते देवाः प्रजापतिमुपाश्रावन् । तेभ्य ऋतान्धुर । प्राणान्ध्राय-ञ्छन् । मनः प्रथमम् । अथ प्राणम् । अथ नभः । अथ श्रोत्रम् । अथ वाचम् । ताभ्य षड्भ्यो धूम्यः पुरुषश्च षड्भ्योऽहं निगमिमीन । तेन पुरुषेणाऽनुगन्धूर्वम् । यद्धूर्वस्तद्वुरा धूस्त्वम् । धूर्वनि पाप्मानं भ्रातृव्यं य एवं वेद । यो ये धुरां धूस्त्वं वेद । धुरा धुरा भ्रातृव्याद्वसोयान् भवन्ति । एतद्वै धुरां धूस्त्वं ये जानासीर्यं नानाकृता नानाछन्दस्या नानादेवत्याः समानं हिङ्गारमभिसम्पद्यन्ते । एतद्वै धुरां धूस्त्वम् । धूर्वनि पाप्मानं भ्रातृव्यं य एवं वेद । यो ये धूर्पुं महावनं वेद । सर्वा अस्मिन्पुण्या वाचो वदन्ति । शिरो

गायत्र्युरस्त्रिष्टुप्मध्यं जमनी पादावनुष्टुप । सर्वा हास्मिन्पुण्या घात्रो वदन्ति
य एवं वेद । यो वा एवं धुरो विद्वानथामां व्रतं चरति । आगमिष्यतोऽस्य
पूर्वेद्युः पुण्या कीर्त्तिरागच्छति । सुरभिरेव गन्धो गायत्र्या व्रतम् । दशनीयं
विष्टुभः । श्रवणीयं जमन्या । यदेव वाचा पुण्यं वदन्ति तदनुष्टुभः । तदु
सर्वासां व्रतं तदु विद्वान्ममादुरनि नो घादीरिति । तदनादन्यम् । यस्य वै धुरो
विगीतास्तस्य । यस्य वा एता बहिष्यवमाने विगीयान्नराख्येषु सङ्गाथन्ति । तस्य
वै धुरो विगीतास्तस्य सङ्गीता यः कामयेनैकधा यजमानं यशः शृच्छेद्यथादिष्टं
प्रजाः स्युरिति । होतुराख्ये गायेत् । एकधा यजमानं यशः शृच्छति यथादिष्टं
प्रजा भवन्ति । यः कामयेत कल्पेरन्प्रजा यथादिष्टं यजमानः स्यादिति । यथाख्यं
गायेत् । कल्पन्ते प्रजा यथादिष्टं यजमानो भवति यो वा एवं धुरो वेद ।
अनपजय्यमात्मने च यजमानाय च लोकं जयति । अति यजमानमात्मानं मृत्युं
पराक् स्वर्गं लोकं हरति ॥३॥

॥ ५ ॥

२४

प्राञ्चमग्निमुद्ययन्ति । तस्मात्प्राङ्गसीनो होतान्याह । प्राङ्गसीनो यजति ।
प्राङ्गामीनः शशसति । असावादित्यः प्राङ्गपाङ्क सञ्चरति । तस्मादध्यर्गुः
प्राङ्गपाङ्क सञ्चरति । अथैव चन्द्रमा दक्षिणेनैति तस्माद् ब्रह्माणं दक्षिणत
भासयन्ति । अथैतस्यामुदीच्यां दिशि भूयिष्ठं विद्योतते । तस्मादेतां दिशमुद्राता
प्रत्युद्गायति । अथैव आकाशो मध्यतो भूतानां सञ्चरति । तस्मान्मध्ये सदस्यमा
सयन्ति । उष्णावचा वा आपः । उत्तरे गाधा भवन्त्युनेव गार्भीराः । तस्माज्जोत्रा
शशसिन उत्तरे पञ्चर्चेन कुर्यन्त्युनेव भूयसा । आदित्यस्यैव गतं रहमयो यन्ति ।
यस्मादध्यर्गुरेव गतं समसाध्यर्गवोऽनुयन्ति ॥४॥

॥ ६ ॥

२५

स यदि पशुतो व्याधीयेनाध्यर्गुर्म इदमकरिति विद्याद् । अथ यद्येनं पापिका
कीर्त्तिरनुदियाज्जोता म इदमकरिति विद्याद् । अथ यद्यस्य योगक्षेमो व्यथेत ब्रह्मा म
इदमकरिति विद्याद् । अथ यद्यात्मना वा प्रजया वा व्याधीयेतोद्गाना म इदमकरिति

विद्यान् । प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा वाग्देवत्या इतर ऋत्विजः । स यदि मन्येन ब्रह्मा म
इदमकरिति । हस्तिं हिरण्यं दर्भनाड्या प्रथम्य स्रुच्यवधाय चतुर्गृहीतमाज्यं
गृहीत्वा जुहुयान्नमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहेति । यद्युवा इतरे नमो वाचे
प्राणपत्यै स्वाहेति । यदीतरो यदि वेतरे सर्वेत्वेवानुपर्यायं जुहुयान्नमः प्राणाय
वाचस्पतये स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्यै स्वाहेति । अथ तद्विरण्यं ब्रह्मणे दद्याद् ।
अथ यदाह यज्ञो वाच यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति । पुनर्यज्ञ एव सः । एते उ ह
त्वेवाहुती यज्ञविभ्रष्टस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥६॥

॥ ७ ॥

५३

प्रजापतिर्देवेभ्य ओदुम्बरीमुदश्रयदसुयिरम्लामग्रन्धि पृथुधुजामेकजाम् । यज-
मानमाओदुम्बरी भवति । अथ कुब्जा यामना यजमाना इत्याश्चोर्ध्वबाहवः
प्रच्छेदनं कुर्युः । कनिष्ठेदुम्बरी भवति । नयच्छेदमाग्निष्टोमसाध्यकेषु । एकादश
घैश्यस्तोमानिरात्रपौण्डरीकेषु । समदश वाजपेयामोर्याम्नोः । एकविंशतिरभ्वमेध्रे ।
अष्टात्रत्वारिंशत् पुरुषमेध्रे । अपरिमितं सर्वमेध्रे । य एवं विद्वामौदुम्बरी-
मुच्छ्रयति । सोऽपचिनिमाप्नोति । प्रजापतिर्कामयनापचिनिमानयातीति ।
स ओदुम्बरीमुदश्रयत् । सोऽपचिनिमाप्नोद् । ऊर्ध्वा उदुम्बरोऽस्रः साम ।
तस्मान्मामगेभ्योऽपचिनिं कश्चाणीति । य एवं विद्वामौदुम्बरीमुच्छ्रयति । अप
चिनिमेवाप्नोति ॥३॥

॥ ८ ॥

५५

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद्ब्राह्मणः सायमासीनः सन्ध्यामुपास्ते । कस्मात्प्रातः
स्तिष्ठन् । का न सन्ध्या । कश्च सन्ध्यायाः कालः । किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् ।
देवाश्च वा असुराश्चास्तर्धन्तः । तेऽसुरा आदित्यमभिद्रवन् । स आदित्योऽविमेत ।
तस्य हृदयं कर्मरूपेणातिष्ठत् । स प्रजापतिमुपाधावत् । तस्य प्रजापतिरेतद्देवज
मपश्यत् । ऋतं च सत्यञ्च ब्रह्म चोद्धारञ्च त्रिपदाञ्च गायत्रीं ब्रह्मणो सुममपश्यत् ।
तस्माद्ब्राह्मणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते । सज्योतिष्याज्योतिषो दर्शनात् ।
सोऽस्याः कालः सा सन्ध्या । तत्सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् । यत्सायमासीनः सन्ध्या-

मुपास्ते तथा वारस्थानं जयति । अथ यद्वः प्रयुङ्क्ते ना विप्रुयां वज्रीभवन्ति ।
ना विप्रुयो वज्रीभूत्वाऽमुरानराजन्ति । ततो देवा अभवन्परासुराः । भवत्या-
त्मना परास्य भ्रातृव्यो भयति य एवं वेद । यन्माय प्रातश्च सन्ध्यामुपास्ते
तथा वीरस्थानं सन्ततमविच्छिन्नं भवति य एवं वेद ॥१॥

॥ ९ ॥

५६

अथैषा चन्द्रमसः क्षयवृद्धिर्भवति । यदा वै चन्द्रमाः क्षीयते चाप्यायते च
तदनुव्याख्यास्यामः । पूर्वपक्षे ये देवा दीक्षन्ते तेऽपरपक्षे सोमं भक्षयन्ति । तत्रे-
मानि त्रीणि पात्राण्युपधायन्ते पृथिवी पात्रमन्तरिक्षं पात्रं द्यौः पात्रमिति । ते देवा
दिव्येन पात्रेणादित्याः प्रथमं पञ्चकलं पञ्चमीं भक्षयन्ति । तेऽन्तरिक्षपात्रेण रुद्रा
द्वितीयं पञ्चकलं दशमीं भक्षयन्ति ते पृथिव्या पात्रेण यमयस्तृतीयं पञ्चकलं
पञ्चदशीं भक्षयन्ति । षोडशी कलावशिष्यते । षोडशकलो वै चन्द्रमाः । स
ओषधीश्च यमस्पतीऽश्च गाश्च पशूऽश्वादित्यश्च ब्रह्म च ब्राह्मणाऽश्नानु प्रपि-
शति तं देवा इन्द्रज्येष्ठाः सोमपाश्चासोमपाश्च यथा पितरं पितामहं प्रपितामहं
या वृद्धं प्रलयमुपगच्छमानं व्याधिगतं मरिष्यतीति वा ताऽँ रात्रिं वसन्ते ।
तदमायास्याया अमायास्यात्यम् । तस्मादमायास्यायां नाध्येतव्यं भयति । अथ
सम्भरणश्च तमोषधीभ्यश्च यमस्पतिभ्यश्च गोभ्यश्च पशुभ्यश्चादित्याश्च ब्रह्मणश्च
ब्राह्मणेभ्यश्च सन्नयन्ते । तत्साम्राज्यस्य साम्राज्यत्वम् । चन्द्रमा वै धाता । या पूर्वा
पूर्णमासी खानुमतिः । योत्तरा सा राका । या पूर्वामायास्या सा सिनीवाली ।
योत्तरा सा कुहः । योऽनुपश्यत्यन्यं न पश्यति तन्मिथुनमेवास्य भवति । पुष्ये
खानुमतिर्ज्ञेया सिनीवाली तु द्वापरे । ज्येष्ठायां तु भवेद्राका कृतपूर्व कुहर्भवेत् ॥
न्यूने खानुमतिं विद्याम्यूनेऽस्मिन्हश्यते तु सा । सा सिनीवाली । राकायां
पूर्णचन्द्रस्तु कुहः वै स न दृश्यते ॥६॥

॥ १० ॥

५७

स्वाहा वै कुतः सम्भूता कस्य इहिता केन प्रकृता किंगोत्रा कत्यक्षरा कति
पदा कतिमात्रा कतिवर्णा कत्युल्लासा किञ्चास्याः शरीरं कान्यङ्गानि कानि
लोमानि कति शिराँनि कति या चक्षूँनि किमस्या आस्यं किम्यावृता कौ बाहू
कौ पादौ कव स्थिता किमधिष्ठाना कथं च स्वाहां प्रतिगृह्णामि । वृहि । स्वाहाया

रूपं च देवतां च । स्वाहा वै सत्यसम्भृता ब्रह्मणो दुहिता ब्रह्मप्रकृता लातव्यस-
गोत्रा त्रीण्यक्षराण्येकं पदं त्रयो वर्णाः शुक्रः पद्मः सुवर्ण इति चत्वारोऽस्यै वेदाः
शरीरं च वड्ढाम्यङ्गान्योषधिवनस्पतयो लोमानि द्वे चास्याः शिरसो एकं
शिरोऽमावास्या द्वितीयं पूर्णमासी चभुवचन्द्रादित्यावाज्यभागौ दुर्गं दक्षिणा
प्राकृता बृहदधन्तरे पादावृणुजुःसामगतिः । सा स्वाहा सा स्वधा स वषट्कारः ।
सैषा देवेषु वषट्कारभूता प्रयुज्यते । पितृयज्ञेषु स्वधाभूता शकटीमुखी पृथिवी-
मन्तरिक्षेण विपर्येति । तस्या अग्निर्देवतां ब्रह्मणो रूपं यत्कामास्ते जुहुमस्तन्नो
अस्तु वयं स्याम पतयो रयीणां स्वाहेति । तस्यानुवृत्तिं तृप्यन्ति प्रजया
पशुभिरप्राये न तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥३॥

॥ ११ ॥

६.८

सोऽन्तरिक्षमन्वावर्तते । यदास्य त्रिधाता वाता वायस्तेऽभ्रेषु वाप
रूपाणि दृश्यन्ते वरकरभमन्धकङ्कपोतोल्ककाकगृध्रश्चेतभासवायसगोमायुसत्
स्थानि । उपरि पा० सुमा० सपेक्षस्थिरुधिरवर्षाणि प्रवर्तन्ते । काकमिथनानि
दृश्यन्ते । रात्रौ मणिधनुः पश्येत् । शशका ग्रामं विशन्ति । वृक्षाः स्रवन्ति
रुधिराणि । आकाशे राजकुलं वसन्तीनि । एवमाक्षीनि तान्येतानि सूर्याणि
वायुर्देवस्यान्यद्भूतानि । प्रायश्चित्तानि भवन्ति । वात आघातु भेषजमिति
स्थालीपाकं हुन्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति वायवे स्वाहा महद्भूताधिपतये
स्वाहा शीघ्रपाणये स्वाहेऽधराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति । व्याहृति-
भिर्हुत्वाऽथ साम गायेत् ॥८॥

॥ १२ ॥

६.१२

स सर्वा दिगमन्वावर्तते । यदास्यामानुषाणामतिभृतिमतिदुःखं वा पर्वताः
स्फुटन्ति । निपतन्त्याकाशात् । भूमिः कम्पते । महाद्रुमा उन्मूलन्ति । अश्मानः
प्लवन्ति । तटाकानि प्रज्वलन्ति । चतुष्पादं पञ्चपादं भवतीत्येवमाक्षीनि तान्येतानि
सूर्याणि सूर्यदेवस्यान्यद्भूतानि । प्रायश्चित्तानि भवन्ति । उदु त्वं जातवेदसमिति
स्थालीपाकं हुन्वा पञ्चभिराज्याहुतिभिरभिजुहोति सूर्याय स्वाहा सर्वप्रदाधिपतये
स्वाहा किरणपाणये स्वाहेऽधराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति । व्याहृति-
भिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥१२॥

७ । जैमिनीयं तलवकाग्राहणम्

॥ १ ॥

१-७

असौ वा आदित्योऽस्मिन् यन्योऽवा विमोचति । व्यघ्नचदिति ह स्म वा एतं पूर्वं पुनरिति भावश्चेत् । अथैतर्हि न्यघ्नचदिति । स वा एवोऽस्मिन् यम्याहणमेव अक्षया प्रविशति पयसा पशुं स्नेजसाग्निमूर्जोऽधी रस्नेनापः स्वधया वनस्पतीन् । स यद्वाहणोऽग्निहोत्रावाणि निर्णेनेति यन्मरिचेष्टति ययवेनं अक्षया प्रविष्टो भवति तामेवास्मिन् स्तम्भरति । अथ यत्पयो दुहन्ति येन पयसा पशुमप्रविष्टो भवति तदेवास्मिन् स्तम्भरति । अथ यद्द्वाराग्निदुहन्ति येन तेजसाग्निं प्रविष्टो भवति तदेवास्मिन् स्तम्भरति । अथ यत्तृणेनावघ्नोनयति ययोर्जोऽधीः प्रविष्टो भवति तामेवास्मिन् स्तम्भरति । अथ यस्मिन्मिधमभ्याधानि यया स्वधया वनस्पतामप्रविष्टो भवति तामेवास्मिन् स्तम्भरति ॥७॥

॥ २ ॥

१-१५

तदादुर्यज्जीवन्पुरुषः करोत्येष साधु कराति पार्ष का तयोर्दुष्कृतमुकृतयो-
र्ध्यावृत्तिरिति । यद्वा वै जीवन्पुरुषः साधु करोति प्राणांस्तदभिसम्पद्यते । अथ
यद्दुष्कृतं शरीरं तद् । स यद्स्माल्लोकादेव विद्यतेति तस्य प्राणेन सह मुकृत-
मुत्कामति शरीरेण सह दुष्कृतं होयते । तदादुर्दुर्विदितं वै तद्यदा मर्त्येवाद्
दुष्कृतेन सह वसान् । यो वा एतेन जायन्नेव व्यावर्तते तन्मुविदितमिति ।
तदा एतदग्निहोत्रमेवाभिसम्पद्यते ॥१५॥

॥ ३ ॥

१-१७

हे ह वाच योनी । देवयोनिर्हैवान्या मनुष्ययोनिरन्या । हा उ हैव लोको ।
देवलोको हैवान्यो मनुष्यलोकोऽन्यः । सा वा मनुष्ययोनिर्मनुष्यलोक एव सः ।
तन् क्षिये प्रजननम् । अतोऽधि प्रजाः प्रजायन्ते । तस्मादु कल्याणीं जाया
मिच्छेत् कल्याणो म आत्मा सम्भवादिति । तस्मादु जायां जुगुप्सेन मेन्मम

योनौ मम लोकेऽन्यः सम्भवादिति । तस्य वै सम्भविष्यतः प्राणा अग्ने
प्रविशन्त्यथ रेतः सित्यते । स इमान्प्राणानाकाशानभिनिर्घर्तते । तस्मादु
समानस्य च रेतसस्सतो यादृश एव भवति तादृशो जायते । अथैषा देवयो-
निर्देवल्लोको यदाहवनीयः । एषा ह वै देवयोनिर्देवल्लोकः । तस्माद्यो गार्ह-
पत्ये जुहुयादकृतं करोतीत्येवं न मन्येरन् । स यज्जुहोति यत्साधु करोत्येत-
स्यामेवैतदेवयानायात्मानं सिञ्चति । सोऽस्पात्माऽमुष्मिष्ठादित्ये सम्भवति ।
स हैवंविद्द्वान्द्वयात्मा द्वियोनि । एकात्मा हैवैकयोनिरेतद्विद्वान् । स
यस्मान्लोकादेवंविद् प्रैति ॥१७॥

॥ ४ ॥

१-१८

तस्य प्राणः प्रथम उत्क्रामति । स हेत्वा देवेभ्य आचष्ट इयदस्य साधु कृत-
मित्यापमिति । अथ हायं धूमेन सहोर्ध्व उत्क्रामति । तस्य हैतस्यर्तयो
हारषाः । तेभ्यो हैतेन प्रग्रथीत । विवक्षणादृतयो रेत आभूतमर्थमास्यं
प्रस्तुताऽपिभ्यायतः । तं मा पुंसि कर्तार्यैर्यथं पुंसः कर्तुर्मातर्यामिणिक । स
उपजायोपजायमानो ह्यादृशेन त्रयोदशोपमासः । समं तद्विदे प्रतितद्विदेऽहं तं मा
श्रुतयोऽमृत आनयन्मिति । तं हर्तव्य आनयन्ते । यथा विद्वान् विद्वांसं
यथा जान आनन्तमेवं हैवेनमृतश्च आनयन्ते । तं हात्यर्जयन्ते । स हतमागच्छति
तपन्तम् । तं हागतं पृच्छति कस्त्वमसीति । स यो ह नास्मा वा गोत्रेण या
प्रयते न हाह यस्मेऽयं मय्यात्माभूदेव ते स इति । तस्मिन्हात्मनप्रतिपन्नं श्रुतम्
सम्प्रहाप्य पद्वहीनमपकर्षन्ति । तस्य हाहोरात्रे लोकमाप्नुतः । तस्मा उ
हैतेन प्रग्रथीत काऽहमस्मि सुवस्त्रं स त्वां स्वयं स्वरगामिति । को ह वै प्रजा-
पतिः । अथ हैवचिदेव सुवर्गः । स हि सुवर्गं गच्छति । तं हाह यस्त्वमस्मि
सोऽहमस्मि याऽहमस्मि स त्वमस्येहानि । स एतमेश्वरं सुकृतरसमन्येति । तस्य
पुत्रा दायमुपयन्ति पितरः साधुकृत्याम् । स हैवंविद्द्वयात्मा द्विदायः । एकात्मा
हैवैकदायः । एतद्विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥१८॥

॥ ५ ॥

१-४२

मृगुर्हं धारुणिरनृचान आस । स हात्येव पितरं मनेऽति देवानत्यन्या-
न्नाह्यणाननृचानान् । स ह चरुण ईशाञ्चके न वै मे पुत्रः किञ्चन प्रजानानि ।

हन्तं प्रज्ञापयानीति । तस्य ह प्राणानभिजग्राह । स ह तनाम । स ह तान्तः
परं लोकं जगाम । स हामुष्मिन् लोकं आजगाम । पुरुष एव पुरुषं संवृश्च्यार्थेन
जघास । स होवाचाभूदनेदं किं स्विदिदमिति । तं होचुः पितरं वरुणं
पृच्छासि स त इदं प्रवक्तुं । द्वितीयं हाजगाम । पुरुष एव पुरुषमाकन्दयन्तं
जघास । स होवाचाभूदनेदं किं स्विदिदमिति । तं होचुः पितरं वरुणं पृच्छामि
स त इदं प्रवक्तुं । तृतीयं हाजगाम । पुरुष एव नृणीमव्याहरन्तं जघास ।
स होवाचाभूदनेदं किं स्विदिदमिति । तं होचुः पितरं वरुणं पृच्छासि स त इदं
प्रवक्तुं । चतुर्थं हाजगाम । द्वे स्त्रियो महद्विषं जुगुपतुः । स होवाचा-
भूदनेदं किं स्विदिदमिति । तं होचुः पितरं वरुणं पृच्छामि स त इदं प्रवक्तुं ।
पञ्चमं हाजगाम । लोहितकुल्यां च घृतकुल्यां च प्रयाष्टुं स्यन्दमाने । सा
या लोहितकुल्यास तां कृष्णो नग्नः पुरुषो मुसली जुगोप । अथ या घृतकुल्या
तस्यै हिरण्ययाः पुरुषः हिरण्यमैश्वर्यमैः सर्वान्कामानुदचिरे । स होवाचाभूदनेदं
किं स्विदिदमिति । तं होचुः पितरं वरुणं पृच्छामि स त इदं प्रवक्तुं । षष्ठं
हाजगाम । पञ्चनदीः पुष्करिणीः पुण्डरीकिणीर्मधूदकाः स्यन्दमानाः । तास्तु
नृत्तगीतं वीणाघोषोऽप्सरसां गणाः सुरभिगन्धो महान्घोषो यम्ब । स हो-
वाचाभूदनेदं किं स्विदिदमिति । तं होचुः पितरं वरुणं पृच्छामि स त इदं
प्रवक्तुं ॥४२॥

॥ ६ ॥

१-४३

स ह तल एवाववृते । स ह वरुणमेषाजगाम । तं होवाचागास्वाना३ इति ।
आगां तनेति । अदर्शस्वाना३ इति । अदर्शं तनेति । किं तनेति । पुरुष एव
पुरुषं संवृश्च्यार्थेनमघ्नमदिति । ओमिति होवाच । ये वा अस्मिन् लोकेऽग्नि-
होत्रमजुद्धतोऽनेवविदो वनस्पतीन्संवृश्च्यभ्यादधाति तान्वा अमुष्मिन्लोके
वनस्पतयः पुरुषरूपं कृत्वा प्रत्यदन्ति । तस्य का निष्कृतिरिति । यदेवेतन्म-
मिधमभ्यादधाति सा तस्य निष्कृतिस्तया तदतिमुच्यते इति । किं द्वितीयमिति ।
पुरुष एव पुरुषमाकन्दयन्तमघ्नमदिति । ओमिति होवाच । ये वा अस्मिन्लोके-
ऽग्निहोत्रमजुद्धतोऽनेवविदः पशूनाकन्दयतः पचन्ते तान्वा अमुष्मिन्लोके
पशवः पुरुषरूपं कृत्वा प्रत्यदन्ति । तस्य का निष्कृतिरिति । यदेवेतद्वाचा
पूर्वामाहुनि जुहोति सा तस्य निष्कृतिस्तया तदतिमुच्यते इति । किं

तृतीयमिति । पुरुष एव पुरुषं तूष्णीमध्याहरन्तमथमदिनि । ओमिति होवाच । ये वा अस्मिन्लोकेऽग्निहोत्रमजुह्वतोऽनेवंविदो ग्रीहियवांस्तूष्णीमध्याहरतः पचन्ते । तान्वा अमुष्मिन्लोके ग्रीहियवाः पुरुषरूपं कृत्वा प्रत्यक्षन्ति । तस्य का निष्कृतिरिति । यदेवैतन्मनसोसरामाहुति जुहोति सा तस्य निष्कृतिस्तथा तदतिमुच्यते इति । किं चतुर्थमिति । द्वे स्त्रियौ महद्विसमजुगुपतामिति । ओमिति होवाच । धद्धा च घेने अथद्धा चाभूताम् । ये वा अस्मिन्लोकेऽग्निहोत्रमजुह्वतोऽनेवंविदोऽथहधाना यजन्ते तदथद्धां गच्छति यच्छद्धधानास्तच्छद्धाम् । तस्य का निष्कृतिरिति । यदेवैतदङ्गुल्या प्राश्नाति सा तस्य निष्कृतिस्तथा तदतिमुच्यते ॥४३॥

॥ ७ ॥

१४४

किं पञ्चममिति । लोहितकुल्यां च घृतकुल्यां च प्रयादृक् स्यन्दमाने । सा या लोहितकुल्याभून् तां कृष्णो नमः पुरुरो मुमन्ती जुगोप । अथ या घृतकुल्या तस्यै हिरण्मयाः पुरुरा हिरण्मयेक्ष्मसैः सर्वाभकामानुदचन्त इति । ओमिति होवाच । ये वा अस्मिन्लोकेऽग्निहोत्रमजुह्वतो नैवंविदो ब्राह्मणस्य लोहितमुत्पीडयन्ति सा सा लोहितकुल्या । अथ य एतां कृष्णो नमः पुरुरो मुमन्त्यजुगुपत्कोधः स तस्यो तदेवाजम् इति । तस्य का निष्कृतिरिति । य देवैतत्पूजा प्राश्नाति सा तस्य निष्कृतिस्तथा तदतिमुच्यत इति । अथ या एताः स्रुवो निर्णिज्योदाबोरप उत्सिञ्चति सा सा घृतकुल्या । तस्यै हिरण्मयाः पुरुरा हिरण्मयेक्ष्मसैः सर्वाभ कामानुदचन्त इति । किं षष्ठमिति । पञ्च नद्योः पुण्डरिणोः पुण्डरीकिणीमधूत्रकाः स्यन्दमानाः । तासु नृसगीतं धीणाघोषोऽप्सरसां गणाः सुरमिर्गन्धो महान् घोषोऽभूदिति । ओमिति होवाच । मम चैते लोका अभूवन्निनि । ते केनाभिजग्या इति । एतेनैव पञ्चगृहीतेन पञ्चोन्नीतेनेति । स होवाच न वै किलानग्निहोत्रालोकजित्या अवकाशोऽस्ति । अथैव मेऽन्याधेयस्यापवथ इति । तस्य तथा चक्रः । स य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति नैनममुष्मिन्लोके वनस्पतयः पुरुषरूपं कृत्वा प्रत्यक्षन्ति न पशवो न ग्रीहियवा नास्येषापुनं धद्धां चाभद्धां च गच्छतोऽपहने लोहितकुल्यामघच्छन्ते घृतकुल्याम् ॥४४॥

॥ ८ ॥

१.८७

आदित्यो वा एतद्वाय आसीन् यत्रनद्यात्वालमदोऽग्निः । स इदं सर्वं
प्रातथन् । तस्य देवाः प्रदाहादधिभयुः । तेऽग्रुवन्सर्वं वा अयमिदं प्रधक्ष्यति
घीमौ परिहरामेति । तमतस्तिस्सुभिरादत्त तिसृभिरन्तरिक्षास्तिस्सुभिर्दिव्यमगमयन् ।
स ततः पराङ्मेवापतन् । त एतद्वायकुत्तममक्षरमपश्यन् । तेनैनमर्वाञ्चम-
कुर्यन् । तत एतदर्वाङ् तपति । एतेनो एवाक्षरेणाग्निमस्मिन्लोकेऽवधुः । स
यं कामयेत यजमानः स्वर्गलोकः स्यादिति चात्यालमेवैनमवल्याप्योद्गायेन् ।
तमतस्तिस्सुभिरेशादत्ते तिसृभिरन्तरिक्षास्तिस्सुभिर्दिवं गमयन्ति । ईश्वरो ह तु
प्रमायुको भवितोः । पराचीभिस्तद्वयन्ति । स यदेव सर्वाभिः स्नुयुरथोत्तमामग्नं
गृवाद्वाधरामधाधराम् । ताः सर्वा अर्वाचीः । तदु वा आहुः सत्रैतत्प्रत्ययरुद्धं
स्वर्गकाम्या वै यजत इति । यदेवाद् भावकुत्तममक्षरं भवति तेनास्माल्लोकाश्चा
वच्छिद्यते ॥८७॥

॥ ९ ॥

१.९७

देवास्तुरा अस्पृहन्त । ते देवा यजं क्षुरपविमम्जन्त पुरुष पय । तमसुरानभ्य
वृजन् । सोऽसुरानपोह्य देवानभ्याधर्तन् । तस्माद्देवा अधिभयुः । तमभिपद्य
त्रेधा समशृणन् । स त्रेधा संशीर्ण उदेवानिष्ठन् । तमारभ्य पर्यैक्षन्त ।
तस्मिन्देवतादुम्न्दास्ति पुरुषे प्रतिष्ठा अपश्यन् । तेऽग्रुवन्देवता वै छन्दांसीमा
अस्मिन्पुरुषे प्रतिष्ठाः । अस्मिन्या अथ लोके पुण्यं औचित्वेष्टापूर्तेन तपसा
सुकृतेनास्मानन्वागमिष्यतीति । ते वै तथा करधामेत्यग्रुधम्यथा नो नान्यागच्छा
दिति । तस्य वै पाप्मानमन्वाद्धामेति । तस्मा एनं पाप्मानमन्वाद्धुः ॥९७॥

॥ १० ॥

१.९८

स्वप्नं तन्मूर्तिं मन्थुमशनायामक्षकाम्यां स्त्रीकाम्यामिति । एते ह वै पाप्मानः
पुरुषमस्मिन्लोके सचन्ते य एतदग्रे तीर्त्वाऽस्मिन्लोके साधु चिकीर्षात्तस्व
मस्मिन्लोके धीप्सताम् इत्यग्निमस्मिन्लोकेऽवधुर्वायुमन्तरिक्ष आदित्यं दिधि ।
उग्रदेवो ह स्माह राजनिर्नाहं मनुष्याधारातीथाम्रियातस्मै श्रीन् देवानां

श्रेष्ठानरामोयतोऽमृणोम् । अरातीतमरातीतं ह्येव तस्मै यस्मा एता देवता
अरातीयन्तीति । अथो हास्मादेव ता नारातीयन्ति य एवं वेद । अथो ह तमेव
धीप्सन्ति य एवं विद्वांसं धीप्सतीति । ते देवा अमृवन्त्या एवेमा देवताश्छन्दोसि
च पुरुषे प्रविष्टा एताभिरेधासुरान्ध्रुवांमिति ॥९८॥

॥ ११ ॥

१-१२४

हे उ ह वाय सामनी स्तोभयशेषास्तोभवच्च । तयोर्यस्तोभवत्तत्क्षत्रमथ
यदस्तोभवत्तद्रुद्र । उभयं ब्रह्म च क्षत्रं चावकृध्ये य एवं वेद । अथ यौजाज्यं
त्रिणिधनं सवनानां कृत्यै । पावमानेन वै देवेभ्योऽन्नाद्यं प्रदीयते । तन्मध्य-
निधनं भवत्यन्नाद्यस्य विशेषाय । यद्धि देवेभ्यः सर्वमन्नाद्यं प्रदीयेत न तदिहा-
न्नाद्यं परिशिष्येत यन्मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवेयुः । तद्यन्मध्ये निधनं भवत्य-
न्नाद्यस्यैव विशेषाय । देवानां वा असुरा यज्ञवेशसमन्विकीर्षन् । तदेवाः
प्रत्यबुध्यन्त । त एतस्मान्मापद्यन् । ते प्रातःसवनमेव प्रथमेन निधनेन
पर्यवृहन्माध्यमिदं द्वितीयेन तृतीयसवनं तृतीयेन । तानेव वज्रानुदयच्छन् ।
तानेव वज्रानुद्यमानासुरा नोपाधूणुवन् । ततो वै देवा अभयन्परासुराः ।
परास्य द्विषन् आतृण्यो भवन्ति । य एवं वेद । अथ ह कृत पञ्च पावमानो
यस्मिन्नाधि त्रिणिधनं भवति सवनानामेव कृत्यै ॥१२४॥

॥ १२ ॥

१-१२५

देवासुराः संयस्ता ज्योह न व्यजयन्त । बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित
आसीदुशना काव्योऽसुराणाम् । तद्यदेवावन्ताद्ब्रह्माक्रियत तत्परस्तादक्रियत ।
तत्समानं ब्रह्म न व्यजयत । तेनां ह त्रिशीर्षा गन्धर्वो विजयस्यावेत् । स
हयास । तस्य हाप्स्यस्तनीनगरं परिक्षुवमास । तदिन्द्रोऽन्वबुध्यत त्रिशीर्षा
वै नो विजयस्य वेदेति । तस्य जायामार्च्छन् एतस्यैव विजयस्य कामाय ।
तामग्रीन् पृच्छतात्पतिं य इमे देवासुराः संयस्ता ज्योगभूवन् कनर एषां
जेप्यन्तीति । तद्धैव संवदमानाश्चाजगाम । स ह तदेव नौमण्ड उपशिष्टलेष ।
जलायुक्ता वा तृणकं वा भृत्वा । सेयं पतिं पप्रच्छ य इमे देवासुराः संयस्ता
ज्योगभूवन् कनर एषां जेप्यन्तीति ॥१२५॥

॥ १३ ॥

१-१२६

मोक्षैरिति होवाच कर्णिनी वै भूमिरिति । तदिदमप्येतदाहुर्मोक्षैः
कर्णिनी वै भूमिरिति । नेति होवाच । प्रश्नेवेति । स होवाच । ब्राह्मणा-
धिमौ समं विवतुर्दृहस्पनिरयं देवेषूशना काव्योऽसुरेषु । तौ यत्कुरुतस्तत्सममेव
यच्छति । या इतर आहुतीर्जुहोति ता इतरः । ताः समेत्य यथायथमेव
पुनर्विपरायन्ति । तथोर्यतरो यतरानुपसमेप्यति ते जेप्यन्तीति । तद्वैवेन्द्रो-
ऽनुबुध्य शुको भूत्वोत्पपात । तं हान्वीक्ष्य पतन्तमुवाच योगामसौ हरितवर्णकः
पतति ते जेप्यन्तीति । स होशनसं काव्यमाजगामासुरेषु । तं होवाचर्वे कमिमं
जनं वर्धयस्वस्मार्कं वै त्वमसि वयं या तथास्मानभ्युपावर्तस्वेति । कथेति होवाच
केन मोषमन्त्रयस इति । या इमा विरोचनस्य ग्राह्यदेः कामदुष्टास्नाभिरिति ।
ताभिर्ह प्र त्वित्थेश प्रबुद्धवतुः । तौ हामुरा भग्यवजश्चिरे । तौ हाम्वाजग्मुः ।
स होवाचर्वेऽनु वै नाचिमेऽसुरा भग्नमिति स वै तथा कुर्विति होवाच यथा
नाधेते नाम्वागच्छानिति । तौ हेतस्प्रतिपेक्षते ॥१२६॥

॥ १४ ॥

१-१२७

स्वायुधः पवते देव इन्दुश्शस्निहा वृजना रक्षमाणः । पिता देवानां जनिता
सुंदक्षो विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥ इति । आ दिवो विष्टम्भमुच्छि-
धियतुः । तं हँवासुरा मातृयुः । तौ हाभिः कामदुष्टाभिर्देवानाजग्मतुः । तौ हा-
गतौ महयां वक्रे । ऋषिर्विमः पुरपता जनानामृभुर्धोर उशना काव्येन । स
चिद्विषेद् निहितं यदासामपोच्यं गुह्यं नाम गोनामिति ॥

॥ १५ ॥

१-२२०

आ तू न इन्द्र भ्रुमन्तमिति वैणवम् । वेणुर्वै वैश्वामित्रोऽकामयताग्रघो मुख्यो
ब्रह्मवर्चसी स्यामिति । स एतत्सामापश्यत् । तेनास्तुत । ततो वै सोऽग्रघो
मुख्यो ब्रह्मवर्चस्यभवत् । अग्रघो मुख्यो ब्रह्मवर्चसी भवति य एवं वेद ।
यद्वेणुर्वैश्वामित्रोऽपश्यत्तस्माद्वैणवमित्याश्रयते । तद्वैवाचश्चतापालमिति । अपाला

इ वा आग्नेयी तिलका वाक्यदुसाप्यास । सा कामयताप पापं घर्षं हनीयेति ।
 सैतत्सामापश्यत् । तेनाप्नुत । सा तीर्थमभ्यवयनी सोमांगुमयिन्दत् । तं
 समखादत् । तस्यै प्रायाण इव दन्ता ऊदुः । स इन्द्र आद्रवन् प्रायाणो वै
 वदन्तीति । साभिध्याद्रवन् । कम्बाधारवायनी सोममपि क्षुता यिदत् । अस्तं
 भरस्थत्रयोदिन्द्राय सुनवे स्वा शकाय सुनवे स्वेति । अस्यै वा इदं प्रायाण इव
 दन्ता वदन्तीति विदित्वेन्द्रः पगाङ्ग आवर्तत । तमवयीत् । असौ य एषि
 वीरको गृहं गृहं च चाकशत् । इमं जम्भसुतं पिब धानायन्नं करभिष्णम-
 पूषयन्तमुचिधनमिति । अनाद्रियमाणमेवैतमवयीत् । आ ख न त्वा विकिम्सा
 मोऽधि खन त्वा नेमसि । इति । पुरा मा सर्वयक्षापाला स्तौतीत्यपपर्या-
 वर्तत । शमैरिव शनकैरिवेन्द्रायेन्द्रो परिरुवेत्येवास्यै मुक्तास्सोमं निरधयत् ।
 सोमपीथ इयह वा अस्य स भवति य एवं विद्वान् स्त्रियै मुग्धमुपजिघ्रति ॥२२०॥

॥ १६ ॥

१-२२१

तामवयीत् अपाले किकामासीति । सामवीत् इमानि त्र्योणि विष्टया
 तानीन्द्र विरोहय । शिरस्तनस्योर्वंगामादिव म उपोदरे । सर्वा ता रोमशा
 कृधीति । जलनिर्हास्यै पिनाम । तं हाजलति वकार । उर्यरा हास्य न
 जघे । सो ह जघे । उपस्थे हास्यै रोमाणि वासुः । ताग्यु ह जघिरे । तां
 जे रथस्यावृहत् । सा गोधा भवत् । तां जेऽनसोऽप्यवृहत् । सा कृकला-
 स्यभवत् । तां जे युगस्यात्यवृहत् । सा सक्षिल्लिकाभवत् । तदेगात्यनूच्यते
 जे रथस्य जेऽनसा जे युगस्य शनकतो । अपास्तामिन्द्र त्रिप्सूत्यवृहणोः सूर्यस्य-
 खमिति । तस्यै ह यत्कन्याजन्तमं नद्रुपमास । तदेनत्कामसनि साम । एतं
 वै सा काममकामयत् । सोऽस्यै कामः समाध्व्यत । यत्काम एत्येतेन
 साक्षा स्तुते समस्मै स काम भूष्यते । यद्वपालात्रेद्व्यक्षयसस्मादापाल-
 मित्वाक्यायते ॥२२१॥

॥ १७ ॥

१-३००

तदाष्टः कनि सामानीति । कवागीति ज्ञयान् । कन्वार्थ इ वै सामानि
 स्वार्थं निधनयन् पेल्ल भूकसमम् । कनस्यो दिशश्चानुप्यादाः पशवः । कन्वारि

सम्भ्रान्ति यज्ञवाहा गायत्रीत्रिष्टुब्जगण्यनुष्टुप । तान्यु इ वै शीर्ण्येव स्वारं निधन-
यदेळम् । यदकस्मत् स्वारमेव तन् । त्रिष्यणो यज्ञमयः प्राणापानज्यानामय
इमे लोकाः । ते उ इ हे एव स्वारं शेषं निधनवच्च । या हीळा निधनमेव
तन् । द्वायिमौ लोकावायिमन्मावित्र द्वौ प्राणापानौ द्विधान्पुरयः । तदु इ वा
एकमेव । यद्वि निधनं येळा यदकस्मत् स्वारमेव तद्विति । तदेनदेकमेव
साम स्वारमेव । य एयायं एवने तन् । याश्च इ वा अमृश्वरि एतन्ति याश्चाधः
सर्पन्ति ता एनमेव स्वारं प्राणमुपजीयन्ति । स य एनदेवं वेद सूर्यमायुरेति ।
स यो द्वैर्विद्वाज्जामि कश्यपस्यजात्येवाभ्य तन्द्भुवं भवति । तत्पुण्युर्पर्यजाभ्येव
चिकल्पियेन् । अमिथुनं तन् अमृजननं यज्जामि । यथा पुमांसौ वा सह
शयातां त्रियो वा । किं पुमांसौ सह शयानौ प्रजादेनां किं त्रियो तौ वेमिथुनी-
कर्तारं न लभेयाताम् । अथो यदेवाज्जामि तस्मिथुनं तन्प्रजननम् । आत्मा वै स्वराः
प्रजा निधनं पश्य इळा जायर्कस्वमम् । समानो वा आत्मा च जाया च ।
त एनमात्मनोभवनः प्रजाः परितृहीता अपरात्वापाय । नास्य चित्तं परोप्यते य
एवं वेद ॥३००॥

८ । गोपथब्राह्मणम्

॥ १ ॥

१.१.२३

यसोर्धारा नामैन्द्रनगरं तदमुराः पर्यवारयन्त । ते देवा भीता भासन् क
इमाममुरानप हनिष्यतीति । त मोक्षारं ब्राह्मणः पुत्रं ज्येष्ठं इदमु । ते तमव-
न्धयता मुक्तेनेमानमुराजयेमेति । स होवाच किं मे प्रतिवाहो भविष्यतीति ।
वरं कृणोष्वेति । कृणा इति । स वरमकृणीत । न मामनीरयित्वा ब्राह्मणा अथ यदे
सूर्यदि यदेयुराग्रह तत्स्वादिति । तथेति । ते देवा देवयजनस्योत्तरार्द्धेऽमुरैः संयत्ता
आसंस्नानोद्गारेणामीभीयादेवा अमुरान्परा भावयन्त । तद्यत्पराभावायन्त तस्मा
दोद्गारः पूर्वं उच्यत इति । यो इ वा एनमोद्गारं न वेदावशः स्यादिति । अथ य एवं
वेद ब्रह्मवशः स्यादिति । तस्मादोद्गारं सन्त्युग्धयति । यजुषि यजुः । सांनि साम ।

सूत्रे सूत्रम् । ब्राह्मणे ब्राह्मणम् । श्लोके श्लोकः । प्रणवे प्रणव इति
ब्राह्मणम् ॥२३॥

॥ २ ॥

१-१-३१

एतच्च स्मैतद्विद्वांसमेकादशाश्वे मौद्गल्यं ग्लावो मन्त्रेयोऽभ्याजगाम , स तस्मि-
न्मन्त्रवर्चसं वसतीति विज्ञायोवाच । किं स्विन्मर्यादा अयं तां मौद्गल्योऽध्येति
यदस्मिन् ब्राह्मण्यं वसतीति । तद्वि मौद्गल्यस्यान्तेषाम्मो जुधाव । स आचार्याया
वज्याचष्टे दुरधीयानं वा अयं भवन्ममवोचद्योऽयमद्यातिशिरभवति । किं सौम्य
विद्वानिति । श्रीन् वेदान्ग्रन्थे भो ३ इति । तस्य सौम्य यो विस्पष्टो विजिगीयो-
रन्तेवासी तमाह्वयेति । तमाहुहाव । तमभ्युवाचासायिति भो ३ इति । किं सौम्य
त आचार्योऽध्येतीति । श्रीन् वेदान्ग्रन्थे भो ३ इति । यस्तु खलु सौम्यास्माभिः सर्वे
वेदा मुखनो गृहीताः कथन्त एवमाचार्यो भाषते कथं नु शिष्टाः शिष्टेभ्य एव
भाषेरन्त्यं ह्येनमहं प्रश्नं पृच्छामि न तं विवक्ष्यति न ह्येतमभ्येतीति । स ह
मौद्गल्यः स्वमन्तेषासिनमुवाच । परेहि सौम्य ग्लावं मैत्रेयमुपसोदाधीहि भोः
सायित्रीं गायत्रीं चतुर्विंशतियोनिं द्वादशमिधुना यस्या भृगवहिरसश्चभ्रुर्यस्या
सर्वमिदं श्रितं तां भवान्प्रब्रवीत्विति । स चेत्सौम्य दुरधीयानो भविष्यत्याचार्यो
वाचं ब्रह्मचारी ब्रह्मचारिणे सायित्रीं प्राहेति वक्ष्यति । तन्त्यं ब्रूया दुरधीयानं तं
वै भवान्मौद्गल्यमवोचत्स त्वा यं प्रश्नमप्राश्नीन् तं व्यवोचः पुरा संघत्सरा-
दार्त्तिमाकृष्यसीति ॥३१॥

॥ ३ ॥

१-१-३२

स नम्राजगाम यत्रेनरो घमूव । तं ह पप्रच्छ । स ह न प्रतिपेदे । तं होवाच ।
दुरधीयानं तं वै भवान्मौद्गल्यमवोचत्स त्वं यं प्रश्नमप्राश्नीन् तं व्यवोचः
पुरा संघत्सरादार्त्तिमाकृष्यसीति । स ह मैत्रेयः स्वानन्तेषासिन उवाच यथायं
भवन्तो यथागृहं यथामनो विप्रसून्यन्ताम् । दुरधीयानं वा महं मौद्गल्यमवोचं
स मा यं प्रश्नमप्राश्नीन् तं व्यवोचं तमुपेत्य शान्तिं करिष्यामीति । स ह
मैत्रेयः धानः समित्पाणिर्मौद्गल्यमुपसोदाधौ वा अहं भो मैत्रेयः । किमर्थमिति ।

दुरधीयानं वा अहं भवन्तमवाचं त्वं मा यं प्रश्नमप्राश्नीर्न तं व्यथोचं त्वामु
पेप्यामि शान्तिं करिष्यामीति । स होवाचात्र सा उपेत च सर्वं च कृतं पापकेन
त्वा यानेन चरन्तमाहु रथोऽयं मम कल्याणस्तं ते ददामि तेन याहीति । स हो-
वाचैतदेवात्रात्थिपं खानृशंस्यं च यथा भवानाहोपायामित्येवं भवन्तमिति । तं
होपेयाय तं होपेय पप्रच्छ किं स्विदाहुर्भोः सत्रितुचरेण्यं भर्गो देवस्य कथयः
किमाहुर्धियो विचक्ष्व यदि ताः प्रविद्य प्रबोदयान्सधिता याभिरेतीति । तमुप
संगृह्य पप्रच्छाधीहि भो क सत्रिता का साधित्रीति ॥३२॥

॥ ४ ॥

१.२.२

जायमानो ह वै ब्राह्मणः सप्तेन्द्रियाण्यभिजायन्ते । ब्रह्मचर्चसञ्च यशश्च स्वप्नश्च
क्रोधश्च श्लाघं च रूपञ्च पुण्यमेव गन्धं सममम् । तानि ह वा अस्यैतानि ब्रह्मचर्यं
मुपेतस्यापकामन्ति । मृगानस्य ब्रह्मचर्चसं गच्छति । आचार्यं यशः । भजगरं स्वप्नः ।
वराहं क्रोधः । अपः श्लाघम् । कुमारीं रूपम् । भोगधिवनस्पतीन्पुण्यो गन्धः । स
यन्मृगाजिनानि वाप्ते तेन तद्ब्रह्मचर्चसमवच्छेदयेत् । यदस्य मृगेषु भवति । स
ह स्नाती ब्रह्मचर्चसी भवति । स यदहरहराचार्याय कर्म करोति तेन तद्यशोऽ
यच्छेदयेत् यदस्याचार्ये भवति । स ह स्नातो यशस्वी भवति । स यत्सुपुस्तुर्निद्रां
जिनयति तेन तं स्वप्नमवच्छेदयेत् योऽस्याजगरे भवति । तं ह तं स्नातं
स्यपस्तमाहुः स्वपितु मेमं बुधोधिधेति । स कुडो वाचा न कञ्चन दिनस्ति
पुरुषात्पुरुषान्पापीयानिव मन्यमानस्तेन तं क्रोधमवच्छेदयेत् योऽस्य वराहे भवति ।
तस्य ह स्नातस्य क्रोधाः श्लाघीयस्त्वं विशन्ते । अथाद्भिः श्लाघमानो न
स्नायात्तेन तं श्लाघमवच्छेदयेत् योऽस्याश्वसु भवति । स ह स्नातः श्लाघीयो
ऽग्न्येभ्यः श्लाघते । अथैतद्ब्रह्मचारिणो रूपं यत्कुमार्यास्नां मर्मा नोदीक्षेदेति
वेति मुखं विपरिधापयेतेन तद्रूपमवच्छेदयेत् यदस्य कुमार्यां भवति । तं ह स्नातं
कुमारिमिव निरीक्षन्ते । अथैव ब्रह्मचारिणः पुण्यो गन्धो य भोगधिवनस्पतीनां
तासां पुण्यं गन्धं प्रच्छिद्य नोपजिघत्सेन तं पुण्यं गन्धमवच्छेदयेत् योऽस्यौपधि-
वनस्पतिव भवति । स ह स्नातः पुण्यगन्धिर्भवति ॥३॥

॥ ५ ॥

१-२-६

ब्राह्म ह वै प्रजा मृत्यवे संप्रायच्छत् । ब्राह्मचारिणमेव न सम्प्रददौ । स होवा-
 चास्यामस्मिन्निति । किमिति । यां रात्रीं समिधमनाहत्य यसेत्तामायुयो-
 ऽवकन्धीयेति । तस्माद्ब्राह्मचार्यहस्तेः समिध आहत्य सायं प्रातरग्निं परिवरेत् ।
 मोषर्गुपसादयेदथ प्रतिष्ठापयेद् । यद्यप्युपसादयेज्जीमूतवर्गे तदहः पर्जन्यो
 भवति । ते देवा अद्भुवन्ब्राह्मणे वा अयं ब्राह्मचर्यं चरिष्यति । द्युतास्मै भिक्षा
 इति । गृहपतिर्द्रुते बहुचारी गृहपत्या इति । किमस्या वृद्धीनावदत्या इति ।
 दृष्टापूर्तसुकृतद्रविणमवरुन्ध्यादिति । तस्माद्ब्राह्मचारिणेऽहस्तेर्भिक्षां दद्यान्मा मेऽ-
 यमिष्टापूर्तसुकृतद्रविणमवरुन्ध्यादिति । सप्तमीं नातिमयेत् । सप्तमीमतिनयन्न
 ब्राह्मचारी भवति । समिद्धैश्चे सप्तरात्रमाश्रितवान् ब्राह्मचारी पुनरुपनेयो
 भवति ॥६॥

॥ ६ ॥

१-२-७

मोषरिशायी स्यान्न गायत्री न मर्तनो न सरणो न निष्ठीवेद् । यदुपरिशायी
 भवत्यभीक्ष्णं निवासा जायन्ते । यद्रायनो भवत्यभीक्ष्णश आक्रन्दान्धावन्ते । यन्नर्तनो
 भवत्यभीक्ष्णशः प्रेतान्निर्हरन्ते । यत्सरणो भवत्यभीक्ष्णशः प्रजाः संविशन्ते ।
 यन्निष्ठीवति मध्यं पञ्च तदात्मनो निष्ठीवति । स चेन्निष्ठीवेहिषो नु मां यद्वापि
 मथोरहं यद्वापि रत्नस्य म इत्यान्मानमनुमन्त्रयते । दिवो नु मां यद्वापि निरष्ठी-
 विषममृतम् । अग्निश्च तत्सयिता च पुनर्मे जठरे धत्ताम् । यद्वापि मथोरहं
 निरष्ठाविषममृतम् । अग्निश्च तत्सयिता च पुनर्मे जठरे धत्ताम् । यद्वापि
 रत्नस्य मे परावतादास्यतः । तदिहोपह्वयामहे तस्मै माध्यायनां पुनरिति ।
 न इमंशानमातिष्ठेत् । स चेदभितिष्ठेदुदकं हस्ते कृत्वा यद्दीदमृतुकाम्येत्यभिमन्त्र्य
 जपन्त्यभ्योक्ष्य परिक्रामेत् । समयोपोपरिव्रजेत् । यद्दीदमृतुकाम्यार्घं रिप्रमुदेयिम ।
 अन्धः श्रोण इव हीयतां मा नोऽन्यागादर्थं यत इति । अथ हीनहेयानां परिपूर्णं
 यद्ब्राह्मचारी । नक्त्येनद्वन्द्वोक्तम् । देवानामेतत्परिपूतमभ्याकूढं धरति रोचमानम् ।
 तस्मिन्सर्वे पशवन्तत्र यज्ञास्नस्मिन्नन्नं सह देवताभिर्गिति ब्राह्मणम् ॥७॥

॥ ७ ॥

१२१९

अदितिवै प्रजाकामोदनमपञ्चत्तत उच्छिष्टं प्राप्नान् । सा गर्भमधत्त । तत आदित्या भजायन्त । य एष ओदनः पच्यते आरम्भणमेवैनत्क्रियते । आक्रमणमेव । प्रादेशमात्रीः समिधो भवन्ति । एतावान्हात्मा प्रजापतिना ममिमनः । अग्नेर्वै या यज्ञिया तनूरश्वत्थे तथा समगच्छत एषा स्वधृत्या । तनूर्यद्भुतं यज्ञतेन समिधोऽनक्ति । ताभ्यामेवेनं तत्तनूभ्यां समर्द्धयति । यन्निर्भागस्यादधात्यक्कृत्या वै यीर्यं क्रियते । यन्निर्भागस्यादधात्यक्कृत्या एव । संवत्सरो वै प्रजननमग्निः प्रजननमेतत्प्रजननं यत्संवत्सरः । ऋचाग्नौ समिधमादधाति । प्रजननादेवेनं तत्प्रजनयिता प्रजनयत्येवेति । अत्तुर्वै पुरुषो न हि तद्वद् यदत्तं मभिजायते । यन्नक्षत्रं तदाप्नोति । य एष ओदनः पच्यते । योनिरेवैषा क्रियते । यत्समिध आधीयन्ते रेतस्तद्धीयते । संवत्सरे वै रेतो हितं प्रजायते । यः संवत्सरे एर्येतेऽग्निमाधत्ते प्रजापतिरेवेनमाधत्ते । द्वादशानु राज्ञीषु पुरा संवत्सरस्याप्रेयान् । ता हि संवत्सरप्रतिमाः । अथो तिसृष्वथो द्वयोः पूर्वैश्चुराप्रेयान् । ते वा अग्नीनामाधानेनादित्या वा इन उत्तरेषाममुष्मिंल्लोक आर्यस्ते पथिरश्नन्त इयन् । उत यक्ष्यमाणं प्रतिनुदन्ते । उच्छेषणभाजा वा आदित्या यदुच्छिष्टम् । यदुच्छिष्टेन समिधो अनक्ति तेभ्य एव प्रोधाच । तेभ्य एव प्रोच्य स्वर्गं लोकं यन्ति ॥१५॥

॥ ८ ॥

१२१९

देवाश्च ह वा असुराश्चास्पर्धन्त । ते देवा इन्द्रमग्र्यवशिष्टं नस्नावद्यज्ञं गोपाय यावदसुरैः संयतामहा इति । स वै तस्नेन रूपेण गोपाय येन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि येन शक्यमि गोप्नुमिति । स अग्न्येदो भूत्वा पुरस्तान् परीत्योपातिष्ठत् । तं देवा अग्र्यवश्वन्यस्तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्यमि गोप्नुमिति । स यजुर्वेदो भूत्वा पश्चात्परीत्योपातिष्ठत् । तं देवा अग्र्यवश्वन्यस्तद्रूपं कुरुष्व नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्यमि गोप्नुमिति । स सामवेदो भूत्वोत्तरतः परीत्योपातिष्ठत् । तं देवा अग्र्यवश्वन्यदेव तत्तद्रूपं कुरुष्व

नैतेन नो रूपेण भूयिष्ठं छादयसि नैतेन शक्यसि गोप्नुमिति । स इन्द्र उष्णीशी ब्रह्मवेदो भूत्वा दक्षिणतः परीत्योपातिष्ठन् । तद्ब्रह्माभवन् । तद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वम् । तद्वा एतदधर्वणो रूपं यदुष्णीशी ब्रह्मा । तं दक्षिणतो विश्वे देवा उपासीरन् । तं यद्दक्षिणतो विश्वे देवा उपासीरन्स्तत्सदस्योऽभवन् । तत्सदस्यस्य सदस्यत्वम् । बलेर्हं वा एतद्वलमुपजायते यत्सदस्य आस । सतो वै व्रजस्य बहुलतरं व्रजं चिन्वन्ति । घोरा वा एषा दिग्दक्षिणा । शान्ता इतरा । तद्यानि स्तुतानि ब्रह्मानुमन्त्रयते मनसैव तानि सदस्यो जनदित्येनां व्याहृतिं जपं खेत्यात्मानं जनयति जनयित्वात्मानमपि त्वे वधानि । तं देवा अग्रवन्द्यं वृणीष्वेति । वृणा३ इति । स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति । तं तस्यामेव होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठन् । तं यत्तस्यामेव होत्रायामिन्द्रभूतं पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठन्स्तद्वाह्यणाच्छंसिनो ब्राह्मणाच्छंसित्वम् । सैवेन्द्रो होत्रा यद्वाह्यणाच्छंसीया । द्वितीयं वरं वृणीष्वेति । वृणा३ इति । स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायां वायुभूतं पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति । तं तस्यामेव होत्रायां वायुभूतं पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठन् यत्तस्यामेव होत्रायां वायुभूतं पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठन्स्तत्पोताऽभवत्तत्पोतुः पोटृत्वम् । सैषा वायव्या होत्रा यत्पोत्रीया । तृतीयं वरं वृणीष्वेति । वृणा३ इति । स वरमवृणीतास्यामेव मां होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठेयुरिति । तं तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तोऽतिष्ठन् यत्तस्यामेव होत्रायामग्निभूतमिन्धानाः पुनन्तः स्तुवन्तः शंसन्तस्तिष्ठन्स्तदाग्नीध्रोऽभवत्तदाग्नीध्रस्याग्नीध्रत्वम् । सैषाग्नेयी होत्रा यदाग्नीध्रोयेति ब्राह्मणम् ॥ १९ ॥

॥ ९ ॥

१.३.८

अथ यः पुरस्तादष्टावाज्यभागान्विधानमध्यतः पञ्च हविर्भागान् षट् प्राजापत्यान् उपरिष्टादष्टावाज्यभागान् विद्यादथ यो गायत्रीं हरिणीं ज्योतिष्यक्षां सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्ती विद्यादथ यः षड्भक्तिं पञ्चपर्दां समदशाक्षरां सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहन्ती विद्यादस्यै ह निष्कं प्रथच्छन्नुवाचान्

-वानो ह वै स्वैदायन आस स सुवर्णं सुवर्णचिदे ददामीति तदुपयम्य निश्चक्राम ।
तवावयाज यत्रेतरो बभूव । तं ह प्रपच्छ । किमेव गोतमस्य पुत्र इति । एष ब्रह्मा ब्रह्म-
पुत्र इति होवाच । यदेनं कश्चिदुपवदेतोत मीमांसेन ह वा मूर्द्धा वा अस्य विपत्तेन्
प्राणा चैनं जह्यरिति । ते मिथ एव चिकन्देयुधिष्ठा आवायज यत्रेतरे बभूवुस्ते प्रातः
समित्प्राणय उषोदेयुरुषायामो भवन्तमिति । किमर्थमिति । यानेव नो भवांस्तान्ह्य
प्रक्षानपृच्छतानेव नो भवान्त्याचक्षीतेति । तथेति । तेभ्य एतान्प्रक्षान
व्याचष्टे ॥ ८ ॥

॥ १० ॥

१-३-९

यत्पुःस्नाह्वेदेः प्रथमं यर्हिस्तृणानि । तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः प्रथमं लोमशा
जायन्ते । यद्वर्गमिव प्रस्तरमनुस्तृणानि । तस्मादासामपरमिव इमध्रूपकक्षाण्यभ्यानि
लोमानि जायन्ते । यत्प्राग्यर्हिषः प्रस्तरमनुप्रहरति । तस्मादिमाः प्रजाः शिरस्तः
प्रथमं पलिता भवन्ति । यदन्ततः सर्वमेयानुप्रहरति । तस्मादन्ततः सर्वा ण्य
पलिता भवन्ति । यत्प्रयाजा अपुरोऽनुवाक्यायन्तो भवन्ति । तस्मादिमाः प्रजा
भक्षिका जायन्ते । यद्वीर्याणि पुरोऽनुवाक्यायन्ति भवन्ति । तस्मादासामपरमिव
दन्ता जायन्ते । यदनुयाजा अपुरोऽनुवाक्यायन्तो भवन्ति । तस्मादासां सप्तयर्षाष्ट
यर्षाणां दन्ताः प्रभिद्यन्ते यत्पन्तासयाजाः पुरोऽनुवाक्यायन्तो भवन्ति । तस्मादासां
पुनरेव दन्ता जायन्ते । यत्समिष्टयजुरपुरोऽनुवाक्यायज्ज्वति । तस्मादन्ततः सर्व एव
दन्ताः प्रभिद्यन्ते । यद्रायभ्यामूच्य त्रिष्टुभा यजति । तस्मादधरे दन्ताः पूर्वे जायन्ते ।
पर उत्तरे । यद्वानूच्य यजुषा यजति । तस्मादधरे दन्ता अणीयांसो हसीयासः
प्रथीयांसो वरीयांस उत्तरे । यदाधारी दीर्घतरो प्राञ्चावाधारयति । तस्मादिमी दष्ट्री
दीर्घतरो । यत्संयाज्ये सच्छन्द्रसो । तस्मात्समे इव जम्भे । यच्चतुर्थे प्रयजे समाम-
यति तस्मादिमे श्रोत्रे अन्ततः समे इव दीर्घे । यज्जपं जपित्वाभिर्द्विहृणोतीति ।
तस्मात्पुमांसः इमध्रुमन्तोऽइमध्रुमत्यः स्त्रियः । यत्सामिधेनीस्मन्तन्वन्नन्वाह ।
तस्मादासां सप्ततमिव शरीरं भवति । यत्सामिधेन्यः काष्ठहवियो भवन्ति ।
तस्मादासामस्थानि दृढतराणाञ्च भवन्ति । यत्प्रयाजा आज्यहवियो भवन्ति । तस्मा-
दासां प्रथमे वयसि रेतः सिकं न सम्भवति । यन्मध्ये हविषां दध्ना च पुरोडाशेन
च प्रवरन्ति । तस्मादासां मध्यमे वयसि रेतः सिकं सम्भवति । यदनुयाजा आज्य-

हविरो भवन्ति । तस्मादासामुत्तमे वयमि रेनः सिक्तं न सम्भवति । यदुत्तमे-
ऽनुयाजे सकृदपानिति । तस्मादिदं शिष्टं मुष्णं एति नोक्षी पद्यते । यन्नापानेन
सकृच्छूनं स्यात् । यन्मुहुरपानेन सकृत्पन्नं स्यात् तस्मान्सकृदपानिति । तेन
सकृच्छूनं स्यात्सकृत्पन्नं वेति ॥ ९ ॥

॥ ११ ॥

१-३-१०

अथ ये पुरस्तादष्टावाज्यभागाः प्रश्नं प्रयाजा द्वावाघारौ द्वावाज्यभागायाम्नेय
आज्यभागानां प्रथमः । सौम्यो द्वितीयो हविर्भागानाम् । हविर्ष्वेव सौम्यमाग्नेयः
पुरोडाशोऽग्नीषोमीय उपानुशाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः स्विष्टकृदित्येते
मध्यतः पञ्च हविर्भागाः । अथ ये षट् प्राजापत्याः । इडा च प्रशिष्रञ्च यद्याग्नी-
ध्रायावर्धति ब्रह्मभागो यजमानभागोऽम्बाहार्य एव षष्ठः । अथ उपदिष्टादष्टा
वाज्यभागाः । त्रयोऽनुयाजाश्चत्वारः पन्नीमयाजाः समिष्टयजुरएमम् । अथ या
गायत्री हरिणी ज्योतिष्पक्षा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति वेदिरेव सा ।
तस्या ये पुरस्तादष्टावाज्यभागाः स दक्षिणः पश्चः । अथ ये उपदिष्टादष्टावाज्यभागाः
स उत्तरः पश्चः । हवींष्यान्मा । गार्हपत्यो जघनम् । आहवनीयः शिरः । सौवर्ण-
राजनौ पक्षौ । तद्यदादित्यं पुरस्तान्पश्यन्तं न पश्यन्ति तस्मादज्योतिष्क उत्तरो
भवति । अथ या षडक्तिः पञ्चपदा समदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभि-
वहति याज्यैव सा । तस्या धो धाव्येति चतुरक्षरम् । अस्तु ध्रौवडिति चतुर-
क्षरम् । यजेति द्व्यक्षरम् । ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम् । द्व्यक्षरो वषट्कारः ।
सैवा षडक्तिः पञ्चपदा समदशाक्षरा सर्वैर्यज्ञैर्यजमानं स्वर्गं लोकमभिवहति ।
तद्यत्रास्यंभ्वयं स्यात्तत्रैवेनमभिवहेयुरेवविदमेव तत्र ब्रह्माणं वृणीयाज्जानेयंयिदमिति
ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

॥ १२ ॥

१-४-१०

अथ यत्प्रायर्णायमतिरात्रमुपयन्ति । अहोरात्रावेव तद्देवो देवने यजन्ते ।
अहोरात्रौ देवो देवने भवतः अहोरात्रयोर्देवयोः सायुज्यं सन्नोक्तं यन्ति य एत-
दुपयन्ति । अथ यच्चतुर्विंशमहस्त्वयन्ति । अर्द्धमासानेव तद्देवान्देवता यजन्ते ।

अर्द्धमात्मा देवा देवता भवन्ति । अर्द्धमासानां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिप्लवमुपयन्ति ब्रह्मेव तदेवं देवतां यजन्ते । ब्रह्म देवो देवता भवति । ब्रह्मणो देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्पृथ्व्यमुपयन्ति अन्नमेव तदेवं देवतां यजन्ते अन्नं देवो देवता भवति । अन्नस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदभिजितमुपयन्ति । अग्निमेव तदेवं देवतां यजन्ते । अग्निर्देवो अग्न्यग्नेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यत्स्वरसाम्न उपयन्ति । अप एव तदेवीर्देवता यजन्ते । आपो देव्यो देवता भवन्त्यपां देवीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यद्विषुवन्तमुपयन्ति सूर्यमेव तदेवं देवतां यजन्ते । सूर्यो देवो देवता भवति । सूर्यस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्ता आवृत्ताः स्वरसामानः । अथ यद्विभ्वजितमुपयन्ति इन्द्रमेव तदेवं देवतां यजन्ते । इन्द्रो देवो देवता भवतीन्द्रस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । उक्तौ पृष्ठपाभिप्लवौ । अथ यद्रवायुपी उपयन्ति । मित्रावरुणावेव तदेवौ देवते यजतः । मित्रावरुणौ देवौ देवते भवतः । मित्रावरुणयोर्देवयोः सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यहशरात्रमुपयन्ति । विश्वानेय तदेवान् देवता यजन्ते । विश्वे देवा देवता भवन्ति । विश्वेषां देवानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यहशरात्रिकं पृथ्व्यं यद्वहमुपयन्ति । विश एव तदेवीर्देवता यजन्ते । विशो देव्यो देवता भवन्ति । विशां देवीनां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यच्छुन्दोमं अहमुपयन्ति । इमानेय सहोक्तान्देवान्देवता यजन्ते । इमे लोका देवा देवता भवन्ति । एषां लोकानां सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यहशममहमुपयन्ति । संवत्सरमेव तदेवं देवतां यजन्ते । संवत्सरो देवो देवता भवति । संवत्सरस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यन्महाव्रतमुपयन्ति । प्रजापतिमेव तदेवं देवतां यजन्ते । प्रजापतिर्देवो देवता भवति । प्रजापतेर्देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । अथ यदुदयनीयमतिरात्रमुपयन्ति । स्वर्गमेव तदेवं देवतां यजन्ते । स्वर्गो लोको देवो देवता भवति । स्वर्गस्य लोकस्य देवस्य सायुज्यं सलोकतां यन्ति य एतदुपयन्ति । तद्वा एतत्संवत्सरस्य जन्म । स य एवमेतत्संवत्सरस्य जन्म वेद । आप्त्वेतत्संवत्सरं स्वर्गं लोके प्रतितिष्ठति । प्रतितिष्ठति प्रजया पशुभिर्य एव वेद । संवत्सरेण स आत्मसलोको भूत्वा देवां अप्येतीति ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

॥ १३ ॥

१.५.२३

सायंप्रातर्होमौ स्थालीपाको नवः सप्तमः ।
 बलिश्च पितृयज्ञश्चाष्टकाः सप्तमः पञ्चुः ॥ इत्येते पाकयज्ञाः ।
 अग्न्याधेयमग्निहोत्रं पौर्णमास्यमाधास्ये ।
 नवेष्टिश्चानुर्मास्यानि पञ्चुचन्धोऽत्र सप्तमः ॥ इत्येते हविर्यज्ञाः ।
 अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशिमस्ततः ।
 वाजपेयोऽतिरात्रश्चासोर्यामोऽत्र सप्तमः । इत्येते सुत्याः ।
 के स्विहेयाः प्रयोयाजाः के स्विहेया अभिघवः ।
 के स्विहेया हविष्मन्तः किं विजिगाति सुमन्युः ॥
 श्रुतश्च एव प्रयोयाजा मासा देवा अभिघवः ।
 भर्जमासा हविष्मन्तस्तजिगाति सुमन्युः ॥
 कनिस्विद्वात्रयः कत्यहानि कति स्तोत्राणि कति शस्त्राण्यस्य ।
 कनिस्विन्मयनाः संवत्सरस्य स्तोत्रियाः पदाक्षराणि कत्यस्य ॥
 द्वादशतिरात्रौ षट्शतमग्निष्टोमा द्वे विंशतिशते उक्थ्यानाम् ।
 द्वादश षोडशिनः षष्टिः षट्हा वैषुवत च ।
 अहान्यस्य विंशतिशतानि क्षीण्यहर्षेकं नायदस्य ।
 संवत्सरस्य सवनाः सहस्रमशीतिर्ब्राणि च संस्तुतस्य ।
 षट्षष्टिश्च द्वे च शते भवतस्तस्य शस्त्राणामयुतं र्धकमस्य ।
 स्तोत्रियाश्च नयनिमहस्य द्वे नियुते नयतिश्चानि षट् च ॥
 अष्टौ क्षाताम्ययुतानि विंशच्छतुर्नयतिश्च पदान्यस्य ।
 सयत्सरस्य कचिद्विमित्तस्यैतावन्ती मध्यमा देवमात्रा ॥
 अयुतमेकं प्रयुतानि त्रिंशद् द्वे नियुते तथा ह्यनुशिष्टाः ।
 अष्टौ शतानि नव चाक्षराण्येतावान्मा परमः प्रजापतेः ॥
 आद्यं षण्णकारप्रदानान्तमेतमग्निष्टोमं पर्वशः साधु कल्हसम् ।
 सौमेपज्यं छन्द ईप्सन्त्यदानौ सनुःशतं बहुधा ह्रियते यत् ।
 प्रातःसवनः स्तुत एकविंश गायत्रस्तोममित एक एव ।
 माध्यन्दिनः सप्तदशेन कल्हसस्त्वथस्त्रिंशेन सवनं तृतीयम् ॥ २३ ॥

॥ १४ ॥

२.१.१७

देवा वा ओषधीषु पञ्चास्वाजिमयुः । स इन्द्रो वेदाग्निर्वा वेमाः प्रथम उज्जेप्य-
तीति । सोऽप्रवीचनरो नो पूर्व उज्जयेत्तथो सहेति । ता अग्निरुज्जयसादिन्द्रो
नोदजयत् । स एष ऐन्द्राग्नः सन्नाग्नेन्द्रः । एका वै तर्हि यवस्य धृष्टिरासीदेका
धीहेरेका मायम्यैका तिलस्य । तद्विष्टेदेवा अग्रवन्वयं वा एनत्प्रथयिष्यामो
भागो नोऽम्ब्विति । तद्गम एव वैश्वदेवः । अथो प्रथयत्येनेनैव । पयसि
स्याद्वैश्वदेवत्वाय । वैश्वदेवं हि पयः । अथेमे अग्रतां न वा मृत
आश्राभ्यामेयैतद्यं प्रथयत् । मयि प्रतिष्ठितमसौ कृष्ट्या पचति नैतदिनो-
ऽभ्युज्जेप्यतीति भागो नावम्ब्विति । ताभ्यां वा एव भागः कियत् उज्जित्या एव ।
अथो प्रतिष्ठित्या एव । ये चावापृथिवी यः सोमो वा ओषधीः सोम
ओषधीनामधिगजो याश्च प्राग्या याश्चाग्न्यास्तास्मासेव उद्धागो यच्छुशामाकः ।
यच्छुशामाकः सौम्यस्तमेव भागितं कृणुते । यत् कृत्वाऽऽग्रयणं नवम्यास्तीथान् ।
देवानां भागं प्रतिकलुप्तमथात्संवत्सराह्वा एतन् दधि प्रजायते यथाग्रयणं सवत्सरं
ब्रह्मा । तस्माद्ब्रह्मा पुनस्ताद्धोमसम्वित्तहोमेप्याधवेत् । एकहायनो दक्षिणा ।
स हि संवत्सरस्य प्रतिमा । तेन एव होमो प्रजातः प्रजान्यै ॥ १७ ॥

॥ १५ ॥

२.२.१३

ऋषयो वा इन्द्रं प्रत्यक्षतो नापद्यन् । तं वसिष्ठ एव प्रत्यक्षमपद्यन् ।
साऽविभेदितरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रबोचदिति । सोऽप्रवीचब्राह्मणं ते यक्ष्यामि
यथा त्वत्पुरोहिताः प्रजाः प्रजनयिष्यन्तेऽथेतरेभ्य ऋषिभ्यो मा प्रबोच इति । तस्मा
एतास्स्तोमभागानुयाच । ततो वसिष्ठपुरोहिताः प्रजाः प्राजायन्त । स्तोमो वा
एतेषां भागः । तस्स्तोमभागानां स्तोमभागत्वम् । यज्ञं प्राह । अतिरसि धर्मणे
ह्वेति धर्मो मनुष्या मनुष्येभ्य एव यज्ञं प्राह । अनितिरसि सन्धिरसि
प्रतिधिरसीति । द्वयो वै लोका लोकेष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । विष्टम्भोऽ-
सीति धृष्टिमेवाधरुन्धे । प्रायोऽस्यद्वासीति मिथुनमेव करोति । उशिरसि
प्रकेतोऽसि सुदितिरसीति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या चावद्धात्रिशो
स्वरस्त्रयस्त्रिंशस्त्रयस्त्रिंशद्देवा देवेभ्य एव यज्ञं प्राह । भोजोऽसि पितृभ्यस्त्विति

बलमेव तन् पितृननुमन्तनोति । तन्तुरसि प्रजाभ्यस्त्वेति प्रजा एव पशून्नु-
सन्तनोति । देवदस्योपधीभ्यस्त्वेति । ओषधीष्वेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति ।
पृतनायादसि पशुभ्यस्त्वेति प्रजा एव पशून्नुमन्तनोति । अभिजिदसीति
वज्रो वै षोडशी ध्यावृत्तोऽसौ वज्रस्तस्मादेवोऽन्यैर्व्यावृत्तः । नाभुरसीति प्रजापतिर्वै
सप्तदशः प्रजापतिर्मेवावरुन्धे ॥ १३ ॥

९ । ऐतरेयारण्यकम्

॥ १ ॥

२.२.१ ✓

एष इमं लोकमभ्यार्चत्पुरुषकृपेण य एष तपति । प्राणो घाथ तद्-
भ्यार्चत्प्राणो ह्येष य एष तपति । तं शतं वर्षाण्यभ्यार्चत्सम्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो
भयन्ति । तं यच्छतं वर्षाण्यभ्यार्चत्सम्माच्छतर्विनस्तस्माच्छतर्विन इत्याचक्षते
एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वं मध्यतो दधे यदिदं किञ्च । स यदिदं मध्यतो
दधे यदिदं किञ्च तस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमा इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् ।
प्राणो वै गृत्सोऽपानो मदः । स यस्प्राणो गृत्सोऽपानो मदस्तस्माद्गृत्समदस्त-
स्माद्गृत्समद इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तस्येदं विद्वं मित्रमासीद्यदिदं
किञ्च । तद्यदस्येदं विद्वं मित्रमासीद्यदिदं किञ्च । तस्माद्विभ्वामित्रस्तस्मा-
द्विभ्वामित्र इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तं देवा अघ्नवन्नयं वै नः सर्वेषां
धाम इति । तं यदेवा अघ्नवन्नयं वै नः सर्वेषां धाम इति । तस्माद्वाम-
देवस्तस्माद्वामदेव इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । सर्व इदं पाप्मनोऽत्रायत
यदिदं किञ्च स यदिदं सर्वं पाप्मनोऽत्रायत यदिदं किञ्च तस्मादत्रय-
स्तस्मादत्रय इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् ॥ १ ॥

॥ २ ॥

२.२.२

एष उ एत्र विभ्रद्वाजः । प्रजा वै वाजस्ता एष विभर्ति । यद्विभर्ति तस्माद्भ्र-
द्वाजस्तस्माद्भ्रद्वाज इत्याचक्षते एतमेव सन्तम् । तं देवा अघ्नवन्नयं वै नः सर्वेषां

वमिष्ठ इति । तस्माद्विमिष्ठ इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वमभि-
 प्रागाद्यदिदं किञ्च । स यदिदं सर्वमभिप्रागाद्यदिदं किञ्च तस्मात्प्रागाद्या-
 स्तस्मात्प्रागाद्या इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । स इदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं
 किञ्च । स यदिदं सर्वमभ्यपवयत यदिदं किञ्च तस्मान्पावमान्यस्तस्मात्पा-
 वमान्य इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । सोऽग्रवीरहमिदं सर्वमस्मानि यच्च क्षुद्रं यच्च
 महदिति । ते क्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्च । तस्मात्क्षुद्रसूक्ता महासूक्ता इत्याच-
 क्षत एतमेव सन्तम् । सूक्तं वतावोचनेति तत्सूक्तमभ्यस्तस्मात्सूक्तम् । तस्मा-
 त्सूक्तमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् । एष वा भृगोऽहोभ्यः सर्वेभ्यः
 एतेभ्योभूतेभ्योऽर्चत । स यदेभ्यो भूतेभ्योऽर्चत तस्माद्वक्त्रस्माद्वगित्या-
 चक्षत एतमेव सन्तम् । एष वा अर्द्धर्चः । एष होभ्यः सर्वेभ्योऽर्द्ध-
 र्चोऽर्चत । स यदेभ्यः सर्वेभ्योऽर्द्धर्चोऽर्चत तस्माद्वर्द्धर्चस्तस्माद्वर्द्धर्च-
 इत्याचक्षत एतमेव सन्तम् । एष वै पदमेव होमानि सर्वाणि भूतानि
 पाति । स यदिमानि सर्वाणि भूतानि पाति तस्मात्पदमित्याचक्षत एतमेव
 सन्तम् । एष वा अक्षरमेव होभ्यः सर्वेभ्यः भूतेभ्यः क्षरति । न चैन-
 मनिक्षरन्ति । स यदेतेभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यः क्षरति न चैनमनिक्षरन्ति तस्माद्वक्षरं
 तस्माद्वक्षरमित्याचक्षत एतमेव सन्तम् । सा वा एताः सर्वाः ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे
 घोषा एकैव व्याहृतिः प्राण एव । प्राण ऋच इत्येव विद्यात् ॥ २ ॥

॥ ३ ॥

२.३.२

L

✓ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते हासिर्भूय ओषधिवनस्पतयो यन्त्र
 किञ्च प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदोषधिवनस्पतिषु हि रसो दृश्यते चित्तं
 प्राणभृत्सु । प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसोऽपि दृश्यते । न चिस्त-
 मितरेषु । पृथ्वेस्त्वेवाविस्तरामात्मा । स हि प्रज्ञानेन संपन्नमो विज्ञातं वदति
 विज्ञातं पश्यति वेदं भवस्तनं वेदं लोकालोकौ मर्त्येनामृतमोप्सतीत्येवं सम्पन्नो
 ऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं न विज्ञातं वदन्ति न विज्ञातं
 पश्यन्ति न विदुः भवस्तनं न लोकालोकौ न एतावन्तो भवन्ति यथाप्रज्ञं हि
 सम्मवाः ॥ २ ॥

॥ ४ ॥

२.३.६

तथा इदं बृहतीमहम्नः सम्पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीमहम्नस्य सम्पन्नस्यै-
कादशानुष्टुभां शतानि भवन्ति पञ्चविंशतिश्चानुष्टुभ आत्तं ये भूयसा कनीयस्तदुक्त-
मृषिणा वाचमष्टापदीमहमित्यष्टो हि चतुर्धराणि भवन्ति नवम्रक्तिमिति बृहती
सम्पद्यमाना नवम्रक्तिः कृत पृथमिति । सत्यं ये वागृवा स्पृष्टेन्द्रात्परि तन्वं समेति
तद्यदेवैतद् बृहतीमहम्नमनुष्टुभमष्टम् भवति तस्मात्तदेन्द्रात्प्राणाद्बृहत्यै वाच-
मनुष्टुभं तन्वं सन्निर्मिमीते । स वा एव वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्तं तदेत-
स्यञ्चविधं मितममितं स्वरः सत्यानृते इति । अग्राधा कुम्भ्या तन्मितम् यजुर्निगदो
धृधा वाक् तदमितम् । सामाधो यः कश्च गेष्णः स स्वरः । ओमिति सत्यम् । नैत्यनृतं
तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यन्मृत्यं स हेभ्वरो यशस्यो कल्याणकीर्तिर्भविष्यति । पुष्पं हि
फलं वाचः सत्यं वदन्त्यर्धतन्मूलं वाचो यदनृतम् । तद्यथा वृक्ष आविमूलः शुष्यति
स उद्धर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविमूलमात्मानं करोति । स शुष्यति । स उद्धर्तते
तस्मादनृतं स वदेद्दयं त्वेनेन । पराग्रा एतद्विक्तमक्षरं यदेतदोऽमिति । तद्यत्कि-
ञ्चोमित्याह त्रैवास्मै तद्विभ्यते । स यन्मर्धमोहुर्याद्रिञ्च्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं
प्याद् । अर्थतन्पूर्णमभ्यान्म यन्नेति । स यन्सर्वं नेति मृयात्यापिकास्य कीर्त्तिर्जायेत ।
सैनं तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्कालेन दद्यात्तस्सत्यानृते मिथुनीकरोति ।
तयोर्मिथुनाभ्याजयते भूयाम्भवति यो ध तां वाच वेद् । यस्या एव विकारः स सम्प्रति-
विद् । अकारो वे सया वाक्मैत्रा स्पर्शोऽपिभिर्यज्यमाना बहो नानारूपा भवति । तस्यै
यदुपांशु स प्राणोऽथ यदुर्ध्वंस्तच्छरीरं तस्मात्तत्तिर । ध । तिर इव हाशरीरमश-
रीरो हि प्राणोऽथ यदुर्ध्वंस्तच्छरीरं तस्मात्तदाधिराचिर्हि शरीरम् ॥ ६ ॥

॥ ५ ॥

३.१.१

अथान. संहिताया उपनिषत्पृथिवी पूर्वरूपं चैरुत्तररूपम् । वायुः संहितेति माण्डू-
केय आकाशः संहितेत्यम्य माश्रय्यो वेदयाञ्जके । स हाचिपरिहृतो मेने न मेऽस्य
पुत्रेण समगादिति । समाने ये तत्परिहृतो मेन इत्यागस्त्यः । समानं ह्ये तद्वति वायु-
आकाशश्चेतीत्यधिद्वतम् । अथाध्यात्मं वाक् पूर्वरूपं मन उत्तररूपं प्राणः संहितेति
शरीरौ माण्डूकेयोऽथ हास्य पुत्र आह ज्येष्ठः मनः पूर्वरूपं वागुत्तररूपं मनसा वा

अग्ने संकल्पयत्यथ याचा ज्यार्हंरति तस्मान्मन एव पूर्वरूपं वायुस्तरूपं प्राण-
स्त्वेव संहितेति समानमेतयोश्च पितुश्च पुत्रस्य च स एषोऽश्वरथः प्रष्टिवाहनो
मनोयाक्प्राणमंहनः । स य एवमेतां संहितां वेद सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा
ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति इति नु माण्डूक्यानाम् ॥ १ ॥

॥ ६ ॥

३.१.२

अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टिः सन्धिः पर्जन्यः सन्धाना
तदुत्तापि यत्रैतद्वलवद्वनृदृक्कन सन्दधद्दहोरात्रं वर्गनि द्यावापृथिव्यौ समधातामिन्पु
ताप्याद्वुरिति म्यधिदैवतम् । अथाभ्यात्मं पुरुषो ह या अयं सर्वं भान्दं द्वे विदले भयत
इत्याहु । तस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः । तत्रायमन्तरेणाकाशो यथाऽसौ द्यावा-
पृथिव्यायन्तरेणाकाशः । तस्मिन्हास्मिन्नाकाशे प्राण आयस्यो यथाऽमुष्मिन्नाकाशे
वायुरायसः । यथाऽमूनि ज्ञीणि ज्योतीर्येषामिमामि पुरुषे ज्ञीणि ज्योतीरि । यथासौ
दिव्यादित्य एयमिदं शिरसि बभूवुः । यथाऽसायन्तरिक्षे धिगृदेवमिदमात्मनि
हृदयम् । यथाऽयमग्निः पृथिव्यामेवमिदमुपस्थे रेतः । एयमु ह स्म सर्वलोकमा-
रमानमनुविधायाहेदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवः । स य एवमेतां संहितां वेद ।
सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति ॥ २ ॥

॥ ७ ॥

३.१.५

अथ खल्लाहुर्निर्भुजवक्त्राः पूर्वमक्षरं पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः
पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण सा संहितेति । स य एवमेतां संहितां वेद
सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन । सर्वमायुरेति ।
अथ चर्यं ब्रह्मो निर्भुजवक्त्रा इति ह स्माह ह्रस्वो माण्डूक्यः । पूर्वमेवाक्षरं
पूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपं योऽवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन सन्धि
धिवर्तयति । येन स्वरास्वरं विजानाति । येन मात्रामात्रं विजानाति ।
सा संहितेति । स य एवमेतां संहितां वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यशसा
ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन । सर्वमायुरेति । अथ हास्य पुत्र आह मध्यमः
प्रातियोधीपुत्रोऽश्वरे स्वस्त्रिमे अचिकर्यज्ञनेकीकुर्वन्त्यथावर्णमाह तद्यासौ मात्रा
पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण सन्धिविशपनी साम तद्वचति । सामैवाह संहितां

मन्य इति । तदप्येतद्विणोक्तं बृहस्पते न परः माम्नो विदुरिति । स य एवमेतां
संहितां वेद । सन्धीयते प्रजया पशुभिर्यज्ञसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन । सर्व
मायुरेति ॥ ५ ॥

१० । तैत्तिरीयमारण्यकम्

॥ १ ॥

१०२

स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिह्यम् । अनुमानश्चतुष्टयम् । एतैरादित्यमण्डलम् । सर्व-
देव विधास्यते । सूर्यो मरीचिमादत्ते । सर्वस्माद्भुवनादधि । तस्याः पाक-
विशेषेण । स्मृतं कालविशेषणम् । नदीषु प्रभयात्काचित् । अक्षय्यात्स्थन्दते
यथा ॥ १ ॥ तां नद्योऽभिसमायन्ति । सोढः सती न नियतते । एवं नाना-
समुत्थानाः । कालाः संवत्सरं धिताः । अणुशब्दं महशब्देन । सर्वे समययन्ति तम् ।
स तेः सर्वेः समाधिष्ठा । ऊरुः सञ्च नियतते । अधिसंवत्सरं विधात् । तदेव
लक्षणे ॥ २ ॥ अणुशब्दं महशब्देन । समाकृष्टः प्रदृश्यते । संवत्सरः प्रत्यक्षेण ।
माधिसम्बन्धः प्रदृश्यते । पटरो विक्रिधः पिङ्गः । एतद्वृणालक्षणम् । यज्ञैत-
दुपदृश्यते । सहस्रं तत्र नीयते । एकं हि शिरो नाना मुखे । कृत्स्नं तदतु-
लक्षणम् ॥ ३ ॥ उभयतः सप्तैन्द्रियाणि । जल्पितं त्वेव दिक्षते । शुक्लकृष्णे
संवत्सरस्य । दक्षिणवामयोः पार्श्वयोः । तस्यैवा भवति । शुक्लं ते अन्यद्यजतं ते
अन्यम् । विपुरुषे बहनी घोरिचासि । विद्वा हि माया अग्रसि स्वधावः । भद्रा ते
पूयन्निह रातिरस्त्विनि । नात्र भुवनम् । न पूषा । न पशवः । नादित्यः ।
संवत्सर एव प्रत्यक्षेण प्रियतमं विधात् । एतद्वै संवत्सरस्य प्रियतमं रूपम् ।
योऽस्य महानर्य उत्पत्स्यमानो भवति । इदं पुण्यं कुरुवेति । तमाहरणं
दद्यात् ॥ ४ ॥

॥ २ ॥

१०३

आरोगो भ्राजः पटरः पनङ्गः । स्वर्णरो ज्योतिषीमान्विभासः । ते अस्मै
सर्वे दिवमातपन्ति । ऊर्जं बुदाना अनपस्कुरुन्त इति । कश्यपोऽष्टमः । स

महामेरुं न जहानि । तस्यैषा भवति । यत्ते शिल्पं कश्यप रोचनायन् ।
 इन्द्रियाथत्पुष्कलं त्रिविधानु । यस्मिन्सूर्या अर्णिताः सप्त साकम् ॥१॥ तस्मिन्ना-
 जानमधि विश्वेयमिति । ते अस्मै सर्वे कश्यपाज्ज्योतिर्लभन्ते । तान्सोमः
 कश्यपादधि निर्धमनि । भ्रस्नाकर्मकृदिवैवम् । प्राणो जीवानीन्द्रियजीवानि ।
 सप्त शीर्षण्याः प्राणाः । सूर्या इत्याचार्याः । अपश्यमहमेतान्सप्त सूर्यानि
 पञ्चकर्णो वात्स्यायनः । सप्तकर्णश्च द्वाक्षिः ॥२॥ आनुश्रधिक एव नौ
 कश्यप इत्युभौ वेदयिते । न हि शेकुमिव महामेरुं गन्तुम् । अपश्यमहमेन-
 त्सूर्यमण्डलं परिवर्तमानमिति गार्ग्यः प्राणत्रातः । गच्छतं महामेरुम् । एक-
 आजहतम् । आजपट्टरपतङ्गा निहने तिष्ठन्नातपन्ति । तस्मादिहतत्रितपाः ॥३॥
 भमुत्रेतरे । तस्मादिहतत्रितपाः । तेषामेषा भवति । सप्त सूर्या दिशमनु
 प्रविष्टाः । तानन्वेति पथिभिर्दक्षिणायाञ् । ते अस्मै सर्वे धूममातपन्ति ।
 ऊर्जं दुहन्ता अनपस्फुरन्न् इति । सप्तर्षिजः सूर्या इत्याचार्याः । तेषामेषा भवति ।
 सप्त दिशो नाना सूर्याः ॥४॥ सप्त होतारः कृन्विजः । देवा आदित्या ये सप्त ।
 तेभिः सोमाधि रक्ष न इति । सप्त्याज्ञायः । दिग्भाजः शृणून्करोति । एतये-
 यावृता सहस्रसूर्यताया इति यैशंपायनः । तस्यैषा भवति । यद् द्याव इन्द्र ते
 शतं^७ शतं भूमीः । उत स्युः । न स्या वस्मिन्सहस्रं सूर्याः ॥५॥ अनु न जान-
 मष्ट रोदसी इति । नानालिङ्गत्वाद्दत्तानां नानासूर्यत्वम् । अष्टौ तु व्यशसिता
 इति । सूर्यमण्डलान्यष्टात ऊष्येम् । तेषामेषा भवति । द्वित्रं दैवानामु-
 द्गादनीकम् । अश्रुमिश्रस्य यरुणस्याग्नेः । आ प्रा चावापृथिवी अन्तरिक्षम् ।
 सूर्य आत्मा जगतस्तस्थूपश्नेति । ॥ ६ ॥

॥ ३ ॥

२२

सह वै देवानां आसुराणां च यज्ञौ प्रततावास्ताम् । यय^७ स्वर्गं लोकमेप्यामो
 वयमेप्याम इति । तेऽसुराः सन्नह्य सहसेवाच्चरन्महाक्षर्येण तपसैव देवाः । तेऽसुरा
 अमुह्य^७स्ते न प्राजान^७स्ते पराभवन्ते न स्वर्गं लोकमायन् । प्रसृतेन वै यज्ञे न देवाः
 स्वर्गं लोकमायन् । अप्रसृतेनासुरान्पराभाषयन् । प्रसृतो ह वै यज्ञोपवीतितो यज्ञः ।
 अप्रसृतोऽनुपवीतिनः । यत्किञ्च ब्राह्मणो यज्ञोपवीत्यधीते यजत एव तद् । अजिनं

घातो दक्षिण उपवीय दक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते सज्यमिति यज्ञोपवीत-
मेतदेव । विपरीतं शार्वाभावीतं संवीतं मानुषम् ॥ १ ॥

॥ ४ ॥

५.१

दे॒वा वै स॒ज्यमा॑सन् । अ॒दिपरि॑मितं यश॑स्का॒माः । तेऽघ्न॑घ्नन् । यज्ञः
प्रथ॑मं यश॑ भृ॒ञ्छात् । सर्वे॑षां न॒स्तत्सहा॑स॒दिति॑ । तेषां कु॒क्षेत्रं॑ वेदि॒रासीन् ।
तस्यै॑ काण्ड॒घो दक्षि॑णार्धे भा॒सीत् । तूर्ध्वमु॑त्त॒राधः॑ । प॒रीण॑ज॒जधना॑र्धः ।
म॒रुत॑ उ॒त्करः॑ ॥१॥ तेषां म॒रुतं॑ वे॒पथ॑यं यश॑ आ॒र्हन् । तन्म॑यका॒ग्रयन् । तेना
पा॒काम॑न् । तं दे॒वा भ॑न्धा॒यन् । यशोऽव॑रु॒हस्वमा॑नाः । तस्या॑स्वा॒गत॑स्य ।
स॒ध्याद्ध॑नुरजा॒यन् । दक्षि॑णादि॒व्यः । तस्मा॑दि॒पुध॑न्वं पु॒ण्यज॑न्म । यज्ञ॑ज॒न्मा हि
॥२॥ तमे॒कं स॑न्तम् । ब॒ह्वो नाभ्य॑भृ॒णुव॑न् । तस्मा॑दे॒कमि॑पु॒धन्नि॑नम् । ब॒ह्वोऽ
नि॑पु॒धम्या॑ नाभ्य॑भृ॒णुव॑न् । सोऽस्म॑यन् । एकं॑ मा स॑न्तं ब॒ह्वो नाभ्य॑ध॒मिपु॑रिति ।
तस्यै॑ सि॒न्धिम॑याणस्य तेजोऽपा॑कामन् । तद्दे॒वा ओ॒ङ्गधो॑षु न्यमृ॒जुः । ते इ॒यामा॑का
अ॒भव॑न् । स्म॒याका॑ वै ना॒मने॑ ॥३॥ तन्स्म॑या॒काणां॑ स्म॒याक॑त्वम् । तस्मा॑
ही॒क्षिते॑ना॒गिगृ॑ह । तेज॑सो धृ॒त्यै । स ध॒नुः प्र॑ति॒ष्कभ्या॑तिष्ठन् । ता उप॑दी॒का
अ॒ब्रुव॑न्व॒रं वृ॑णामहे । अथ॑ स इ॒मं र॑न्ध॒याम॑ । यत्त॑ क्व॒ च अ॒नाम॑ । तव॑पोऽभि॒

तृणदा॒मेति॑ । तस्मा॑दुप॒दीका॒ यत्र॑ क्व॒ च॒ खन॑न्ति । तद॒गोऽभितृ॑न्दन्ति ॥४॥ वा॒रे-
 वृ॒तः॑ ह्या॒साम् । तस्य॑ ज्वा॒मप्या॑दन् । तस्य॑ धनु॒र्विप्र॑वमा॒णश्च॑ शि॒र उ॒द॒र्त॑यन् ।
 तद् वा॒वापृ॑थि॒वी अ॒नु प्रा॑वर्तन् । यत्प्रा॑वर्तन् । तत्प्र॑वर्ग्यस्य॑ प्रवर्ग्यत्वम् । यन्
 धा॒ उ॒ इत्य॑पतन् । तद्ग॑र्मस्य॑ घ॒र्मन्त्वम् । मह॑तो॒ यीर्य॑मप॒त्तदिति॑ । तश्म॒हावी॒रस्य॑
 म॒हावी॒रत्वम् ॥५॥ यद्द॒स्याः स॒मभ॑रन् । तत्स॒म्राजः॑ स॒म्राट्त्वम् । तः॑ स्त॒नं
 दे॒यना॑रु॒ध्वा ध्य॑गृह्णन् । अ॒ग्निः प्रा॑नःस॒वनम् । इन्द्रो॑ मा॒भ्यन्वि॑न् स॒वनम् ।
 वि॒श्वे दे॒वास्तृ॑णीय॒स्यन् । तेना॑प॒शीर्ष्णा य॒ज्ञेन॑ यज॒मानाः । ना॒शि॒गोऽवा॑रु॒ध्वन् ।
 न सु॒व॒गं लो॒कम॑भ्यजयन् । ते दे॒वा अ॒श्विना॑य॒म्वन् ॥६॥ भि॒षजौ॑ यै स्थ ।
 इ॒दं य॒ज्ञस्य॑ शि॒रः प्र॑ति॒धत्ता॑मिति । ताव॑द्य॒तां वरं॑ वृ॒णाव॑र्हे । प्र॒ह ए॒व ना॒य॒त्रापि॑
 गृ॒ह्यता॑मिति । ता॒भ्यामे॒नमा॒श्विन॑म॒गृह्ण॑न् । तावे॒नय॒ज्ञस्य॑ शि॒रः प्र॑त्य॒धत्ता॑म् ।
 यत्प्र॑वर्ग्यः । तेन॑ स॒शीर्ष्णा य॒ज्ञेन॑ यज॒मानाः । अ॒वा॒शि॒गोऽवा॑रु॒ध्वन् । अ॒भि सु॒व॒गं
 लो॒कम॑जयन् । यत्प्र॑वर्ग्यं प्र॒वृण॑न्ति । य॒ज्ञस्यै॒व तच्छि॑उरः प्र॒ति॒धत्ता॑मिति । तेन॑
 स॒शीर्ष्णा य॒ज्ञेन॑ यज॒मानः । अ॒वा॒शि॒गो रु॒ध्वे । अ॒भि सु॒व॒गं लो॒कं ज॑यन्ति ।
 तस्मा॑दे॒व आ॒श्विन॑प्र॒व॒या इ॒त्य॑ । यत्प्र॑वर्ग्यः ॥७॥

॥ ५ ॥

५२

ॐ शीक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा बलम् । साम सन्तानः ।

इत्युक्तः शीक्षाध्यायः ॥१॥

॥ ६ ॥

८१

भीषाऽस्माद्भानः पयते । भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च ।

मृत्युर्धोप्रति पञ्चम इति । सैवानन्दस्य मीमांसा भवति । युवा स्यात्साधु
युवाऽध्यापकः । आशिष्ठा द्रष्टृषो बलिष्ठः । नस्येयं पृथिवी सूर्या विसस्य पूर्णा
स्याम् । स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः । स एको मनुष्य-
गन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत मनुष्यगन्धर्वाणा-
मानन्दाः । स एको देवगन्धर्वाणामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते
ये शतं देवगन्धर्वाणामानन्दाः । स एकः पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दः ।
श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः । स
एक आज्ञानज्ञानां देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शत-
माज्ञानज्ञानां देवानामानन्दाः । स एकः कर्मदेवानामानन्दः । ये कर्मणा
देवानपि यन्ति । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः ।
स एको देवानामानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं देवानामानन्दाः ।
स एकः इन्द्रस्यानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतमिन्द्रस्यानन्दाः ।
स एको बृहस्पतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं बृहस्पतेरानन्दाः ।
स एकः प्रजापतेरानन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । ते ये शतं प्रजापतेरानन्दाः ।
स एको ब्रह्मण आनन्दः । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य । स यश्चायं पुरुषे । यश्चा-
साधादिन्ये । स एकः । स य एवंविन् । अस्माल्लोकात्प्रैत्य । एतमन्नमय-
मात्मानमुपसङ्गामति । एतं प्राणमयमात्मानमुपसङ्गामति । एतं मनोमय-

मात्मानमुपसंक्रामति । एतं विज्ञानमयमात्मानमुपसंक्रामति । एतमानन्दमय-
सारमानमुपसंक्रामति । तदप्येष श्लोको भवति ॥ १ ॥

॥ ७ ॥

१०.९

यथा वृक्षस्य संपुष्पितस्य दूराद्गन्धो वात्येवं पुण्यस्य कर्मणो दूराद्गन्धो याति
यथाऽसिधारां कर्तेऽयहितामयक्रामेद्युधेदुधे हवा विह्वदिष्यामि कर्तं पतिष्यामी
त्येवमनृतादात्मानं सुशुप्सेन् ॥९॥

॥ ८ ॥

१०.६४

तस्यैवं चित्तुरो यज्ञस्यान्मा यजमानः अज्ञा पक्षी शरीरमिभ्रमुरो वेदिर्लोमानि
बर्हिर्वेदः शिल्पा हृदयं यूपः काम आज्यं मन्युः पशुस्तपोऽग्निर्वमः शमयिता
वृक्षिणा वाग्धोना प्राण उद्गाता चञ्चुरध्वर्युर्मनो ब्रह्मा धोत्रमग्नीषाधद्वियते सा दीक्षा
यदक्षानि तद्वविर्यत्पिबति तदस्य सोमपानं यद्रमते तदुपसदो यत्सञ्चरत्युपचिशान्यु
त्तिष्ठते च स प्रवर्ग्यो यन्मुञ्चं तदाहवनीयो या व्याहृतिराहुतिर्यदस्य विज्ञानं
तज्जुहोति यत्सायं प्रातरस्ति तत्समिधं यत्प्रातर्मध्यन्दिनं सायं च तानि सय-
नानि ये बहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ येऽर्धमासाश्च मासाश्च ते चानुमास्यानि य

ऋ॒त॒व॒स्ते॒ प॒शु॒य॒न्धा॒ ये॒ सं॒व॒न्स॒रा॒श्च॒ प॒रि॒व॒त्स॒रा॒श्च॒ तेऽह॒र्ग॒णाः॒ सर्व॑वे॒द॒सं॒ वा॒ ए॒त॒त्प॒त्रं॒
 य॒न्म॒रणं॒ तद॑व॒भू॒य॒ ए॒तद्वै॒ ज॒राम॑य॒मग्नि॒हो॒त्र॒७ स॒च्चं॒ य॒ एवं॒ वि॒द्रा॒नु॒द॒ग॒य॒ने॒ प्र॒मी॒य॒ते॒
 दे॒वाना॑मे॒व॒ महि॑मानं॒ ग॒त्वादि॒त्यस्य॒ सा॒यु॒ज्यं॒ गच्छ॑त्यथ॒ यो दक्षि॑णे॒ प्र॒मी॒य॒ते॒
 पि॒त॒ृणा॑मे॒व॒ महि॑मानं॒ ग॒त्वा च॒न्द्रम॑सः॒ सा॒यु॒ज्यं॒ गच्छ॑त्येतौ॒ वै सूर्या॑च॒न्द्रम॑सो-
 र्म॒हि॒मानौ॒ ब्रा॒ह्म॒णो वि॒द्वान॑भि॒ज॒य॒ति॒ तस्मा॑द्ब्रा॒ह्म॒णो महि॑मानमाप्नोति॒ तस्मा॑द्द॒क्ष॒णो
 महि॑मानमि॒त्यु॒प॒नि॒षत् ॥ ६४ ॥

आश्वलायनश्रौतसूत्रम्

॥ १ ॥

१.३

यजमानस्याग्नेयान्प्रवृणीते । यावन्त ऋयुः ॥ १ ॥

परं परं प्रथमम् ॥ २ ॥

पौरोहित्यानाजयिशाम् ॥ ३ ॥

राजर्षीन्वा राज्ञाम् ॥ ४ ॥

सर्वेषां मानवेति संशये ॥ ५ ॥

देवेहो मन्विद्ध ऋषिष्टुतो विप्रानुमदिन कविशक्तो ब्रह्मसंज्ञितो घृताहवन-
प्रणीर्यज्ञाणां रथोरध्वराणामनुर्ता होता तूर्णिर्हव्यवालिष्ययन्माय । आस्पात्रं
जुहर्देवानां चमसो देवपानोऽर्गाश्चाग्ने नमिर्देवांस्य परिभूग्न्यावह देवान्यज
मानयेति । प्रतिपद्य देवता हिनोयथा विभक्त्यादेशमादेशमात्रहेत्यावाहयति ।
आदिं ह्याचयन् ॥ ६ ॥

अग्न आचहेति तु प्रथमदेवताम् ॥ ७ ॥

अग्नि सोममित्याज्यभागं ॥ ८ ॥

अग्निमग्नीषोमायिति पौर्णमास्याम् ॥ ९ ॥

अग्नीषोमयोः स्थान इन्द्राग्नी अमायास्यायामसन्नयतः ॥ १० ॥

इन्द्रं महेन्द्रं वा सन्नयतः ॥ ११ ॥

अन्तरेण हविषो विष्णुमुपांश्यन्तरेयिणः ॥ १२ ॥

अग्नीषोमीयं पौर्णमास्याम् । वंष्णयममावास्यायामेके । नेके कंचन ॥ १३ ॥

अन्येषामप्युपाशूनाम् । आयह स्वाहायाट् प्रियाधामानीव हविर्महो ज्याय
इत्युच्यते ॥ १४ ॥

येऽन्ये तद्वचनाः परोक्षास्तानुपांशून्चर्या ॥ १५ ॥

प्रत्यक्षमुपांशु ॥ १६ ॥

प्रतिचोदतमाधाहनम् ॥ १७ ॥

सर्वा आदिष्य सकृदेकप्रदानाः ॥ १८ ॥

तथोसरेषु निगमेष्वेकामिव संस्तुयान् ॥ १९ ॥

समानां देवतां समानार्थाम् ॥ २० ॥

अव्यचहितां सकृद्विगमेषु ॥ २१ ॥

ओल्लहास्वावापिकासु । देवां आज्यर्षां आचहाग्निं होत्रायाचह स्वं महिमान-
मावहाचह जानवेद्ः सुयज्ञा यजेत्यावाह । यथास्थितमूर्ध्वआनुरूपविश्योदग्धेदे-
व्युह्य सृणानि भूमौ प्रादेशं कुर्याद् । अदितिर्मातास्यान्तरिक्षान्माच्छेत्सी-
न्दिमहमग्निना देवेन देवतया विवृता स्तोमेन रथन्तरेण सान्ना गायत्रेण
छन्दसाग्निष्टोमेन यज्ञेन ययट्कारेण वज्रेण योऽस्मान्हेष्टि यश्च वयं द्विष्मस्तं
हृष्मीति ॥२२॥

आधावधिष्यन्मनुमन्त्रयेत् । आधाधय यज्ञं देवेष्वाध्रावय मां मनुष्येषु
कीर्त्यं यशसे ब्रह्मवर्चमायेति । प्रवृणानं देवसवितरेतं त्या वृणनेऽग्निं होत्राय
सह पित्रा वैश्वानरेण यावापृथिवी मां पातामग्निर्होताहं मानुष इति ।
मानुष इत्यध्वर्योः भुत्वोदायुषा स्वायुषांदोगधीनां रसेनोत्पर्जन्यस्य धामभिरु-
दस्थाममृतां अन्विष्युत्तिष्ठेत् ॥२३॥

यष्टिश्चाध्वर्यो नयतिश्च पाशा अग्निं होतारमन्तरा विवृताः । सिनन्ति
पाकमनि धीर एतीत्युत्थाय ॥२४॥

मृतस्य पन्थामन्वेमि होतृत्यभिक्रम्यांसेऽध्वर्युमन्वारमेत पार्श्वस्थेन
पाणिना ॥२५॥

आग्नीधमङ्कदेहेन सव्येन वा ॥२६॥

इन्द्रमन्वारमामहे होतृवूर्यं पुरोहितम् । येनायन्नुत्तमं स्यर्देया अग्निरसो
दिषमिति ॥२७॥

संमार्गवृणैस्त्रिरभ्यासं मुखं संमृजीत । संमार्गोऽस्ति स मां प्रजया
पशुभिर्मृडयतीति ॥२८॥

महन्मन्त्रेण । द्विस्तृणीम् । सर्वत्रैवं कर्मावृत्तौ ॥२९॥

स्पृष्टोदकं होतृपदनमभिमन्त्रयेत् । अहे दैधियव्योदतस्मिष्ठान्यस्य सवने
सीद् योऽस्मत्पाकतर इति ॥३०॥

अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यां होतृपदनाक्षृणं प्रत्यग्दक्षिणा निरसेत् । निरस्तं
परावमुगिति । इदमहमर्वायसोः सवने सीदामीत्युपधिरोद् । दक्षिणोत्तरि-
णोपस्थेन ॥३१॥

एते निरसनोपवेशने सर्वासनेषु सर्वशाम् । अहरहः प्रथमोपवेशनेऽपि
समाने ॥३२॥

द्विरिति गौतमः ॥३३॥ १.३.

१०६क]

संशोधनम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पत्रम्	पङ्क्तिः
रेवनांस्थदा	रेवनांस्थदा	६	२५
रेव्या	रेव्याश्रवात्	५	१०
श्रवात्	नापेक्ष्यते	७	१०
नतिधौ	नतिधौ	३०	२०
गता७	एता७	५८	२०
द्रव्या	द्रव्या	६०	१३
माध्याय	माध्याय	६१	२७
द्वयास	द्वयास	८०	२३
स्रगा दसवो	स्रगा श्रुतवो	७६	१३

उत्तरखण्डम्

भाष्यम्

१ । ऐतरेयब्राह्मणभाष्यम्

॥ १ ॥

१-३

इत्थमिच्छादुव्यूनिहोतृशब्दानां निर्वचनेन दीक्षणीयेष्टिं प्रशस्त्वा तयेष्टपा दीक्षितस्य संस्कार-
विशेषान्विधानं प्रकीर्ति । पुनर्वा इति । यं यजमानं दीक्षणीयेष्टपा दीक्षितं कुर्वन्ति तं यजमानं
पूरा मातापितरो कश्चित्कालं गर्भं कृतवन्तौ पुनरप्येनामिदानांमृत्विजो यज्ञकाले गर्भं कुर्वन्ति ।
गर्भवद्गर्भं संस्कारे, पालनाय इत्यर्थः । एकं संस्कारं विधत्ते । अद्भिरिति । अप्सु अपयन्तीत्यर्थः ।
एतदेवाभिप्रेत्य तैत्तिरीया यजमानस्य वपनादूर्ध्वं आनमामन्ति । अद्भिरसः सुवर्गं लोकं
यन्तेऽप्सु दीक्षातपमी प्रावेशयन् । अप्सु आति मात्तादेव दीक्षातपमी अवहन्थ इति ।
(तै० स० ६ १-१-१) । यजमानस्य आनकर्तृत्वेऽपि अन्विजो आपयितृत्वमभिप्रेत्याभिधिघन्ती-
त्युक्तम् । उक्तानामर्थं प्रशंसामाह वेत इति । कार्यकारणयोरभेदादप्यं रेतस्त्वम् । वीराजदेह-
गतादेतस्य आप उन्मथाः । तथाचारण्यके मृष्टिप्रकरणे ममाग्नास्यते शिक्षाव्रेतो रेतस आप
इति । यद्वा मनुष्यादिशरीरगतं रेतोमूत्रादिकमप्यं कार्यम् । तच्च मनोपनिषदि आश्रानम् ।
अस्मिन्पञ्चात्मके शरीरे यन्कठिनं सा धृतिर्वा यद्वृत्तं तदाप इति । (ग० उ० १) । तमेनाभि-
धेवनेनेनं यजमानं मरेतस्य पुञ्जोत्पादनमर्थं कृत्वा संस्कुर्वन्ति । संस्कारान्तरं विधत्ते
नवनातेति । सर्वस्मिन्नपि शरीरेऽनुलेपयन्तात्यर्थः । नवनामस्य गर्भस्थानीययजमान-
योग्यतां दर्शयति । आज्यमिति । आज्यपूतयोमन्द-पूर्वाचार्येणुदाहृतः । सविचिन्तितमाज्यं
स्याद्धनीभूतं घृतं विदुर्गिति । ईषद्विज्ञानमायुतं मुरभि योग्यं प्रियमित्यर्थः । घृतायुतनवनी-
तोष्वप्येतत्पदमनु वर्तते । ननु तैत्तिरीया घृतस्य देवप्रियत्वमामन्ति । घृतं देवानां मस्तु
पितॄणां निष्पन्नं मनुष्याणामिति (तै० स० ६ १-१-४) । ईषद्विज्ञानं मस्तु निरशेषेण विज्ञानं
निष्पन्नम् । नायं शेषः । उभयत्र नवनीतप्रशंसारूपार्थवादत्वेन घृताज्ययोर्यत्ययेन पाठेऽपि
विरोधाभावात् । तथा सति नवनीतस्य गर्भयोग्यत्वे सति यदि नवनातेनाभ्यर्क्षं कुर्युस्त्वदानीमेनं
यजमानं स्वाक्षितेनेव भागेन समृद्धं कुर्वन्ति । जेजथाग्नेनेन संस्कार विधत्ते आप्रन्तीति ।
अक्षणीर्हृष्टिप्रसादहेतुत्वेनाज्ञनं प्रशंसति तेज इति । आप्रनस्याक्षितेनस्करत्वं लोके प्रसिद्धम् ।
तत्प्रकारविशेषः शाखान्तरे दक्षिणपूर्वमाहृक्ते (तै० स० ६ १-१-५) इत्यादिना विहितः ।
संस्कारान्तरं विधत्ते एकेति । दर्भपिञ्जलशब्देन कुरामडा उच्यन्ते । तैरेकविंशति
सहस्र्याकैर्यजमानं मार्जयित्वा शुद्धं कुर्युः । यथाप्यमावभिषेकेण शुद्धमथाप्यतिशयेन
शुद्धिरित्येवमभिप्रायं दर्शयति । शुद्धमिति । पूर्वमपि शुद्धमेव सन्तमेनं यजमानं पुनरपि

तत्तेन कुरामङ्गमार्जनेन पुनं कृत्वा संस्कुर्वन्ति । यद्यपि शास्त्रान्तरे द्वाभ्यां पचयति ।
 अहोरात्राभ्यामेवैवं पचयति । त्रिभिः विभिः पचयति (तै० स० ६-१-१७) इत्यादिना
 सङ्ख्यान्तरविषया बहवः पक्षा उपन्यस्तास्तथाप्येते सर्वे एकविंशत्यन्तर्भावादवयुत्यानुवादरूपाः
 प्रशस्तार्थः । अत एव तन्नाम्नमे पर्याय एकविंशत्या पचयति (तै० स० ६-१-१८)
 इत्युपसंहारः कृतः । उक्तं संस्कारैः संस्कृतस्य दीक्षितस्य प्राचीनवंशाभ्युदयशालाप्रवेशं विधत्ते
 दाक्षितेति । दीक्षितस्य प्रवेशार्थं विशेषेण निमित्तः प्राचीनवंशो दीक्षितनिमित्तः । तं
 प्रवेशयेयुः । पूर्वज दाक्षितस्य गर्भस्वाभिधानादाचिन्येन प्राचीनवंशं योनिन्येन प्रशंसति
 योनिरिति । प्राचीनवंशस्य योनिन्येषनारात्तनेन प्राचीनवंशप्रवेशेन स्वकीययोनिप्रवेशः
 संपाद्यते । सोऽयं प्रवेशः शास्त्रान्तरे विक्रमप्राप्तयने वहि पचयित्वान्तः प्रपादयति मनुष्य-
 लोक एवैवं पचयित्वा पुनं देवलोके प्रणयति । (तै० स० ६-१-२१) इति । आप्तम्योऽप्याह
 आप्तो देवाम ईमह इति पूर्वजा द्वारा प्राग्वशं प्रविश्येति (आप० श्रौ० १०-५) । तस्य दीक्षितस्य
 कर्तव्यमं विधत्ते तस्मादिति । अतः तिस्रः पचयन्त्येवमर्थे दृश्यः । तस्मिन्दीक्षितार्थं
 निमित्तदेवयजनाभ्ये स्थिरस्थाने स दीक्षित उपवेशनं सत्तरगणं कुर्यात् । निहितमर्थं प्रशंसति
 तस्मादिति । यस्माद्गर्भस्थानागत्य दीक्षितस्य स्थिरे देवयजनस्थाने योनिरूपे उपवेशनं
 सत्तरगणं च तस्मात्लोकोऽपि स्थिरे योनिमये नवमहत्तयाकान् मागान्गर्भो धार्यन्ते तस्मादेव
 स्थिराद्यानिमयादुत्पद्यन्ते । तस्य दाक्षितस्य देवयजनाद्वर्तिर्गमनं निवेधति तस्मादिति ।
 यस्मादीक्षितस्योपवेशनसत्तरगणसंख्यजनमेव स्थानं तस्मान्कारणादाक्षितनिमित्तार्थे देवयजन-
 देशादन्यत्र बहिदशे दीक्षितमभिलक्ष्याश्रावणादिकं न कुर्यात् । यद्यपि भुवाद्यानेषाम्ते
 मरतीति विधानादेवायमर्थः । निदम्येषां मन्त्रमुल्लिखितार्थावश्यककार्यार्थं कदाचिद्वर्ति-
 निर्गमनसंभ्युपगम्य तत्र विशेषाभिधानमेतत् । कान्तान्तरे कथञ्चिद्गमनेऽप्युदयास्तमया-
 श्रवणादिकांतेषु सर्वथा न निर्गच्छेदिति । तदेतद्विधान्तपुरस्सरं शास्त्रान्तरे प्रपञ्चितम् ।
 गर्भो वा एष यदीक्षितो यानिदीक्षितनिमित्तं यदीक्षितो दाक्षितनिमित्तात्प्रतसेद्यथा यानिर्गर्भ-
 स्कन्दति तादृगेन तत्र प्रवृत्तव्यमात्मनो गोपीधारेति । (तै० स० ६-२-५-५) । संस्कारान्तरं
 विधत्ते । वागमेति । अन्विजो यजमानं वस्त्रं गात्रेणादयेयुः । गर्भस्वाजीयं दीक्षितं प्रत्यो-
 चिन्येन वस्त्रस्योत्पन्नं दर्शयति । उन्वगिति । उन्वशब्देन गर्भस्याभ्यन्तरं चर्म गर्भवेष्टनमुच्यते ।
 अयमर्थः शास्त्रान्तरे स्पष्टोक्तः । गर्भो वा एष यदीक्षित उन्वं वामः प्रोशुने तस्माद्गर्भः प्राहता
 जायन्ते इति । (तै० स० ६-१-३-२३) । वामस्य बहिर्वेष्टनान्तरं विधत्ते कुप्याजिनमिति ।
 बहिर्वेष्टनत्वमाभ्येन कुप्याजिनस्य जरायुस्थानं दर्शयति उत्तरमिति । संस्कारान्तरं विधत्ते सुष्टी
 इति । यजमानो हस्तमुष्टीं कुर्यात् । तत्प्रकार आप्तम्येन स्पष्टमभिहितः । अथहुतान्त्येति ।

स्वाहा यज्ञं मनमेति द्वे इत्य- स्वाहा दिव इति द्वे स्वाहा पृथिव्या इति द्वे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिनि
 द्वे स्वाहा यज्ञं वातादारभ इति सुष्टी करोति (आप० श्री० १० ११) इति । गर्भसाम्येन
 यज्ञस्य सर्वदेवतानां च धारणेन प्रशंसति सुष्टी इति । गर्भस्य सुष्टिद्वये शास्त्रप्रतिद्वययोर्वेशब्दः ।
 जायमानस्य सुष्टिद्वयं लोके प्रसिद्धम् । सुष्टिमध्ये यज्ञधारणं शास्त्रान्तरेऽप्यास्नातम् । सुष्टा
 कराति वाचं यच्छति यज्ञस्य धर्म्यं (नै० म० ६-१४ ३) इति । प्रकारान्तरेण सुष्टिद्वयं
 पशुमिति तदाहुरिति । तत्तत्र सुष्ठ्योः करणो ब्रह्मवादिनः कर्मिद्वयमाहुः । द्वयोर्बहूनां वा संभूय
 सोमाभायवः संभवः । स च महन्दीपः । तस्मिन्नेव देशे तस्मिन्नेव काले मन्त्रप्रस्तोत्रजमनेः
 प्रवर्तितत्वात् । नद्या वा पर्वतेन वा व्यवधानरहितयोः समापवर्तिनाः परस्परमन्त्रज्वनिधवण-
 योरध्यादेशयोः स्पर्धमानाभ्यां यजमानाभ्यां प्रवर्तिता सोमयागी तयोरयं संववाक्यो दीपः ।
 तथाच मन्त्रकार आह । संववोऽनन्तर्हितेषु नद्या वा पर्वतेन वा इति (आ० श्री० ६ ६) । सोऽयं
 दीपः पूर्वदाक्षिणो नास्ति । तस्मिन्नेव दिवसे द्वयोर्यजमानयोर्मध्ये यः पूर्वं दाक्षिणांयेष्टि
 करोति स पूर्वदाक्षी । एतस्य सुष्ठ्यार्म्ये सहः परिगृह्णात सर्वाध देवतः परिगृह्णाता ।
 तदानीमितरसम्बन्धिने यज्ञस्याप्रवृत्तत्वेन तत्र गच्छाम इत्येवं यज्ञस्य देवतानां वाऽऽलोचना-
 भावात् । पश्चाद्दाक्षिणांयेष्टिं कुर्वाणस्यापरदाक्षितस्य यज्ञो देवताश्च सुलभा न भवन्ति ।
 पूर्वमन्येन यजमानेनावहदस्यात् । तस्मादपरदाक्षिण आतिरूपो विनाशो यथाऽस्ति तथा पूर्व-
 दाक्षिण आतिर्न बास्ति । संवेशाय स्वोपवेशाय त्वेत्यादिमन्त्रेण येयं संभवप्राप्त्यध्वनाहुनिः
 सेयमपरदाक्षिणीव कर्तव्या न पूर्वदाक्षिणीत्यर्थः । इतिशब्दो ब्रह्मवादिबन्धनसमाप्त्यर्थः ।
 यदेतत्कृष्णाजिनवेष्टनं विहितं तस्यावबृधगमनाप्रागेवोन्मोचनं विधत्ते अनुम्येति । योनि-
 स्थानोयाद्देवयजनदेशाभिगोत्यावबृधगमनं गर्भरूपस्य दाक्षितस्य जन्मस्थानायम् । जन्म च लोके
 जरायुवृक्षवेष्टने क्षिप्ते सति पञ्चान्मप्यधत्ते । तस्मादतापि जरायुस्थानोर्यं कृष्णाजिनमुन्मुप्य
 जन्मस्थानायवबृधगमनं कुर्यात् । कृष्णाजिनवद्वासोऽपि प्रसक्तमुन्मोचनं वारयति गर्हयेति ।
 उक्तवाक्यस्यान्यन्तरवेष्टनस्य जन्मकालेऽप्यनिवृत्तिदर्शनादुन्मस्थानायवबृधगमनकालेऽप्यनु-
 वृत्तिर्दृष्ट्या । अथ भाष्यमा । पञ्चमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् । इष्टिदग्गडादिभिर्दाक्षि-
 कि वेष्ट्यं वोह्निनोऽग्निमः । युक्तं मन्त्रकार इष्ट्यं च दग्गडादिव्यज्रवन्तः ॥ (जै० न्या० वि०
 ४-३-११) । उयोतिष्टोमे ध्रुयते आशार्चयन्त्यमकादराकपाल निवसेद्दाक्षिण्यमाणा इति । अन्यदपि
 युक्तम् । दग्गडेन दाक्षिण्यति कृष्णाजिनेन दाक्षयनाति । अवेष्टिवद्दग्गडादीनामपि साधनत्वविधाना-
 त्सर्वेरियं दीक्षेति चेन्मैवम् । इष्टः क्रियारूपन्वान्मन्त्रारहेतुत्वं युक्तं दग्गडादयस्तु इव्यरूपा
 न पुरुषं सस्कतुं प्रभवन्ति । न चैवं दग्गडादिवैयर्थ्यम् । दाक्षितोऽसमित्यभिव्यक्तिरूपस्य
 दृष्टप्रयोजनस्य सङ्गात्वात् । तस्मादिष्ट्यैव दीक्षा सिध्यति ॥१-३॥

॥ २ ॥

१-६

काम्ये संयाज्ये नानाविधे विधाय जिन्ये संयाज्ये विधानं विराट्छन्दः प्रशंसति
अथो इति । अथो काम्यसंयाज्याख्याकथनानन्तरं नित्ये संयाज्ये कथ्यते इति शेषः । विरा-
ट्छन्दस्य यच्छन्दोऽस्ति एतच्छन्दः पञ्चविधवायोपेतत्वेन प्रसिद्धम् । तदेव विस्पष्टयति यदिति ।
यस्मात्कारणादियं विराट् पादत्रयोपेता तेन कारणेनोष्णिगमुपा गायत्रारूपा च भवति । तयोरेपि
पादत्रयोपेतत्वेन समन्वाद्यतल्लयोहभयोर्वायं विराज्यन्ति । यस्मात्कारणादस्या विराजः पादा
एकादशाक्षरोपेतास्तेन कारणेनेयं सिद्ध्यन्ती भवति । तदोयं वायं प्राप्नोति । यस्मात्कारणादियं
अयस्त्रिंशदक्षरोपेता तेन कारणेनानुष्टुप्पा । तदोयं वायं प्राप्नोति । यद्यप्यनुष्टुप द्वात्रिंशदक्षरा
तथाप्येकेनाक्षरेण न्यूनेनाधिकेन वा छन्दसि नैव नश्यन्ति । तथा द्वाभ्यामक्षराभ्यां न्यूना-
भ्यामधिकाभ्यां वा न नश्यन्ति । एको हि दोषः गुणसन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरलोप्यवाह
इति न्यायात् । ननु त्रिंशदक्षरा विराटिति ध्रुवते तत्र त्रयो अग्ने इत्यस्यामृचि एकोनत्रिंश-
दक्षराणि । इमो अम इत्यस्यामृचि द्वात्रिंशदक्षरागणतत्त्वयोर्न विराट्कमिति चेन्मैवम् ।
नवा एकेनाक्षरेणेति वाक्येनेव परिहृतत्वात् । यस्माद्विराट् तस्मादेतदोयं पञ्चमं वायंमसि ।
एवंविधविराट्छन्दसं प्रशंसति संयाज्यमिति । गायत्र्युष्णिग्विंशदक्षराः अनुष्टुप्त्रिंशदक्षराः सवेदा
छन्दसा यन्मासर्ध्वमसि तदयं वेदितावदन्धेऽभिमुखाकराणि । कृत्वा चारमुने प्राप्नोति ।
तथा सर्वेच्छन्दोऽभिमानिदेवानां मायुज्य गृहभाव गरुपतां समानरूपत्वं सत्ताकतामेवस्थाननिवासं
च प्राप्नोति । अम दोऽप्रभक्षणागमर्थो नारोगः । अमपतिर्वदप्रम्यामी भवति । न केवलं
स्वयमेव किन्तु स्वकीयया पुत्रादिप्रजया सहाम्नात्मधुने । इत्थं छन्दः प्रशरयेदानीं विधत्ते
तस्मादिति । यस्माद्विराट् तत्कृमहिमान् तस्मादित्यर्थः । तयोः प्रतीकद्वयं दर्शयति
श्रेष्ठ इति । इत्थं त्राक्षणागेरो स्थितकृतः संयाज्ये विधाय दीक्षितस्य सत्यवदनं विधत्ते
श्रुतमिति । मनसा यथावन्तु चिन्तनमूलशब्दाभिधेयम् । वाचा यथावन्तु कथनं मल्लशब्दा-
भिधेयम् । तदुभयानिमिका दीक्षा मर्दवत्ये नश्यति । यस्मादेवं तस्माद्दीक्षितेन सत्यमेव वदितव्यं
ननु स विशिदप्यवृत्तं वदन् । तदशक्यामिधानमित्यभिप्रेत्यानुजिष्टतया प्रकारान्तरं विधानं
प्रकीर्ति अथो इति । प्रकारान्तरप्रारम्भाथोऽसमर्थोऽशब्दः । अहवादिन एवमाहु क. खलु
समुप्य. को नाम सर्वं वाक्यं सत्यं वदितुमर्हति न कश्चिदपि तथा कर्तुं शक्नोति । देवा एव
सत्यमहिताः सत्ये तापर्थवन्तः । मनुष्यास्तु प्रायेणानृते तापपर्ययुक्ताः । इतिशब्दो ब्रह्म-
वादिबचनसमात्यर्थः । इदानीं सत्यवदनफलमिदमर्थं प्रकारान्तरं विधत्ते विचक्षतेति ।

विवक्षणेन्यत्तरचतुष्टयात्मकाऽय मन्त्रस्तदुक्तं वाक्यं प्रयुज्यते । देवदत्त विचक्षण गामानय । यज्ञदत्त विचक्षण गौ बधानेत्येवं तत्प्रयोगः । यदाहापस्तम्बः । चनमित विचक्षणेति नामधेयान्तेषु दधाति चनमितेति ब्राह्मण विचक्षणेति राजन्यवैश्या (आप० धौ० १०-१२) इति । विचक्षणेति मन्त्रस्य सत्यवदनपूर्तिहेतुत्वं प्रतिपादयति । चक्षुरिति । चक्षुरिन्द्रियमेव विचक्षणशब्दवाच्यम् । तदेव यथोक्तियते । चक्षुर्दृष्टेः इत्यस्मादातोऽयं शब्दो निष्पन्नः । तथा सति विशेषेण वस्तुतत्त्वमेतेनाचष्टे पश्यतांति विचक्षण नेत्यम् । तस्माच्चक्षुर्विचक्षणमिति पर्यायी । उक्तनिर्ययनप्रदर्शनार्थं इतिशब्दः । असुवेवं तयो पर्यायत्वं कथमेतावता सत्यसंपूर्तिमिदिरित्याशङ्कयाह एतदिति । प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणानां मध्ये प्रत्यक्षप्रसितिगाधनं यच्चक्षुरिन्द्रियमस्ति एतदेव मनुष्येषु सत्यं निहितं यथावस्तुज्ञानमाधन्येनाभिमतं तस्माच्चक्षुर्पर्यायविचक्षणशब्दप्रयोगेण सत्यसंपूर्तिर्भवति । अन्यव्यतिरेकाभ्यां चक्षुषो यथावस्तुदर्शनमाधनत्वं साधयति तस्मादिति । यस्माच्चक्षुषस्तत्त्वदर्शनहेतुत्वं मनुष्याणामभिप्रेतं तस्माज्जाके सभायामागत्य कानिद्वातामाचक्षाणं पुरुषं प्रति सत्या एतमाहुरद्रागिति । किन्त्वमेवमद्राक्षीत्यर्थः । स य पुरुषो यथाहमवमद्राक्षमिति ब्रूयात्तदस्य वचनं सत्यमिति सत्याः सर्वं ग्रहयति विधानं कुर्वन्ति । तदिदमेकमुदाहरणम् । यद्युक्ता इत्ययं निपातममुदाय उदाहरणान्तरप्रदर्शनार्थः । अथवा कथित्पुमान् स्वयमेव चक्षुषा स्पर्शमूलाद्युपेतं स्थाणुं पश्यति । अन्ये बहवः पुरुषा दूर्वातिनोऽपश्यन्तः पुरुषोऽयमित्याचक्षते । वनशब्दोऽपिशब्दार्थः । यद्वनमप्यन्येषां वननमयं पुरुषो न ग्रहयति किन्तु स्वकायं चाक्षुषं दर्शनमेव ग्रहयति । वातगनेयिनोऽप्यामनन्ति । इति विवदमानावेवायातावहमदर्शमहमर्थीयमिति य एवं ब्रूयाद्दहमदर्शमिति तस्मा एव ग्रहयति । इति । तैत्तिरीयाध्यामनन्ति । अमृतं वाचा वदति । अमृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्चं सत्यम् । अद्रागित्याह । अहमदर्शमिति । तस्मात्सत्यमिति । तथाविधचक्षुर्पर्यायस्य विचक्षणशब्दस्य सत्यसंपूर्तिहेतुत्वमुपपाद्य पूर्वोक्तं विधिमुपमहति तस्मादिति । अस्य विचक्षणशब्दोपेतवचनवादिनो या वागमिन्सा सत्यातरा स्वरूपेणानृतापि विचक्षणेतिमन्त्रमामर्ष्येन सत्यभूतिर्गृह्यते भवति । अमृतदीपो न स्पृशतीत्यर्थः । सवतिशब्दस्याभ्यासोऽप्यासदमाप्यर्थः ॥१॥

॥ ३ ॥

३-२ ✓

मन्त्रगतो सङ्ख्या विधाय तन्मन्त्रान्विधानुसारं त्रैपमन्त्रं विधत्ते सोमयेति । यः सोमः क्रीनः स कथदेशान्प्राचानवशं प्रति प्रोचते नीयते तदयमनुकृत्वा ऋचो हे होतरनु-

कमेण बृहि । तमर्तं प्रथममन्वमभ्यर्च्यः पठेत् । अथ होतुः प्रथमासृचं विधत्ते भद्रादिति ।
 सेयमृक् तैत्तिरीयशाखायामेवमाज्जाता । भद्रादिति धेयः प्रहि बृहस्पतिः पुर गता ते अस्तु ।
 अथेयमवस्य वर आ पृथिव्या आरे शयन्कृणुहि सर्ववारः (तै० स० १२३-३) इति । तस्मा
 अथमर्थः । हे साम भद्रान्मन्त्रमाह्वयलोकपान्तस्मात्कयदेशाच्छ्रयः श्रेष्ठं स्वर्गलोकस्थानार्थं
 प्राचीनवंशदेशमभिलक्ष्य प्रहि प्रकर्षेण गच्छ । तथा गच्छतस्ते बृहस्पतिः पुरगता पुरतो
 गन्ताऽस्तु । अथ गमनादूर्ध्वं पृथिव्या सम्यन्धिन्याममन्तादरे श्रेष्ठे देवयजन ईमवस्येदं
 तवावस्थानयोग्यं स्थानं निधिनु । सर्व-यो वारः शूरम्वं शयन्पापकूपन्यतद्विषणु आरे
 कृणुहि दूरे कुक्षित्यर्थः । तस्मान्मूर्ध्वं प्रथमं पादं व्याचष्टे अयमिति । तलेन पथमपादपाठेन ।
 स्वष्टमन्वत् । द्वितीयं पादमन्य व्याचष्टे बृहस्पतिरिति । बृहस्पतेर्ब्रह्मन् ब्राह्मणजातिमन्त्रं
 यदा वै देवानां बृहस्पतिरित्यादिब्रुवन्तरे प्रमिदम् । एतदेतेन द्वितीयपादपाठेनास्मै यजमानार्थं
 मन्त्रं ब्रह्मणमव पुरोगर्भं पुरोगन्तारमकः करोति । ब्रह्मणवद्ब्राह्मणमहायोपेतं कर्म न
 वै रिप्यति नाश न प्राप्नोति । तृतीया पादमन्य व्याचष्टे अयमिति । देवयजनाख्यस्य
 गायदेशस्य पृथिव्यामन्वन्धिर्धेयः पृथ्वानन्वाजवेधेन सोमं तलेन तृतीयपादपाठेनास्मै यजमानाय द्वेधं
 पूर्व-त्वं पापकूपं शयन्पापपाते । अधर पादयतीति । निरुष्टं पदं प्रापयतीत्यर्थः । होतानु
 वक्रम्याः द्वितीयाद्यस्तिस्रः ऋचो विधत्ते सोमेति । तिमृणामृचो मद घस्तृत् । स च
 सोमदेवताको गायत्राक्षन्दस्कथः । सोमानयनकान् तं तृचमनुज्यात् । तलेनानुवचनेन
 स्वात्मरूपया देवतया स्वकायक्षन्दमा चर्चं समृद्धं करोति । अत्र नीयमानदध्यविशेषः सोमो
 मन्त्रदेवतापरायिव तस्मात्स्वात्मरूपत्वम् । गायत्रा सुलोकाः सोममातोऽसवताति मैत्रियाया
 कश्चेत्यनुवाकः (तै० स० ६१-६) तस्मात्क्षन्दस्य स्वकायत्वम् । पञ्चमासृचं
 विधत् । मर्ध इति । सा च सद्वितायामवमाज्जाता । सर्वे नन्दन्ति यशसाऽऽगतेन सभामाहेन
 सत्यया सधाय । किन्विषयस्तृत्पिनुषाणय्यामरहिता भवन्ति वाजिनार्येति । (ऋ० स०
 १०-३१ ६) तस्या ऋचोऽयमर्थः । मव सन्त्या यजमानप्रवृत्तयः सत्यया सामरूपेण नन्दन्ति
 हयन्ति । कादशेन सत्यया । यशसा यगावपेण । आगतेन समोर्ध्वं प्राप्तेन । सभाय हन
 विद्व-यमां विद्याप्रपञ्चेन महतेऽभिभवति सभासाहस्तारशेन । स तादृशः सोमरूपः सर्वेषां
 मृत्विग्यजमानानां किन्विषयान्शपात्कृणाति पालयति विन्विषयस्तृत् । पिनुशब्दोऽत्रवाची । तस्य
 मर्निर्दानं येन सोमेन नन्वते मोऽयं पिनुषणिः । सोमस्य पापनिवारकत्वमप्रदानेन ।
 सर्वशास्त्रप्रमिद्विद्योतनाया दिशच्छ । तथाऽयं साम वाजिनशब्दाभिधेयेन्द्रियाय वार्याय
 काऽरहितोऽनमव्यन्तं हितो भवतीति । तस्मा ऋचः प्रथमं पादं व्याचष्टे यश इति ।
 यशस्कारणत्वात्समं यशस्त्वम् । यः पुमानृत्विग्भूत्वा यज्ञे धनं लप्स्यते यथ दण्डमागती ननु

धनार्थी तृतीयायसी सोमकयणां दृष्ट्वा तुष्यति । द्वितीयं पादमनूय व्याचष्टे ममेति । याऽयं
राजमानः सोमः सोऽयं ब्राह्मणमभामसिभवति । सर्वं ब्राह्मणां सामाधाना भवन्तीत्यर्थः ।
तृतीयापादे प्रथमं पदमनूय व्याचष्टे । किन्त्वियेति । याऽयं सोमाऽस्ति एष उ एव किन्त्विय-
पात्पालयति सर्वकामहेतोः सोमयागस्य वापक्षयायानुष्ठानं शक्यत्वात् । यत्रानुष्ठाने च प्रवृत्तानां-
मृत्विगयत्रमानानां कः किन्त्वियप्रमत्त इत्याशङ्क्याह च इति । यः पुमान्प्रादे यजे प्रवृत्तो
भवति तत्रापि यः प्रोक्ता प्रयोगपाटवानिमानमनूये प्राप्नोति स तादृशं पुरुषः कर्मसमाप्ति-
व्यग्रमया पण्डितमन्यत्वेन सार्वकन्यं कुर्वन् किन्त्वियं भवति पाप प्राप्नोति । तमेव पापं
प्रमत्तं विस्पष्टयति तस्मादिति । यस्मात्किञ्चिद्वा किन्त्वियं सम्भाष्यते तस्माच्चित्रमाना एव-
माहुर्देहं होतव्यं मानुवाचोऽन्यन्विताः सन् पुराऽनुवाक्यां मा पठ । तेऽवश्यं मा प्रचारोर्व्यग्र-
मया प्रचारमन्यथाऽनुष्ठानं मा कार्षीः । नु लिप्यं कुर्वन्तो भवन्त्य किन्त्वियं मा यातयन्मा
प्राप्नुवन् इतिशब्दो यजमानानामुक्तिमसामी । इत्थं यस्मात्किञ्चिन्विन्विताः सोमं पालयति ।
तृतीयापादे द्वितीयपदमनूय व्याचष्टे पितृपणिर्गति । अग्रयाची पितृशब्दो लब्धव्यत्वं
गाम्यादक्षिणामायुपलक्षयति । तां दक्षिणामेतेन सोमेन निमित्तभूतेन सज्जति श्रविण्यो
दधाति । तमेव पितृशब्दपाठेनैवं सोमसप्रमतिमप्रदानभूतं करोति । अनुर्थे पादमनूय सज-
वाजिनशब्दं व्याचष्टे अरमिति । जरागमाप्तिपर्यन्तं वेदिपुरिन्द्रियचार्यशरपच्छेदो न भवति ।
पशून्मृचं विधत्त आगमिति । स च मन्त्रः मंहितायामेवमात्रात् । आगन्देव क्रतुभिर्वर्धतु
क्षयं दधानु नः सविता सुप्रजामिषम् । स नः क्षपाभिरहमिषं जिन्वतु प्रजायन्तं रमिमहमे
समिन्वतु ॥ इति । (ऋ० स० ४-४३ ५) । तस्यासमर्थः । सोमो देव आगमिह कर्ममयागच्छतु ।
आगम्य च क्रतुभिः सह क्षयं जिनामन्यामं वर्धतु र्द्धिं प्राणयतु । नाऽस्माकं सविता देवक-
स देवः सुप्रजो शोभनापत्यमिषमन्त्रं च दधानु गणयतु । स देवो नाऽस्मान् क्षपाभां रत्वि-
भिरहभिरहोमिषं जिन्वतु प्राणयतु । तथा पजोपेतं धनमहमे समिन्वन्वस्मानु मस्यक-
प्राणयन्विति । अस्यां क्रवः प्रथमपादे पूर्वभागं व्याचष्टे । आगत इति । तर्हि
तस्मिन्करोत्तरकाले स सोमः कामसो भवतीति प्रसिद्धम् । उत्तरभागमनूय व्याचष्टे क्रतुभि-
रिति । यथा लोके कस्यचिन्मनुष्यस्य भ्रातरोऽपि मनुष्यजातायास्तथा राजजातायस्य
सोमस्य भ्रातरोऽपि राजजातायाः । तमेव मन्त्रभागपाठेन तैर्ऋतुभिर्वर्धतुभिः सहेतुं सोम-
मस्मिन्कर्ममयागमयति । द्वितीयापादमनूय व्याचष्टे दधात्विति । आशासनयोऽपेक्षयायः
प्रजापददार्थं आशास्तामनेन पादपाठेनाशाम्ने । तृतीयापादमनूय व्याचष्टे स इति । लोक-
प्रसिद्धान्यहान्येवायं मन्त्रोक्तान्यहानि । अहोभिरिति वक्तव्ये वर्णविकारेणाहभिरन्युक्तत्वात्
शब्दान्तरभ्रमं व्युद्भितुमिदं व्याख्यानम् । एवमत्र व्याख्यातव्यः पदविशेषा नास्ति किन्त्वाशो

प्रार्थनरूपं तात्पर्यमेवेत्यभिलेखकारः प्रयुक्तः । सममायुचं विधत्ते चेति । मेयमृक महिताया
मास्नाता । या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु यज्ञम् । गयस्फानः प्रतरणाः
सुवीर्योऽवीरहा प्रचरा साम दूर्यान् । (छ० म० १-६२-१६) इति । हे साम ते तव धामानि
यान्युत्तरवेद्यादिधानानि यजमाना हविषा यजन्ति ते तव ता विश्वा तानि सर्वाणि स्थानानि
व्याप्येति शेषः । ततो भवान्यज्ञं परिभूरस्तु पारतः प्राप्तवान्भवतु । निम त्वं गयस्फानो
गयानामस्मदीयानां गवा वर्षयिता प्रतरणः प्रतारयिता सर्वधनुषारणाहेतुः सुवीरः शोभनः
पुत्रपौत्रादिप्रदो भवेति शेषः । हे सोमावीरहाऽस्मदीयानां वारपुरुषाणां हननमकुर्वीणो
दूर्यान्स्मदीयगृहान्प्रति प्रचर प्रवर्षणं गच्छ । अथ प्रथमपादस्य स्पष्टार्थं च बुद्ध्वा व्याख्यान-
मुपेक्ष्य द्वितीयपादस्य स्पष्टार्थमिवाप्येतेषां पठति तेति द्वितीयपादमन्य व्याचष्टे गय इति ।
स्फामयिता वर्षयिता । चतुर्थपादमन्य व्याचष्टे अश्वरहति । अथ च अगच्छत सोमा-
हातो यजमानस्य गृहा गृहवर्तिनो वीरपुरुषाः केनापि परिचयावैश्वन्येन राजा कोपं करिष्यतीति
मन्वा तस्मात्सर्वं विन्याति । तदानीं स होता यथेतामवांस्तेति पदयुतामृचमन्वाह तमेनानु-
वचनेन शान्त्या शान्तितेनुभूतयाऽश्वरहोक्त्यैवेन राजानं शमयति शान्तं कर्तानि । स च
राजा शान्तः सप्तम्य यजमानस्य पुत्रादिकं प्रजां गवादिपशून् च न हिनस्ति । अष्टमायुचं
विधत्ते इमामिति । इयमृगवहणदेवताया तथा परिदधाति । अनुवचनं समापयेदित्यर्थः ।
मेयमृक महितायामेवमास्नाता । इमो भिर्यं शिञ्जमाणस्य देव कर्तुं दत्तं वरुण संशिराधि ।
ययाति विश्वा वृरिता तस्मै सुतमाणमभितार्थं रुहेम इति (छ० म० ६-४४-३) । तस्मा अयमर्थः ।
हे वरुण देवेमा भिर्यं यज्ञानुष्ठानविषयो बुद्धिं शिञ्जमाणस्याभ्यस्यतो यजमानस्य कर्तुं यज्ञविषयं
धर्मं दत्तं संशिरं यज्ञविषयं प्रज्ञानं संशिराधि । सम्यगुपदिश । नादरां सुतमाणां सम्यक
तरणहर्तुं वाप्रां नावस्यदृष्टमभिव्येनारोहणं कुरु इति । वाहगया समाने कारणाभाह
करोति । यामन्कालं साम उपनद्धा यज्ञादिना चद्रं व्याधाय च परिधितानि प्राचीनवंशादि-
धानानि प्रणिश्रुते तावदेव सोमा वरुणदेवताया यन्धनस्य वरुणपाशाधानस्यान् । ततश्चा सति
वाहगया परिदधानो होता स्वयं साममन्वाध्वन्यैव देवतया स्वेन छन्दसा म्यमन्वाधिता
छन्दसा तमेनं साम समृद्धं कर्तानि । अस्या अर्चाविद्वद्गच्छन्दः । सा च लिङ्गुप गोममाहर्तुं
शूलोक्तं गत्वा वलिङ्गां तपधाहन्वता । तथा च शास्त्रान्तरे श्रूयते । सा वलिङ्गाभिश्च तपसा
चागच्छन् इति (तै० म० ६-१-६-२-३) । तस्मादिदं छन्द गोमस्य स्वकीयम् । प्रथमपादे
शिञ्जमाणस्येति पदं व्याचष्टे शिञ्जमाणस्येति । पुन पुनरन्वयः शिञ्जा । यजनशीलस्य
माऽस्ति । द्वितीयपादमन्य व्याचष्टे कर्तुमिति । द्वितीयपादमन्य व्याचष्टे यथेति । तत्र यत्र
यज्ञस्य वा कृष्णाग्निस्य वा प्रस्तावकालं नत्यन्वेन सुतमेशब्दो व्याख्येयः । इह तु मन्त्ररूपा वाग्वि-

वर्त्तिता । तप्तेन मन्त्रपाठेन वाग्रूपामेव तावमाहुष्य सया तावा स्वर्गमभिलक्ष्य सम्यक् तरति ।
उक्ता सर्वा श्रुत्वा प्रशंसति ता इति । विवर्त्तिताभेर्प्रतिपादकन रूपेण समृद्धाः । तामेव
समृद्धिं विशदयति एतदिति । पूर्ववद्वयाभ्येयम् । आद्यान्त्ययोर्गृहाणावृत्ति विधने तामामिति ।
आवृत्तिसंहितान्तरमृत्वा मरुभ्यां प्रशंसति ता इति । वेदनं प्रशंसति प्रजापत्येति । आवृत्तिं
प्रशंसति तिरिति । तप्ततावर्तनेन चर्मां वज्र्याः उभयन्तोऽन्तया स्थिनी मग्नाकारौ मन्थाः ।
तद्वदत्रापि नक्षत्रं बध्नाति । तच्च बन्धनं स्थाने स्थैर्यं भवति । तस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां
व्याख्यानं प्राक्कन्यमविस्मरने च ॥१०॥

11 8 11

7-7

सोमप्रवाहणीर्था विधाय सोमस्य शकटादवरोहणं विधत्ते । अन्येति । अथदेशे
सोमं शकटे प्रक्षिप्य प्राचीनवशममाये समानाय शकटवदयोरननुहोर्मये कमिवनदाहं
विमुक्त्यापरमविमुक्त्य राक्षानं शकटादधस्ताद्विजग उपावहेत्यु । युक्त. शकटे वदा विमुक्तः
शकटाद्वियोजितः । उभयोरननुहोर्माचने दोषमुपन्यस्यति । राज्ञः सोमस्य पितृभिः स्वाकृत-
त्वादयं सोमो देवयोग्या न भवेत् । उभयोरननुहो. शकटयोगोऽपि दोषमाह । यदिति ।
अग्रामस्य धनादेः नपादने योगः । ग्रामस्य रक्षणं क्षेमः । योगमहित. क्षेमा यागक्षेम-
तद्भावः । प्रजा. पुत्रादिका विन्देकमेव प्राप्तुवान् । य इति । योऽनदान् विमुक्तस्तदे-
तद्व्यालामदी गृहान्स्थितानां प्रजानां पुत्रादानां रूपं योऽनदानधन्वाश्चकटे युक्तस्तत्र क्रियाणां
लौकिकानां वैदिकानां च रूपम् । यदा यकमस्यास्ताति चक्रि शकटम् । तेन चक्रिणा शकटेन
यान्ति शकटमाकृण्व गच्छन्त्यः प्रजाचक्रिणास्तानां रूपम् । एवं सति ते यजमानानां मध्ये
ये केचित् बुद्धिमन्तो यजमाना अन्ये युक्ते एकस्मिन्ननुहो शकटवदेऽन्ये विमुक्ते इतरस्मिन्ननुहो
शकटाद्वियोजिते सति सोममुपावहरन्ति । ते बुद्धिमन्त उभावेव क्षेमं योगं च सम्पादयन्ति ।
अयमर्थस्तेतिरोया आसनन्ति । यदुभौ विमुक्त्यातिभ्यं गृहणीयाद्यज्ञं विविद्धन्त्यादुभावविमुक्त्य
यथाऽनागत्यातिभ्यं क्रियते तादृगेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनदान् भवत्यविमुक्ताऽन्याऽथातिभ्यं
गृह्णाति यस्तस्य मन्तव्ये । (तै० म० ६ २-१-१) इति । नन्वेवञ्च सोमावहरणकाल उच्यते
इतरकातिभ्येष्टिकाल इति न समानविषयत्वमिति चेन्न । उभयारेककालानन्त्वान् । अथाहयायिका-
भुवेन सोमावहरणस्मेशानीं दिशं विधत्ते । देवासुरा इति । समयनन्तः । सङ्गममकुर्वन् ।
प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु देवानां पराजय आसीत् । ऐशान्यां दिशि नास्ति पराजयः ।
तस्मात्तस्यां दिशि सोमावहरणाय यत्नेन प्रयत्नं कुर्याद्वा वातनेत्ययत्नं कारयेद्वा । एवमेव

वेकल्यराहित्यं कर्तुं प्रभुर्भवति । अथवा सामस्य राज्ञो विजयित्वेनोत्तरतः प्रशंसो कर्तुं देवासुरावा इत्यादिना सौक्तिकस्य राज्ञो गेशान्या दिशि स्वकीयवृत्त्यप्रेरण्य प्रतिपादितम् । इदानीं सोमस्य जयहेतुत्वं दर्शयति ते देवा इति । ते देवाः परस्परमेकममुचन् आम्नाकं राजाभावात्प्राच्यादि-
 दिक्षु पराजय आसादसुराणां जय आसीत् । ततो राजानं संपादयाम इति विचार्य सोममेव
 राजानं कृत्वा प्राच्यादिविद्धु जयं प्राप्ताः । एवं सति यो यजमानः सोमशानं करोति एष
 एव सोमराजा । सोमो राजा यमेति बहुवाहिः । अतः सोमाख्यत्वाभिनः प्रमादादयं
 यजमानः सर्वतः जयति । नक्त्यमिति चेन्नदुच्यते । सोमवाहनार्थं शकटे प्राचि तिष्ठति
 प्राक् मुखेऽवस्थिते मत्सृत्विजस्तत्र सोममादधति प्रक्षिपन्ति । तेन सोमसम्बन्धिशकटस्य
 प्राक् मुखत्वेन यजमानः प्राच्या दिशि जयं प्राप्नोति । शकटस्थितं सोमं दक्षिणां परियहन्ति
 शकटं दक्षिणाभिमुखत्वेन पर्यावर्य बहन्ति तेन दक्षिणास्या दिशि जयः । ततः शकटं
 प्रत्यङ्मुखमावर्तयन्ति तेन प्रतीच्या दिशि जयः तमुदाचक्षिप्यत उदक् मुखत्वेना-
 वस्थितापक्षकटानं सोममुपावहरन्ति तेनोदक् मुखत्वेनोदीच्या दिशि जयः । एव सोम-
 राजप्रमादाद्यजमानः सर्वा दिशो जयति । अमार्यवादेन विधय उन्नेया । प्राक् मुखे
 शकटे सोममादधुः । ततो दक्षिणाभिमुखत्वेन परिवहेयुः । ततः प्रत्यङ्मुखत्वेनावर्तयेयुः ।
 तत उदक् मुखत्वापक्षकटान्मोममुपावहरेयुरिति । एतन्मयेमभिप्रेत्याहापस्तम्भः । सजग्राह
 प्रत्यङ्मुखं भुक्त्वा इति प्राथोऽभिप्रेत्याह दक्षिणमावर्तन इत्यग्रेण प्राग्वशं प्रागोपमुखगोर्धं
 वा शकटमवस्थान्येति (आ०-श्री० ११-२६) । वेदनं प्रशंसति सर्वा इति । अत्र शप्वादेवा-
 भूतस्यापि सर्वा दिशो जयतांति वाक्यस्यावृत्तिः कर्तव्या ॥३-३॥

तेतरेवमाहणभाष्ये नृसीवाध्याये नृतोयः खगदः ।

॥ ५ ॥

३४

सोमोपावहरण विधायानिधेष्टिकर्तृ कर्म विधत्ते इतिरिति । प्राचान्वंशसमीपे
 भागे राजानि समागते सति तस्मान्निधिष्यत्वात्तदायमानिध्याख्यकर्ममन्त्रिष्वहविनिर्वा-
 येत । अथान्वस्य इतिषोऽतिविदंयता न भवति विष्णुदेवतायाः वक्ष्यमाणत्वात्तथापि
 सोमस्यातिथिरुत्पत्त्याय क्रियमाणत्वादातिथ्यमिति कर्मनाम युक्तम् । एतमेवाभिप्रायं
 विस्पष्टयति सोम इति । निधिर्विशेषमनपेक्ष्य भोजनार्थं कर्त्तव्यं गृहं प्रत्यक्षमाद्यः समागतः
 सोऽतिथिः । सोमोऽपि तथार्थवत्त्वादातिथिरित्युच्यते । तस्मिन्निध्यादातिथ्यमिति
 नामधेयम् । इतिविशेषं विधत्ते नवेति । नक्त्यु कपालेषु संस्कृतः पुरोडाशो नवकपालः ।

पुरुषस्य शिरोगतेषु सप्तसु छिद्रेषु वर्तमानाः सप्त प्राणा अधाभागावस्थितयोर्वर्तमानौ द्वौ एव
नवसङ्ख्याकाः प्राणाः । तथाचान्यत्र ध्रुवते । सप्त वै शापेभ्यः प्राणा द्वाववाचाविति ।
एवं सति क्वाप्यनगता नवसङ्ख्या प्राणानां क्लृप्त्यै स्वव्यापारमामर्ष्याय भवति । साम्भ्यं
च प्राणोऽयमादृश इति सर्वं प्राणाः प्रज्ञाना भवन्ति । इत्थं विधाय देवतां विधत्ते ।
वैष्णव इति । विष्णुदेवता यस्व पुरोहारास्य सोऽयं वैष्णवः । विष्णोर्व्यापित्वान्सर्वव्यह-
रस्यस्वम् । तथा सत्यातिथ्येष्टेरपि यज्ञत्वादिष्णुः स्वकीया देवता भवति । तथा देवतयैवं
समृद्धं करोति । यद्यप्यत्र मन्त्राणामविहितत्वात्तच्छन्दो न प्रकृतं तथापि यज्ञस्य विहितत्वाद्या-
ज्यानुवाक्ययोर्वश्यभावेन तच्छन्दोऽर्थोपपद्यते । तेन स्वकीयेन छन्दसा यज्ञं समृद्धं करोति ।
ते च याज्यानुवाक्ये आश्रनायनेन दर्शिते । इदं विष्णुर्विचक्रमे नदस्य प्रियमभि पाथो
अश्यामिति (आ० श्री० ४-५) । तयोश्च गायत्री त्रिष्टुभ चेति छन्दोद्वयम् । तेन छन्दोद्वयेन
यज्ञस्य समृद्धिः । अत्र शास्त्रान्तरोक्तान्यनेरातिथ्यमपि विष्णवे स्वेत्यादिकथं निर्वापमन्त्रान्
हृदि निधाय तत्प्रशंसाकर्मण्यवादं दर्शयति सर्वाण्यति । गायत्रीमिष्टुभित्यादानि सर्वेच्छन्दामि
बृहदथन्तरैर्व्यसामसाध्यानि पृथग्लोकाणि । सद्गुभ्याभिमानिनो देवा अनुचराः सन्तो
राजानमनु यजमानसृष्टं प्रत्यागच्छन्ति । अनो राजा सहायतेभ्यः सर्वेभ्यः सहतिभ्य
कर्तव्यम् । तथा सत्यग्नेरातिथ्यमसोत्यादिमन्त्रैः (तै० स० ६-२-१-२) सर्वेयामनुचराणां
गायत्र्यादीनां तृमिर्भवतात्यर्थः । तथा च तैत्तिरीया आमनन्ति । यावद्भिर्वा राजानुचरैराग-
च्छति सर्वेभ्यो वै तेभ्य आतिथ्यं क्रियते छन्दामि सन्तु सामस्य राजोऽनुचराग्यग्नेरातिथ्यमपि
विष्णवे स्वेत्याह गायत्र्यः एवेतेन करोति सोमस्यातिथ्यमपि विष्णवे स्वेत्याह त्रिष्टुभ एवेतेन
करोति इत्यादि (तै० स० ६-२-१-२) । अत्रातिथ्येष्टिमप्येष्टमिन्धनमापस्तम्ब आह
अनुहोलातिथ्यमासाद्य सम्भारयन् पि व्याचष्टे । यजमानं वाचयतीत्येके । पशुवर्गमन्यः
सामिधेन्यत्र । (आप० श्री० १० ३०) इति । आश्रनायनोऽप्याह । आतिथ्येकान्ता
तस्यामग्निमन्थनम् । (आप० श्री० ४-५) इति । तदग्निमन्थनं विधत्ते अग्निमिति । लोक
यर्थवादोऽतिथिसत्कारणं तथैव सोमस्यापि सन्मत्कारणं द्रष्टव्यम् । नावेतो दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकी
मनुष्यराज इत्यादिना स्पष्टाक्रियेते । महति मनुष्यभूपती वान्यास्मिन् कस्मिंश्चिद्विषाष्टनादि
सम्पत्तत्वेनार्हति पूज्ये महति ब्राह्मणे वा सृष्टं प्रत्यागते सत्यतिथिसत्कारार्थं शास्त्रकुशला
शिष्टाः कच्चिदुक्षाणां वृषभ वा वेहत गर्भघातिनी वृद्धो गां वा वृद्धन्ते हिंसन्ति ।
अयं सत्कारः स्मृतिषु प्रविद्यो युगान्तरधर्मो द्रष्टव्यः । एवमेवात्रापि अग्निं मन्थन्तीति
यदस्ति एतदस्मै सोमायातिथिसत्कारार्थं वृद्धन्तेऽग्नेर्दवपशुन्वान् । सधानद्वान्दृष्ट्यं महति
तथाग्निरपि दृष्ट्यं महति तस्मादग्नेः पशुसाम्यम् । अत्र मीमांसा सप्तमाध्याये नृतांयपादे

चिन्तितम् । वैष्णवे विकपाले वैष्णवान्नवकपालतः । धर्मान्तिदेशः स्यान्नो वा विद्यते
ऽधर्माप्रहात्रवत् । भूत्वा वैष्णवराज्योऽयं देवताया विधायकः । स गौरववृत्तिमाश्रित्य धर्मा
न्नातिदिशत्यतः ॥ (जै० न्या० वि० २-३-६) । आतिध्येष्टौ वैष्णवो नवकपालो विहितः । तत्र
भूतो वैष्णवराज्यो राजसूयगते विकपाले प्रयुज्यमानोऽग्निहोत्रराज्यवन्नवकपालधर्मान्तिदिशति ।
इति पूर्वः पक्षः । विष्णुदेवता यस्येति विग्रहे विहिततद्भितप्रत्ययो देवतामभिधत्ते न तु धर्मान् ।
तस्मान्नातिदिशति ॥४॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयः खण्डः

॥ ६ ॥

६-१

राजसूयब्राह्मणमुक्तमादौ बह्वैः प्रणीतिप्रतिपादिकाश्च तथा हविर्भानविवर्तनार्थं अग्नेध
सौमस्य च या श्रवः स्युः । अथ यथाभ्यायेऽग्नीषोमायः पशुर्वक्तव्यः । तत्तदौ यूपं
वक्तुमाश्रयायिकामाह । यजेनेति । पुरा कदाचिदेवा ज्योतिर्गोमं यज्ञमनुष्ठाय तत्फलभूतं
स्वर्गं प्राप्ताः । तत्र चावधाय भानिं प्राप्ताः । केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते । ये मनुष्या
वर्णाधर्मधर्मपवृत्ता ये च श्रवयस्तपसि प्रयत्नाग्ने सर्वेऽपि अस्मदीयमिमं यज्ञं दत्त्वा स्वयमायनुष्ठाय
स्वर्गं समागन्त्यास्मान्प्रज्ञायन्ति ततोऽस्मत्प्रमां भविष्यन्ति । ततस्ते देवा भीता मनुष्याणां-
श्रवणाच्च व्यामोहाय तमेव स्वकीयं यज्ञं यूपस्तम्भेनैवायोपयन्मिथितवन्तः । अन्यथाऽ-
नुष्ठानमप्यं ध्रममुत्पादितवन्त इत्यर्थः । यस्मान्कारणाद्युपेनैव तं यज्ञमयोपयन्नन्यथा कृतवन्त-
स्तस्माद्योपनमभनवाद्युपनाम मस्यप्रम् । केन क्रमेण व्यामोहितवन्त इति । उच्यते । तं
यूपमूर्ध्वाम् सन्तमिदानीमवाचीनाग्रमधोमुखं निमित्त्य नित्वायोर्ध्वोभिमुखा उग्रतास्तदानीं
मनुष्या श्रवयन् देवानां यज्ञवांसु यज्ञभूमिमागत्य यज्ञस्य मम्बन्धि चिह्नं यन्किमिदमगमिष्या-
मस्तच्च देवानुष्ठितस्य प्रज्ञार्थं मस्ययत्न इत्यभिप्रेत्य यज्ञभूमिं सर्वतः परीक्ष्य यज्ञचिह्नमिदमिति
यूपमेवाविन्दमन्तवन्तः । कीदृशं यूपमवाचीनाग्रं निमित्तमधोमुखत्वेन निष्ठातम् । ततस्ते
मनुष्या श्रवयन्तैव विदुः । कथमिति तदुच्यते । अग्नेनैवाधोमुखेन देवा अस्मद्गुमाय
स्वकीयं यज्ञं मिथितवन्त इति । ततस्तमधोमुखं निष्ठातं यूपमुत्थाय पुनर्ध्वोभिमुखं
न्यामिन्वाविष्ठातवन्तः । ततो यथाशास्त्रमवस्थितेन यूपेन मनुष्याश्च श्रवयन् देवैरनुष्ठितं
यज्ञं प्रज्ञाय स्वर्गं लोकं प्राप्तावन् । तं यज्ञमनुष्ठाय स्वर्गं गता इत्यर्थः । सोऽयमर्थः
शास्त्रान्तरे सकृद्वर्णितः । यजेत वै देवाः सुवर्गं लोकमायस्तेऽमन्यन्त मनुष्या
सोऽन्वाभविष्यन्तीति ते यूपेन योपायत्वा सुवर्गं लोकमायस्तमृषयो यूपेनैवानु

प्राजानंस्तथूपस्य यूपत्वमिति (तै० स० ६ ३ ४ ७) । इयानां यूपस्त्रननं विधत्ते । तदिति ।
निर्मायते । निम्नान्तस्य इत्यर्थः । तस्य यूपस्य तत्क्षणनाष्टाध्वं विधीयते । वज्र इति ।
यूपस्य वज्राश्रयेण वज्रत्वम् । तच्च शाखान्तरे ध्रुयते । इन्द्रो वृषाय वज्रं प्रहरन् स
शेषा अभवत् स्यस्तृतीयं यस्तृतीयं यूपस्तृतीयमिति (तै० स० ६ १ ३ ८) । लोके
वज्रस्याष्टकोणात्वात्तदूपस्य यूपस्याप्यष्टाध्वं कुर्यात् । द्विपते भ्रातृव्याय वधं द्वेपं कुर्वतः
शत्रोर्वधहेतुं तं वज्रं तं यूपश्च पुरुषः प्रहरति प्रहारार्थं प्रयुज्जते । अतो वज्रकप्रहरण-
सामर्थ्याद्यूपस्याष्टाध्वं युक्तम् । यः शत्रुरस्य यजमानस्य स्तृत्यो हिंस्यो भवति । तस्मै
क्षतर्धे तस्य शत्रोर्हिंसार्थमिदमष्टाध्वम् । अष्टाध्वमिदमे यूपस्य वज्रत्वमुक्तम् । तदेव
शत्रोरप्रियहेतुत्वेनोपपादयति । वज्र इति । यो यूपोऽस्ति स एव शत्रुर्ध्वे निमित्तभूते
सति स्वयमुद्यतस्तिष्ठत्युद्योगवानवतिष्ठतेऽतो वज्रत्वम् । यस्मादेवं पुराऽऽगोनस्मादिदानीमपि
यः शत्रुर्यजमानं द्वेष्टि तस्य शत्रोर्विरोधियजमानानो यूपस्य दर्शनेन महदप्रियं भवति ।
अमुप्य विरोधिना यूप इति निधये सति अप्रियं न तु यूपमाप्रदर्शनेन । अथ कामना-
विशेषेण यूपस्य प्रकृतिभूता वृत्तिविशेषा वक्तव्याः । तत्तादी लादिरक्षं विधत्ते । लादिरमिति ।
फलद्वयार्थं विस्ववृक्षं विधत्ते । वैत्वमिति । समां समां तस्मिन्तास्मिन्वन्मरे विस्ववृक्षो
गृभानः फलं गृहीतः । तच्च फलप्रहणमदनयोग्यस्यान्नस्य रूपम् । विस्वफलानि भुञ्जान-
भंदयन्ते । मृतमारुह्य शाखाभिरनुक्रमेणोपाचिनो विस्ववृक्षस्य आपचयनं पुष्टेः स्वरूपं
तस्मात्फलद्वयं युक्तम् । अध्वयोर्वदनं प्रशंसति । पुष्ट्यतीति । लोकप्रसिद्धया विस्वस्य
प्रशंसनो द्रव्यति । यदेवेति । अत्र विपदसायादस्य योजनीयम् । हेऽध्वयो विमल
वीर्यं यूपं कृतवानसि तत्सम्यग्भवता कृतम् । विस्ववृक्षस्वरूपं वृक्षमात्रे ओषध्नामकत्वेन
लोक्ष्मीस्वरूपात्पापुज्यत्वेन ज्यातिर्भवति । प्लुतिस्तु प्रशंसाशान्तवाचन्यभिनयार्था । यदेव
यस्मादेव कारणादुद्यतादिन एवमाचक्षते तस्माद्वन्वा यूपोऽतिप्रशस्त इत्यर्थः । एतद्वेदनं
प्रशंसति ज्यातिरिति । स्वेषु ज्ञातिषु ज्यातिस्तेजस्वी धेष्टुं श्रुतवृत्तसम्पन्नः । पुन-
फलद्वयाय वृत्तान्तरं विधत्ते । पालाशमिति । तेजः शरारकान्तिः । मद्यवचंसं
भुताध्ययनसंपत्तिः । पुष्पाणामतिरक्तत्वेन पलाशस्य तेजस्व परब्रह्मत्वप्रवणादुद्यवर्च
सत्त्वम् । तथाच शाखान्तरे ध्रुयते । देवा वै ब्रह्मप्रवदन्त तत्परां उपाश्रयोन् । इति ।
अध्वयोरितद्वेदनं प्रशंसति । तेजस्वाति । चिन्वान्पलाशं प्रशंसति यदेवेति । हेऽध्वयो किं
पालाशं यूपं कृतवानसि तत्सम्यक्कृतमिति प्रशंसार्था प्लुतिः । किञ्च पलाशः सर्वेदनस्पतीनां
कारणाभूतस्सामाद्योनिन्वात्पलाशादयस्यैव वृक्षस्य सम्बन्धिना पलाशशब्देन सर्ववृक्षाणां पत्र-
माचक्षते व्यवहरन्ति अमुष्य न्यप्रोधस्य पलाशं पत्रममुष्य चूतवृक्षस्य पत्रमेवं सर्ववृक्ष-

सङ्ग्रहार्थो बोध्या । पलाशशब्दः पुंनिज्ञो वृक्षविशेषवार्त्ता । नपुंसकलिङ्गः पल्लवाचो ।
पलाशः किंशुकः पर्णः । पत्रं पलाशं कृत्स्नं दलं पर्णं खद पुमान् । इत्यभिधान-
कारैरुक्तत्वात् । यस्मात्प्लुतिप्रयोगो यस्माच्च सर्ववृक्षस्येति च तस्मात्पलाशवृक्षः प्रशस्तः
इत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति । सर्ववर्गमिति (६१)

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये षष्ठाध्याये प्रथमः खण्डः

॥ ७ ॥

६०८

अग्निगुप्तं समाप्य पुरोडाशं विधानं बहुभिः पर्यायैरुपेता कानिदास्यामिकोप्यते । तत्र
प्रथमं पर्यायं दर्शयति । पुरुषमिति । पुर कदाचिद्देवाः स्वकाये यज्ञं पुरुषं मनुष्यं पुशुमाल-
भन्त पशुं कृत्वा तेन पशुना यष्टुमुमुक्ताः । तस्मादालम्बायष्टुमुमुक्तान्मनुष्यपरोमंधो मेधो
यज्ञयोग्यो हविर्भाग उदकामन्मनुष्यं परित्यज्यान्मृगागच्छत् । गत्वा च स भागोऽश्वं
प्राविशत् । यस्मादेवं तस्मादभ्यो यज्ञयोग्योऽभवत् । अथ तदानामुक्तान्तमेधं परित्यक्तहविर्भाग-
मेन मनुष्यं देवा आन्यार्जन्त । अतिशयेन वीजितवन्तः । तस्मिन्पशुत्वमाप नाकुर्वन् । देवैः
स्वीकृत्य परित्यक्तः स मनुष्यः किंपुरुषः किमरवान्तराजालोमः । द्वितीयं पर्यायं दर्शयति ।
तेऽश्वमिति । आलम्बादभ्यान्मेधो यज्ञयोग्यभाग उदकम्य गो प्राविशत् । स गौर्यज्ञयोग्य
आसीत् । तदानामयोग्यत्वेन त्यक्तः सोऽभ्यो गौरमृगोऽभवद्यस्म शृङ्गे अपि सोमरो भवतः ।
तृतीयं पर्यायं दर्शयति । ते गामिति । अजादयः प्रसिद्धाः । उष्ट्रो दीर्घग्रीवः । अजं
पुनरपि प्रशंसति । सोऽश्व इति । स मेधाद्यो यज्ञयोग्यभागस्तस्मिन्नजे ज्याक्तमामिवातिशयेन
विरकालमेवारमेव काष्ठितबोम्नस्मार्चिरकालमेव सद्वावाधोऽयमजोऽस्ति स एव एतेषां पृथाक्तानां
पशूनां मध्ये प्रयुक्ततमः शिष्टैरतिशयेन प्रयुक्तः । पञ्चमं पर्यायं दर्शयति । तेऽजमिति । इमो
पृथिवीम् । शरभाऽष्टाभिः पादैरुपेतः सिंहपाली मृगविशेषः । अथ प्रगङ्गास्त्विस्रर्मविशेषं
दर्शयति । त एत इति । मनुष्याभ्यगोऽस्वजेन्या मेधस्योन्वयप्रणेत निष्प्रशस्त एते किंपुरुषादयो
मेधराहित्यायज्ञयोग्याः पशवो नास्मन् । अत एतेषां पशूनां मन्वाच्च भक्षं नाश्नीमात् । अथ
पुरोडाशं विधत्ते । तमिति । तं मेधास्यं हविर्भागमस्यां पृथिव्यां प्रविष्टं ग्रहीतुं देवा
अन्वगच्छन् । स च मेधो देवैरनुगत उदकान्तुमशक्तः सन्सहमा व्रीहिरभवत् । तथा
सति यदि पशो पुरोडाशमनुनिर्वपन्ति । पश्वालम्बनानन्तरमेव निर्वपेयुस्तदानीं जोऽस्माकं
मयेधेन यज्ञयोग्यहविर्भागयुक्तेन पशुनेष्टमदिष्टं भवति । पुरोडाशनिर्वापकर्तृणां कोऽभिप्राय

इति सोऽभिधीयते । नोऽस्माकं केवलेन माधनान्तरनिरपेक्षेण मधपूर्णेन पशुनेष्टमस्त्विनि-
तदभिप्रायः । वेदनं प्रशंसति । समधेनेति समधेनेत्यस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानं केवले-
नेत्यादि । तदेतन्मर्थं ध्रुव्यन्तरमदृष्टान्तम् । पशुमानस्य पुरोडाशं निर्वपति समधमेवेन-
माजभत इति ।

अतः मीमांसा । उपकारो संस्कृतिर्वा पुरोडाशः पशुर्दत्तः । तदितोकत्या इत्यादेवमेदादुप-
कृतिर्मता ॥ सन्दर्शाग्रिधनेऽङ्गत्वे दृष्टाऽर्थः स्मृतिमस्कृतिः । देवान्तरं अद्विकृतावर्मायोम-
निवर्तनम् ॥ (जै० न्या० वि० १० १-६) । ज्योतिष्टोमाग्रभूताग्रोमायपशो ध्रुयते । अग्नीषो-
मायस्य वषो प्रक्षर्याग्रोमा यमेकादशकपालं निर्वपति । इति । तत्र पशुयुक्तः पुरोडाशः न किं
पशोरारादुपकारक उत पशुदेवतासंस्कारक इति सन्देहः । तत्राग्रोमायं पशुमानमेनेति पशुविधी-
तदितोकत्याऽग्रोमादेवता यथा गुणत्वेन पर्वा विधीयते तथा पुरोडाशोऽपि । तथा सति विधि-
भेदेन विधेयमेदासंस्कारो न युक्तः । गुणार्थं न संस्कार्यविरोधात् पूर्वाङ्गम् । तस्मान्पशोरारादुप-
कारक इति प्राप्तं श्रुतम् । देवताभेदादिना तावदिदं बह्व्यम् । पशु पुरोडाशस्य किं
स्वतन्मायौ यागौ किंवाऽङ्गाग्रिणी । तत्रापि किमङ्ग किमग्रिति । तत्र पशुधर्मैकभयतः सन्दर्शस्य
स्वतन्माग्रिण्ये तयोः पशुप्रकरणपाठवाच्यत्वादभिमतमुपकारकत्वं न सिद्धयेत् । अङ्गत्वेऽपि
रसम्भवाद्दृष्टकत्वमन्याय्यम् । भवति यावत् दृष्टं पुरोडाशवाक्येन तदितान्तपदेन पशुवाक्य-
गताया देवताया अनुवादे सति तदायस्मरणार्थकनिर्वापे पशुदपनायाससंस्कार्यमाणाव्यम् । एवं
न सति पशुवाक्ये गुणत्वेन प्रताप्तायाः पुरोडाशवाक्ये प्राधान्यावगमात्संस्कार्यत्वमविरुद्धम् ।
तस्मान्पशुदेवतासंस्कारः पुरोडाशः । एवञ्च सत्यग्रोमायपशुविकृतौ वायव्यपशी अग्नी-
षोमायदेवतायां निशलायां तदीयपशुपुरोडाशोऽपि मा निवर्तत इति बाधः फलिष्यति ॥
द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् । परस्परानुष्ठितं नानि पुरोडाश उपक्रियाः । अस्ति
वा विध्यभाषासो ह्यर्थनस्त्वस्तु लोकवत् ॥ (जै० न्या० वि० १२ १-१) । अग्रोमायै परी-
यानि चोदकप्राप्तानि प्रयाजादन्यत्तानि अनुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः ।
तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चादस्तु दर्शपूर्णमासवत्पशुरनुष्ठेय इत्येकं रूपत्वात्पशवे-
षोपकारं बोधयति । ननु पुरोडाशस्यापि ईष्टिनिवृत्तित्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तानि चेत् वाक्यम् ।
अत एव भिन्नचोदकत्वान्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यन्तानि पृथगनुष्ठेयानि । इति प्राप्तं
श्रुतम् । यद्यपि पशुधर्मैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाप्ययमुपकारोऽर्थप्राप्तौ
न निवारयितुं शक्यते । यथा प्रदोषस्य वेदिकार्यं निमित्तस्यार्थमिदं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं
तथा पशुतन्त्रमर्थेऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पशुधर्मैः उपकारः केन वायेत । तस्मादन्यार्थेऽप्य-
स्तुपकारः ॥६॥

यूपोऽथ यूपान्नमाप्रिषथ पर्यग्न्युपप्रैषमधाप्रिगुध । पशौ पुरोडाशविधिर्मेनेता
 वनस्पतिस्विष्टकृदिवास्तुतिष्य ॥ अथ सममाध्याये पशुप्रैषप्रान्ननुवाकौ वक्तव्यौ तत्र पर्यग्निक-
 रणस्तुत्यर्थमाख्यायिकामाह । देवा वा इति । पुरा कदाचिद्देवा यज्ञमतन्वत विस्तारित-
 वन्तः । यद्यपि पूर्वमासाकतृभिर्नृवमाध्याये देवानामशरारस्त्वान्कर्माधिकारो नास्ति इत्युक्तं
 तथापि प्रशंसार्थमेव स्वार्थनात्यर्थभावादधिकरोधः । यद्वाणवमासांमाकतृभि शरोरमकोकृत्य
 विद्याधिकारोपपादनादिनरेषां शरारराइत्यमृत्विगादिवत्कर्मकाले प्रवृत्तशरीरं नास्तीत्येतद-
 भिप्रायम् । कर्माधिकारनिराकरणं च कर्मसाध्यस्य स्वर्गस्य प्राप्तत्वात्तत्प्रयोजनाभावाभिप्रायम् ।
 जगदनुग्रहार्थं नु तेषां शरारिणामस्त्येवाधिकार इत्यभिप्रेत्य यज्ञमतन्वतेऽयत्रोच्यते । तान्देवा-
 न्यज्ञविस्तारिणाऽभिलक्ष्यामुरा आगच्छन् । केनाभिप्रायेणेति तदुच्यते । एषां देवानां
 यज्ञवेशमं यज्ञविधानं करिष्याम इति तदभिप्रायः । कदा कुत समागता इति तदुच्यते ।
 पशाव प्रीते प्रयाजैस्तर्पिते सन्ति पर्यग्नौ, पुर इव पर्यग्निकरणात्पूर्वैर्मन्त्रकाले यूपं प्रति
 पुरस्तात्पूर्वदेशे तान्देवानमुरा उपगच्छन् । ते देवास्तदागमनं निश्चिन्त्याप्रिमयीः पुरोऽग्नि-
 प्राकारात्प्रपुरं वेष्टनमयं यथा भवति तथा पर्यग्न्यन्त पशाः पुरतः प्रक्षिप्तवन्तः । तत्र
 प्रक्षेपणं यज्ञस्य देवानां स्वल्पस्य च रक्षणाय भवति । एषां देवानां सम्बन्धिन्यस्ताः
 पुरः पशोः परितो ज्वलन्त्योऽन्धकारं निवार्य तं देशं प्रकाशयन्त्योऽतिष्ठन् । ता अमिमयीः
 पुरोऽनपश्यन् देवतिरस्कारमकृन्वेदावाग्रवन् अपगताः । तत्र देवास्तेन च प्राकारेणाग्निना
 पूर्वस्थो दिव्ययुगलद्वयमि च हतवन्तः पश्चादप्यग्निर्न च हतवन्तः । अथ पर्यग्निकरणं
 विधत्ते । तर्धवेति । यथा देवर्षिप्राकाराः कृतास्तर्धवेतश्चजमानानां पर्यग्निकरणम् । अतो
 यथे तत्कुर्युस्तदानामग्निप्राकारवेष्टनं पशोः परितः प्रक्षिपन्ति । तत्र यज्ञस्य आत्मनश्च रक्षणाय
 भवति । तस्मादददर्थं पर्यग्निकरणमपेक्षितं तदर्थमनुवचनं चापेक्षितम् । तत्र पर्यग्निक-
 रणमापन्नम्यो विष्णुप्रयति । आहवनीयादुन्मुकमादायाम्रोधः परिव्राजपतिः कविरिति
 विः प्रदक्षिणीं पर्यग्निकरोति पशुम् । (आप० श्री० ७-१५-३) इति । अनुवचनं पूर्व
 मेवाग्निर्होता न इत्यादिना दर्शितम् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशोः शर्मिलदेशं प्रत्यानयनं विधत्ते ।
 तं वा इति । प्रयाजैस्तर्पितं पर्यग्निकरणेन रक्षितपशुमुदय मुनं कृत्वा नयेयुः । नोयमानस्य
 पशोः पुरतो नेतव्यं विधत्ते । तस्येति । तदेतदुभयमापन्नम्येन स्पष्टीकृतम् । (आप० श्री०
 ७-१५-८) आहवनीयादुन्मुकमादायाम्रोधः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं नयति उरोरन्तरि

क्षैत्यन्तरा चात्वाल्लोन्कराबुदञ्चं पशुं नयन्ति । पशोः पुरतो वद्विनयनं प्रशंसति । यजमान इति । यः पशुरस्त्येष निदानेन सूक्ष्मदृष्टिनिष्पन्नो यजमान एव भवति । पशुना स्वात्मनो निष्क्रीतत्वात्पशोर्यजमानत्वम् । पशोः पुरतो नायमानज्योतिषा यजमानः पुरोवर्त्तिदापयुक्तो भूत्वा स्वर्गं लोकं प्रयास्यति । यथा राजामाल्यादिः पर्यटने शत्रोः पुरोवर्त्तिदापयुक्तो गच्छति तद्वदित्यभिप्रेत्योन्मुक्तं पुरस्तान्नयन्ति । तदभिप्रेत्यानुमारेणैव यजमानोऽपि तथा स्वर्गं लोकं प्राप्नोति । तदेतदग्नेः पुरतो नयनं शात्वान्तरेऽप्याश्रातम् । यद्दि पशुमाश्रातमुदञ्चं पशुं नयन्ति तद्दि तस्य पशुप्रपणमाहरेत्तेनैव न भागिनं करोति । इति । शामिप्रदेशं नांतस्य पशोर्हन्तस्थले बहिःप्रक्षेपं विधत्ते । तं यजेति । तं पशुं यस्मिन्देसो हनिष्याम इत्येवं मन्यते तस्मिन्देसोऽध्वर्युर्भूमौ बहिं प्रक्षिपेत् । तदेतच्छात्वान्तरे समन्त्रकमाश्रातम् । पृथिव्या सम्पृचः पाहीति बहिःप्राप्त्यत्यस्कन्दायाम्कन्तं हि तद्वद्विहिं स्कन्दत्यथो बहिःप्रक्षेपेन करोति (तै० स० ६-३-८-२) इति । तदेतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम् । अथ पर्यमिकृते देश उन्मुक्तं निदधाति न शामिप्रक्षेपं दक्षिणेन प्रत्यञ्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः सम्पृचः पाहीति तस्याधस्ताद्विहिरम्ययुगाकर्णयोरन्यतरत्नस्मिन्मङ्गपयन्ति प्रत्यक्षिरममुदीचीनपादम् (आप० धौ० ७-१६) । इति । पशोरथो बहिःप्रक्षेपं प्रशंसति । यदेवैनमिति । प्रयार्जलोपिनं पर्यमिकरणेन रक्षितं पशुं मीमिक्ष्वदेवहिर्भागे मङ्गपनाय नयन्तोलादो यदस्ति तदानामेनं पशुं बहिःप्रक्षेपेन दधेऽवस्थितमेव कुर्वन्ति । यद्वा बहिःप्रक्षेपं यजेऽवस्थितं वेद्यामवस्थितं कुर्वन्ति वात्यदेसो नयनक्षेपं परिहन्तात्यर्थः । पशोः पुरोवस्थापनार्थमथस्ननं विधत्ते । तस्येति । ऊच्यं पुरोपं तस्य गोहं गोपनस्थानं तत्कुर्युः । अस्य स्ननस्य काल आपस्तम्बेन दर्शितः । ऊच्यं गोहं पाथिव स्ननादित्यभिहायोच्यगोहं स्ननसि (आप० धौ० ७-१६) । इति । होता त्वधिगुप्रीपमन्वे यदोच्यगोहमिति वाक्यं पठति तदा स्ननेत् इत्यर्थः । तदेतद्वच्यगोहस्ननं प्रशंसति । मीपधमिति । तदेतदर्थवादवाक्यं पूर्वाध्यायमन्त्रप्रमन्त्रे व्याख्यातम् । अथ पशुपुरोडाशं प्रशंसितुं प्रधमुत्थापयति तदाहुरिति । ततश्च पशौ चोद्यवादिन आहुः । यद्यदा यः पशुरस्त्येष सर्वोऽपि हविरेव कृत्स्नस्य पशोरुपाकृतत्वात् । अथ तदानीं कस्याप्यवयवस्थापनस्यो न युक्तः । इह तु बह्ववयवजातमपैति । तद्यथा लोमानि रोमाणि त्वक् चर्मामृप्रक्तं कृष्टिका उदरवर्तिनो भक्षितास्तृणादयः शफा मुरा विषागो शृङ्गद्वयमनन्तमवैत्यग्री होमाभावान् । किञ्च पिशितं मीमं यत्किञ्चित्कन्दति भूमौ पतति तदप्यपैति । एवं सति केन प्रकारेणास्य पशोः सम्बन्धि तत्तत्तवयवजातं समन्तात्सूतं इति प्रधः । तस्योत्तरमाह । यदेवैनमिति । पश्चालम्बनमनुसृत्य पुरोडाशं निर्वपन्तीति यदिदमस्ति तेनैवास्य पशोः सम्बन्धि तत्तत्तवयव-

यवजातं पूरितं भवति । तदेतदुपपादयति । पशुभ्य इति । मनुष्याभ्यादिभ्यः लकाराभ्येधा यज्ञयोग्या भागाः उदकाभ्यन् । तदेतत्पुष्ट्यं वै देवा इत्यस्मिन् लगटे प्रवक्षितम् । उत्क्रान्त-
मेधा भूमौ प्रक्षिरय आहिर्येष्वंति यो धान्यविशेषो विवेके तावुभौ भूतौ तद्रूपतां प्राप्तावजायेतां
भूमेः मकाशादुत्पत्ती । तस्मिन्नेव स्वर्गदे व्याख्यातम् । तद्वैद्वन्
प्रशंसति । समेधेनेति । एतदपि तत्रैव व्याख्यातम् पुनरप्यसौत्तिर्यवप्रशंसार्था । पूर्वत्र
मोहिमात्रे प्राशस्त्यम् । इह तु मोहियवावुभाकपि प्रशस्येते इति विशेषः । अत्र यदेव
हविरेव यत्पशुरित्युक्तं तत्र कधिद्विशेषो दशमाध्यायस्य साममपादे चिन्तितः । पशुः कृत्स्नो
हवि किं वा प्रत्यङ्गं हविरन्यथा । आशब्बोदनया ईदमवदानपृथक्कृतः ॥ (जी० न्या० वि०
१० ७-६) इति । अत्राप्योमीयं पशुमानभेदेनैव कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्टं युक्तम् । कुतः ।
अत्राप्योमदेवतां प्रति इत्यन्वेन पशोर्भाषितत्वात् । नहि हृदयाद्यत्र साक्षात्पशुर्भवति । इति
ग्रामे नृमः । हृदयस्याग्रेऽवसति अथ जिह्वाया अवसति वक्षसाऽवसति दोष्णोरवसति
पार्श्वयोरवसतात्यादिना हृदयाद्यत्रानामवदानानि पृथगाम्नायन्ते । अवदानं च हविन्दुप्रयोजकः
संस्कारः । पुरोडाशार्थं होतुमवदायमानत्वदर्शनात् । हवि-शब्दस्तु कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं
इत्थं वृत्ते । पशुकृतिवाद्ना तु हृदयाद्यत्रद्वारेण । तस्मात्प्रत्यङ्गं हविर्भदः ॥ ७-१ ॥

11 11 11

७२

अथ लोकांनुवचनाया विधानुमादी प्रैषमन्त्रं विधत्ते । तस्येति । तस्य पशोर्वेषामुदर-
गतां वक्ष्यमहर्षिमुन्निष्यदादित्य हायाधेमाहरन्ति । तां च वषामभ्ययुरभिघारयन्प्रैषमन्त्रं
ब्रूयात् । तदेतदापस्तम्बा विशदयति । स्वामु ते दधिरे हव्यबाहमिति सूत्रेण वषामभिस्तुहोति
प्रादुर्भूतेषु लोकेषु लोकेभ्योऽनुब्रूहति सम्प्रेष्यति इति (आप० धी० ७-२०) । तस्य
प्रेषिकस्य तात्पर्यं दर्शयति । तद्यदिति । तस्य वषायां तदानीमेव क्षिप्वायामार्श्यायां
अप्यजाग्रायां यदा लोका नारविन्दवः धोनन्ति निर्गत्याश्च पतन्ति तदानीं सर्वदेवानां
प्रियत्वादिमे लोकाः स्वयमनभिर्गताः अस्मासु प्रातिरहिनाः देशान्गच्छन्त्यभिष्यन्ति । तथा
सति महदेतदस्माकं भयकारणं तन्मा भूदित्यभिप्रेत्य लोकप्राणनार्थमिदं प्रैषानुवचनम् । अत
नेदित्वयं शब्दः परिभयर्थः । तत्रानुवचनं विधत्ते । जुषम्वेति (अ० ४०१-१४-१) ।
तस्यानुवचनस्य काल आश्वलायनेन दर्शितः । वषायां अप्यजाग्रायां प्रेषितः लोकेभ्योऽन्वाह
जुषस्येति (आप० धी० ३-४) । अलानुवचनवक्ता मैत्रावरुणः । तदाह बौधायनः । यदा
जानाति लोकेभ्योऽनुब्रूहति तदा मैत्रावरुणः स्तोकीया अन्वाह जुषञ्च सप्रथस्तममिति ।
तस्या अन्वो द्वितीयपादमनुवदति । वचोदेवति । सर्वस्य अन्वोऽयमर्थः । हेऽग्ने हव्या हवींषि

अस्मदीयानि आसन्त्यास्ये मुले शुक्लं प्रक्षिपन्त्वोऽस्मदीयं स्तोत्रं जुपस्व सेवस्व । कीदृशं
 वचः । सप्रथस्तममतिशयेन प्रथमा विस्तरेण सहितं देवप्सरस्त्वमं देवानामतिशयेन प्रीणयितुं ।
 अलाभनोति पदस्याभिप्रायं दर्शयति । अग्नेरिति । तत्तेन मन्त्रपाठेन स्तोत्रानग्नेरेव मुले
 जुहोति । अनुवचनोयामेकामृचं विधाय पुनरप्यनुवचनीयं गवर्चं मृक्तं विधत्ते । इममिति
 (ऋ० स० ६-२१) । जातवेद इति सम्बोधनं वक्ष्यते । नोऽस्मदीयमिमं यजममृतेषु देवेषु धेहि
 स्थापय । द्वितीयपादमनूय व्याचष्टे । इमेति । जुषस्वैत्यभिधानाद्विसेवायाः प्रार्थनम् ।
 तृतीयपाद- मनूय व्याचष्टे । स्तोत्रानामिति । हेऽग्ने मेदमो वपाया हृयमानस्य पृतस्य ये
 स्तोका बिन्दवः सन्ति तेषां मध्ये स्वादुन्विन्दुनित्यध्याहारः । प्राशानेति वक्ष्यमाद्योनान्वयः ।
 अत्र ये स्तोकाः पतन्ति यस्मान्मेदसश्च पृतस्य च सम्बन्धिनो भवन्ति । तस्माद्युक्तोऽयं पादः ।
 चतुर्थं पादमनूय व्याचष्टे । हानरिति । हे होतर्हामनिष्पादकारणे त्वं प्रथमो मुख्यः
 सप्रियोपविरय स्तोत्रान्प्राशान भक्षय । यद्यपि होतृगन्धोऽत्र प्रयुक्तस्तथाप्यग्नेरेव देव-
 होतृत्वादप्रिमेष सम्बोध्य चतुर्थपादो ज्ञते । अस्मिन्मुख्ये द्वितीयस्या ऋचः पूर्वार्द्धमनूय
 व्याचष्टे । पृतवन्त इति (ऋ० स० ६-२१-२) । हे पावक शोधकाग्ने ते त्वदर्थं मेदमो वपायाः
 सम्बन्धिनो पृतवन्तो पृतमहिताः स्तोका बिन्दवः धोतन्ति । अत्र मेद-सम्बन्धे पृतसम्बन्धे च
 पृथक्प्रतिदि वक्तुं मेदमथ कोऽत्र हि पृतस्य चेति दिशन्द्वयम् । उत्तरार्द्धमनूय व्याचष्टे ।
 स्वधर्ममिति । देवर्षीतये देवानां भक्षणाय नोऽस्माकं स्वधर्मं कुनोञ्जितयागादावनुष्ठानरूपं धर्मं
 धेहि सम्पादय । कीदृशं धर्मम् । श्रेष्ठमतिप्रशस्तम् । अत्र एव वार्यं सर्वधर्मणोऽयम् । अत्र स्वधर्मं
 धेहीत्यनेनाशी- प्रतीयते । तृतीयस्या ऋचः पूर्वार्द्धमनूय व्याचष्टे । तुभ्यमिति (ऋ० स०
 ६-२१-३) । गन्तिर्दानं तामर्हतीति सन्त्यो हे सत्य फलप्रदानकृशलाग्ने विप्राय मेधाविने तुभ्यं
 त्वदर्थं स्तोका बिन्दवो पृतश्रुतो पृतस्त्राविणो वर्तन्ते । अत्र पृतस्त्राविण्यप्रतिदि दिशन्देन
 दर्शयति । उत्तरार्द्धमनूय व्याचष्टे । ऋषिरिति । हेऽग्ने ऋषिर्द्रष्टा श्रेष्ठः प्रशस्त्यनमश्च
 समिध्यसेऽस्माभिः प्रज्वाल्यसे । अनो यज्ञस्यास्पदीयस्य प्राविता प्रकर्षणं रक्षिता भव । अत्र
 यज्ञरक्षणवचनेन यज्ञसमृद्धिप्रार्थनम् । चतुर्थ्या ऋचः पूर्वार्द्धमनूय व्याचष्टे । तुभ्यमिति (ऋ०
 स० ६-२१-४) । हेऽधिगो पृतररम हे शवीरः शक्तिमज्जग्ने मेदमो वपायाः सम्बन्धिनो पृतस्य
 स्तोकासो बिन्दवस्तुभ्यं त्वदर्थं धोतन्ति वरन्ति । अत्रापि दिशन्द्वयं पूर्ववत् । उत्तरार्द्धमनूय
 व्याचष्टे । कविशस्त इति । हे अग्ने त्वं कविशस्तो विद्वद्भिर्ऋत्विग्भिः स्तुतः सन्बृहता
 भानुना महता तेजसा युक्त आगा आगच्छ । हे मेधिर यज्ञयोग्यानि अस्मदीयानि
 हन्यानि जुपस्व । तदेतद्विसेवायाः प्रार्थनम् । पञ्चम्या ऋचश्चतुरोऽपि पादाननुवदति ।
 ओजिष्ठमिति (ऋ० स० ६-२१-५) । हे अग्ने त्वदर्थमोजिष्ठं बलवन्तम मेदो वपारूपं मध्यमः

परोर्मध्यभागादुद्धृतमुत्कृष्य सम्पादितं वयं यजमानास्ते तुभ्यं प्रददामहे प्रक्षेपेण दत्तम् । हे वसो सर्वेषां निवासहेतोऽधित्वञ्च वपायस्मधिश्रिताः स्तोका विन्दवस्ते स्वदर्शं धोतन्ति क्षरन्ति । देवशस्तनहेवनुष्ठयर्थं तान्स्तोकान् प्रति बाहिं प्रत्येकं दित्व । एतन्मन्त्रताम्यं दर्शयति । आयेवेति । तस्मिन् मन्त्रपाठेन तान्स्तोकान्नि वपटकारमन्त्रं पठति । यथा सोमस्येत्यादिमन्त्र-
स्तद्वत् । इदानीं स्तोकान्प्रशंसति । तद्यदिति । तनस्यां वपायां यद्यस्मात्कारस्तास्तोकाः धोतन्ति
ते च स्तोकाः सर्वासां देवतानां प्रिया एव तस्माद्देवतानुग्रहादियं वृष्टिलाके स्ताकृता प्रतिविन्दु
विभक्ता सती भूमर्यापसागच्छति ॥१७०२२॥

ऐतदेववाङ्मणभाष्ये मत्तमाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

॥ १० ॥

१०१

अपोमन्त्रीयनरक्षेय उपाधादिषद्वा अपि । मवनीयाः पुरोडाशाः पवमानाय मर्षताम् ।
इदानीमैन्द्रवासवादीन्द्र देवत्यान्ग्रहान्विधानुमाख्यायिकामाह । देवा वा इति । पुरा कदा-
चिद्देवाः सोमस्याग्रयेवे प्रथमपाने निमित्तभूतै रसि न समपादयन्ममपादनं ममपि न प्रापाः
किन्त्वहमेव प्रथमः पिबेयमिति सर्वेऽप्यकामयन्त । सर्वं समयबन्धपुरःसरमात्रि धावनादधि-
कचिदूर्ध्वं पापागमन्यद्वा किञ्चिदनाम प्राप्रवाम । स यो य कश्चिदपि नोऽस्माकं मध्य उल्लेप्यति
तस्मिन्धावने उल्लेखेण जयं प्राप्स्यति स एक एव प्रथमो भूत्वा सोमस्य गोमं पास्यति । ते
देवा लघेयत्वाकृत्यात्रि धावनमर्यादासयुः प्राप्तवन्तः । आत्रि यत्नं प्राप्नुवतामभिमृष्टानामभितः
प्रवृत्तानां तेषां मध्ये वायुः प्रथमा भूत्वा मुख्यबन्धे मग्मुर्धं तं ग्रन्थयन्त । वायो, पृष्ठत
इन्द्रस्य पृष्ठतो मित्रावरुणौ तयोः पृष्ठत अधिनावेचकमेण सर्वे धावनं प्रारब्धवन्तः ।
तस्मिन्धावने वायोरिन्द्रस्य च परस्परं संवादं दर्शयति । साऽवेदिति । अयं वायुरकर्मण
जयत्येवेति स इन्द्रोऽवेन्वमनसि ज्ञानवाङ्मना वा तं वायुमनु पृष्ठतः परापतमहर्षेवाधावन् ।
आगत्य वेदमुक्त्वान्हे वायो नावावयोरुभयाः सह गोमगानमस्तु तवार्धं ममार्धम् । अथ तस्मा
त्कारणादावामुभौ सहैवावयोर्येण जयं प्राप्रवावेति । स वायुर्नेति निराकृत्याहमेक एवोत्तं व्यामो-
त्यमवान् । ततः स इन्द्र एवमुवाच ममार्धं मा भूत किं तर्हि तृतीये त्रिषु भागेषु भागोऽस्तु
तव द्वौ भागौ । अर्धव गति सहैवावामुच्ययावेति । पुनरपि नेत्येव निराकृत्य स वायुरहमे-
वोत्तं व्यामोन्यववीत् । ततः स इन्द्र पुनरमुवाच तृतीयो मा भूत्किन्तु मे तुरायमस्तु
चतुर्थभागोऽस्तु मव तयो भागा अर्धव मन्वावामुभाबुच्ययावेति । ततो वायुरवाकृत्य
तमिन्द्रं तुरीये चतुर्थभागेऽन्वात्तं तानि शयेन स्थापितवान् । तस्मात्कारणादिन्द्रचतुर्थीश-

भागभूतः । वायुरंशत्रयभागवान् । अथ निद्रवकमेण सोमपानकम् दर्शयति । सोमहेति ।
 इन्द्रवायु उर्भा गृहेवादेजयतां भावतामवभिदेशं प्राप्नुताम् । तयोः पृष्ठतो विस्रावण्यौ
 परस्परं मह प्राप्नुतः । तयोः पृष्ठतोऽश्विनौ मह प्राप्नुतः । एषां देवानां यथाजित तत्तज्जय-
 मर्जितकस्य त एने भक्षाः सोमपानरूपा अभवन्निन्द्रवाय्वोः प्रथमं सोमपान ततो मिवावठगायो
 सोमपानं ततोऽश्विनौ सोमपानमित्येवं द्विदेवव्यवहाराणां क्रमा व्यवस्थितः । इदानीमिन्द्रवायवग्रहं
 विधत्ते । स एष इति । याऽयमिन्द्रवायुदेवताको महः स एष इन्द्रतुरीय इन्द्रस्य तुरीयभागो
 यस्मिन्ग्रहे सोऽयमिन्द्रतुरीयस्तारशं ग्रहं पृथ्णीयान् । उक्तभागविशेषं मन्त्रमन्त्रादेन
 द्रवयति । सुदेनदिति । तदेतच्चतुर्थभागत्वं दिव्यदृष्ट्या पर्यन्तार्धमन्त्रान्त्रात्मकं ऋषिस्तेन
 मन्त्रेणाभ्यनूवाच साकल्येन तदुक्तवान् । नियुक्त्वानित्यादिको मन्त्रः । नियुक्त्वच्छन्दो
 वायुगम्यन्निर्भानं सन्धाणां वाचकः । अथ वायुं नियुत मधत स्वा इत्यादिमन्त्रेष्वभिधानात् ।
 नियुतो यस्य वायोः सन्ति साऽयं नियुक्त्वान् । इन्द्रः सारधिर्यस्य वायोः सोऽयमिन्द्रसारधि ।
 अत्र सारधित्वाभिधानादिन्द्रस्य चतुर्थभागप्राप्तिर्दर्शिता । उक्तमर्थं साकल्यवहारेण द्रवयति ।
 तस्मादिति । यस्मात्सारधिर्यस्येन्द्रस्य चतुर्थभागः पूर्वं प्रत्यस्तस्माद् न त एव कारणादेत-
 र्थापीदानीमपि भरता भरः महामस्तं तन्वन्ति विस्रारयन्तीति भरता योद्धारः सन्धानो गारधीनो
 यिति चेतनो जाविकात्पां प्रयन्ति प्रकयता गम्पादयन्ति । ते च महर्हातारः सारधयस्तुरीये
 द्वेव युद्धलब्धस्य द्रव्यस्य चतुर्थभाग एव वदन्तेऽस्माकमेतत्प्रदुचितमिति बध्ययन्ति । तदीचित्ये
 युक्तिमाह । अमुनेव पूर्वोक्तेर्नवानूकाशेन दृष्टान्तेन । स एव दृष्टान्तो यद्द इत्यादिना
 स्पष्टीक्रियते । यस्मात्कारणादिन्द्रो वायोः सारधिरिव भुक्वाऽदधतुर्धा शक्यं सोमपानकं
 धनमुदजयतस्मात्त्राकेऽपि तर्पणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ६०१ ॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये नवमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

॥ ११ ॥

९७

अथ तूष्णींशं विधानार्थमितिहासमाहः । देवाना इति । देवाः पुरा स्वकीये यथे
 यदेवात्रमन्वातिष्ठन्मसुरा अप्यविदुः तदेवान्त्वनिष्ठन् । तदा ते देवाश्च अमुराश्च परस्परं
 ममावद्वीर्यास्तुल्यमामर्ष्या एवामवनेकस्य वर्यस्य सामर्ष्याधिक्यमितरस्तु न्यूनत्वमित्येवं
 व्यावृत्तिः न प्रामा । ततो देवाः सामर्ष्याधिक्यलक्षणव्यावृत्तिहेतुं वेदेष्वन्विच्छन्त एतं वक्ष्य-
 माणां तूष्णींशं तदुपायत्वेन दृष्टवन्तः । सर्वेऽपि शस्तेष्वन पश्यन्ते । अस्मिन् न पश्यन्त
 इति तूष्णींशान्वम् । ऋक्पाठराहित्येन गूढमेयां देवानां त तूष्णींशंमसुरा मान्धवायमानु-

गतवन्तः । एतदनुष्ठानमविधाय न कृतवन्त इत्यर्थः । योऽयं तूष्णींशंस एष तूष्णींमारो वा
 श्रवपाठराहित्यलक्षणात्तूष्णींभाव एवास्मिन्नुच्यते शस्तः । असुराणां तु निष्कलमेव तूष्णी-
 मवस्थानमिति निधयः । अस्य तूष्णींशंसस्य असुरविनाशहेतुत्वं दर्शयति । देवावा इति ।
 देवा असुरविनाशार्थमायुधरूपं मन्त्ररूपमभिचाररूपं वा यं यं वज्रं प्रयुक्तवन्त एषां देवानां
 तं तं वज्रमसुराः प्रत्यबुध्य तदा तदा प्रतीकारं कुर्वन्ति । ततो देवा एतं तूष्णींशंसं
 वज्रत्वेन दृष्ट्वा तदसुरविनाशार्थं प्रयुक्तवन्तः । असुरास्तु देवानां तं तूष्णींशंसमज्ञात्वा प्रतीकारं
 न कृतवन्तः । ततो निर्विघ्नेन देवास्तं तूष्णींशंसमसुराणामुपरि प्राहरन्तद्विनाशार्थं
 प्रयुक्तवन्तः । असुरैरविज्ञातेन तेनैवासुरान्हतवन्तः । ततो वै देवा विजयिनोऽभवन्मुख्येष्व-
 भूरेषु हतेष्ववशिष्टा असुराः पराभूताः । एतदेतन् प्रशंसति । भवनाति । अध्यापाक्यान्-
 मुखेनैव तूष्णींशंसस्य स्वर्णं दर्शयति । ते वा इति । मुख्यानामसुराणां हतत्वात्ते देवा
 विजयिनो विजयवन्तो बयमिति मन्यमाना यज्ञं विस्तारितवन्तः । एषां देवानां
 यज्ञमभिलक्ष्यासुरास्तत्र गताः । केनाभिप्रायेणाति तदुच्यते । एषां देवानां यज्ञवेशमं
 यज्ञविधानं करिष्याम इति तदभिप्रायः । ततो देवा समन्तमेव पुरतः पृष्ठतः पार्श्वयोध
 समाशतानुदारानुदतान्परित्यक्तान्त्यन्तसन्निधावुदधरयन्नुदमुखाः मन्नो दृष्टवन्तः । दृष्ट्वा च
 परस्परमिदमशुभमिदं यज्ञं संस्थापयामः । शाघ्रं समापयामः । तथा सति नोऽस्मद्वीर्यं
 यज्ञमसुरा माः अधिपुमां विन शयन्तु त्रिनम्ये सति विनाशयिष्यन्ति तन्मा भूदिति । तत्त्वत्तं
 परस्परमज्ञात्वा स्वकायं न यज्ञं तूष्णींशंसं संस्थापयञ्छाघ्रं समाशितवन्तः । यद्वा तूष्णींशंसस्य
 वज्ररूपेण रक्षकत्वावधार्यं तस्मिन्स्थापितवन्तः । कोऽयं तूष्णींशंस इति तदुच्यते ।
 भूर्भुवः प्रतीतिर्योतिरिति एष नवाक्षरात्मको मन्त्र एकस्तूष्णींशंसभागः । आग्नेयं प्रथमं
 चेत्पुमे प्रातःमवनकालीने शस्त्रे तदुभयमप्युक्तं तूष्णींशंसभागे स्थापितवन्तः । इन्द्रो ज्योति-
 र्भुवो ज्योतिरिन्द्र इत्येव दशाक्षरात्मको मन्त्रा द्वितीयस्तूष्णींशंसभागः । निष्कलं सर्वं मन्त्रनीयं
 चेत्पुमे माध्यन्दिनमवनकालीने शस्त्रे । तदुभयमिन्द्रो ज्योतिरित्यस्मिन्स्तूष्णींशंसभागे
 स्थापितवन्तः । सूर्यो ज्योतिर्योतिरित्यस्मिन् नवाक्षरात्मको मन्त्रस्तृतीयस्तूष्णींशंसभागः ।
 वैश्वदेवमाग्निमारुतं चेत्पुमे तृतीयमवनकालीने शस्त्रे तदुभयं सूर्यो ज्योतिरित्यादिके तूष्णींशंस
 भागे स्थापितवन्तः । तं मवनप्रयोगतः षडभिः शस्त्रैरुपेनं यज्ञमेवमुक्तेन प्रकारेण तूष्णींशंसं
 स्थापितवन्त इत्येवमुक्तायस्योपसंहारः । पुनस्तमेक्यादिरुक्ताधीनुवादः । षट्पञ्चशकस्थापना
 पूर्वमरिष्टेन हिमरहितेन तेन यज्ञेनादत्तमुत्तमायुधं वज्रमसामिमारनुवत् प्राप्तवन्तः । इत्य-
 माख्यायिकामुखेन तूष्णींशंसस्वरूपमभिधाय तदनुष्ठानं विधत्ते । सयदेति । यस्मिन्काले होता
 तमिमं शंसेत्तदेव स यज्ञो निर्वह्य समाप्यते । तस्माद्वेवा तच्छकं शंसनीयम् । तत्प्रकारं

आश्वलायनेन दर्शितः । सुमन्त्रद्वन्द्वे पिता मातरिश्वाऽच्छिद्रा पदाधादच्छिद्रोक्त्वा कन्य-
शंसन्मोमो विश्वविघ्नाया निनेषद्गृह्मपतिकृत्वा मदानि शंसिषद्वागायुर्विश्रायुः क इदं शंसिष्यति
स इदं शंसिष्यतीति जपित्वाऽर्वाभिहित्वा शोभावा ३ मित्यूच्यैराहुय तृष्णांशं शंसेत् उपोशु
सप्रणावममन्तञ्चन्नेष आहावः प्रातःसवने शस्त्रादिषु । (आ० श्रौ० ५-६) इति । आस्यायमर्थः ।
अनुगानभक्षणानन्तरं होतुर्मुक्षत आमानोऽध्वर्युः पगारमुक्तः सप्रावर्तते तदानीं होता सुमदि-
त्यादि स इदं शंसिष्यतीत्यन्तं मन्त्रं जपित्वाऽभिहित्वा महु-त्वा शोभावामित्यनेन मन्त्रेणाध्वर्यु-
मुच्यैराहुय भूरभिरित्यादिकं प्रणवमहितमुपांशु पठेत्प्रणवेन महामन्तनमविच्छेदनं कुर्वेत् ।
एष शोभावामिति मन्त्रोऽध्वाराह्वानकृत्वादाहाव इत्युच्यते । स च प्रातःसवने शस्त्रादिषु
प्रवर्तते इति । उक्तं तृष्णांशंगन प्रशंसति । स य इति । होवा तृष्णांशंसे शस्ते
सत्येनं हातारं स उपवदेद्वाऽनुग्याहरेद्वा यः काऽप्यन्यः पुठ्यो निन्देच्छपेद्वा । उपवाहो
निन्दाऽनुग्याहारः शपः । तदानीमय होता निन्दितारं शप्तात् वा ज्ञ्यात् । कथं ज्ञ्यादिति
तदुच्यते । या निन्दिता शप्ता वाऽस्त्येष तव निन्दाहृषा शपहृषा वार्ति बिनाश-
मारिष्यति प्राप्स्यति नत्पहं प्राप्सामि । तव हेतुद्वयते प्रातर्वाव प्रातःसवन एव कथं
होतारोऽद्यास्मिन्निन्दवसेऽस्माभिः शस्ते तृष्णांशमे तमिमं यज्ञं संस्थापयामः समापयामो
यथा लोके एहानितं स्वर्गीयान्गृह्णामममितिधि कर्मणाऽऽतिभ्यसत्काररूपेणानुगमियादानु-
कूल्येन सम्यक् प्राप्नुयादुपचरेदित्यर्थः । एवमेवमपादं तृष्णांशमानुष्ठानं कर्त्तव्यं यज्ञ-
मनुसमिम आनुकूल्येन सम्यक्प्राप्नुम उपचराम इत्यर्थः । एष एवेत्यादिकोऽनुमसिम
इत्यन्ता निन्दाशपपरिहारायै मन्त्रः । तं हाता ज्ञ्यात् । यस्मिन्नुक्ते सति यः
पुमान्स्वयं विद्वानेव संस्तृष्णांशमस्य शंसनादूर्ध्वं निन्दति शपति वा स एव तामार्ति प्राप्नोति ।
तस्मात्कारणादेवमुक्तार्थं विद्वान्पुठ्यस्तृष्णांशमपाठादूर्ध्वं न निन्देन्नापि शपेत् ॥ ६ ७

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये नवमाध्याये सप्तमः खण्डः ।

॥ १२ ॥

१०५

अध्याज्यशस्त्रस्य बहिष्पवमानलोत्तरत्वं प्रउशशस्त्रस्य अपज्यस्तालोत्तरत्वं विधत्ते । देवरथ
इति । यो यज्ञोऽस्ति एष देवानो रथ एव तस्य रथरूपस्य यज्ञस्याग्न्यं प्रउगं च यच्छिन्नद्वयं
तदन्तरी ररमा अभयन्धनरज्जु । रथस्योपग्यवस्थितेन मारुचिना धियमाश्रुत्वानयोरन्यन्तर-
त्वम् । यस्मादेवं तस्माद्यथाज्यशस्त्रेण बहिष्पवमानमनु पव्याच्छन्नेप्रउगशस्त्रेण चाज्य-
स्तोत्रमनुशंसनदानीं देवरथस्यैव सम्बन्धितव्यन्तरी ररमी प्रमही विहरति विशेषेण

सम्पादयति । तत्रालोभाय व्यामोहराहित्याय सम्पद्यते । रश्मिराहित्ये दृष्टाभ्यामभाभ्यां यत्र कापि दुर्गमे देशे रथनयने सति रथभङ्गरूपो व्यामोहः व्यामन्मा भूदिति शस्त्रद्वयं कमेण प्रयोक्तव्यम् । लौकिकफलदर्शनेऽवैव रश्मिभ्यानीयं शस्त्रद्वयं प्रशंसति । तामन्विति । तां कृतिं देवरथे शस्त्रद्वयरश्मिकरणमनु पथान्मनुष्यरथरथैवान्तरीं गारयित्वा ग्रहणयोग्या रश्मी प्रपही विहरन्ति संपादयन्ति । तत्र मनुष्यरथस्यालोभाय सम्पद्यते । अभ्रमो मनुष्य- रथो यत्रमानस्य सम्भवतीत्यर्थः । वेदनं प्रशंसति । नास्येति । इदानीं स्तोत्रशस्त्रयवैय- धिकरण्यरूपं चोद्यमुद्गावयति । तदाहुरिति । तत्तस्मिन्नाज्यशस्त्रे ब्रह्मवादिन आहुधोदयन्ति यथैव स्तोत्रं सामगौकृतं तथैव बह्वृचं शस्त्रं ब्रह्मव्यं स्तुतमनुशंसताति विधानम् । अत्र तु साम्या उपास्यै गायता नरः पवमानाय (मा० म० ३० १-१-१-२) इत्यादिषु पावमानेषु पवमानदेवताकास्त्वक्षु बहिष्पवमानाभ्येन न्यायेण स्तुवते । बह्वृचस्तु द्वौता प्र वो देवायामय (ऋ० म० ३-१३-१) इत्यादिकमाज्यशस्त्रं शंसति । तथा सति कथमस्य होतुः पावमान्य ऋचोऽनुशस्ता भवेयुः । नहि पवमानः शस्त्रस्य देवता किन्त्वभिप्रिति चोद्यम् । तस्य परिहारमाह । योवा इति । अपिपवमानदेवतयोः परस्परप्रोक्त्याऽभेदादाग्नेयमपि सूक्तं पावमानमिति वक्तुं शक्यते तेन पावमान्योऽनुशस्ताः सम्पद्यन्ते । अपिपवमानयारेरन्वे कश्चिन्मन्त्रमुदाहरति । तदधीति । अपिरस्तीन्द्रियश्च । योऽयमग्निः स एव पवमानो वायुः प्रात्यनिशयेनैकत्व- प्रतिभासान् । यद्वा शोधकत्वादग्निरेव पवमान इति सन्वार्थः । परिहारमुपपाद्य निगमयति । एवमिति । अपिदेवताकार्मि सूक्तगताभिर्भृग्भिः शस्त्रं प्रारभमाणस्य होतुर्बहिष्पवमानस्तोत्र- गताः पवमानदेवताका ऋचोऽनुशस्ता भवन्ति । देवताप्रयुक्तं वैयधिकरण्यं परिहृत्य छन्दःप्रयुक्तं वैयधिकरण्यरूपं चोद्यं पूर्वमुद्गावयति । तदाहुरिति । बहिष्पवमानस्तोत्रगता उपास्यै गायता नरः (मा० म० ३० १-१-१-३) इत्याद्या ऋचो गायत्रीछन्दस्काः प्र वो देवायामय (ऋ० म० ३-१३-१) इत्यादिकमाज्यशस्त्रमनुष्टुप्छन्दस्कमिति वैयधि- करण्यं चोद्यम् । तस्य परिहारमाह । संपदेतीति । अनुष्टुप्सु गायत्रीन्वे सम्पादिते सति तथा सम्पदा वैयधिकरण्यपरिहारादनुकूलशंसनं भवतीति परिहारं कुर्यात् । सम्पादनप्रकारं दर्शयति । सप्तेति । आयन्तयास्त्रिराहूनी भव्या स्वभावनः भवतानामनुष्टुभाभेकादशत्वं संपद्यते । अथ इन्द्रथेति (ऋ० म० ३-२०-४५) याज्या विराट्छन्दस्काः । सा द्वादश्यनु- ष्टुषिति गगानीयाः । यद्यपि तस्या विराजत्रय्याश्चिदक्षरन्वायेकमक्षरमनुष्टुप्त्वादतिरिच्यते तथाऽप्यन्वेन वैकन्येन छन्दस्त्वं नार्पितानि न्यायः पूर्वमप्युदाहृतः । एवं सति द्वादश- स्तुष्टुप्सु द्वादशपादानपनायावशिष्टेः पार्दैश्चिपदा गायत्र्यो द्वादश सम्पादनीयाः । अपनी- तंश्च पार्दैश्चतस्रो गायत्र्य इत्यनेन प्रकारेण षोडशमहर्त्याका गायत्र्य एव सम्पद्यन्ते ।

परिहारं निगमयति । एवमिति । इदानीमैन्द्राग्रप्रदस्य याज्या विधने । अग्र इति (ऋ० स० ३-२५-४) । नन्वेन्द्राग्रप्रदं पूर्वभाविर्त्विमिन्द्रस्य प्रतायतेऽग्नेस्तु पश्चाद्भावित्वम् । याज्यायां तु तद्विपर्ययः कस्मात्कियत इत्याशङ्क्याह । नवा इति । असुरैः सह देवानां विजययुद्धे सति विजयार्थमिन्द्रस्य पुरोगमनमग्ने- पश्चाद्गमनमित्येवं न सम्पन्नम् । किन्त्वग्निः पुरोगत इन्द्रः पश्चाद्गतः । अतो विजयकालीनकमेगौवाग्निपूर्वकत्वप्रतिपादिकया यजने सति यजमानस्य विजयाय सम्पद्यत एव । याज्यागतान्धच्छगणिं प्रशंसति । सति । अक्षराणां देवतानां च सद्व्यासाम्यम् । उक्थमुखे शस्त्राणां मध्ये मुख्ये प्रथमं आज्यशस्त्रे देवता-प्रत्येकमक्षर-भाजः करोति । ततस्तत्तदक्षरमेवानुमुत्य ता देवताः सोमं प्रकर्षणां पिबन्ति । तथा सति स्वयोग्येनाक्षररूपेण देवपात्रेणैव देवतास्तृप्ता भवन्तीति । शस्त्रयाज्ययोर्देवताप्रयुक्तं वैयधिकरण्यबोध्यमुद्भावयति । तदाहुरिति । शस्त्रस्याग्निरेक एव देवता याज्यायास्त्वग्नि-रिन्द्रश्चेति द्वयोर्मिलितयोर्देवत्वमिति वैयधिकरण्यम् । अस्य बोधस्य परिहारमाह । या वा इति । वैयमाग्नेन्द्रा याज्या सेयमैन्द्राग्न्यपि भवति । द्वयो-पौवापर्यविमोवाधेऽपि तस्या अग्नौ द्विदेवत्वमग्न्यावाहेवत्यो-कमविपर्ययमात्रेऽज्ञाकृते सति याज्याया ऐन्द्राग्रत्वमुपचरितं यथा संपद्यते तथैवैतदुक्थमाज्यशस्त्रमपि ग्रहद्वारा तृष्णाशंसद्वारा चेन्द्राग्निदेवतासहितं सम्पद्यते । तथा सन्वैन्द्राग्रत्वमप्युपचरितस्य याज्याशस्त्रयोः सद्भावाच्चास्ति वैयधिकरण्यम् । आज्यशस्त्रस्य ग्रहद्वारकं तृष्णाशंसद्वारकं चेन्द्राग्रत्वं दर्शयति । इन्द्राग्नी इति (ऋ० स० ३-१२-१) । हे इन्द्राग्नी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम् । कीदृशं सुतम् । गीभिः स्तुतिभिर्युक्तमिति शेषः । नभ आकाशस्तृक्यम् । आकाशवन्महान्तमित्यर्थः । भरेण्य वरणीयम् । आगत्य च सुतां भिरेषिता स्वबुद्ध्या प्रेषिती सन्तावस्य सोमस्य मादं पातं पिबतम् । इत्यनेनैन्द्राग्रदेवताकमन्वेणाग्न्युरैन्द्राग्रं ग्रहं गृह्णाति । तृष्णाशंसं भूरग्निमित्यग्निशस्त्रातः । इन्द्रो ज्योतिरितीन्द्रोऽप्याश्रान् । तत्र उभयमग्न्यावास्तृष्णाशंसोऽप्यैन्द्राग्रः । ईदृशस्य ग्रहस्य तृष्णाशंसस्य सम्बन्धादाज्यशस्त्रमप्यैन्द्राग्रं भवति । तस्मान्नाज्ययाज्ययोरेन्द्राग्रत्वमग्न्याद नाग्रास्ति वैयधिकरण्यम् ॥ १००५ ॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये दशमाध्याये पञ्चमः खण्डः ॥

॥ १३ ॥

२२-९

पूर्वोक्ते मृक्तद्वये लिङ्गं दर्शयति । नाभानेदिष्टमिति । नाभानेदिष्टाख्यः कधिन्महर्षिस्तेन दृष्टं पूर्वोक्तं मृक्तद्वयं नाभानेदिष्टं तच्छसेत् । अयं महर्षिसम्बन्ध एवात्र लिङ्गम् ।

तदेतत्पुत्रद्वयं प्रशंसितुमुपाख्यानमाह नाभानेदिष्टमिति । मनोः पुत्रो नाभानेदिष्टो नाम
 शालको गुरुगृहे ब्रह्मचर्यं वसत्युपनात मन्वेदमध्येन तत्र निष्ठति । तदानीं तस्य ज्येष्ठभ्रातरो
 मनोः पितुर्धनं मयार्थं विभजन्तस्नं बालकं निरभयन्भागरहितमकुर्वन् । बालोऽयं ब्रह्मचारी
 वेदमेवाभ्यस्यन् किं तस्य धनेनेति मत्वा भागं न दत्तवन्तः । तदानीं स नाभानेदिष्ट एव
 वेदाभ्यासं कृत्वा समागत्य भ्रातृनिदमब्रवीत् । हे भ्रातरो मयं किमभाक् । किं नाम वस्तु
 भागत्वेन यूयं पृथक्कृतवन्त इति । ते च भ्रातर एवमेव मनुं पितरं हस्तेन प्रदर्शयं हे
 नाभानेदिष्ट वयं नो जानीमस्तमेव पृच्छेत्यब्रुवन् । कादृशं मनुम् । निष्ठावम् । धनविभागा-
 देर्धर्मरहस्यस्य निःशेषेण स्थितिर्निर्गम्यो निष्ठा मा यस्मिन्नस्ति स निष्ठावः । तादृशं धर्मरहस्य-
 तिगोतारमित्यर्थः । अवबदितावम् । ज्येष्ठपुत्रस्येतावत् द्वितीयस्येतावत् अन्यस्येतावदित्यवच्छिद्य
 वेदितुं समर्थोऽवबदिता तादृशम् । अयमर्थः । अयं मनुर्धर्मशास्त्रकर्तृत्वादधर्मरहस्यनिर्णय-
 बान् । पितृत्वेन तवेतावदित्यवच्छिद्य वक्तुं समर्थः । तस्मान्मदीयो भागः क इति मनुमेव
 पृच्छेत्यब्रुवन् । यस्मादस्य भ्रातर एवमुक्तवन्तस्मादिदानीमपि पितरं पुत्रा इत्यनेन
 प्रकारेणाब्रुते । केन प्रकारेण सोऽभिधीयते । अयं पिता निष्ठावो निर्णयवान-
 स्येतावदित्यवच्छिद्य वदिता चेति । तत ऊर्ध्वं नाभानेदिष्टस्य कृत्यं दर्शयति ।
 सपितरमिति । स नाभानेदिष्टो भ्रातृभित्तयोक्तः सन्पितरं प्रत्यागत्येदमब्रवीत् ।
 हे पितरमयं त्वो ह वाक् स्वामेव भ्रातरः सर्वोऽप्यभाक्षुर्भागमकारुर्दुरतो मदीयो भाग-
 स्वप्यस्ति तं मे वेदीत्यभिप्रायः । ततस्मिन् नाभानेदिष्टं पिता मनुरेवमब्रवीत् । हे पुत्रक
 बालक भ्रातृणां वचनं तादृशं स्तस्मिन्वचनं आदरं मा कार्षीः । नास्त्येव मदस्ते त्वदीयो
 भागः । सर्वमपि धनं त्वद्भ्रातृभिरुद्दीप्तम् । तव तु धनप्राप्त्यर्थमेकमुपायं कथयिष्यामि ।
 अङ्गिरोनामका महर्षय इमे समापदेशवर्तिनः स्वर्गार्थं सत्तमनुतिष्ठन्ति । ते पुनः पुनः सत्तमुप-
 कल्प्य तदा तदा प्राप्तं तत्तत्पण्डमेवाहरागत्य तत्त मन्त्रबाहुन्ये मुच्यन्ति । भ्रान्ताः सन्तः
 सत्तममाप्तिमप्राप्य सर्वदा क्रियन्ति । तान्महर्षीन्पठेऽहनि त्वं मन्वेदमिष्येति (ऋ०
 म० १०-१६१-१) ये यज्ञेनेति (ऋ० स० १०-६२-१) चैते उभे सूक्ते शंसियः ।
 ततस्तेषामृषाणां यस्मिन्महर्षयः स्वर्गार्थं सत्तमपरिवेषणं सत्तार्थं व्रजितः सम्पादितमस्ति
 तन्महर्षीनामृषीणां महर्षयः स्वर्गं प्राप्नुवन्तो वास्यन्तीति ।
 तथाऽस्त्विति तत् पितृवचनं नाभानेदिष्टोऽङ्गीचकार । अज्ञाकारादूर्ध्वं किं कृतवानित्याशङ्क्य
 तदुत्तरान्तं दर्शयति । तानिति । तानाङ्गिरसो महर्षीन्नुपैत् । नाभानेदिष्टः समीपं प्राप्तवान्
 प्राप्यच प्रतिगृह्णीतेत्यादिमन्त्रपादेनेव महर्षीणाममे किञ्चिद्वचनमुक्तवान् । तस्य पादस्यायमर्थः ।
 हे सुमेधसः शोभनमेधायुक्ता अङ्गिरसो मानवं मनोः पुत्रं नाभानेदिष्टाख्यं मां प्रतिगृह्णीत यूयं

स्वीकुरुतेति । तथा वदन्तं नाभानेदिष्टं प्रति मुनय इदमब्रुवन् । हे नाभानेदिष्ट किंकामः
 कीदृगपेक्षायुक्तः सन्नस्मान्प्रत्येवं वदसति । ततः स नाभानेदिष्टोऽब्रवीत् । हे महर्षयो वो
 युष्माकमिदमव पृष्ठमहः प्रज्ञापयानि प्रकर्षेण बोधयानि इति । अथ बोधनानन्तरं सलपरिवेषणं
 भवद्भिः सत्रार्थं मम्यादितमनुष्ठानादूर्ध्वमवशिष्टं यदेतत्सहस्रसहस्रभाकं धनमस्ति तत्सर्वं यूयं मे
 मया स्वर्गं प्रति गच्छन्तो दत्तेति । तदेति मुनिभिरङ्गीकृते सति तान्मुनीनेते उभे सूक्ते पृष्ठे
 ऽहन्यराभयत् । तत एव ते मुनयो यज्ञं प्रकर्षेणाजानञ्जातवन्तः । तदनुष्ठानेन स्वर्गलोक-
 मपि प्राजानन् । सूक्तद्वयं प्रशस्य तद्विधिं निगमयति । तद्यदिदि । यस्मात्सूक्तद्वयरा-
 सनेनाग्निरोभिर्यज्ञः स्वर्गश्च प्रज्ञातस्तस्माद्धोता तदुभयं रासेत् । तच्च यज्ञस्वर्गयोरव-
 गमाय भवति । पुनरपि सूक्तयोर्महिमानं दर्शयितुमुपाख्यानमेवाह । समिति । तं नाभाने-
 दिष्टं स्वर्गन्तः स्वर्गं प्राप्नुवन्तोऽग्निरमोऽब्रुवन् । हे ब्राह्मण नाभानेदिष्टेतद्गोसहस्रं यज्ञ-
 भूमाववशिष्टं ते तुभ्यं दत्तमिति शेषः । अत्र शास्त्रान्तरानुसारेण गोसहस्रमित्यर्थो लभ्यते ।
 शास्त्रान्तरे वैवमाश्रयते । ते सुवर्गं गन्तो य एषां पशवः आर्मस्तानस्मा अदुरिति ।
 तद्गोसहस्रं समाकुर्वीणं सम्यगात्ममात्कुर्वन्तमेनं नाभानेदिष्टं कश्चिपुरुषो यज्ञभूमेरुत्तरत
 उपोत्थाय समीप एकोत्थितो भूत्वेदमब्रवीत् । कीदृश पुरुषः । कृष्णशक्वासी । अतिशयेन
 कृष्णं मलिनं वस्त्रं कृष्णशं तद्वत्स आच्छादयतीति कृष्णशक्वासी । अवायं मलिनवस्त्रः
 पुरुषः पशुश्वासी वद इत्यवगन्तव्यम् । तथाच शास्त्रान्तरे पठ्यते । तं पशुभिश्चरन्तं
 यज्ञवास्ती वद आगच्छत् । इति । स वदः किमवबोधिति तदेतदभिधायते । हे नाभाने-
 दिष्टेवं पशुसहस्रं ममेव स्वम् । वास्तुहं वास्ती यज्ञभूमी हीनं कर्मान्ते परित्यक्तं वास्तुहं
 साहसं सर्वं ममेव स्वमिति सर्वत्र सम्प्रतिपन्नमिति । एवं पुरुषेणोक्तः स नाभानेदिष्टः
 पुनरेतमब्रवीत् । हे रुद्र मयावेदं सहस्रमग्निरमो दत्तवन्तः । नाभानेदिष्टं पुनः पुरुषोऽब्रवीत् ।
 हे नाभानेदिष्ट तद्वै तस्मिन्नेव त्वदीयं यदायमिति सन्देहे सति नावावयोदभयोरपि तत्तव
 पितरि मनी निर्णयार्थं प्रश्नोऽस्त्विति । ततः स नाभानेदिष्टः पितरं प्रष्टुमेत् । आगतवान् ।
 स पिता तेन पृष्ठस्तमब्रवीत् । हे पुलक बालक तुभ्यमग्निरमो महर्षयोऽहुर्ननु दत्तवन्तः किम् ।
 प्लुतिः प्रश्नार्था । एवं पिता पृष्ठः स नाभानेदिष्टो मे मयाभदुरेव दत्तवन्त एवेत्यब्रवीत् । तर्हि
 कस्तव विचार इत्याशङ्किते स नाभानेदिष्ट एवमुवाच । ते महर्षयो दत्तवन्त एव किन्तु तद्गोसहस्रं
 कश्चित्पुरुषो मलिनवस्त्रः सन्यज्ञभूमेरुत्तरत उत्थायेदं गोसहस्रं ममेव स्वं यज्ञवास्ती हीनत्वा-
 दित्यभिधायदितादानं कृतवान् । अपहतवानित्यर्थः । तथा ब्रुवन्तं पुत्रं प्रति पिताऽब्रवीत् ।
 हे पुलक शिशो तवज्ञवास्ती हीनं गोसहस्रं तस्यैव रुद्रस्य स्वं पशुपतित्वाद्यज्ञावशिष्टस्वामि-
 त्वाच्च । किन्तु तथा सत्यपि तव हानिर्नास्ति । स रुद्रस्तद्गोसहस्रं तुभ्यं दास्यतीति । यज्ञ-

काले सत्पर्वमग्निरयां धनं भवति समाप्ते नु यज्ञे यदवशिष्टं तस्य रुद्र एव स्वाप्नोति नाग्निरयां
दानुमधिकारोऽस्तोत्रभिप्रायः । तथा रुद्रवचनं शास्त्रान्तर एवमाप्नोत्यते । न वै तस्य त ईरात
इत्यत्रवात् यज्ञवास्तौ हीयते मम वै तदिति । सते दास्यतीति वचनं श्रुत्वा स नाभानेदिष्टः
पुनरपि रुद्रस्य समीपमेत्येदमवबोत् । हे भगवन्पूज्य रुद्र तव ह वाव किल सर्वैव सर्वमिदं स्वामिति
मदोयः पिता प्राहेति । ततः स रुद्रोऽब्रवीत् । हे नाभानेदिष्ट तत्सर्वं तुभ्यमेव ददामि यस्त्वं
सत्यमेवावादीर्षं त्वनृतमुक्तवानसि । तस्मात्परितोषान्मन्यवादिने तुभ्यमेव ददामिति । इत्यमुपा-
ह्वयानं समाप्य प्रमत्तात्पुरुषार्थत्वेन सत्यवदनं विधत्ते । तस्मादिति । एवंविदुषा सत्यस्य
धेयोहेतुत्वं जानता । उपाह्वयानस्य सर्वस्य सात्पर्यं दर्शयति । स एष इति । नाभानेदिष्टेन
ऋषिणा द्यो यो मन्त्रसमूहः स एष महस्मनि । महस्मन्मह्यारुह्य वस्तुनः मन्त्रिर्लोभो यस्मि-
न्मन्त्रे सोऽयं महस्मनि । वेदनं प्रशंसति । उपैतमिति । एवं वेदितारं सहस्मन्मह्यारुह्य धनं
मुपनमति प्राप्नोति । तत्र कालान्तरे वष्टमहरमुक्ताय तेन स्वर्गं लोकं प्रजानाति ॥ २२-६ ॥

तेतरेयब्राह्मणभाष्ये द्वाविंशाध्याये नवमः खण्डः ॥

॥ १४ ॥

२४-६

यनुर्हन्तृमन्त्रायाऽध्यायानार्थमाहात्म्यं विधत्ते । अध्वर्या इति । यनुर्हन्तृनामकेषु मन्त्रेषु अन्ये-
कवारं कर्तुंमुत्तुक्तो हाता हे अध्वर्या इत्याह्वयं कुर्यात् । यथा रात्रादौ शोभन्वामित्याह्वयं
करोति तद्वदत्रापि मन्त्रोपधनमेवाहावस्य करम् । यनुर्हन्तृव्याख्यानाकालेऽध्वर्या प्रतिगरविशेषं
विधत्ते । यो होतरिति । हे होतरो त्वदभिलषितमस्तु । हे होतस्तथा कियतामित्यध्या-
हारः । अनेन मन्त्रेणाध्वर्युः प्रतिगरं ब्रूयात् । हातुस्माहजनक प्रतिवचनं प्रतिगर ।
वक्ष्यमाणेषु होता प्रयाग्येषु दशमंमह्यारुह्य पदेषु मध्ये एकैकस्मिन्पदेऽवसिते समाने मति तदा
तदा पुन पुन अध्वर्युर्होतमित्यादिमन्त्रेण प्रतिगरं ब्रूयात् । अध्वर्युस्तस्य वीप्सा प्रतिपदं
प्रतिगरप्रयोगश्चम् । तत्र प्रथमं पदं दर्शयति । तेषामिति । देवकर्तृके सते प्रजापतिर्गृह-
पतिरन्ये देवा यजमानास्ते च मन्त्रान्तरे वक्ष्यन्ते । त एवाल तेषामिति तच्छब्देन पराम्
रयन्ते । तेषां प्रजापतिरुपगृहपतियुक्तानां देवतात्मना यजमानानां मानसे कर्मणि चित्तिः स्मृ-
तासीत् । चित्ता मन्त्रान्ते इति धातोर्धित्तिश्चन्द्रनिष्पत्तिः । इदं वक्ष्यीत्यमेव न त्वन्यथेति
या मन्त्रगज्ञानरूपा मनावृत्ति सा चित्तिः । सर्वेषां होमगाधनभूतजुहुस्थानांया आसीत् ।
अभूर्तायाधितेर्जुहुत्पत्त्वमाध्वर्यमिति होतयितुं प्लुतिः । एवमुत्तरस्यापि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं
पदं दर्शयति । चित्तामिति । पूर्वोक्त्याधित्तिरूपाया वृत्तेराधारभूत यदन्तःकरणं तन्मित्रम् ।

तदेवावाज्यस्थानीयमासीत् । तृतीयं पदं दर्शयति । वागिति । यद्वागिन्द्रियं तद्वेदिस्था-
नीयमासीत् । चतुर्थं पदं दर्शयति । आधीतमिति । आसमन्तादूर्ध्वं मनसा ध्यातं यद्वस्तु
तदेव बहिःस्थानीयमासीदिति । पञ्चमं पदं दर्शयति । कंत इति । कित ज्ञाने इति
धानुः । चित्तिः सम्यग्ज्ञानम् । केतुर्ज्ञानमिति विशेषः । स च कतोऽग्निस्थानीयमा-
सीत् इति । षष्ठं पदं दर्शयति । विज्ञातमिति । मनसा विज्ञातं विशेषेण निश्चितं यद्वस्तु
तदमीत् । आसीधनामकं ऋत्विगासीत् । सप्तमं पदं दर्शयति । प्राण इति । योऽयं
प्राणवायुः स हविःस्थानीय आसीत् । अष्टमं पदं दर्शयति । मामिति । यद्वीर्यमानं साम
तदूर्ध्वयुस्थानीयमासीत् । नवमं पदं दर्शयति । वाच इति । योऽयं वाचस्पतिर्बृहस्पतिः
सोऽयं होतृस्थानीय एवासीत् । दशमं पदं दर्शयति । मन इति । यद्यप्येकमवान्तःकरणं
चित्तराज्येन मनःशब्देन आभिधायते तथाप्यवस्थाविशेषो द्रष्टव्यः । चित्तिकेवादिहृत्पित्तजनक-
त्वाकारेण मनः । तच्चान्नोपपत्ता होतुः समापत्यो वक्ता मैत्रायण्युक्त आसीत् । एषां दशानां
पदानामेकैकस्मिन्पदेऽवहिते मत्वाप्ययुक्तो होतस्तथा होतमिति प्रतिगारं ब्रूयात् । सोऽयं दश-
पदात्मकधनुर्होतृसंज्ञका मन्त्रमन्त्रात् । अवग्रहमञ्जकं मन्त्रं दर्शयति । तदा इति । तेषा-
मिति एदेनोक्ताः प्रजापतियुक्ता देवस्या ये यजमानाः सन्ति त एवेनं मानसं प्रहमग्रहणत् ।
ग्रहणकाले वाचस्पति मन्त्राभ्यं ब्रुवते । हे वाचस्पते बृहस्पते हे विधे जगतो विधातर्हं नामन्
सर्वस्य नमयित् । सर्वदशाकारयुक्तेत्यर्थः । तादृशस्य ते नाम विधेम स्याति करवाम ।
यद्वा नामान्नं हविर्नक्षत्राणि विधेम मभ्यादशामः । न्वमभ्यस्माकं प्रजापतियुक्तानां देवानां विधि-
कार्तिमन्त्रं च ममरादयः । तेनास्मद्व्रतनान्येन नाम्ना हविर्नक्षत्रेण कार्त्त्या वा युक्तो या स्वर्गं
गच्छ । प्रजापतिर्बृहपतिर्येषां देवानां ते प्रजापतिर्बृहपतय । तादृशा देवा यामृद्धिर्भयंम-
राभ्युवन्तामृद्धिं तादृशमैश्वर्यं वयमपि यजमाना रात्रस्याम इत्यवग्रहमन्त्रमपि होता पठत् ।
मन्त्रान्तराणि विधमे । अथेति । चतुर्हन्त्रग्रहमन्त्रपाठानन्तरं होता प्रजापतितनूमञ्जका-
न्मन्त्रान्त्रयोदशमञ्जकं च मन्त्रमनुद्वर्ति । अनुक्रमेण ब्रूयात् । द्वादशमंख्याकाः प्रजापति-
तनूमञ्जका अस्मादप्येतिचराब्दान्तानि द्वादश पदानि प्रजापतेस्तन्व । तत्र द्वे द्वे पदे
वपादाम क्रमेण प्रशस्येते । तत्र प्रथमं पटयुग्ममाह । अग्रादेति । अस्मादादयः प्रजापते-
मूर्तिविशेषस्य वाचकाः शब्दाः । अग्रादेति यदस्ति तदयमग्निरन्नपञ्जीनि यदस्ति तदसावा
दित्य एतदुभयं प्रजापतितनूरूपम् । द्वितीयं युग्ममाह भद्रेति । पूर्ववदाख्येयम् । तृतीयं
युग्ममाह । अनिलयेति । एष वायुः कदाचिदपि नैलयेति नहि । इत्यतिर्गतिर्यत् । नैल-
येति न गच्छति इति नहि किन्तु सदागच्छत्येव । अमुमयं निलयेति शब्दो ब्रूते । निलया
निवासः स नास्ति यस्या वायुमूर्तेः सेयमनिलया अपगतं भयं यस्या मृत्युमूर्तेः सेयमपभया ।

सर्वमपि जगदेतस्मान्मृत्योर्बोनाय । भाति प्राप्नोति । तादृशो मृत्युः कस्मादन्यस्मा-
 द्भातिं प्राप्नुयात् । अनेन न्यायेन पूर्वोक्तानामपि मूर्तीनां निरुक्तयो दृष्टव्याः । अन्नपत्री-
 त्वलाभादाऽग्निमूर्तिः । अन्नस्य पत्नी पालयितो सूर्यमूर्तिः । आदिन्याज्यायते इष्टिरिति
 न्यायेन पालयितृत्वम् । सोममूर्तिः सौम्यहेतुत्वाद्गुष्टिप्रियत्वाच्च भद्रत्वम् । पशुमूर्तेः क्षीरादि-
 प्रदानेन कल्याणत्वमिति तासां निरुक्तयः । चतुर्थयुग्ममाह । अनाप्येति । दूरस्थस्य
 ग्रामादेः संयोगे सति प्राप्तिरित्युच्यते । पृथिव्यामेवात्पन्नस्य अनुप्यादेः दूरत्वपूर्वकः
 पृथिवीसंयोगो नास्ति । तस्मादसंयोगपूर्वस्य संयोगस्य प्राप्तिरित्याद्यस्याभावादनासा भूमिः ।
 उपरि दूरदेशवर्तित्वेन प्राप्तुमयोग्यत्वात् सौदनाप्या । पञ्चमं युग्ममाह । अनाप्येति ।
 आगत्य समोषं प्राप्य इत्यप्यर्थेन धर्षितुमभिभवितुमशक्योऽग्निः । आदित्यो यथा
 न प्रकाशते तथा कश्चित्प्रतिबन्धं कृत्वा धर्षितुमभिभवितुमशक्य आदित्यः । षष्ठं युग्ममाह ।
 अपूर्वति । न विद्यते पूर्वं प्रथमप्रवृत्तिमिन्द्रियं यस्याः मनोमूर्तेः सेवमपूर्वा । सर्वमपान्द्रिय-
 ज्ञातं मनसा सकल्पिते विषये पदान्प्रवर्तते । अतो नान्यस्य पूर्वप्रवृत्तिः । सकलैः कालारमा
 सर्वं जगज्जयति । न च तं कालं जरयितुं समर्थः कश्चिदन्योऽस्ति । तस्मान्सम्बन्धमरमूर्ति-
 भ्रान्त्यपरहिता । द्वादशापदरूपा प्रजापतिरनुरूपमंदरति । एता इति । अन्नादेत्यारभ्या-
 भ्रान्त्येत्यन्ता द्वादशसंख्याका मूर्तयो याः प्रोक्ता एता एव प्रजापतेर्जगन्निर्वाहिकास्तन्वः । एष
 द्वादशभिस्तनुभिर्मुक्तः प्रजापतिः कृत्स्नः संपूर्णः । तथा सत्येतापदपाठेन कृत्स्नं प्रजापतिरूपं
 दशममाह प्राप्नोति । ब्रह्मोद्यमन्सविधिमनुष्य तन्मन्त्रमन्त्रकर्म दर्शयति । अथेति । अथ द्वादश-
 पदानुवचनादनन्तरं ब्रह्मचर्यानामकं मन्त्रं वक्ष्ये । ब्राह्मणानामुक्तं संवादो ब्रह्मोद्यम् । अग्नि-
 रिष्यादिकस्तन्मन्त्रः । एके ब्राह्मणा अग्निर्गृहपतिः स्वासीत्याहुः । सोऽस्येत्यादिना तन्म-
 त्मन्त्रैर्ब्राह्मणोर्दध्यते । सोऽग्निरस्य सोमस्य भूलोकमात्मस्य गृहपतिर्ननु सर्वलोकस्येति दूषण-
 बादिनामपरितोषः । तच्छ्रुत्वा परे ब्राह्मणा वायुर्गृहपतिरित्याहुस्तदपि मनमन्यैर्ब्राह्मणोर्दध्यते ।
 स वायुरन्तरिक्षलोकात्मस्य गृहपतिर्ननु सर्वस्य । योऽमावादन्यस्त्वपति सोऽमावेव गृहपतिरिति
 सर्वैरज्ञोकार्यं मनम् । कर्म गृहपतित्वमिति तदुच्यते । एष प्रकाशमात्र आदित्यः पतिस्तेन
 निष्पाद्या वसन्ताद्या अतवो गृहाः । तस्मादतुल्यज्ञानो गृहाणां पतिरित्ययमर्थो नाग्निवाग्वो-
 रस्ति । आदित्ये तु विद्यते तन्मन्त्रादादतुनिष्पत्तेः । किञ्च येषामृतूनां स्वामिनमादित्यं देवं
 गृहपतित्वेन निद्वान्पुरुषः स्वयमपि गृहपतिर्भवति । स च गृहपती राप्नोति सर्वभोगैः समृद्धो
 भवति । तादृशेन गृहपतिना युक्तास्ते यजमानाः सर्वेऽपि राप्नुवन्ति समृद्धिं प्राप्नुवन्ति ।
 येषामृतुगृहाणां स्वामिन्कादादित्यस्य गृहपतित्वं युक्तमित्यर्थः । सर्वे दीक्षिताः सर्वेऽपि
 यजमानास्तेषु मुख्यो गृहपतिरिति विवेकः । किञ्च येषामृतूनां स्वामिनमादित्यदेवमपहतपाप्मानं

मर्त्येषापरहितं निद्रान्पुरुषः स्वयं गृहपतिर्भवति । स गृहपतिः पाप्मानमपहते ये त्वन्ये यजमा
नस्तेऽपि पाप्मानमपहते । सादृशामृतानां स्वामिनो गृहपतिर्व बुकनम् । हे अश्वर्यो वयमरात्स्म
मवृद्धा अभूम् । अभ्यासोऽवायपरिममाप्यर्थः ॥२४६॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये चतुर्विंशोऽध्याये पञ्च. खण्डः ॥

॥ १५ ॥

२५-४

अथानुदितहोमनिन्दोदितहोमस्तुतिश्च प्रारभ्यते । एषशुष्म इति । वतावन्ताम्नो महर्षे-
रण्यं वानावता जलकर्णम्य पीवा जातूकर्म्यः । सच एषशुष्मो एषभस्येव शुष्मं बलं यस्य महर्षः
सोऽयं एषशुष्मः । सादृशो महर्षिः कदान्दिदमिहोत्रिणामग्रे प्रमत्तादिदमुवाच । हे अग्नि-
होत्रिणो भवदीयमिदमाचरणं देवेभ्यो वक्तास्म्यो वयं वदयामः । किं तदाचरणमिति नदुप्यते ।
एतदग्निहोत्रं पुरातनैर्महर्षिभिरुभयेषु गृह्यत दिनद्वये हुतमासीत् । पूर्वदिने रात्रावग्निमुद्दिश्य
होमः परदिनस्य प्रातः सूर्यमुद्दिश्य होम इत्येवं दिनद्वयानुष्ठानं पूर्वं कृतम् । नदुष्महृद्वेदानां भेत-
दग्निहोत्रं मनुष्यैरन्येषु गृह्यतस्मिन्नेव दिवसे हुयतेऽस्तमयादूर्ध्वममये होमः पुनरपि सूर्योदया-
प्रागेव सूर्याय होम इत्येवमेकस्यामेव रात्री होमद्वयमनुष्ठितं क्रियते इत्येतदाचरणं शास्त्रविरुद्धं
वेदतानामग्रे कथयिष्यामीति वृद्धस्य महर्षेर्वाक्यम् । अस्मिन्नेवार्थे कुमारी वाक्यमप्युदाहरति
एतदुहेति । ऋषेः पुत्री काश्विद्वाला तदगृहस्वामिना गन्धर्वेण कदाचिद् गृहीता भती प्रमत्ता-
वेनदेव वाक्यमग्निहोत्रिणामप्य उवाच । वक्तास्म इत्यादिकमेतद्वाक्यम् । पितृभ्य इत्येतावानेव
विशेषः । ऋषेः कुमारीश्च वाक्यतात्पर्यं दर्शयति । एतदिति । इदानीन्तनो भदग्निहोत्रं सूर्येऽ-
स्तमितेऽश्वर्युः सार्यं जुहोति परेषुः प्रातरुदिते सूर्ये पञ्चाञ्जुहोति । एतदग्निहोत्रमुभयेषुर्दिन-
द्वय एव हुयते । एवमिदानीन्तनानामेकदिनानुष्ठानरूपां निन्दां पुरातनानां दिनद्वयानुष्ठान-
रूपां स्तुतिं च प्रदर्शयदिते होमं प्रातःकाले विभ्रते । तस्मादिति । प्रकारान्तरेणादितहोमं
प्रशंसति । चतुर्विंश इति । यः पुरुषोऽनभिज्ञ इदानीन्तनोऽनुदितहोमो स पुरुषश्चतुर्विंशति-
मवृद्ध्यापूरके संवत्सरे गायत्रीदेवताया लोकं प्राप्नोति । तावद्धि संवत्सरैर्गायत्र्यक्षरसंख्या-
निष्पत्तेः । उदितहोमोऽनु द्वादशसंख्यापूरक एव संवत्सरे तं गायत्रीलोकमाप्नोति तावर्तं वाक्क-
संख्यानिष्पत्तेः । कथमेतदिति नदुप्यते । सोऽनुदितहोमी यदा संवत्सरावनुदिते सूर्ये प्रातः-
जुहोत्यथ तदानीं तस्यानुदितहोमिन एक एव संवत्सरो हुतो भवति । अस्तमयादूर्ध्वं पुनरु-
दयानूर्ध्वं च कालेक्येन होमद्वयनिष्पत्त्यभावात् । अथ तद्वैलक्षण्येन यः शास्त्राभिज्ञ उवाच-
नूर्ध्वं प्रातर्जुहोति तस्य कालद्वयानुष्ठानमिदं : संवत्सरद्वयमितरेणानुष्ठितफलमेकेनैव संवत्सरे-

शास्य सिध्यति । तस्माद् द्वादशे संवत्सरे द्विगुणसंख्यया गायत्रीलोकप्राप्तिरुपपद्यते । सव
त्सरेणेत्यादिकं ब्रह्मं चिद्वत्प्रशंसार्थं पुनरप्यावर्तनीयम् । यो विद्वाञ्जुहोति स कालद्वयानुष्ठाना-
त्संवत्सरमालेण संवत्सरद्वयफलं लभेत । तस्मादुद्दिने सूर्ये सति पश्चादेव होतव्यम् । पुनरपि
प्रकारान्तरेणोदिनहोमं प्रशंसति । एष इति । यः सायं प्रातर्होमौ कालभेदेन जुहोति एष
पुमानहोरावयो सम्बन्धिनि विधिष्वे तेजसि जुहोति । कथमेतदिति तदुच्यते । येयं राज्ञिः
सेयमभिर्नैव तेजसा युक्ता सती तेजस्वती भवति । यदिदमहस्तदेतदादित्येन तेजसा तेजस्व-
द्ववति । तस्मान्मायंप्रातःकालद्वये जुह्वतस्नेजोद्वये हामसिद्धि । वेदनपूर्वकमनुष्ठानं होमं
प्रशंसति । अहारावयोरिति । उपवादिनमर्थं निगमयति तस्मादिति ॥ २४-४ ॥

तन्तरेयब्राह्मणभाष्ये पञ्चविंशत्याये चतुर्थे खण्डः ॥

॥ २६ ॥

२५-७

अथाग्निहोत्रप्रसङ्गाद् बुद्धिस्थस्य सर्वप्रायश्चित्तसम्पादकस्य व्याहृतिव्ययस्य सति सकृन्मुप-
कमते । प्रजापतिरिति । पुरा प्रजापतिरेको भूत्वा प्रजोत्पादनेन बहुविधः स्यामिति कामयित्वा
तस्मिद्वर्षं तपः पर्यालोचनमकरोत् । इदं ब्रह्मकोट्यमिति पर्यालोचनस्य तपः कृत्वा पर्यालोचित-
प्रकारेणोत्पद्यतामिति संकल्प्य तेन संकल्पेन लोकत्रयमभ्युज्जत । तस्मात्कोट्यनूपरप्यभितः पर्या-
लोचितवान् किमेभ्यो लोकेभ्यः सारभूतं संपादनायमिति पर्यालोचनम् । तथापर्यालोचितेभ्यो
लोकैः प्रजापतिमकल्पानुसारेणार्वाग्वाह्यरूपाणि ज्योतीष्यजायन्त । तत्रापि सारं
पर्यालोच्य विभ्यो ज्योतिभ्यो वेदव्ययमुत्पादितवान् । तेभ्यश्च वेदेभ्यो व्याहृतिव्ययरूपाणि
शुक्लाणि ज्योतीनि पापाकृत्यनमोनिवारणमर्थान्यजायन्त । एवं व्याहृतिव्यस्योत्पत्तिमुक्त्वा
प्रणवस्योत्पत्तिमाह । तान्जोति । तानि शुक्लाणि व्याहृतिव्ययरूपाणि ज्योतीनि सारोत्पादनाय
पर्यालोचितवान् । तेभ्यः पर्यालोचितेभ्यः प्रजापतिमकल्पसादृर्गत्रयमजायत । तच्च व्ययमेकधा
संयोजितवान् । तदेनदेकीभूतं वर्णत्रयमभिमन्येवं सम्पन्नम् । तस्मान्मर्त्यमागत्वाद्धोना यः
प्रयोगमप्य ओमिति प्रणवं करोति । सर्वप्रयोगसंग्रहार्थं ओम्मा । सोऽयमोकार स्वर्गप्राप्ति-
हेतुत्वात्तदात्मकः । तथा सोऽमावादिन्यस्तपन्यमावयोकारस्त्वभ्यः । आदित्यप्रान्तेरेकार-
माधनत्वात् । ओकारस्य फलहेतुत्वं कदा आमनन्ति । एतदपेक्षात्तरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति
तस्य तद् । इति । अथ प्रायश्चित्तं विधानुमुपयुक्तमुपाख्यानमाह । स इति । पुरा प्रजा-
पतिः स्वेच्छया यज्ञमननुन विस्मरितवान् । केन प्रकारेणोति सोऽभिधीयते । तं यज्ञमाधन
समूहमाहृत्य तेन साधनेन यज्ञं कृतवान् । वेदव्ययनैर्मन्त्रैः क्रमेण होत्राध्वर्यवौहाराणां

निष्पाद्य जग्यै विद्यायै वेदजग्यरूपायां विद्यायां यदेतच्छुक्रं सारं व्याहृतिरूपं तेन मारेण ब्रह्मत्वं
 कृतवान् । अथ ब्रह्मयज्ञवदेवतायज्ञं दर्शयति । स इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ प्रभो-
 ताराभ्यां प्रायश्चित्तं विधत्ते । ते देवा इति । ते देवाः प्रजापतिं प्रत्येवमपृच्छन्तोऽस्मदोये यज्ञे
 यदि कदाचिदहं ऋद्धमन्तादार्निर्नाशो भवेत् । तथा यजुर्मन्त्रान्ताममन्त्राद्वा कदाचिदति-
 स्थान् । एताः सर्वा आर्तयाऽस्माभिविज्ञाता यदि वा कदाचिद्विज्ञाता काचिदानिर्भवेति ।
 यदि वा सर्वथा यद्वेदजग्यमन्तर्निमिषाऽस्माभिविज्ञाताऽस्माभिरज्ञाता च सर्वाप्यानिर्भवेत् । के-
 दानीं प्रायश्चित्तिः सा वक्तव्येति देवप्रश्नः । ऋद्धमन्त्रवैकल्ये मार्दपन्ये भूरिति होमः । यजु-
 र्मन्त्रवैकल्ये सस्याप्राधीये धिगाये भुव इति होमः । सोऽयं सोमयागे द्रष्टव्यः । हविर्यागे
 आग्राधीयाभावात् । अग्न्याधेयमग्निहोतं दर्शपूर्णमासाध्यायणं चातुर्मास्यानि दाक्षायणयज्ञ
 कौण्डिपायिनामयनं सौत्रमणो वा ममर्मा । स एते हविर्यज्ञास्तेषु आग्नीध्रीयाभावेनान्वाहार्य-
 पचने दक्षिणाग्नी जुहवाथ हे देवा ययं जुहुत । सामभ्रं ये स्वर्गित्याहवनीये होमः । यद्य-
 विज्ञातो भ्रं यो यदि वा वेदत्रयभ्रं यममुच्यस्तत्रोभयत्रापि भूर्भुवःस्वरित्येतास्त्रिणो व्याहृतीः सर्वा
 अनुद्भूतोच्चार्याहवनीय एव जुहुत । अनेनार्धवादेन प्रायश्चित्तविधिमुक्ताय व्याहृतिप्रशंसा-
 पूर्वकं स विधिमुपगंहरति । एतानीति । या एता व्याहृतयः सन्ति एतानि ह वै श्रीगयेव
 व्याहृतिरूपाणि वेदानां मन्त्रबन्धीन्यतःश्लेषणानि अन्तर्बन्धनसाधनानि । तत्र दृष्टान्तोऽभि-
 धीयते । यथा लोक आत्मनाऽऽत्मानं सन्दध्यात् । आत्मशब्दः स्वरूपवाचित्वात्सर्वद्वयपरः ।
 एकेन द्वयेण द्रव्यान्तरं सन्धायते । एतच्छब्दोर्गेर्विस्मृताम्नातम् । तथा वा लवणेन सुवर्णं
 सन्दध्यात्सुवर्णेन रजतं रजनेन त्रपु त्रपुणा माम संसेन लोहं लोहेन दाह दारुणा चर्मैति ।
 दारादिना सुवर्णादानां सन्धानं सुवर्णकारादिषु प्रसिद्धम् । तदेतदभिःत्यात्मनाऽऽत्मानं सन्द-
 ध्यादित्युक्तम् । यथा च इत्यपादादिष्वेकेन पर्वणा पर्वान्तरं सञ्चितं चर्मणा चर्मण्यं पाद-
 त्राणादिकमन्यद्वा शकटादिषु विभिष्टमज्ञं चर्ममग्न्या रज्ज्वा संश्लेषयेत् । अनेनैव प्रकारेणै-
 ताभिर्यज्ञाहृतिभिर्यज्ञस्य विभिष्टमज्ञं सञ्चितं भवति । या एता व्य हृतयः सैषा सर्वस्व वैक-
 ल्यस्य प्रायश्चित्तिः । तस्माद्यज्ञे वैकल्यपरिहारार्थमेवैव प्रायश्चित्तिः कर्तव्या ॥ २५०७ ॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये पञ्चविंशत्याये ममम खगडः ॥

॥ १७ ॥

२६-१

अथाग्निहोतं पयसः प्रशंसा तद्गोहनापत्तिविनिष्कृतिश्च ।

तस्य प्रशंसाऽप्युदिते च होमो ब्रह्मन्विजो व्याहृतयोऽप्यधोनाः ॥

मन्त्राणां कर्तव्यविधानेन प्रावस्तुर्हविष्यस्तस्याग्निशोभं कर्तव्यं विधानुमुशान्मानमाह ।
 देवा इति । पुरा कदाचिद्देवाः सर्वचक्रनामके देशविशेषे सस्रं किञ्चिदनुष्ठितवन्तः । ते
 देवास्तेन सवरा स्वकीयं पाप्मानं दारिद्र्यहेतुं नापज्जहिरे न नाशितवन्तः । तान्पापक्षय-
 रहितान्देवान्बुधनामकः कश्चिद्विषिरागत्यावाच । कीदृशोऽर्बुदः । काद्वयः कद्रुनाम
 भारिकया श्रियाः पुत्रः सर्पः सर्पत्रातायदेहभारी अषिरतीन्द्रियार्थद्वष्टा मन्त्रः । करोति-
 भानुरत्र दर्शनार्थः । मन्त्रस्य प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम (ऋ० स० १०-६४) इत्यादि
 सुक्तस्य इति । तेनार्बुदेन किमुक्तमिति चेत्तदुच्यते । हे देवा एका यं वो होर्बैवैव होतु
 वेदोत्पत्त्या क्रिया वो युष्माकमकृता नानुष्ठिता नईकृत्येन पापक्षयो नायात । तां क्रियां वो युष्म
 द्बर्बमहं करवाणि अनन्तरं पाप्मानं मयमपहनिष्यध्वे । इत्येतद्विषयान्वयं देवा अज्ञाचक्रुः । ततः
 सोऽर्बुदस्तेषां देवानां सस्रे प्रतिदिनं मध्यन्दिनसमय एवोप समापमुत्सुकः सप्रागच्छत् । आगत्य
 च ये सोमाभिषवार्था प्रावाणः पावाणाः सन्ति तान्पूषाक्तेन सूक्तेनाभिष्टौति । अभितः स्तुति
 कृतवान् । इदानीं प्रावस्तुत अस्वित्रस्त्वेतन्सूक्तेन प्राव्यामभिष्टवं विधत्ते । तस्मादिति । यस्मा-
 द्बुदेनाभिष्टुति कृता तस्मात्सोमप्रयोगेषु मत्सेषु मध्यन्दिने काल एव प्रैते वदन्तिस्त्वितिसूक्तेन (ऋ०
 स० १०-६४) प्राव्यामभिष्टवमन्त्रिणः कुर्युः । तदनुकृतीति क्रियाविशेषणम् । तस्यार्बुदस्यानु-
 कृत्यानुकृत्यं यथा भवति तथेत्यर्थः । अर्बुदस्य हनान्तं लोकप्रसिद्धया ब्रह्मयति । सहेति । स तु ह
 सोऽर्बुदाव्यः सर्पदेहो महर्षिर्येन मार्गेणोपोदासर्पतन्ममीषं प्रति बिलादुद्गम्यागच्छत् । तद्य तस्मि-
 न्देशे एतहीदानीमप्यर्बुदोदासर्पणीत्यनेन नामधेयेन युक्ता प्रपन्मार्गोऽस्ति । प्रपद्यते गम्यतेऽनयेति
 प्रपद् । अथामिष्टवकाले प्रावस्तुत उष्णीवेण नेत्रवेष्टनं विधत्ते । तानिति । प्राव्यामभि-
 ष्टवार्थमर्बुदाव्ये सर्पक्षये महर्षी समागते सति तदायविषदप्याऽवनोकिनः सोमो बलस्यात्मकः
 स्वयमपि विषयुक्तः सन्ममीषवर्तिनो देवान्मदयाधकारोन्मनान्परवशान् कृतवान् । तदानीं ते
 देवाः परम्परमिदमूचुः । आशीविषः सर्पक्षयोऽयमर्बुदो नोऽस्माकं राजानं विषदप्याऽवेक्षते हन्त
 कष्टमेतत्सम्यग्गतस्तत्परिहाराय केनचिदुष्णीवेण शिरोवेष्टनमाधनेनाल्पवक्त्रे शास्वार्बुदस्यास्या-
 वपिनक्षाम धत्तुर्बोर्बन्धनं करवामनि विचार्य त्रिः प्रदक्षिणं तस्य मुखमुष्णीवेण वेष्टयित्वा
 तदीयधत्तुर्बोर्बन्धनं कृतवन्तः । यस्माद्देवैरेवं कृतं तस्माद्दत्वित्रोऽप्युष्णीधमेव पर्यस्य परितो
 मुखं वेष्टयित्वा प्राव्याः सोमाभिषवार्थान्वाधायाऽनभिष्टुवन्ति । तस्य अर्बुदस्यानुकृति सादृश्यं
 यथा भवति तथेत्यनेनाभिप्रायेण वेष्टनम् । अथ प्रावस्तुत, पूर्वाह्नमूहान्या अपि ऋचो
 विधत्ते । तानिति । पुनरपि सोमो राजा तान्देवान्पूर्ववन्मदया धकारैव ततस्ते देवाः पर
 स्परमूचुर्दक्षिणपरिहारेऽपि अयं सर्पदेह अषिः स्वकीयेनैव मूहकूपेण मन्त्रेण प्राव्याऽभि-
 ष्टौति । अतो मन्त्रसम्बद्धेन विवेकास्माकमुन्मादो जायते हन्त कष्टमेतत् । अतो मन्त्रगत-

विषपरिहारायास्त्यर्बुदस्य मन्त्रं सृक्मन्याभिराप्यायस्व समेतु ते (ऋ० स० ६-३१-४)
इत्यादिभिर्ऋग्भिरापृष्टाचाम । पृच्छी सम्पके इति धातुः । - सर्वतः संपर्क्षन्सृक्मनो-
मखेऽसत्येतान्देवान्भोमो राजा न मदयाचकारोन्मादं ना करोत् । तस्मान्कारणादर्बुदस्य
मन्त्रं सृक्मन्याभिराप्यायस्वेत्यादिभिः (ऋ० स० ६-३१-४) अभिष्टवकाले संपृक्तं कुर्युः ।
तच्च शान्त्यर्थमेव भवति । देवानामभिष्टवकृता पापशान्तिं दर्शयति । तेहेति । ते
देवा अर्बुदानुष्ठितेनाभिष्टवेन द्राक्छिदादिहेतुं पाप्मानं नाशितवन्तः । तेषां देवानामपहति
पापविनाशमनु पश्चादर्बुदमम्बन्धनः सर्पाः सर्वेऽपि स्वर्कायं पाप्मानं नाशितवन्तः । ये
सर्पाः स्वशरीरगतां पूर्वनिष्ठां जीर्णां त्वचं हित्वा नवयैव नूतनयैव त्वचा युक्ताः
प्रयन्ति । सर्वतः प्रमर्पन्ति । एते नूतनत्वयुक्ताः सर्पा अपहतपाप्मान इत्युच्यन्ते । वेदेन
प्रशंसति । अपेति ॥ २६-१ ॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये षड्विंशोऽध्याये प्रथमः खण्डः ॥

॥ २८ ॥

३५-१

सृक्तियो यजमानो यस्तस्य होमादि वर्णिताम् ।

फलनामा तु चमनस्तस्यैवालोपवर्ण्यते ॥१॥

सत्तादी सृक्तियस्य सोमभक्षराहित्यप्रदर्शनार्थमुपाख्यानमाह । विश्वन्तर इति । शोभनं
मद्य राजगृहं यस्य राज्ञः सोऽयं सुपद्या तस्य पुत्रः सोपद्यानः । स च विश्वन्तरनामकः । स
कदाचिद्यागं चिकीर्षुः श्यापर्णनामकाभ्राक्षणाविरोधान्परिचक्षाण आर्निर्विज्ये निराकुर्वन् विरया-
पर्णं यज्ञमाजहे । श्यापर्णनामकाभ्राक्षणाविरहितमेव यज्ञमनुष्ठितवान् । तद् तत्सर्वं श्यापर्ण-
नामका भ्राक्षणा अनुबुध्य मनुष्यमुन्वाद्यगत्य विश्वन्तरेण राज्ञा तदानीमनाहुता एव स यज्ञमा-
जग्मुः । आगत्य ते ह त एव श्यापर्णास्तदन्तर्बेदि तस्य यज्ञस्य वेदिमध्ये आसाचकिरे राजा-
मुहामन्तरेण स्वयमेवोपविष्टवन्तः । राजा तानुदगडाञ्छ्यापर्णान्दृष्ट्वा स्वकीयान्वेवपाणोमुवाच ।
यदेते श्यापर्णास्तन्सीमेऽपूतायै वाचो वदितारोऽपूता सत्त्वं मर्त्यावज्ञारूपां वदन्तः पापस्य
कर्मणः कर्तारो धीत्यैरूपं व्यापारं कर्तुं मुच्यन्ता इहामते । इमे श्यापर्णा मेन्तर्बेदि मदीयाया
वेदिमध्ये माऽऽसिद्यत स्वयमेवोपविष्टाः । इमान्धूर्तान्हे वेवपाणाय उवाचपयत । इत्येवं राज्ञोक्ता
वेवपाणायस्तथेयज्ञीकृत्य ताञ्छ्यापर्णानुवाचपयाचक । तेषां श्यापर्णानां वृत्तान्तमाह । त इति ।
वेवपाणिभिरुवाच्यमानास्ते श्यापर्णा भ्राक्षणा इवविरे एवं शब्द परस्परमुच्चैर्ध्वनिं कृतवन्तः ।
तत्र पूष्टाः केचिदन्यान्प्रति काचिन्पुरातनी कथामूढु । पराक्षितः पुत्रो जनमेजयाभ्यो यो राजा
स कदाचित्कश्यपवंशोत्पन्नान्भ्राक्षणान्विहाय विक्रयार्थं यज्ञं भूतवीरमठशैर्वाह्यैर्ऋग्भिः

कारयामास । तदानीं करयमानो मध्ये ये केचिदमितमृगनामकाः पुरुषाः सोमपीथं जनमेजय-
सम्बन्धिनं सोमयागं तेभ्यो भूतवीर्यमञ्जकेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो बलादाकृष्य स्वयमभिजिग्युः ।
अभितो जयं प्राप्ताः । बहुषु यज्ञप्रयोगेषु विजिगीषुकथां कृत्वा तान् भूतवीरान्ब्राह्मणान्पराजयं
प्रापय्य स्वयमसितमृगनामानो ये जितवन्तः । तैरसितमृगैस्ते करयमास्तव जनमेजयस्य यज्ञे
वीरवन्तः शूरपुरुषोपेता आसुः । एतां कथामुदाहृत्य श्यापर्णाः स्वकीयानेवं पृच्छन्ति ।
अस्माकं राजा तिरस्कृतानामस्माकं मध्ये यः पुमानिमं सोमपीथं विश्वन्तरस्य राज्ञः सोमयागम-
भिजेय्यति स तारुणो वारः कधिर्दास्ति यः कोऽपि विमस्ति इत्येवमुच्चैः शब्दं ब्रूयुः । तस्य
श्यापर्णानो प्रश्नस्य तन्मध्ये केनचिदुक्तमुत्तरं दर्शयति । अयमिति । मृगवुर्नाम काचिद्योषि-
तस्याः पुत्रा रामनामा कधिर्ब्राह्मण एवमुवाच । हे श्यापर्णा वो युष्माकं मध्ये वीरः परकीया-
न्विजेतुं शूराऽहमपमस्मि भवतां पुरो वर्तमानोऽस्माति । तस्य रामस्य वृत्तान्तमाह । राम
इति । श्यापर्णीयः श्यापर्णानो ब्राह्मणो नो सम्बन्धी मृगवुर्पुत्रो रामोऽनूचानः साङ्गवेदशास्त्र-
पारङ्गत आस । तत्रावस्थितवान् । तेषां श्यापर्णानां वेदेकलिष्टतां मध्येऽवस्थितो रामो
विश्वन्तरं प्रत्येवमुवाच । हे राजन्निर्भाविषं यागसम्बन्धिप्रयागप्रताराभिज्ञं मामपि त्वदीया
वेदपाणयो नु क्षिप्रं वेदेकस्थापयन्ति तदेतदयुक्तमिति । तच्छ्रुत्वा विश्वन्तरो राजैवमुवाच ।
हे ब्राह्मणन्धो ब्राह्मणाभ्यं राम यस्त्वं भाष्टर्पाटुर्वाति स त्वं कर्षं कथ्येति । अतः राजोवाचे यथ्या-
हार्यम् ॥३५॥

ऐतरेयब्राह्मणे पञ्चविंशोऽध्याये प्रथमः खण्डः

॥ १९ ॥

३५-२

अथ रामः स्वकीयं वेदनं राज्ञोऽग्रे प्रकटयति । अवेति । हे विश्वन्तर मदीयं वेदनं
शृणु । पुरा कदाचिदेवता इन्द्रोऽग्रेपरि पञ्चपराधान्स्पर्धावेन्द्रं पर्यवृष्टन् । यज्ञेषु परितो
वजितवन्तः । यतः यदा वर्जनं कृतं तदा तदेन्द्रः सोमपाथेन व्याप्यत । सोमपाथेन
वियुक्तोऽभूत् । इन्द्रस्य येऽपराधास्तेऽभिधीयन्ते । त्वष्टुः पुत्रं विश्वरूपनामानं ब्राह्मणमभ्य-
मंस्तेन्द्रो हिसितवान् । तथा तेन त्वष्टृत्वादिर्न कृतनामानं ब्राह्मणमस्तृतं हिमितवान् । एतदुभयं
तैत्तिरीयैर्विश्वरूपो वै त्वाष्टुः (तै० स० २-५-२) त्वष्टा हनपुत्रः । (तै० स० २-५-१)
इत्यनुवाकद्वये विस्पष्टमाश्रितम् । तथा अतिवेषभरानसुराञ्जस्त्वेण क्षिप्त्वा साक्षादृकेभ्यो-
ऽरगसम्भ्यं प्रादात् । तथाऽन्यान्प्यहमघनामकान्ब्राह्मणवेषानसुरानवधोत् । तथा स्वगुरो
र्षीक्यं स्वकीयेन माक्येन प्रत्यवधोत् । सोऽयं प्रतिघाता न युक्तः । तथा चापस्तम्बः

स्मरति । वाक्येन वाक्यस्य प्रतिपातमाचार्यस्य वर्जयेच्छ्रेयसां चेति । एते पञ्चापराभास्तै-
 निर्मितभूतैरिन्द्रस्य सोमपाने निवारिते सति व्यृद्धि तन्निवारणमनु क्षत्रं सर्वापि
 क्षत्रजानिः सोमपीयेन व्यार्द्धत । सोमपानेन विरुक्ताऽभूत् । तद्वर्धं सोमपानेऽपि स
 प्रवृत्तोऽभूत् । कथमिति तदुच्यते । अमुष्य त्वष्टुः सोममावनादपिबत् इति शेषः । तथा
 च तैत्तिरीया आमनन्ति । न यद्ववेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत् । (तै० स० २-५ २)
 इति । ततश्चा सतीन्द्रेण बलान्मामे पीते सति क्षत्रियान्तरस्य तन्मामर्भ्याभावादिवानामपि
 क्षत्रं सोमपीयेन व्यृद्धमेव सोमपानरहितमेवावतिष्ठते । येन भक्षविशेषेण क्षत्रं समृद्धं
 भवति तादृशो योऽन्यो भक्षः सोमपानेन विरुक्तस्य क्षत्रस्य संभवति तं भक्षं यः
 पुमान्विद्यात् तादृशं क्षत्रियभक्षविदमस्मदादिपुरुषं कश्चमेते वेदपाणयो वेदेक्यापयन्तीति
 राज उपालम्बः । अथ रामविभन्तरयोर्काकप्रत्युक्तो दर्शयति । केचेति । हे ब्राह्मण
 राम त्वं तादृशं भक्षं किं केचेति विभन्तरस्य प्रश्नः । तदर्थं प्लुतिः । वेद हि जानाम्येवेति
 रामोऽब्रवीत् । हे ब्राह्मण त्वं वै तमेव क्षत्रियभक्षं नोऽस्माकं प्रुहीति विभन्तरः पप्रच्छ । हे
 राजस्तस्मै ते वै तादृशाय पृच्छते मुष्यमेव कथयामीति राम उवाच ॥३५-२॥

ऐतरेयब्राह्मणे पञ्चविंशाध्याये द्वितीय खण्डः ॥

॥ २० ॥

३५-३

क्षत्रियस्य हेया भक्षास्त्रिविधाः उपादेयो भक्ष एकस्तत्र हेयान्भक्षान्दर्शयति त्रयाणामिति ।
 हेयानां त्रयाणां मध्ये भक्षमेक क्षत्रियस्य तवानभिष्टा ऋत्विज आहरिष्यन्ति । कं भक्ष-
 मित्याशङ्क्य सोमं वा दधि वा जलं वेत्युक्तम् । तत्र सोमपक्षे दोषं दर्शयति । सयदीति ।
 सोऽनभिष्टा ऋत्विग्यदि ते विभन्तरस्य क्षत्रियस्य सोमं भक्षमाहरेदिति शेषः । स सोमो
 ब्राह्मणानां योग्यो भक्षस्तेन भक्षेण ब्राह्मणार्जन्विष्यसि प्रीणयिष्यसि । नतु क्षत्रियस्य तत्र
 प्रीतिः । तथा सति ते तत्र राजा प्रजायां सन्तनौ ब्राह्मणकल्पः । ईषदसमाप्तो ब्राह्मण
 आजनिष्यते । क्षत्रियभर्मेण शीर्येण रहितत्वान्नस्य ब्राह्मणमदृशत्वम् । स च पुत्रो ब्राह्मण-
 वद्वक्ष्यमाणगुणचतुष्टयोपेतो भवति । आदानं प्रतिग्रहस्तर्क्षील आदायो । प्रतिग्रहश्च
 ब्राह्मणगुणः । ऋत्विग्भूत्वा सोममासमन्तान्पाययतीत्युपायी । तदेतद्याजनमपि ब्राह्मणगुणः ।
 अथममन्नं तस्य सम्बन्धि याचनमावमः । समावसमेति प्राप्नोतीत्यावसायी । परश्वहे सदा
 भोजनयाचनमपि ब्राह्मणगुणः । काममिच्छामनतिक्रम्य यथाकामं तदनुसारेण प्रयाप्यो
 निर्वासयितुं शक्यः । क्षत्रियवैरयादिबर्क्षीर्यधनाद्यभावाद्यः कोऽप्यागत्य दुर्बलं ब्राह्मणं तद्रूढात्-

दीयग्रामाद्वा निष्कागयितुमिच्छति तदानीमयं ब्राह्मणो दुर्बलत्वात्नेन निःसारयितुं शक्यते ।
 एवमेते चत्वारो धर्मा ब्राह्मणगुणाः । सोमं भक्षयतो राज्ञ एतद्रूपकः पुत्रो जायते । किञ्च
 रुदा प्रसादात्क्षत्रियाय पार्थ क्षत्रियस्य किञ्चिन्निषिद्धाचरणं भवति तदानीं तेन पापेन तस्य
 क्षत्रियस्य प्रजायां सन्तती ब्राह्मणकल्पः शौर्यराहित्यादिना ब्राह्मणमदराः पुत्र आजायते ।
 अस्मात्पापिनः क्षत्रियाद्दुतायो वा नृतायो वा पुत्रो वा पौत्रो वा ब्राह्मणनामभ्युपेतोः शौर्यादि-
 गुणरहितं ब्राह्मण्यं प्राप्तुर्माभरः समर्थो भवति । स ब्राह्मणमदराः क्षत्रियपुत्रो ब्रह्मबन्धनेन
 ब्राह्मणबन्धनेन ब्राह्मणोचितयाज्ञादिना विज्युर्दिनो जीवितुमिष्टो नाचरूपदैन्यवृत्त्या जीवितुं
 प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः । सोमस्य भक्षत्वे दोषमुक्त्वा दध्मो भक्षत्वे दोषमाह । अथ यदीति ।
 यदि ते दधिरूपं भक्षमाहरेत्तदा दध्मो वैश्यभक्षत्वात्नेन वैश्यान्प्राणयिष्यति । तव सन्तती
 वैश्यसमानः पुत्र आजायिष्यते । वैश्यश्च वाणिज्यं कुर्वन्नन्यस्य राज्ञो बलिरुद्बलि पूजां करोति
 करं प्रयच्छतीत्यर्थः । अत एवान्यस्य राज्ञ जायो भक्ष्योऽधीना भवतीत्यर्थः । तस्य
 राज्ञः काममिच्छामनतिक्रम्य ज्येयोऽभिभवनीयो भवति । ज्या अभिभव इति धातुः । त
 एते करप्रदानपराधीनवतिरस्त्वर्थन्वाह्या वैश्यगुणाः । यदा क्षत्रियस्य किञ्चिन्पार्थ संभवति
 तदा तस्य सन्तती वैश्यसदृशो जायते । अस्मात्क्षत्रियात्पापिनोऽन्यः पुत्रः पौत्रो वा वैश्यतां
 प्राप्तुं समर्थो भवति । स च वैश्यतया करप्रदानादिना जीवितुं प्रवृत्तो भवति । दधिभक्षे
 दोषमुक्त्वा जलभक्षे दोषमाह । अथ यदीति । यदि ते क्षत्रियस्य कश्चिदन्विगपो जलं
 भक्षमाहरेत्तदानीं स जलान्मकः शूद्राणो भक्षन्तेन भक्षेण शूद्रान्प्राणयिष्यति । ततस्तव सन्तती
 शूद्रमदराः पुत्र उत्पत्स्यते । शूद्रभान्यस्थोलमवर्णादयस्य प्रेक्ष्य प्रेपराण्यो भूव्यो भवति ।
 तथा कामोन्धाप्यो मध्यरात्रादी यदा कदाचिद्दिन इच्छा भवति तदानीमयमुन्धाप्यते । तदीयं
 काममिच्छामनतिक्रम्य कस्यः कुपितेन स्वामिना ताव्यो भवति । एते शूद्रगुणाः । क्षत्रियस्य
 कदाचित्पापे मति शूद्रममानः पुत्रो जायते । तस्मान्क्षत्रियादन्यः पुत्रः पौत्रो वा शूद्रत्वं प्राप्तुं
 समर्थो भवति । स पुत्रः शूद्रतया शूद्रवर्णातया शायन्वृत्त्या जीवितुं प्रवृत्तो भवति ॥३४-३॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये पञ्चत्रिंशद्भाष्ये नृनोकः सगृहः ॥

॥ २१ ॥

३९.७

उक्तं महाभिषेकं चिरन्तनशिष्टाचारोदाहरणेन प्रशंसति । एतेनेति । कस्यस्य पुत्र-
 स्तुरनामको महर्षिः परिचितपुत्रं जनमेजयमुक्ताविधानेन अभिषिषेच । तस्मादेव कारणाज्जन-
 मेजयः सर्वतो दिक्षु पृथिवीं समन्तमन्तेन समुद्रतीरेण संयुक्तं यथा मयति तथा जयन्विजयं

प्राप्तुवन्परिणाय परिन्त्यचार । अभिषेकमाहात्म्येनैव दिग्विजयं कृतवानित्यर्थः । अभिषेक-
प्रसादादेव मेधेन यागयाग्येनाश्वेन चैव इष्टवान् । अश्वमेधं कृतवानित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे
काष्ठीद्वाधामुदाहरति । तदर्थेति । तस्मिन्नजनमेजयवृत्तान्ते एषा वक्ष्यमाणा यज्ञविषया
गीतिर्वदिकैरभितो गीयते । तां गाथां दर्शयति । आसन्दाति । आसन्दावानिति देश-
विशेषस्य नामधेयं तस्मिन्देशे जनमेजयो देवेभ्यो देवार्थं यागयोग्यमश्वं यजन्ध । कोदश-
मश्वम् । धान्यादम् । धान्यमेवास्ति । हविमणाम् । रुक्मशब्देन ललाटगतं श्वेन-
लाञ्छनमुपलक्ष्यते । तद्युक्तम् । हरितवर्णां रुक् यस्यामी हरिनरकः । पुण्यमासेन वर्षो देहं
व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सारं कर्ममु श्रेष्ठं यागं गच्छन्तीति मारुतः । इत्यनया गात्रया
जनमेजयस्याभिषेकमहिमोदाहृतः । जनमेजयवच्छार्यान्नामकं राजानमुदाहरति । एतेनेति ।
भृगोः पुत्रश्चपवननामको महर्षिर्मनुवंशात्पन्नं शार्यान्नामकं राजानमभिषिषेव । तस्मात्फलं
पूर्ववत् । किं देवानां सम्बन्धिनि मन्त्रेऽपि शार्यातो गृह्यतिरभूत् । शतानीकनामकं
राजानमुदाहरति । एतेनेति । सोमशुष्मनामकः कश्चिन्महर्षेः । स च बाजरसस्य पौत्र-
स्तथाधिपो मुनिः सप्तर्षिजः पुत्रं शतानीकनामकं सप्रियर्माभिषिषेव शेषं पूर्ववत् ।
आम्यध्वनामकं राजानमुदाहरति । एतेनेति । युधोधीष्टिनामकमुग्रमेतस्य पुत्रं राजान-
मुदाहरति । एतेनेति । भुवनाख्यस्य पुत्रं विश्वकर्मनामकं राजानमुदाहरति । एतेनेति ।
भीमनाभिषेकमाहात्म्यं प्रशंसितुं पुरातनमहर्षिश्लोकमुदाहरणं दर्शयति । भूमिरिति । भूमि-
र्देवता अगौ भीमं प्रति किञ्चिद्वाक्यं गाथाक्यमुक्तवतीत्येवं पूर्वं महर्षेय उदाहरन्ति । तां
गाथां दर्शयति । नमेति । भुवनाख्यस्य पुत्रं हे विश्वकर्मन्कश्चिदपि मनुष्यो मां
भूमिं दालुं नार्हति । अत एव सोमोसका विचार्य सर्वस्वदाने महाभूमिदानं निवारित-
वन्तः । एवं सति त्वं मां भूमिं दिदामिध करयणाय त्वदीयाचार्यस्य दानु-
मिच्छसि । अहं तु सलिलस्य समुद्रस्य मध्ये निमग्न्ये निमज्जनं करिष्ये । तथा सति ते
करयणाय त्वदीयाचार्यस्य करयणस्य सन्नरो भूमिप्रतिग्रहविषयो मोघ आप व्यर्थ एव
बभूवेति । इदमपि महाभूमिमज्जनं महाभिषेकमहिम्ना निवारितमिति तात्पर्यार्थः ।
सुदा इत्येतन्नामकं पित्रवनस्य पुत्रं राजानमुदाहरति । एतेनेति । अविज्ञिन्नामकस्य पुत्रं
महत्तनामकं राजानमुदाहरति । एतेनेति । संवर्तनामको महर्षिराज्ञिरसः पुत्रः । तेन
कृतं महत्ताभिषेकं प्रशंसितुं श्लोकमुदाहरति । तदपीति । महत्ताभिषेकमाहात्म्ये एव वक्ष्यमाणाः
श्लोकः पादबद्धो मन्त्रोऽभिगीतोऽभितः सर्वैः पठितः । तं श्लोकं दर्शयति । मरुत इति ।
मरुतनाम्नो राज्ञो गृहे मरुतसङ्गका देवा भोजनकाले परिवेषणकर्तारो भूत्वावसन् । तथैवा-
विज्ञितस्याविज्ञितपुत्रस्य कामप्रेः सर्वकामपूरितस्य मरुतस्य गृहे विरवे सर्वे देवाः सभासुदः

सभायामुपविष्टाः सेवन्त इति शेषः । अन्येषां सर्वोऽपि महाभिषेकस्थ महिमेत्यभि-
प्रायः ॥३६०॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये एकोनचत्वारिंशत्पद्याये सप्तमः खण्डः ॥

॥ २२ ॥

३९८

अज्ञनामकराज्ञानमुदाहरति । एतेनेति । उदमयनामकः कश्चिन्महर्षिरग्रेः पुत्रोऽज्ञ-
मभियिषेच । तस्याङ्गस्याभिषेकमाह्वय्य दर्शयितुं कश्चिद्वृत्तान्तमाह । सहेति । योऽय-
मज्ञनामको राजोक्तः सोऽयमज्ञोपाज्ञः संपूर्णावयव इत्यर्थः । महदस्याज्ञमौष्ठवम् । स कदा-
चित्स्वकीयाभिषेककर्तृयुदमयनामके पुरोहिते स्वार्थं मार्गं कुर्वाणे सति तं प्रत्येवमुवाच । हे
ब्राह्मणास्मिन्त्वदीये यज्ञे मामुपाह्वयन्व गमयान्तं कुरु । अहमागत्य त्वदीययज्ञे दक्षिणा-
सम्पत्त्यर्थं तुभ्यं यजमहस्याणि दामोमहस्याणि च ददामीति । तेयं बहुदानगम्पतिः स-
द्बुद्धिश्च महाभिषेकप्रसादलब्धा । एतमेवार्थं प्रपययितुं शोकानुदाहरति । तदपीति ।
तस्मिन्नप्यज्ञराजपुरोहितस्य यागे दानप्रतिपादका एते पञ्च श्लोका अभिनतो गीताः सर्वताऽभिर्गो-
पटिताः । तत्र प्रथमं श्लोकमाह । याभिरिति । प्रियमेवस्य पुत्राः प्रियमेवा महर्षयः ।
उदमयनामकमज्ञराजपुरोहितं याभिर्गोभिर्दक्षिणाकृपाभिरयाजयन् । ता गावो वदयन्त इति
शेषः । बद्धमिति शतकोटिसदृश्याया नामधेयम् । बद्धानां शतकोटिसदृश्याकानां गवां मध्ये
प्रतिदिनं द्वे द्वे महस्ये मध्यमो माध्यन्दिनमवनेऽजिपुत्र उदमया इत्यवान् । द्वितीयं श्लोक-
माह । अष्टाशोतिरिति । वैराचना विराचनस्य पुत्रोऽज्ञनामको राजा स्वकीयपुरोहित उद-
मयनामके यजमाने मार्गं कुर्वाणे स्वयमागत्वाश्राशानिमहत्समस्याकानश्वाङ्गच्छे तवर्गाप्रष्टीन्वृ-
ष्टवहनयोग्यवयवम्काग्रिरच्य स्वकीयादभवनधनस्थानाग्रिस्सार्यं प्रायच्छेदितवान् । तृतीयं
श्लोकमाह । देशादिति । देशादेशाद्विषयकाले तत्तद्देशविरोधात्मभोक्तृद्वारा सम्यगाश्रम-
न्तादुद्दानामानीतानामाज्यदुहितृणां धनिकपुत्राणां सर्वामां दशमहस्याग्यात्वेयोऽज्ञराजपुरो-
हितो वदवान् । ताश्च दुहितरो निष्ककलाश्च आभरणोपेतकण्ठयुक्ताः । चतुर्थं श्लोकमाह ।
यशेति । अज्ञराजस्य पुरोहितो ब्राह्मण आलेयोऽवचनुक्तामकदेशे यजमहस्याणि दशसंहस्यानि
दत्त्वा दानेन श्रान्तः सन्वारिकुटान्परिचारकान्प्रपन्नप्रेषितवान् । हे परिवारका यूयं दमे-
त्येवमुक्तवानित्यर्थः । पञ्चमं श्लोकमाह । शतमिति । परिवारकाणामप्यथ एकैकरो वस्तु-
मशक्तस्तुभ्यं शतं तुभ्यं शतमिति शतसंख्यां प्रोच्य तत्रापि प्रमाणयति स्मैव ग्लानिमेव प्राप्ता-
वान् । ततः शतमङ्कस्यां परित्यज्य सहस्रं तुभ्यमित्युक्त्वा तस्यामपि सहस्रस्यायां बहुशः

प्रोक्तयामाश्रान्तः सन्प्राणान्प्रतिपद्यते स्म । मध्ये मध्ये श्रमपरिहारस्य दार्ढ्यात् कृतवानित्यर्थः । अत्रराजस्य पुरोहितायाप्येतादृशमामर्ष्यं महाभिषेकलब्धमिति तात्पर्यार्थः ॥३६०८॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये एकोनवत्वारिशाध्यायेऽष्टमः खण्डः ॥

॥ २३ ॥

३६०६

दुष्यन्तपुत्रं भरतास्यं राजानमुदाहरति । एतेनेति । समतास्यायाः श्रिया पुत्रो दीर्घ-
तमा इत्येतन्नामा सुनिर्भरतमभिषिषेव भरताऽपि दिग्विजयेन पृथिवीं परीत्य मेघ्यैरश्वैर-
पीजे । उच्येतिनिपातयोः समूहः समुच्चयार्थः । भरताभिषेकमाहात्म्यं दर्शयितुं श्लोकानुदा-
हरति । तदपीति । ततस्मिन्भरताभिषेकमाहात्म्येऽप्येते वक्ष्यमाणा पञ्च श्लोका अभिनः
परिगोच्यन्ते । तत्र प्रथमं श्लोकमाह । हिरण्येनेति । मृगशब्देनात्र गजा विवक्षिताः ।
मृगवदतिबाहुव्यविवक्षया मृगशब्दः । ते च गजाः हिरण्येन परिहृताः सर्वाभरणयुक्ताः
शरीरपुष्ट्या वृणोत्कर्षं सत्यत्यन्तं कृष्णाः प्रतिभासन्ते । शुक्रान्यो हन्तान्यो युक्तास्मादृशा-
न्गजान् मध्मारनामके देशे भरतो राजा दत्तवान् । शतमित्यादि तन्मन्त्रोच्यते । बद्धं पुन्द-
मिति पर्यायी । पुन्दशब्दश्च शतकोटिवाचित्वेन गणिते ग्रन्थकारैर्दर्शितः । एकं दश च
शतं च सहस्रं चायुतनियुते तथा । प्रयुतकोट्यर्चुर्दं पुन्दं स्थानं स्थानादृशगुणं स्याद् ॥ इति ।
तानि च शतकोटिरूपाणि बद्धानि ममाधिकशतमड्म्याकानि । तावतो गजान्दत्तवानित्यर्थः ।
द्वितीयं श्लोकमाह । साविगुणानामके कस्मिंश्चिद्देशे दुष्यन्तपुत्रस्य भरतस्यैवोऽभिधितः । अभि-
षयनं कृतवानित्यर्थः । यस्मिन्नभिषयने सहस्रसंख्याका गणाणां बद्धाः प्रत्येकं शतकोटि-
संख्यया वा विभेजिरे । गवां विभागं कृतवन्तः । तृतीयं श्लोकमाह । अष्टासमतिमिति ।
मेघ्यैरश्वैरीज इत्युक्तं तेषामश्वानां संख्याश्रोत्रयते । अष्टाधिका समतिः सप्तमतिः । तानष्टा-
समतिं दुष्यन्तपुत्रो भरतो यमुनामनु यमुनायास्तारेऽबध्नात् । बद्धवान् । तावतोऽभमेधा-
न्कृतवानित्यर्थः । गत्रायां गत्रातारे वृषभनामके देशे पञ्चाधिरूपघाशन्संख्याकान्हयानबध्नात् ।
तावतोऽभमेधान्कृतवान् । चतुर्थं श्लोकमाह । त्रयस्त्रिंशदिति । यमुनातीरे गत्रातीरे
चानुष्ठिता अश्वश्रयस्त्रिंशदधिकशतसंख्याकाः । तावतोऽभान्मेघ्यान् यज्ञयाग्यान्वियुक्तकमेण
बन्धनं कृत्वा साऽयं राजा दीप्यन्तिर्भाववत्तरोऽतिशयेन मायावी सन्प्राणं स्वकीयशतोर्मायामत्य-
गात् अतिक्रान्तवान् । पञ्चमं श्लोकमाह । महाकर्मणि । भरतस्य राज्ञो यदेतन्महाकर्म
तदेतत्पूर्वं पित्रादयो न कर्तुं शक्ताः । अपरे जनाः पुत्रपीलादयश्च न कर्तुं शक्ताः । तत्र
दृष्टान्तः । यथा मनुष्यो दिवं स्वर्गं हस्ताभ्यां स्पृष्टुमशक्नु एवं पञ्च मानवा निपादपञ्चमाश्रित्वारो

वर्णा मोदापुलादीयं कर्म प्राप्नुमशक्ताः । सोऽयं सर्वाऽपि महानिषेकस्य महिमेत्यर्थः । अथ
संप्रदायकथनमुत्थेन महाभिषेकं प्रशंसति । एतमिति । बहुदुक्थनामकः कश्चिद्विषयः पञ्चाल-
देशाध्यामिने हुमुर्जनान्ने राज्ञे तमेतभिन्दमम्बन्धिनं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणात्स
राजा सन्विद्यया महाभिषेकज्ञानेनैव सर्वांस्तु दिक्षु समन्तं समग्रां पृथिवीं जयन्परीयाय परितः
सप्तवारः । अथ ब्राह्मणाकाभिषेकाधिकाराभावेऽपि तद्विद्याधिकारसद्भावात्फलसिद्धिं दर्शयति ।
एतमिति । वामिष्ठगालोत्पन्नो वामिष्ठः सत्यहव्यस्य पुत्रः सत्यहव्यस्तादृशो मुनिरत्यरातिनाम-
काय जनन्तपुत्राय तमेतं महाभिषेकं प्रोवाच । तस्मादेव कारणादयमत्यरातिर्जनन्तमिः स्वयं
मराज्जा सन्नप्यभिषेकविद्यया कर्म प्राप्तः परितो गतवान् । यथाभिषेके शपथं कृत्वा गुरुद्रोहो
न कर्तव्य एव विद्यायामपीति दर्शयति । सहेति । सत्यहव्यो वामिष्ठो गुरुत्यरातिं शिष्य-
मेवमुवाच हेऽन्यराते विद्यामामर्ष्यात्पृथिवीं जितवानसि । अतो मां गुरुं महद्भयं महत्कर्म
भयं प्रापय । ततः शिष्याऽन्यरातिरेवमुवाच । मा भूदिदानीं तव महत्त्वम् । हे ब्राह्मणा-
चार्यं यदाहमुत्तरकुरुनामकान्हिमवत्पर्वतस्थोन्नादेशाजयेयं तदानीं त्वमेव पृथिव्या राजा भव ।
अहं तु स्वदीयसेनापतिरेव भवामिति । ततः सत्यहव्यो वामिष्ठः स गुरुरेवमुवाच । हेऽन्य-
राते मेरोठपरतो यदस्ति तदेवलोचनस्तस्मिन्नेतं मनुष्यो जेतुं नैवार्हति । त्वं तु मे मन्त्रमद्रुतो
वै ब्रूहि कृतवानेव । मदपेक्षितं महत्त्वं दानुमनिष्कृतं मन्त्रवन्तार्यं यत्किञ्चिदुक्तवानसि । अतः
शपथोक्तद्विजो गुरुद्रोहिणस्तव मामर्ष्यमाददेऽपहरामिति । ततः सामर्ष्यापहरणादत्यरातिं जान-
न्तपि गुरुणाऽपहनशर्यमपहनतेजस्कं कश्चिद्व्यनुनापन शिविपुत्रः शुष्मिणाभ्यो राजा कथान
हतवान् । एतदवलान्तकथनफलं दर्शयति । तस्मादिति । यस्याद् गुरुद्रोहे महती हानिरुक्ता
तस्मादेवंविदुषे महाभिषेकाभिज्ञायैवचकुषेऽभिषेककर्त्रे ब्राह्मणायाचार्याय सत्रियो न श्रुतेः ।
केनाभिप्रायेणेति सोऽभिधीयते । राष्ट्रदम्भादेशान्नेदवपदेनैव अष्टो भूयामम् । अथवा मा
प्राणो नेऽब्रह्मनैव परित्यजन्विन्यभिप्रायः । अभ्यासोऽन्यायममाप्स्यर्थः ॥१६॥६॥

ऐतरेयब्राह्मणभाष्ये एकोनविंशत्याये नवमः खण्डः ॥

३ । शतपथब्राह्मणभाष्यम्

॥ १ ॥

१-१-४-११—१२

हविष्कृत आह्वानं विधाने । अथ हविष्कृतमिति । उदादयति । उच्चैराह्वयतोत्यर्थः ।
हविष्कृतवेदाति मन्त्रस्य द्वि. पाठो मन्त्रकाण्डे द्विराज्ञातात् । हविष्कृतद्वन्द्वार्थमाह । चार्वै
हविष्कृदिति । निर्वाणदी मन्त्रकाणां चार्वै हविष्करणमाचनम्काण्डागेव हविष्कृत अतस्माननेनैव

मन्त्रेणाह्वयन्हविर्ग्रहणकाले नियमितां वाचं विमृजेत् । अत एव कात्यायनेन अग्नेस्तनूर-
 सोति मन्त्रेण हविष्कृदेहोति मन्त्रेण वा वाग्विमर्जनं कर्तव्यमिति विकल्पेन सुहितम्
 (का० श्री० २०४) । अग्नेस्तनूरसोति वाचं विमृजेत्, हविष्कृता वेति । वाणु वा इति । या
 वाक हविष्कृत सैव खलु यज्ञः । तस्य तन्निर्वर्त्यत्वात् । तत् तथा मति एतत् एतेन वागास्मिकाया
 हविष्कृत आह्वानेन यज्ञमेव पुनराह्वयते ॥११॥ मध्यस्त्यादिदण्डभेदापराधनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे
 विशेषमाह । तानि वा एतानि चत्वारोति । वाचः सम्बन्धानि चत्वारि रूपाणि । कानि
 पुनस्तानोत्याह । एहोत्यादि । वैश्यस्य हविष्कृदागहोति मन्त्रः । राजन्यबन्धोः क्षत्रिय-
 जातेर्हविष्कृदागवेति । आपस्तम्बस्य राजन्यवैश्ययोर्वपराग्नेनाग्नयन । हविष्कृदेहोति
 माक्षस्य हविष्कृदागहोति राजन्यस्य हविष्कृदागवेति वैश्यस्य हविष्कृदागवेति शूद्रस्येति ।
 एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणक्षत्रादिप्रयुक्तं विशेषमुपन्यस्य स्वमतं निगमयति । भयदेव
 ब्राह्मणस्येति । एतदोति । एहोत्यादि खलु ब्रह्मयनमम् अतिशयेन यज्ञार्हम् । इह
 एतदिति एहोत्यादावन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । शान्तनममिति । आगन्थादभादेः मकारादेहो-
 त्येतदेवातिशयेन शान्तम् । प्रार्थनावाक्येष्वेवहोत्येव गर्भत्र प्रयोगात् । आगन्थादीनां च
 निकृष्टप्रेदणरूपत्वाच्च त्वर्थ ॥१२॥ कोऽग्नौ हविष्कृदिति तं दर्शयति । तदेति । पुरा खल्वेत-
 दाह्वानानन्तरं जायैव हविष्कृदुपोनिष्ठति । अनन्तदानीं जायैव हविष्कृदभूत् । तत् तस्मा-
 दिदानीमप्येतदाह्वानानन्तरं जाया वा अन्यः कोऽपि अन्वित्रवापोनिष्ठति न एव हविष्कृदित्यर्थः ।
 तदप्युक्तं मूलकृता । हविष्कृदेहोति त्रिराह्वयतः पन्न्यवहन्न्यन्यो वेति । (का० श्री० २०४)
 हविष्कृदाह्वानमग्नये श्वदुपलयोः शस्यया समाहननं विधत्ते । न सजैष हविष्कृतमुदादय-
 तीति । समाहननजनितो वाचं प्रशंसितुमनुवदति । गणदिति ॥१३॥ अथ यज्ञायुधधनेयज्ञविधा-
 तकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतामुपपादयितुमितिहाममुदाहरति । मनोर्हवा इति । पुरा खलु मनोः
 सम्बन्धिन ऋषभस्य प्रभामादवाच यज्ञविपातिनोऽपुरराक्षसादयो बाध्यमानतो गताः । ते च
 परस्परं संवादं कृतवन्तः । हेति स्नेदे । अथमृषभो नोऽस्माकं पापं निकर्तं पराजयं सचते
 प्रापयति कथं खलु इमं हिस्म इति । एव सवादे कृते किलासश्चाकुन्निध द्वावसुरपुरोहितौ
 बभूवतुः ॥१४॥ तयोर्व्यापारमाह । तौ होचतुरिति । अर्द्धं देवा यस्य स अर्द्धादेवः । अर्द्धा-
 नुरित्यर्थः । आर्धं तु वेदावति । आचामस्य मनोरभिप्रायं जान वहा इत्यर्थः । प्रथमायाश्च
 द्विवचने भाषायामिति (पा० ७.२.८८) आयायामेवावविधानादावमिति हस्वोच्चारणम् । विद ज्ञाने
 इत्यस्माज्जोति उत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । मनो याजयावेत्यादि । हे मनो त्वामनेन ऋषभेण
 याजयावेति । अर्द्धातुं मनुं विप्रलभ्य तमृषभमवधिष्टामिति तात्पर्यार्थः ॥१५॥ सा मनोरेव जायां
 मनार्थी प्रविवेशेति । मनोर्भायां मनावी । मनोरी वा (पा० ४-१-३८) इत्यौत्वम् । पुयोगस्तत्त्वणो

क्षीप् तस्यै ह स्म यत् नदन्त्यै शृण्वन्तीति । तस्यै । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । यत्न यस्मिन्देशे नदन्त्या
स्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति ततस्तस्मात्स्थानादसुरादयो बाधिताः पलायन्ते इत्यर्थः । पापीयः सचत
इति । तिर्यग्जातेऽर्धस्य ध्वनिश्रवणान्प्राप्तस्माकं निकर्षमालं प्राप्तमिदानीं तु मनुष्य-
शरीराभिर्मेतवान्नः श्रवणादस्माकं पापीयोऽतिशयितं पार्श्वं पराजयः प्राप्नोति । इममेवाति-
शयमुपपादयति । भूयो हि मानुषो वाग्बदति इति । तिर्यग्वाचः सकाशाद्भूयो बहुतरं
हि मानुषो वाग् बदति । वर्णपदवाक्यात्मना कृत्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदाकरयं तावेव
पुरोहितावस्यापि प्रतिक्रियां चकनुरित्याह किलाताकुली हैवोचनुरिति ॥१६॥ सा यज्ञमेवेति ।
असुरग्नो या वाक् क्रमेण भनोऽर्धस्ये मायायां वासोत् सा तयोर्हननाभिराश्रया सती यज्ञमेवा-
श्रयितुं यज्ञपालाणि प्रविवेश । ततस्तेभ्यो यज्ञपालेभ्यः सकाशादेनां वाक् निर्हन्तुं निर्ग-
मयितुं न शेकनुरसुरपुरोहिता । सेवा यज्ञपालगताऽसुरग्नो वाक् शम्यया समाहननादुद्-
श्रुति । यज्ञपालभनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुना प्रतिपादितामुपहरति । सयस्येति ॥१७॥
विहितं समाहननमनुष्य मन्त्रं विधत्ते । समाहन्ति कुक्कुटोऽसीति । मधुजिह्व इति
विशेषणस्याभिप्रायमाह सयोदेवेभ्य इति । न खलु श्रवणो देवानां मधुजिह्वो मधुर-
वागासीत् जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु विषजिह्वो विषवागमात् । पराजयहेतुत्वात् ।
एवञ्च मधुजिह्वविशेषणस्याप्यभिप्रायो देवानां यादश आसीरनोऽस्माकं तादृशो भवेति ।
इयभूर्जमावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थतामाह । नावेति । अस्मास्मिन्मन्त्रे किमपि तिरो-
हितं नैवास्ति अतो न व्याख्यायत इत्यर्थः ॥१८॥ अथ समन्तकं शूर्पाधानं विधत्ते अथेति ।
शूर्पस्य वर्षवृद्धत्वमुपपादयति । यदि वेणुना यदीषीकागर्णमिति । जलप्रान्ते वर्तमाना
स्तृणाविशेषा नद्याः । नद्यादीनि इव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । वर्षमुदकवृष्टिरेव हि
एता नद्याणां शीघ्रधार्वर्धयति अतो वर्षवृद्धत्वाच्छूर्पस्य वर्षवृद्धमसौति व्यपदेशः ॥१९॥

॥ २ ॥

१-२-५-२-७

इत्थं साम्बयजुर्हरणं विधाय वेदिपरिमहं वक्नुमितिहासमुपन्यस्यति । देवाथेति ।
पम्पृधिरे स्पर्धां कृतवन्तः । अपस्पृधेथामावृचुरावृद्धः= (पा० ६ १-३६) इति सम्प्रसारणनिपात-
नस्थापलक्षणत्वमभिप्रेत्य लिख्यपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्पर्धमानानां सेवां मध्ये देवास्ततस्तेभ्यो
ऽसुरेभ्योऽनुव्यमनुगमनं न्यग्भूति प्राप्ता इव बभूवुः । अथ ह । अनन्तरमेव तेऽसुरा मन्वन्ते
स्म । किमिति । इदं सर्वं जगदस्माकमेवेति ॥१॥ एवमुक्त्वा किमुक्तवन्त इति तद्दर्शयति
ते हेति । हन्त इषे । यत् एव देवान्यग्भूता अतो निष्प्रस्यूहं वयमिमां पृथिवीं विमजा-

महे विभज्य च तां यथाभागमुपजीवामेति । एवमुक्त्वा किं कृतवन्त इति तदाह । तामिनि ।
 औद्दगैरानडुदैरुद्दणोऽनडुहः सम्बन्धिभिधर्मैभिः । उच्चतशब्दात्तस्येदम् (पा० ४ ३-१००) इत्यणि
 षपूर्वहन्तराशामणि (पा० ६ ४ १३५) इत्यलोपः । तैश्चर्मैभिः पश्चान्प्रतोची दिशमारभ्य प्राश्च-
 प्रादमुक्त्वा विभजमाना अभीयुरभिजग्मुरित्यर्थः ॥२॥ असुरैरेवं कृतवन्तु देवाः किं कृतवन्त
 इति । तदाह । तद्वा इति । प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीमवस्थानमनुचिन्तम् । अस्माभि-
 रपि तद्विषये प्रयतिव्यमिति परस्परमभिमुखं कुर्येत्यर्थः प्रतिपाद्यते । हे देवा यूय प्रेत
 गच्छत । प्रोत्तमहृष्वमिति यावत् । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवी विभजन्ते तत्स्थानं
 गमिष्यामः । गम्या च यत् यदि अस्त्यै । वप्यर्थे वतुर्थी । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि
 स्थानं न प्राप्नुयामस्तत्तस्मिन् वयमभागिनो भवेम । यदि तु प्राप्नुयामस्तदा भागिनः स्याम
 भवेमेत्यर्थः । एवमानोच्य देवे, कृतं दर्शयति । त इति । यज्ञात्मकमेव विष्णुं पुरतो
 धारयित्वा ईयुर्गतवन्त इत्यर्थः ॥३॥ गम्या अमुरान् प्रति किमुकृतवन्त इति तदाह ते
 हेति । अस्यां पृथिव्यां नोऽस्मान्वाभजत मंथाजयत । नोऽस्माकमप्यस्यां भागो भवत्विति ।
 असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति ते हेति । असृयन्त इव अमृयां कुर्यन्त इव ।
 असहमाना इति यावत् । यावन्तं देवां विष्णुर्व्याप्य वर्तते तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं
 प्रयच्छाम इति ॥४॥ असुरैरभिहिते देवान्मदङ्गीत्वकुरित्याह । वामनो हेति । विष्णुर्वाह
 तदानीं वामनः सर्वो बभूव । अत एवासुरास्तेनाकान्तं स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अभापि
 तदमुरैरुक्तं देवा न जिहोडिरे नम्रनाहनं चक्रुः । किन्तु आदियन्ते स्मेत्यर्थः । हेह
 अनावरे इति धातुः । आदरणाप्रकारमाह । महदिति । विष्णुर्हि यज्ञोऽतो यज्ञसम्मिन्नं
 स्थानमस्मभ्यं दत्तवन्त इति यत् ततोऽस्माकं महदधिकम् ॥५॥ एवं विचार्य देवे, कृतं
 दर्शयति त इति । यज्ञात्मकं विष्णुं प्राश्च प्राक्षिण्य निषान्य दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
 गायत्र्यादिकृच्छ्रन्दोभिः सर्वतः पर्यवृहण्ण ॥६॥ तमिति । तं विष्णुं गायत्र्यादिभिरुच्छन्दोभिः
 सर्वतः परिगृह्य पूर्वस्यां दिश्याद्वनायाल्यमग्निं प्रज्वाल्य तेन विष्णुकात्मकेन यज्ञेनार्चन्त-
 पूजयन्तः श्राम्यन्त कर्मानुष्ठानजनितं धर्मं प्राप्नुवन्तयेह पूर्ववद्भवतिरे । अरिष्या च तेन
 यज्ञात्मकस्य विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वामेवेमां पृथिवीं सम्यगलभन्त । अतो
 विद्यते लभ्यतेऽनेनेति यज्ञस्थानस्य वेदिनामधेयं निर्वेकम् । तद्यदिति । उक्तं वेधाः सर्व-
 पृथिवीलाभरूपत्वम् । इदानीं वेदिपृथिव्यास्तादात्म्यविश्रयामभियुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति ।
 तस्मादिति । यत्परिमाणविशिष्टा खलु वेदिस्तत्परिमाणैव पृथिवी कुत इत्याह एतयेति ।
 हि यस्मादेतया वेद्येमां सर्वां पृथिवीमलभन्ता तस्तस्माभहेनुत्वास्ततोऽनन्येत्यर्थः । इत्थं पुरा-
 णमुदाहृत्य प्रकृते योजयति एवं हेति । यथैव हि वेदिपरिमहादेवा असुरसकाशात्कृत्वा

पृथिवीमपहृतवन्तः । एवमेवाय यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनो सर्वा भूमिमपहरति । तांश्च शत्रून्स्याः पृथिव्या निर्भजति निर्मक्ताभिर्भाणन्भागरहितान्करोतात्यर्थः । तस्माद्वायव्येणेत्यादिमन्त्रैः स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णायादित्यर्थः ॥५॥

॥ ३ ॥

१४-१-१४—१९

तर्हीति । तस्मिन्समये माधवश्च तापशमनाय सरस्वत्या नद्यां निमग्नोऽभूत् । सोऽग्नि-
स्वस्मात्स्थानादारभ्य प्राग्दहन्निमीं सर्वा पृथिवीमभितो व्याप्नोत् । माधवगोतमाधुभावपि
दहन्तं तमग्निं पश्चादनुग्रमयुः । स च दहन्मग्निः पृथिव्यां यावत्या नद्यः सन्ति ताः सर्वा-
नदारतिशयेन ददाह शपयामास । प्राचीर्न दहतोऽस्य पुरस्तात्सदानोरा नाम नदी उत्तरात्
उदक्प्रवाहा एति गच्छति । तथा च व्यवहितः सोऽग्निः । एनमग्निं सापि नि शेषेण धारयति
हनत्वातो यमनं निवार्य धारितवन्तोत्यर्थः । सवाग्निस्तां नद्यामितरनदीवप्रातिददाह । अत
एव सदा सर्वदा नारं जलमस्यामस्तांति व्युत्पत्त्या सदानोरेत्युच्यते । तथाच निषगदुः ।
करताया सदानोरा काहुदा नैतवाहिनानि । ना ह नदी पुरा तरह्नोत्तरकाले माधवा
न तरन्ति न स्मृशन्ति । अग्निदाहनात्तेनाविशुद्धत्वात् । इति हेतुमाह । अनतिदग्धेति ॥१४॥
तत एतर्हीति । ततस्तस्या नद्याः प्राचीर्न प्राग्देशमेतर्हीदानीं बहवो माधवा निष-
सन्ति । अत्यन्तमयोगे द्वितीया । प्राग्देशः सर्वाऽपि माधवावास इत्यर्थः । तत्र स्थानम-
क्षेत्रतरमिव अतिशयेन निवासयोग्यमिवाम बभूव । तथा व्यावितरं भूमभागादे निस्तम-
नीरवत्तद्देशोऽनुष्ठितं यज्ञदानादिकमतिशयेन व्यापि सवग्राणीर्न फलप्रदानाममर्थं बभूवेत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह । अस्वदितमिति । यथा वैश्वानरेणाग्निनाऽस्वदितमनास्त्रादितम् । अत-
स्तत्स्थानमपवित्रमित्यर्थः ॥१५॥ अस्य दापस्य परिहारमाह तद्गृहेति । एतर्हि एतस्मि-
न्समये तदपि स्वानं क्षेत्रतरं निवासयोग्यमेव भवति । कुत इत्यत आह माधवा
उर्हीति । नूनमिति । निषवे । हि यस्मादेनस्थानं माधवा यशरदिष्वदन् यज्ञानुष्ठाने-
रग्निनाऽऽस्त्रादितमकृषत । तस्मादित्यर्थः । सा च नदी जघन्ये निकृष्टे सर्वरसवर्जिते
नैदाधे प्रोष्मसम्बन्धकालेऽपि सम्यक् कोपयति बहुनया प्रकुपिता भवति । तावत्पर्यन्ते ।
हि काले वैश्वानरेणाग्निना दग्धा । तदा च तं निवारयितुं तस्याः प्रकोपो जात इत्यर्थः ॥१६॥
सहोवाचेति । एवं सर्वेषु देशेषु दग्धेषु स च माधवाऽग्निमेव प्रतीक्ष्योवाच क कुत देशोऽह
भवानि निषमेयमिति पृष्टे सोऽप्याग्निरेवमुवाच । किमिति । अताऽप्या नद्याः प्राचीर्न यद्गुर्वनं
भूमिः । एतदेव ते तत्र निवासाऽस्तु इति । अत एव कारणादेतास्मिन्नपि काले सैवा

सदानोर नदी कोमलदेशस्य विदेहदेशस्य च मर्यादान्वेन दृश्यते । हि यस्मादेवं भाषया
यामिरदात् । तस्मान्ने विदेहदेशा अपि भाषया इत्युच्यन्ते ॥१७॥ उक्तं वृत्तान्तं गीतमेव
पृष्टः सन्विदेहोऽनुवदति । अथ हानाचेत्यादिना । परोक्षत्वात्पूर्वं श्रुतिवाक्ये लिट्प्रयोगः ।
गीतमभाषययोः प्रथमप्रतिवचनक्यवाक्ये तु भूताद्यनन्तत्वात्तुल्यप्रयोगो विशेषः ॥१८-१९॥

॥ ४ ॥

१-६-३३-१७

अप्रिरोमीयमेकादशरूपानि विधानुमाह्वयिकामाह । त्वष्टृर्हं वै पुत्र इति । पुरा किञ्च
त्वष्टृशिरस्त्रयेण युक्तः कश्चिन्पुत्रो बभूव । यतोऽयमुक्तरीत्या बहुरूपोऽस्य स विश्वस्य इत्य-
न्वर्थनामाभूत् ॥१॥ तस्येति । तस्य शिरस्त्रयेण मुखत्रये मध्ये एकं मुखं सोमपानम् ।
सोमः पीयतेऽनेनेति करणे ऋयुट् । सोमपानायाभूत् । अन्यन्मुखं सुरापानं सुरापानसाधनम् ।
या भाषकरण्याः (पा०-८-४-१०) इति गान्वम् । अन्यस्मै पानस्यतिरिक्तायाशनाय भोजनायैकं
मुखमागतम् । तं विश्वरूपं त्वष्टा इन्द्रो दिद्रेष द्वेषमकरात् । द्वेषणं तैत्तिरीयके समाम्नातम् । स
प्रयत्नं देवेभ्यो भागमवदत् परोऽक्षमसुरेभ्य इति । स क्रुद्ध इन्द्रस्तानि स्त्रीयपि शिराणि प्रवि-
च्छेद् ॥२॥ स यत्सोमपान इति । तेषु त्रिषु मुखेषु यत्सोमपानाय मुखं ततः कपिजलः पक्षी
समभवत् । कपिजलः कपिरिव जीर्णः कपिरिव अवत ईषत्पिङ्गलो वेति (नि० ३-१६) यास्कः ।
उक्तार्थविभासाय पक्षिणाः सोमस्य च साम्यमाह तस्मात्सबभूव इवेति ॥३॥ अथ यन्पुरा
प्राणमिति । तथा कश्चिद्विद्वोऽपि शब्दयति । अतस्तत्तल्लक्ष्यलियुक्ता ॥४॥ अथ यदन्यस्मा इति ।
अथ पानादन्यस्मा अशनाय यन्मुखं तन्मन्त्रितिरिः । यतो बहुरूपान्नभक्षकान्मुखात्सम्बभूवतः
सोऽयन्तं बहुरूपवानिव दृश्यते । कथं तस्य तथात्वमिति दर्शयति । सन्त्येवेति । त्व-
च्छब्दस्त्वशब्दसमानार्थः सर्वनामसु विरूपेण पठितः । त्वदेकास्मिन्ने पुत्रस्वाका इव पुत्र-
विन्दव इव परिहरयन्ते । तथा त्वदेकत्वं मधोर्विन्दव इव । एतदपि कुत इत्यत आह ।
परांषु चटकरत्नेषु आश्चर्यिता आचरं प्राप्ता बहुरूपाणि दृश्यन्ते । कार्यगतं वैरूप्यं तत्कार-
णोऽपि सम्भवति । एवरूपमिव । श्रुतलोकादिरूपमिव जलु सः । तेन मुखेनाशनं जठरं
मावयत् । अदतिरक्तं गत्यर्थः । अगमयत् ॥५॥ सत्वष्टेति । एवं पुत्रशिरस्सु छिन्नेषु
त्वष्टा अमाविन्द्रो मे पुत्रं कुविद्वदुप्रकारमवधोदिति कृदो भूत्वाऽपेन्द्रमेव इन्द्रोऽयं विरहितमेव
सोममाजहं । सच सामो यथाऽपेन्द्र- श्रुत एव प्रदानेऽप्यपेन्द्र एवाभूत् ॥६॥ इन्द्रो हवा इति ।
सचेन्द्र इदमेव सर्वेऽपि मा सामाद् व्यवहितं कुर्वत इति विचार्य यथा प्रवतो दुर्बलस्य धनमननु-
ज्ञात एवापहरति एवमनुपहृत एव द्रोणकलशे शोधितं सोममभक्षयत् । सच भक्षितः सामः

सात्स्यमाप्नुवंस्त्वमेव त्रिहिस द्विसितवान् पौत्रामकरोत् । ततः सर्वतो नामाद्यमुख्यप्रायेभ्यो
मुख्यव्यतिरिक्तेभ्यश्च्युताऽभूत् । अथ कर्कन्वादिपदार्थभ्येण सृतेभ्यस्तेभ्यः सकारास्सीलामणी
शुक्लाम्णः सम्बन्धिनीष्टिर्निष्पन्नाः । सोमे सृते येन प्रकारेण तमिन्द्रं सृतमोमं देवाश्चकित्सित-
वन्तस्तत्सर्वं सीलामणोप्रकरणे विस्पष्टमागन्तव्यते ॥७॥ सत्वष्टेति । अथ स त्वष्टा मम सोम
मप्रसूतमनाकारितमेवापिबदिति कुदः मन्स्वयमेव नष्टस्य यज्ञस्य यज्ञवेशसं यज्ञहिंसापरिहारं
कृतवान् । कथं यो द्रोणकलशो शुक्रः सोमः परिशिष्ट आसीत्तमादाय प्रवर्तयामासेन्द्रशत्रुर्वर्ध-
स्वेत्युच्यते हुतवान् । स च हुतः सोमोऽग्निप्राप्तिसमकाल एव पुष्टरूपेण सम्बभूव । केचि-
त्प्रवर्तनसामर्थ्यादग्निमष्टृशब्देन मध्ये सम्बभूवेत्याहुः । स च सम्भवन्नमोशोमावेवाभिव्याप्नुवन्म-
स्रयन् बभूव । न केवलं जगत्कारणभूतो तावेव किन्तु लोके या विशा ययशां यद्दनीयमन्नं
या च धीस्तानि सर्वाण्यभिनन्द्य भक्षयन्बभूव ॥८॥ स यद्वर्तमान इति । तथा स सम्भव-
न्वर्तमानः सर्वं व्याप्नुवन्नेव यत् सम्भवत् तस्मान्नस्य नाम सर्वं व्याप्य वर्तत इति व्युत्पत्त्या
कृत इति सम्प्रथम् । तथा यस्मादपात् अपादः सन् संभूतस्तस्मान्मर्षणसाम्यादहिरित्यपि
तस्मान्मासीत् । तं दनुष दनायूष मातृपितृध्वानायो भूत्वा रक्षणाय परिजगृहतुः । यस्मात्सो
परिजगृहतुस्तस्माद्दानव इत्याहुः सर्वं जनाः ॥९॥ अथ यदब्रवादिति । तथा स तृया महप्रचार-
समये इन्द्रशत्रुरिति पूर्वपदादानतया इन्द्रः शत्रुर्वर्धेति बहुमाहिममासं कृत्वा मन्त्रं प्रयुक्त-
वानतत्तमिन्द्रो जवान । यद्यमावन्तोदानतया मत्पुत्रसमासेन वा इन्द्रस्य शत्रुरिति व्यस्त
निर्देशेन वा व्यापत्वा निमित्तमेव स इन्द्रं हन्यात् ॥१०॥ अथ यदिति । तथा वर्द्धस्वेति
प्रयोगसामर्थ्यात् स इव इषुमात्रमिषुमात्रं धनुषः सकारादुलान्प्रमुक्तेषुर्यावद्दूरं गच्छति ताव-
न्मार्गं प्रतिलग्नं तिर्यक् दुभयपार्श्वेना वर्धते । प्राक् हि इषुमात्रमवर्धत एतत्पञ्चाद्वेदेरप्युपलक्ष-
णम् । अवरं पूर्वं समुद्रं तथा प्राकपञ्चात्ममुद्रावपि अवदधौ शरीरवृद्ध्या अवाक् चकारेत्यर्थः ।
यावदावप्रवृद्ध आत्मा नावनावन्प्रवृद्धोऽप्रभक्षक एवाभूत् ॥११॥ तस्मै ह स्मेति । एवं ब्रह्मा-
शिमे तस्मै दत्वा मनुष्या पितरश्च पूर्वमभ्यन्दिनापरादृशेषु क्रमेण सर्वतोऽशनं प्रयच्छन्ति ॥१२॥
स वा इन्द्र इति । इन्द्रस्तु वृत्रशरीरवृद्धिकमानुभारेणैवेवदीप्यप्रणुजो हूत एव चरभ्रीदनमसह-
मानो वृत्तमनुगतावप्रोशामाविच्छन्नुपमन्त्रयामास । कथम् । हे आग्नीधोमौ युवां मम स्वं भ-
वथ । युवयोरहं स्वं भवामि । यथाहं युवयोस्तथैव वृत्रो न क्षिप्य किमपि न भवति अतः
कं वीरवमहत्त्वापेतं दत्स्यु वर्धयथ । अतोऽमुं परित्यज्य मां प्रयुगावर्तयाम् । इतिराब्द
उपामन्त्रणप्रकारसमाप्त्यर्थः ॥१३॥ तौ द्वौ चतुरिति । अथ ताविन्द्रमुचतुः । ततो वृत्तवदन-
निर्ममनादावयोः किं फलं स्यात् इति । स एवमुक्त्याभ्यामेतामिदानीं विधीयमानमेका-
दशकपालं पुरोडाशममोषोमदेवताकं कृत्वा निरुप्तवान् । तयारिदमिति कल्पितवानित्यर्थः ।

इदानीं तं यागं विधत्ते । तस्मादिति । अग्नीषोमी देवते यस्य सोऽग्नीषोमीयः । एकादश-
सु कपालेषु संस्कृतं पुरोडाश एकादशकपालः । स भवति भवेत् । पौर्णमास्यं कर्तव्यः ॥१४॥
तावेनामिति । अथ तौ एनामिन्द्रं प्रयुगाहतावभूताम् । तावन्तु सर्वेऽपि ब्रह्मसुखान्तर्गता देवा
प्रेयुर्निरोधुः । तथा ब्रह्मेण भक्षिता विश्वायशोऽग्रधियः सर्वं अपीन्द्रं प्रति निर्गताः । यदिदानीं
परिदृश्यमानप्रकारमिन्द्रस्य सर्वाधिपत्यमस्ति तनेनाग्नीषोमीयैकादशकपालयोगेनेष्टाऽभवत् ।
उक्तमर्थं निगमयति । एष उ इति । एष एव स्वर्गदुर्ह वा इत्याद्युपक्रम्य तेनेष्टेन्द्र एतदभव-
दित्यन्तेनोक्त एव पौर्णमासस्य पौर्णमास्यामयाधारण्येनानुष्ठेयस्य हविषा बन्धुर्वन्धकोऽर्थिनया-
मक एतदेव ब्राह्मणमित्यर्थः । विहितमर्थमनूय प्रशंसति । यो हैनं विद्वानिति । अथ यद्यपि
पौर्णमासीशब्देन काजवाचिता तन्काजकियमाणं सर्वं कर्माश्रयणाय तथाप्यग्नेयाशकपालस्य
साधारणमाद्वाक्यशेषे श्रीप्रभृतेरेव फलत्वेन ध्रुवणाच्च अग्नीषोमीय एकादशकपाल एव परिगृह्यते ।
यो यजमान एवमुक्तमर्थं विद्वान्जानन् पौर्णमासेन पौर्णमास्यां कियमाणेनाग्नीषोमायेन यजतेऽनुति-
ष्ठति स एनामिन्द्रेणानुभूतां धियं तथाविधं यशोऽन्नं च प्राप्नोति ॥१५॥ तद्वेव स्तुतिर्वाति ।
अथ तदानीमप्रष्टोमादिनिर्गमनानन्तरमेव पूर्वो दत्तो निष्पातो दतिरिव अर्धनिर्मितपात्रमिव स
यथा संज्ञानं सङ्घनितकुक्षिरिति एवं गङ्गानो भूमावशयिष्ट । यथा निर्धूतमकनुका भस्त्रा वर्म-
मयी संज्ञाना सङ्घत् संज्ञानः शेते । कुक्षिगतानां सङ्घनुस्थानांशानां देवानामुदकम्भानीयानाम
शूमादीनां च स्नावाद्दृष्टान्तद्वयाभिधानम् । अथ शयानं पूर्वं हननेष्ट्येन्द्रः शोघमाजगाम ॥१६॥
स होवाचेति । तं दृष्ट्वा पूर्वोऽग्रवात् । इदानीमेतत्सर्वं त्वमेव भवामि पूर्वं यदहं सर्वमभवम् ।
अतो व्याकुर्वेव शरारं विविधम् अहं सर्वतो भग्नपर्यन्तं कुरु विदारयेत्यर्थः । अमुयेदानीं
मनुभूयमानप्रकारया स्थित्या मा भूर्ब सर्वदा न भवामि इति । स एवमुक्त इन्द्रस्तर्हि समान्न
भवेत्युवाच । तथास्तुतिर्वाति उक्तम् । समिन्द्रो द्वेषाऽन्वभिनत् तदनुक्रमेण व्यदारयत् ।
तेन यत्सीम्यं श्रेष्ठं धृतसामातं चन्द्रममं चकार । प्रतिनिर्देशापेक्षया पुंस्त्रिजना । यदमुर्य-
मसुरेभ्यो हितमुच्छिष्टमास्तेनेमाः सर्वा अपि प्रजा उदरप्रदेशेनाविष्यत् तद्वेषेणोपस्थापया
मासेत्यर्थः । यस्मादेवं तस्माद्यः कश्चिद्यदि बद्धन्नं भक्षयेत् तर्हि तदा सर्वेऽपि जना इदानीं ब्रह्म
एतर्थात् आसीदित्याहुः । प्रसिद्धेः सार्वलिकत्वप्रदर्शनाय दृष्टान्तः । उक्तमर्थं समर्थयते
एतर्होति । अग्नी चन्द्रः पूर्वपक्षे आपूर्यत इति यत्तदिदं हि । किमिदं तदाह अस्माज्जोकादेव चन्द्र-
आप्यायते । अस्माज्जोकाश्चन्द्रस्याप्यायनप्रकारोपरिष्ठाद्वक्ष्यते तदेनमद्भ्य ओषधोभ्यः सम्भृत्या-
हुतिभ्योऽधिजनयति स एव आहुतिभ्यो जातः पष्ठाद्दश इति । यदेमा बुभुक्षिता प्रजा अशन-
मिच्छन्ति तदा अस्मा एव ब्रूयात् । पञ्चमर्थं चतुर्थी । वृक्षपायोदरायैव बलि हरन्ति । अतो
वृषभागविशेषस्यान्नरूपेण स्थापनं युक्तमित्यर्थः । स यो हवमिति । ज्ञानफलम् ॥१७॥

॥ ५ ॥

१०७२-१-५

अवदानस्वरूपं विवक्षुराख्यायिकामाह ऋणां हेति । यो द्विजातिः स जायमान एव देवा-
दिभ्यश्चतुर्भ्योऽपि ऋणवानाधर्मार्णको जायते । ऋणित्वे जननमेव निमित्तमित्यर्थः ॥१॥
समूहोक्तं निवृणोति । स यदेवेति । यजेतेति यत्नेन कारणेन यागेन निमित्तेन देवेभ्यस्तदणं
जायते । हि यस्माद्यागकर्मभ्य एभ्यो देवेभ्य एतदिदानीं करोति । अतस्तेभ्यस्तदणमि-
त्यर्थः । सख्यन्वयमाह यदेनानिति । यागहोमाद्युभावपि नियमेन देवार्थमेव यतः क्रियेते
अतस्तेषां तौ क्षम् । तस्यावरयप्रदानत्वात्तदणो जायते इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यान्वयपि योज-
नीयानि ॥२॥ अयेति । अनुब्रवीतानुवचनं कुर्यात् । अर्थायीतेत्यर्थः । निधिगोप इत्यादि ।
उपभुज्यमानोऽपि यो न विमरयति स निधिः । तारत ऋणीणां सम्बन्धो यो वेदाङ्गो निधि-
स्तस्य गोपायितेति वेदमनुज्यमानमाहुर्बुधाः । अतस्तेषां प्रवचनं धनमिति गम्यते ॥३॥ ४॥
अथ यदेवेति । वासयेत् एहेऽन्नादिप्रदानेनेदानींभवकारां प्रवच्छेत् । यो जायमानो माद्यण
एतानि यागवचनादीनि सर्वाण्यपि करोति न कृतकर्मा कृतकृत्यः । तस्य आप्तव्यं मर्त्यमाप्तं
भवति देवादि सर्वस्थानं मर्त्यं जेतव्यं जितं भवति ॥५॥

॥ ६ ॥

१०८१-१-६

मनवे ह वै । इदामाद्यान्मेतत् । उक्तेष्वर्था मानवीमिहा देवतां वक्तुं मानवीं पृतपदो
मंत्रावसृणीत्येतानि च निगद्यदानीं व्याख्यातुमितिहासः प्रवृत्तः । स चेतिहासः प्रमथ एव ।
किञ्चित् दर्शयामः । मनवे वैचखताय । तादर्थ्यं यदुर्थी । अवनेज्यते इत्याद्यनेनेत्यवनेज्यम् ।
करणे कृत्यः । आनहुगनीनदन्तः परिचारकाः । ययेदमधुना पाप्मिभ्यां हस्तार्थे यदवने-
जनं तस्मा आहरन्ति तथा आनहुः । तस्य मनोः प्रक्षालयतो मत्स्यः पाप्मी प्राप्तः । भावि-
नोऽर्थस्य सिद्धयर्थं देवतैव मत्स्यरूपेणावगम ॥१॥ स हास्मै । स मत्स्योऽस्मै मनवे वाचमु-
दितवान् । कीदृशीम् । विश्वहि पुष्णीहि मा माम् । किमर्थम् । पारयिष्यामि । पान्
रक्षणे । रक्षिष्यामि त्वेति । अस्मादिति भयहेतुप्रश्नः । वदतात्सौष उदकर्तृचातः । स
इमा भरतवर्षकिंवासिनोः प्रजा नि रोषं बोधा वेशान्तरं प्रापयिता । तस्माद्भूयहेतोस्तदा पाल-
यिनास्मि इति मत्स्ववचः । कथम् इति मनोः प्रश्नः । कथं तव वनिर्भरणां पुष्टिरिति ॥२॥
स होवाच । जुह्वाकाः जुह्वा अल्पकाः । नाष्ट्रा इति । मिलति । गृ निगरणे । निगिरति ।
विमरसि । अभ्येषणायां लिङ्गं जेट । विश्वयाः पुष्णीयाः । एवमेवाभ्यवहरासि उवासासे

आपशान्तं इति व्याख्येयानि । अतिवर्द्धं । अतिरिच्य वर्द्धितास्मोति प्राप्ते । यदायद्योर्निष्ठ उप-
संह्यानम् (पा० ३-३-१४७) । ततश्च लिङ्ये स्तेऽ (पा० ३-४-७) इति वदायोगे स्तेऽ । कर्मः
स्वातिकाः । अनीतो नाष्ट्राकारमितृनिवृत्तिनाष्टः ॥३॥ शम्भद । शम्भद्वन्दोऽस्य सामर्थ्यात्स्व-
प्रवचनः । भूपो महामत्स्यः । क्षिप्रमेव महामत्स्योऽन्नावर्ततेत्यर्थः । अथ कस्मान्न शीघ्रमेव महा-
मत्स्यः संवृत्तः । हि यस्मान्न ज्येष्ठं बृहत्तमं वर्द्धते । सर्व एव हि जलवरा अतिशयेन वर्द्धन्ते । स
तु मत्स्यत्वाद्नाष्ट्रत्वाच्च बृहत्तमं वर्द्धत इति धृतिवचनम् । अवेतिर्धामिति मत्स्यवचनम् । अथ
मयि समुद्रमन्यवहने इति धामिति अभिनयः । तेन सहज्येवाः समा दक्षितवान् । इत्यतानां
दशानां द्वादशानां वा पूरणा इति धीः । इदम इत्यादेशश्चान्दसः । टित्वान्दीप् । इत्यस्तिषयो
यस्यां सेति धीति केतुचित्कोरोषु । तेष्वपि इयतिथी यावतिथी तावतिर्धामिति प्राप्ते
छान्दसो यशब्दवशाच्छलोपः । समा संवत्सरः । तां समाम् । समायामित्यर्थः । तत् स इति
लिङ्गव्यत्ययः । स पूर्वोक्त आष आगन्ता । ततदा नावमुपकल्प्य मामुपासीत उपासीधाः ।
आषे कोट्यते तां नावं त्वमापशान्ता आशहेरित्यर्थः ॥४॥ तमेव श्रुत्वा । यावतीनां पूरणी
यतिथी परिदिदेश परिदिष्टवान् आख्यातवान् ततिथी तावतीनां पूरणी समाम् । नावमुपकल्प्य
मत्स्यमुपासितवान् । आषे कोट्यते नावमधिकृदः । तं च मनुं स मत्स्य उप समीपे
नीः । एतमुपकर्णमिति सम्बन्धः । आपुस्तुवे आगतः । तस्य मत्स्यस्य भृते अवितम्यतयव
निष्पादिते नावः पाशं प्रतिबद्धवान् । तेन पारोऽन सह मत्स्य एतमुत्तरं गिरिं हिमवन्तमधि-
जगाम ॥५॥ स होवाच । मत्स्यवचनम् । पारितवानस्मि त्वाम् । अपुनात्त वृक्षे नावं प्रति-
बध्नीष्व । किञ्चापरम् । गिरी मन्तं त्वा त्वामुदकमन्तरर्ज्यसीत् तद्देशमप्यं भित्त्वा धृधन-
कापीन्द्रिमस्माद्देशादित्यर्थः । क्व पुनस्तां नावं क्षिपस्व । यावतावदध्वन उदकं समवायात्
एकोभावावावाभ्रोऽयातूच्छेत् । अवतरेदित्यर्थः । तावतावत्त्वमपि तद्देशोदकमनु धावसर्पामि ।
अवतरेः । स मनुः प्राप्ते काले तावतावदेवान्बध्नुमः । येन च कर्मणा मनुर्वध्नुमः तद्वत्त्वे-
ऽपि एतदुत्तरगिरेर्मनोरवसर्पणमित्याहुरिति शेषः । अवसृप्तोऽनेनेत्यवसर्पणम् ॥६॥

॥ ७ ॥

२०१२११९

कर्मणः कालमापेक्षत्वादाधानस्य नक्षत्रं विधत्ते । कृत्तिकाखिल्यादिना । अग्रा गार्हपत्याहव-
नीयावित्यर्थः । अग्निदेवताकृत्वादिप्रतिनक्षत्रं कृत्तिकाख्यम् । भूयते हि कृत्तिकानक्षत्रमग्निर्दधतेति
(तै० ब्रा० १-१२-१) । तस्मिन्मग्निनक्षत्रेऽन्याधानं सलोम सदृशं योग्यमिति यावत् ॥१॥
अर्धतदस्य नक्षत्रस्य बहुत्वोपजीवनेन प्रशंसति । एकमिति । कृत्तिकातोऽन्यानि नक्षत्राणि

एकद्वित्रिचतु मद्द्वयाकाधिष्ठानान्यल्पीयामि कृत्तिकास्तु षट्सहस्राधिष्ठानयोगाद्भूयिष्ठा बहुतराः ।
 तत्रार्द्रादीनामेकमधिष्ठानम् । फल्गुन्यादीनां द्वे अभिन्यादीनां त्रीणि पुनर्वसादीनां चत्वारि ।
 तत्तन्मादेभ्यो भूविष्ठनक्षत्राधानाद्यजमानोऽपि भूमानं बहुन्वमेवोपगच्छतोत्यर्थः ॥२॥ नियत-
 दिकमम्बन्धवशेनेताः प्रशंसति । एता ह वा इति । प्राच्यं प्राच्या दिशः सकाशात् व्यवन्ते
 दक्षिणत उत्तरतो वा विशेषवशात् चलन्ति किन्तु नियमेन शुद्धप्राच्यामेवोचन्ति । अन्यानि
 तु नक्षत्राणि प्राचीदिग्भागादक्षिणत उत्तरतो वा विशेषवशाच्चलन्ति । प्राचीदिग्भागा
 दक्षिणत उत्तरतश्च नियमेन परिवर्तन्ते । तत् प्राच्यामित्यादि । निगदसिद्धम् ॥३॥
 कृत्तिकास्वाधानपक्षं मिथुनव्युद्दिहेतुत्वान्निषेधति । अथ यस्मादिति । यस्माद्वच्यमाण-
 दोषोऽस्ति तस्मात्कृत्तिकां नादधीत । कोऽसौ दोषः । तमुपन्यस्यति । श्रृङ्गाणां हेति ।
 श्रृङ्गशब्दार्थमाह । समपीनिति । श्रृङ्गं नक्षत्रं तद्रूपेणावस्थानात् । इह श्रृङ्गरादेन तत्सर्वयोऽभि-
 धीयन्ते । पुरश्रृङ्गा इति प्रकृतिभावो ह्यस्य । व्याप्यन्त । विगतश्रृङ्गिका अभवन् ।
 व्युद्दिमेव देशमेवोदयेन स्पष्टयति । असौ हाति । असौ खलु तत्सर्वय उत्तराहि । आहि च दूरे
 (पा० ५-३-३७) इत्यादिप्रत्ययः । दूरदेशे उत्तरभागे उच्यन्ति । एताः कृत्तिका- पुरः पूर्वस्यां
 दिशि । अत एव मामो विभिन्नदेशावस्थानेन पुरुषमभोगविरहान्मिथुनव्युद्दिः । तन्मा-
 समाचीनमित्याह । अरमिव वै तदिति । अतः कृत्तिकास्वाधानं कुर्वन्नपि तद्वन्मिथुनेन
 व्युद्ध्यतेऽसौ नेर्नैवाह मिथुनेन व्युद्ध्यते व्युद्ध्यो भवानात्यभिप्रेत्य तत्र नादधीतीत्यर्थः ॥४॥
 अभेतदोषं परिहरन्नाधानपक्षमेव निगमयति । तद्वेति । तद् उ आ एव । तस्मिन्नपि
 नक्षत्रे आदधीतेव । अग्निर्वा इत्यादि स्पष्टम् ॥५॥ नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशंसति ।
 रोहिण्यामिति । आदधे । आधानं कृतवान् । उपपन्थाः प्रतिबद्धगतयो विनाशरहिताः
 पुत्रपीवादिरूपेणैकरूपा अवच्छिन्नप्रवाहास्तस्थुः । स्थितवत्यः । ताश्च रोहिण्यः स्वर्गादि-
 ताकारोहणमाधनभूता इति स्थिताः । एतदुपजावनेन नामनिर्वचनं करोति । तद्वा इति ।
 स्पष्टार्थमन्यत् ॥६॥ रोहिण्याधानं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । रोहिण्यामु हेति । मनुष्याणां
 कामं रोहेमेति । मनुष्याणां कामा भाग्यवस्तुविषयः । तत्पूरणमामर्ष्ययोगेन तं प्राप्नुया-
 मेत्यर्थः । यमु हैवेति । रोहिण्याधानेन काम्यमानभोग्यवस्तुजातपूरणमामर्ष्ययोगान्मनुष्यो-
 ध्ववस्थितं यमु यमेव कामं प्राप्नुवन् तमेव पशुषु अवस्थितं गहिण्यासाधानेन प्राप्नोति ।
 एतमेव सर्वे जना उपजाव्यन्तेन कामयन्त इति भावः ॥७॥ नक्षत्रान्तरं विधाय प्रशंसति ।
 मृगशारि इति । पुरा खलु प्रजापतिर्मृगरूपमास्थाय मृगीभूता स्वदुहितरमप्यागमत् ।
 एतद्वा इति । एतच्छास्त्राऽकार्यकारिणः । प्रजापते शिरश्छेत्तुं देवाः कश्चिच्छोधमयं पुरुषं
 निर्माय प्रत्यतिष्ठन् । स चेपुणा तस्य शिरश्छिन्देत् । तच्च मृगशरीरमिषुसिद्धन्तेशिर

धेत्येतदुभयमन्तरिक्षमुत्प्लुत्य नक्षत्रात्मनावस्थितं सन्दृश्यते । तथा चैतरेयवम् (ऐ० ब्रा० १३-४) ।
 प्रजापतिर्वै स्वान्दुहितरमभ्यध्यायदित्युपकम्य सो एवेपुन्रिकागडा इत्यन्तेनायमर्थः प्रतिपादितः ।
 इंद्रश्री भ्रूयन्तरप्रसिद्धिर्वैराब्देन द्योत्यते । ध्रौर्वै शिर इत्यादि व्याख्यातम् ॥८॥ तदेतन्मृगशीर्षाधानं
 निषेधति । अथ यस्मान्नेति । मृगशीर्षाधानं न कार्यम् । अस्य हेतुः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
 कोऽसौ हेतुः । तमाह । प्रजापतेरिति । मृगशीर्षाध्यायस्य नक्षत्रस्य प्रजापतिशरीरत्वमाह ।
 यत्र यस्मिन्समये एनं प्रजापति मृगरूपं नत्वेन स्वदुहितृगमनरूपेण दोषेण हेतुना देवा आविध्यन्
 तत्सदानीं पतदाकशत्यरूपावयवधयेणोपेतेनेषुणा खलु तन्निष्करिद्वयम् । इत्याहुर्महावादिनः ।
 स च प्रजापतिस्तदानोमेतच्छरीरं त्यक्तवान् । अतो निरात्मत्वाद् निर्वीर्यं नक्षत्रात्मनाऽवस्थितं
 मृगशीरो वास्तु शून्यस्थानम् । यत एवात्मना त्यक्तम् । अत एव शरीरं विशरणशालम् ।
 अत एव चायक्षियं यज्ञानर्हम् । नहि मृगशरीरस्य यज्ञात्मत्वं सम्भवति । तस्मात्तदात्मकं मृग-
 शीर्षाख्ये नक्षत्रे आधानं न युक्तमित्यर्थः ॥९॥ इमं दोषं परिहरन्प्रागुक्तमेव पक्षं निगमयति ।
 तद्वैवेति । देवस्येति । मनुष्येण त्यक्तस्य बालत्वादित्यवयवम् । अयं हि प्रजापतिर्देवस्तेन त्यक्तस्य
 तत्त्वाभावाद्वास्त्वादिरूपो दोषो नास्ति । मृगरूपस्य शिरः स्वमहिम्नैव नक्षत्ररूपत्वं सम्पद्यते ।
 न खलु मानुषं शिरस्तथा भविष्यमर्हति । तत्साधाने नोक्तदोष इत्यर्थः । पुनर्वस्वाख्यस्य नक्षत्रस्य
 लिङ्गवशात्पुनराधेयविषयतामाह । पुनर्वस्वोरिति । आहितानामप्यग्नीनां पुनर्वस्वभिन्नत्ववशादा-
 धानं पुनराधेयम् । नक्षत्रश्चैतन्नष्टस्य वसुनः पुनःप्राप्तिहेतुत्वान्पुनर्वस्वाख्यम् । तथा य तैत्तिरीयके
 (तै० ब्रा० १-१-२-३) स्पष्टमात्मनामम् । स पुनर्वस्वोरभिमादधात । पुनरेवैतं वामं वसुपावर्तत
 इति ॥१०॥ फल्गुनीष्वग्री इति । पूर्वोत्तरफल्गुन्यार्नक्षत्रयोः प्रत्येकमधिष्ठानद्वित्वयोगादि-
 त्वम् । फल्गुनीनामोपजीवनेन प्रशंसति । एता वा इति । कथमस्य नक्षत्रस्येन्द्रसम्बन्ध
 इत्यत आह । अप्यस्येति । अस्येन्द्रस्य प्रतिनिधिभूताः फल्गुन्यः सम्भाव्यन्ते । अपिः
 सम्भावनार्थः । प्रतिनिधित्वं च समानशब्दाभिधेयत्वादित्याह । अर्जुनो हेति । अर्जुन
 इति हीन्द्रस्य रहस्यं नाम । अत एव खलु तन्पूर्वं पाण्डुमध्यमे प्रवृत्तिः । अर्जुनफल्गुनशब्दौ
 य पर्यायी । अर्जुनः फल्गुनः पार्थ इति समानार्थपरिगणनान्न । अर्जुन्य एवैताः परोक्षेण
 फल्गुन्य इत्युच्यन्ते । ननु किं पारोक्ष्येणेत्यत आह । कोऽर्हतीति । अतः फल्गुनोशब्दस्य
 परम्परयेन्द्रोपलक्षकत्वात्तन्नामकं नक्षत्रम् । इन्द्रो वा इत्यादि । स्पष्टम् । फल्गुनीषु पूर्वोत्तर
 त्वमुपजीव्य दितमाधानं प्रशंसति । पूर्वयोरित्यादिना । पुरस्तात्कनुरिति । पूर्वस्मिन्प्रागा-
 मिनि कालेऽग्निष्टोमादिलक्षणः क्रतुः शीघ्रं सिध्यतीत्यर्थः । अथेयसमित्यादि । उक्ता-
 र्थम् ॥११॥ हस्तेऽग्नी इत्यादि । निगदमिदम् । स्वहस्तेन यत्खलु दानं तदेवानुज्या अनु-
 ष्ठानेन समोचीनम् । अतो हस्तनक्षत्रेऽन्याधानात्परकृतृकं हस्तेन दानं प्राप्नोतीति तात्प-

र्वायः ॥१३॥ चित्रायामित्यादि । आरुहत्वाचकुरिति । आरोहुमिच्छां कृतवन्त इत्यर्थः ।
 अमुमिति । अद्-शब्देन परोक्षेण यो लोको निदिष्टस्तं विशिनष्टि । दिवमेवेति । ततोऽ-
 नन्तरमसुरा राहियमित्येतन्नामकं राहणसाधनमग्निं चिक्ष्वे । व्यत्ययेनैकवचनम् । निक्षियरे
 चितवन्तः । अनेनेत्यादि । स्पष्टम् ॥१३॥ इन्द्रो हेति । इमं चेत्यादि । यमिममग्निं वयं
 चेष्याम इममेव चेदसुरा अपि चिन्तोरन् ततस्तस्मादेव साधनाप्तोऽस्मानभिभवन्ति असुरा
 अभिभवितुं समर्था भवन्ति । इति विचार्य स इन्द्रो वाक्मणो भूत्वाऽसुरहितं ब्रूवाण एवैका
 मिष्टकां प्रबध्व गृहीत्वेयाय जगाम ॥१४॥ स होवाचेति । गत्वा च तानसुरानुवाचाहमपी-
 मामिष्टकां भवदोयेऽग्नावुपदर्धे । उपधानं करवाणांति । तवेति तैरनुहातस्त्वामिष्टकां तत्रा-
 षत । अन्यदीयवयनेऽन्वदोयेष्टकोपधानमराक्षायमित्येतस्मादत्यकादेव ओषालेषामसुराणा-
 मग्निरमम्यक्चितो विक्रतो बभूव ॥१५॥ अथ होवाचेति । अथ कास्तान्तरे स एव वाक्मणा-
 ह्य इन्द्रस्तानसुरानुवाच । इहास्मिंश्चितप्रदेशे या ममेष्टका तामादास्य इत्युक्त्वा तत्तमोपमभि-
 प्राप्य तामिष्टकाभाषवर्हं उचयाम । तस्मात्स्थानादचालयदित्यर्थः । एह उचमने इति भातुः ।
 तस्यां षेष्टकायां चित्वाग्नेस्मकाशाच्छालितायां मत्स्यां सोऽग्निर्भ्यवशाद् विशीर्णी बभूव । तद-
 नन्तरं तच्चेतारोऽसुराश्च भ्यवशेदुः । व्यवमसाः शिथिला बभूवुः । स ता इत्यादि । स्पष्टम् ।
 प्रोवा इति । असुरसम्बन्धिनी- ॥१६॥ ते ह देवा इति । चित्वात्येष्टका । अस्या एवं
 चित्रहेतुत्वाच्चित्रानाम सम्पन्नमित्यर्थः । चित्ते हेत्यादि । निगदमिदम् । तस्मादेतदित्यादि ।
 यस्मादुक्तत्वात्वा चित्रानक्षत्रस्य शम्भुहननसाधनत्वं तस्मादाधाने क्षत्रिय एवेतन्नक्षत्रमुपैर्मास्वी-
 कुर्यात् । तत्र कारणमाह । जिघांसनादेति । एष खलु क्षत्रियोऽन्वाञ्छन्क्षत्रिणमिति हन्तु-
 मिच्छतोव । तथा विजिगीषन् इव विजेतुमिच्छतोव । तस्माच्छत्रुहननकामस्य क्षत्रिय-
 स्येतन्नक्षत्रं नान्यस्त्वैतद्यः ॥१७॥ सूर्येणान्वृतवीर्याणि कृत्तिकादिनक्षत्राण्यनादृत्य तेजस्विनि
 सूर्यात्मके नक्षत्रे उदति सत्याधानं कार्यमित्याह । नाना ह वा इति । पुरा खलु कृत्तिकादि-
 नक्षत्रमण्डलानि सूर्यमण्डलवनेऽस्त्वान्वेव बभूवुः । एष खलु सूर्य उदन्क्षत्रं तेजः सामर्थ्यं च
 उदयमाप्नुवन्नेव तेषां कार्यमादत्त स्थाकृतवान् । तस्मादादानादादित्य इत्युच्यते ॥१८॥ नक्षत्र-
 नामधेयं निर्वक्षित । ते हेति । वानि खलु पुरा क्षत्राणि अभूवन् तानीदानीं सूर्येण क्षत्रगुण-
 द्वापद्वन्त्वाच्च विद्यते क्षत्रमेवामिति व्युत्पत्त्या नक्षत्राणि सम्पन्नानीत्यर्थः । यस्मादेवं कृत्ति-
 कादीन्वपहतवीर्याणि तस्मादेव कारणात्सूर्यात्मक एव तेजस्विनि नक्षत्रे आधानं स्यात् । तत्र
 हेतुमाह । एष हाति । हि यस्मादेव सूर्य एषां नक्षत्राणां वीर्यादिकमादत्ते तस्मात्सूर्यायै
 तस्मिन्नाधानं युज्यत इत्यर्थः । यदि च यजमानस्तत्तत्पूजार्थं नक्षत्रकामः स्यात्तदानीमपि
 सूर्यात्मकमेव नक्षत्रमुपाददात्तेत्याह । एतद्वा इति । अनपरादमिति हेतुगर्भविशेषणम् । यत्

स्तेजोवियोगोपलक्षणापराधरहितमतस्तदेव सूर्यात्मकं नक्षत्रं कामयेतेत्यर्थः । तेन कृत्स्ननक्षत्राणां प्राप्तिमाह । स एतेनैवेति । एतेनैव सूर्येणाश्रयात् पुण्यक्षलात्मना कृत्स्ननक्षत्रेऽप्याधानफल-मुपगच्छेत् । तस्मात्सूर्यात्मक एव नक्षत्रे उच्यते सत्याधानं स्यान्न रात्रावित्यर्थः ॥१६॥

माध्यान्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये द्वितीयकारणे प्रथमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

॥८॥

२०५१०३-१०

अथ चानुर्मास्यानि विधिमुत्तम वैश्वदेवस्य प्रजामृष्टिरेतुतामाख्यायिकया प्रतिपादयति । प्रजापतिर्ह वा इति । इदं दृश्यमानं पराभूतात्मकं जगत्समग्रं सृष्टेः प्राक्काले प्रजापतिरेक एवासौत् । कार्यस्य जगतः कारणाभूते प्रजापतेः लीनत्वात् सोऽगहाय एक एवासौदित्यर्थः । ततः सकाशात्प्रजामृष्टिं दर्शयति । स ऐक्येतित्यादिना । अध्याम्यदिति । प्रजोत्पत्तिकारण-पर्यालोचनया भ्रान्तः क्षिप्रोऽभरदित्यर्थः । अमुं तपसि लेदे च । शमामश्रानाम् (पा० ७-३-५४) इति दीर्घः । स च भ्रान्तः सन्प्रजोत्पत्तिकारणं तपस्तपवान् । स प्रजा इत्यादि । निगदमिदम् । तानीमानीति । याः कलु सृष्टेः पराभूतास्तानीमानि ब्रूयामि जातानि । पश्चिक्पेणाभयमित्यर्थः । एतदुपपादयति । पुरुषो वा इति । पुरुषो मनुष्यः कलु सृष्टानां प्रजानां मध्ये प्रजापतेर्नेदिष्ठ-मन्तिकृतमं कार्यम् । स च पादद्वयोपेतः । तत्परिणामरूपत्वात् पश्चिणोऽपि पादद्वयोपेता दृश्यन्ते । तस्माद्द्वयोः पुरुषसाधर्म्योत्पत्तेः पुरुषरूपत्वमवसेयमित्यर्थः ॥१॥ पुनरन्यथा प्रजामृष्टिमाह । स ऐक्येति । यथा न्वेवेति । यथा कलु पुरा प्रजामृष्टेः पूर्वमेकोऽ-सहस्रोऽभूवमप्येतर्हि इदानीं प्रजासृष्टपुत्तरकालेऽपि तर्धैक एवास्मीति । एवमाक्षित्वा स पुनरन्याः प्रजाः समृजे । पूर्वमृष्टप्रजापेक्षयाऽऽमां द्वितीयत्वम् । परैवेति । अस्य ता अपि प्रजाः पराभूता एवमभवन् । तदिति विधेयापेक्षया नपुंसकत्वम् । ताः पराभूता द्वितीयमृष्टपुत्पन्नाः प्रजा यत इव कुदमल्पशरीरं शरीरमूर्धं सर्पशरीरं सर्पम्यतिरिक्तं प्राणि-जातं दृश्यते । तदात्मना परिणता इत्यर्थः । तृतीयाः समृज इत्याहु रिति । पुनरपि स प्रजापतिः सृष्टिद्रव्यापेक्षया तृतीया अन्यः प्रजाः समृजे सृष्टवानित्याहु रभिज्ञाः कथयन्ति । ना अपि अस्य पराभूता अभवन् । ता इमाः सर्परूपेण दृश्यन्ते । तृतीयमृष्टावाहु रिति य परोक्ष-निर्देशस्तद्भिप्रायमाह । एता इति । एताः पूर्वोक्ता द्वयोर्द्विविधा एव प्रजाः प्रजापतिना सृष्टा इति याज्ञवल्क्यमहद्विरुद्धाचोक्तवान् न तृतीयानां प्रजानां सृष्टिः । अत्रा अहमन्वेण पुनस्त्रयीत्रिविधा अपि प्रजाः सृष्टा इति प्रतिपादयते ॥२॥ स चोदाहरिष्यते । सोऽर्चत्रिन्यादि । त्रिवारं सृष्टानां प्रजानां परामवकारणं किमिति विचार्य स सन्वेतदेव कारणं दर्शयति । एत-

कृत्वन्दिदिष्टं दर्शयति । अतश्चानन्तरं प्रजानामशनराहित्यं पराभवकारण-
मित्यर्थः । उत्पत्त्यमानानामनशनत्वं मा भूदिति प्रजापतिना कल्पितमशनमाह । स आत्मन
एवेति । अग्रे सृष्टेः प्रागेव प्रजापतिरात्मनः स्वशरीरस्य सम्बन्धिनोः स्तनयोः पय
प्राप्याययाचके । आप्यायितं पूरितं कृतवान् । एवमशनं प्रकल्प्यानन्तरं या प्रजा
अमृजतास्य प्रजापतेस्ताः सृष्टाः प्रजाः पयसा पूर्णां स्तनौ अभिपद्य जिवनवत्योऽभवन् । ततो-
ऽनन्तरं ताः प्रजाः सम्बभूवुः । सम्यगुत्पन्ना लब्धात्मानोऽभवन् । पराभवं न प्राप्ता इत्यर्थः ॥३॥
उक्तेऽर्थे ऋद्धं भन्तं संवादयति । तस्मादिति । यस्मादग्रे एवमासात्तस्मात्कारणानुक्तमर्थ-
जातमृषिणा मन्त्रेणाभ्यनूकतम् । प्रतिपादितम् (ऋ० स० ८-१०१-१४) । तत्र प्रथम-
पादमनूयोकतार्थपरत्वमाह । प्रजा इति । तिस्रस्त्रिविधाः प्रजा अस्यायमत्यर्थं विनाशमीयु-
र्जम्भुः । इत्येव एतद्व्याख्यानमिति द्योतयति । तथा इति । याः खलु प्रजास्त्रिधा सृष्टा अप्रा-
भावहेतुना पराभूता एतदेतेन मन्त्रपादेन ता एवाभिलक्ष्याभ्यनूकतम् । प्रतिपादितम् । द्वितीय-
पादमनूय व्याचष्टे । न्यभ्या इति । पयोऽप्यमशनं प्राप्याभ्याः प्रजा अर्कमर्चनीयमभिमतः
सर्वतो निर्विधिं निर्विधिशरे । नेर्विशः (पा० १-३-१७) इत्यात्मनेपदभिरयो रे (पा०
६-४-७६) इति रे आदेशः । तथा इत्यादि । तत्र या इमाः प्रजा अपराभूता ता एव
जाठरूपेण लौकिकवैदिकमेदेन बाऽवस्थितमग्निं स्वध्यापाराय पर्युपविष्टा वर्तन्ते । एतदेतेन
पादेन प्रतिपादितम् ॥४॥ तृतीयपादमनूय व्याचष्टे महद् तस्याविति । इत्थं देवमनुष्यादि
रूपासु प्रजामु स्तनोषु तस्मिन् प्रजापतिर्भुवनेष्वनन्तरमग्रे महदधिकं तस्यैव सर्वोत्कर्षेणायस्थितः ।
गतमन्यत् । अनुर्थपादमनूय व्याचष्टे । पवमान इति । दिशो वै हरितो दिशो हि हरिच्छ-
न्दराभ्या अतस्ता अयं पुरोक्तो पवमानो वायुराविष्टो हरयते । अतस्तुतीयपादेनायमर्थः प्रति-
पाद्यते इति । ता एवेति । उक्तार्थनिगमनम् । ता उक्ताः प्रजा एवाभिलक्ष्येत्यर्थः ।
प्रजापतिकृतायाः सृष्टेरविरुद्धेनानुवृत्तिं दर्शयति । ता इमा इति । यथैव येन हि प्रकारेण
पुरा प्रजापतिः प्रजा अमृजत तथैव तेनैव प्रकारेण ता इमा मनुष्याद्याः प्रजाः प्रजायन्त उत्प-
द्यन्ते । एतदेवोपपादयति । इदं होति । इदानीं स हि यदेव खलु लोके क्षियै स्त्रियाः ।
पश्यर्थे चतुर्थी । स्तनावाप्यायेते पयसा पूरितौ भवतः । व्यत्ययेनैकवचनम् । गवादिपशू-
नामूदश्च पयसा पूर्णं भवति अथानन्तरमेव यन्वायते तदेव जायते । अन्यथायमानं विपद्यत
इत्यर्थः । तास्तत इति । ता उत्पन्नाः प्रजास्ततो जननानन्तरं पयोधरी स्तनावेवाभिपद्याभि
प्राप्य स्तन्यपानेन सम्भवन्ति प्रवर्द्धन्ते न विपद्यन्ते ॥५॥ पयसोऽन्नरूपतामाह । तद्वै पय
इति । तत्र सन्तु जन्मान्तरकाले पय एव प्रजानामन्नं भवति । हि यस्मादग्रे इतराज-
सृष्टेः प्रागेतदेवान्नं प्रजापतिरजनयतोन्वादितवान् । तस्मादिदमेव मुख्यमन्नमित्यर्थः । तस्य

चाग्रस्य कार्यकारणयोरभेदोपचारेण प्रजारूपनामुपपादयति । अग्रमेवेति । हि यस्मात्प्रजा
 अग्रात्मन्भवन्ति प्रवर्धन्ते तस्मात्तदग्निमका इत्यर्थः । इदं हि इदानीं हीन्यर्थः । जातमे-
 वेति । स्तन्याभावे जातस्य शिशोर्जीवनामम्भवान्जीवनार्थं जननानन्तरमेव ताः प्रजाः स्तन्य-
 मेवावयन्ति भोजयन्ति । स्पष्टमन्यत् । इत्थमग्रहेतुकं प्रजापतेः प्रजामर्जनमुपपाद्वान्त्येनोपन्य-
 स्तम् ॥६॥ अथौपाद्वान्तिकेषु वैश्वदेवहविरुपाद्यंस्तर्शाप्यित्यंस्तावद्वैश्वदेवयागं विधत्ते । स
 यः प्रजाकाम इति । सो यजमानः प्रजाकामः स एतेन वैश्वदेवाक्यपर्वरूपेण हविषा यजेत ।
 तस्य प्रजाफलमाधनत्वमुपपादयति । आत्मानमेवेति । यं यजमान आत्मानमेव प्रजापति-
 हपमापन्नमेतद्वैश्वदेवाक्यं यज्ञं विधत्ते । वैश्वदेवयज्ञमात्मना करोतीत्यर्थः । अतो वैश्वदेवेनेष्ट-
 वतः प्रजापतेः प्रजोत्पत्तिसाधनत्वमुपगममित्यर्थः ॥७॥ तत्तत्प्रथमं हविविधाय प्रशंसति । स वा
 इति । आग्नेयोऽग्निर्देवता अस्य । सास्य देवता (पा० ४.२.२४) इत्यर्थेऽग्नेर्दकू (पा०
 ४.२.३३) इति दकू । अष्टमु कपालेषु संस्कृतोऽष्टकपालः । अग्निः प्रजनयिता
 मातापितृभ्यां भुक्तस्यास्य जाठराग्निपरिपाकवशेन शुक्लशोणितात्मना परिणामादाने
 प्रजनयितृत्वम् । अत एव प्रजापतिः सोऽग्निरित्यर्थः ॥८॥ द्वितीयं हविविधाय प्रशंसति ।
 अथ सौम्य इति । सोमो देवताऽस्य सौम्यः । सोमादव्यण् (पा० ४.२.३०) इति
 व्यण् । प्रजनयितर्युपादयितर्यस्यौ सोमात्मकं रेतः मिमति । तदेव तत्प्रजोत्पत्तिसाधनं पुरस्ता-
 त्कथमाणमैकं मिधुनं सम्पद्यमानं भवतीत्यर्थः ॥९॥ अथ द्वितीयं हविविधाय प्रशंसति ।
 अथ सावित्र इति । सौम्ययागानन्तर्यमथशब्दार्थः । साविता देवताऽस्य सावित्रः । प्रज-
 विता प्रेरयिता स एव प्रजापतिवैश्वदेवादिः । आग्नेयादीनां पचानां यागानां मध्य इत्थमानः
 सन्साविता मध्यतः प्रजानां प्रजनयिता भवति ॥१०॥ चतुर्थपञ्चमे हविषो विधाय संभूय प्रशं-
 सति । अथ सारस्वत इति । सरस्वती देवताऽस्य सारस्वतः । तत्पुनर्मिधुनमित्यादि ।
 आश्विनपुष्टितादग्ने कियमाणादित्यर्थः । इतथोर्वा इत्यादि । इतोऽस्माद्धूलोकादारभ्यो-
 परितनलोकवर्तिनीः प्रजा उभयतोऽवस्थितान्मिधुनात्प्रजापतिः सृष्टवानित्यर्थः । इदानीन्तन-
 यजमानोऽपि एवमेव मिधुनद्वयापुष्टाग्नेन द्विविधाः प्रजाः सृजनीत्याह । तथो एवेति । तस्मा-
 दित्यादि । विहितानां हविषो निगमनम् ॥११॥ एवञ्च पञ्चभिर्हविर्भिरुपादितानां प्रजानां
 स्थित्यर्थं प्रजापतिना कल्पितं पयस्यारूपमन्नं दर्शयितव्यमिति पयस्यायागस्य स्थानं प्रतिजानोते ।
 अथात इति । अथैवं प्रजासृष्टेरनन्तरं यतः सृष्टानां प्रजानामन्नमपेक्षितमतः पयस्याया एव
 पयोविकारद्रव्यसाध्यस्य यागस्यैतदायतनं स्थानमित्यर्थः । अथैवं पयस्यायाग एव पयोऽनुष्ठेय
 इति नेत्याह । मारुतस्त्विति । नृशब्दः पयस्यायागस्य न्यायप्राप्तं पृष्ठस्थानत्वं व्यावर्तयति ।
 मारुतः सप्तकपाल एव पृष्ठोऽनुष्ठेय इत्यर्थः । एतदाख्यायिक्योपपादयति । विशो वै मरुत इत्या-

दिना । वैश्वजातस्य हि महतः । ते च देवताभ्यस्त्वादेवविराः खलु । अनिर्वेद्या इवानिर्वे-
धुका नियन्त्रहिता इव स्वतन्त्राश्चेहः । ततः स्वातन्त्र्ये वर्तमाना आर्यैः पञ्चभिर्हविर्भिः प्रजा
उत्पादितवन्तं प्रजापतिं यजमानमुपेत्योपासत्योनु । ते त्वदीया इमा उत्पन्नाः प्रजा नव
विमधिष्यामो हिमिष्यामो वाः प्रजा एतेन वैश्वदेवपर्वत्पना हविरा त्वं सद्यसे सृष्टा करि-
ष्यसि ॥१२॥ एवं मरुद्भिरुक्ते सति स प्रजापतिरैक्षत पर्वलोचितवत् । ये मदीयाः पूर्वाः
पूर्वसृष्टाः प्रजाः पराभूवन् । इमाः प्रजा इमे मरुतो विमध्नन्ते बाधन्ते चेतनोऽनन्तरं किमपि
सृष्टं न परिशेष्यते परिशेषिनं न भविष्यति । इत्येवं मरुद्भ्यो भीतः संस्तेभ्य एतं सप्तदशकपाल-
कपं शमं कल्पितवान् । अतः प्राप्तपानमपि पयस्यायागं परित्यज्य स एव मादतो याग इदानी-
मपि पृथक्त्वेनानुष्ठीयते । शमसंख्यामनूय प्रशंसति । तद्यदिति । महतो हि शमगणाः । तेष्वे
हैकस्मिन्नागो शम शम महतः । ते वैश्वेनपञ्चाक्षरमहत्वाका अग्निस्थापनप्रकरणे ईदृश्या-
न्यादहचेत्यादिभिर्मन्त्रैस्तमवाप्ता प्रतिपादिता ॥१३॥ तेषां किञ्चिद्विशेषणमुपदिपति ।
तं वै स्वतबोभ्य इतीति । तं खलु शमकरात्वं पुरोहारं स्वतबोभ्य इति विशेषणवशिष्टेभ्यो
मरुद्भ्यः कुर्यात् । तव इति वचनात् । स्वात्मं तवो वत्स केवां ते स्वतवसः । अस्य विशो
वणाभ्यान्वयतामाह । स्वयं हति । ते महतः स्वयं हि स्वपौरुषेणाव हि एतं भाममकुर्वन्त्वा-
कृतवन्तः । अतस्ते स्वतवसः सम्पन्ना इत्यर्थः । प्रागुक्तमेव पक्षं निगमयितुं कारणमुप-
न्यस्यति । अत इति । यदि तु स्वतबोभ्यः प्रतिपादिके वाग्वानुवाक्ये न सन्ध्येते तदा स एव
प्रागुक्तः केवलो मादत एव यागो भवति । एतच्च पक्षद्वयं काल्याण्योऽप्यनुवक्तु । (का- भी-
५-१-११-१) मरुद्भ्यः स्वतबोभ्यः शमकपालो मादतो वेति । स वा एव इति । स खल्वेव
मादतो यागः प्रजाभ्यः प्रजानाम् । पृथग्य अनुषी । अहिमाये मरुत्कृतवाधराहित्यायैव क्रियते ।
तस्मादिति । मादतयागस्य निगमनम् ॥१४॥ पयस्यायागं विधत्ते । अथात इति । अथशब्दो
मादतवागानन्तर्यार्थः । अतः पृष्टाः प्रजा मादतयागेन तत्कृतहिमायाः परिहृतत्वान्मुनेनावस्थिता
अमसाकाकुक्षन्तेऽतः पयोऽप्यमन्नं ताभ्यो जनयितुं पयस्यायागः कर्तव्य इत्यर्थः । तस्य प्रजा-
वृद्धिहेतुत्वमाह । पयसो वा इत्यादि । सृष्टादीं प्रजापतिना सृज्यमानास्याः प्रजास्तदीयस्तन्यस्या-
त्ययमः सकाशात्पम्भुताः प्रवर्दिता अत एवमिदानीमपि सर्वाः प्रजाः पयस एव सम्भवन्ति
जन्मानन्तरं कृत्वा एव पयोवत्क्षणमन्नं प्राप्य वर्धन्ते । पयोऽप्यस्य तस्यासस्य सम्पत्तिश्च
दर्शयितुमुक्तमर्थमनुवदति । तथात एवेति । तन्वा वा नोत्यर्थः । एतदेतेन पयस्यायागेन
तदेव प्रजावृद्धिहेतुभूतं पय आभ्यः प्रजान्यः करोति संपादयति । अत एवेदानीं पूर्वसृष्टानां
प्रजानामभिर्वृद्धिरित्यत्र इत्याह । तथा इति । पूर्वैः प्रागुक्तैराग्नेयादिभिः पञ्चभिर्हविर्भिः ।
एतस्मान्पयस इति । दप्ता संस्कृतः पयोविकारः पयस्या । अमो चाभिद्याशब्देनान्वजाम्

मते । तप्ते पयसि दध्यान्मयति सा वैश्वदेव्यामित्रा वाजिन्यो वाजिनमिति (तै० स० १-१०-१०) । कात्यायनोऽपि पयस्यां प्रकृत्य सूत्रयामास । श्रुते वा दध्यान्मयति । वाजिनं निविच्योत्करे करोति (का० धौ० ४-४-७-८) इति । पयस्ये अनुधी । एतस्याः पयस्यायाः प्रकृतिभूतं पयः । एतस्मादुत्पन्नाः प्रजा वर्धन्त इत्यर्थः ॥१५॥ एवं यागोपयुक्तं दध्यां प्रशस्त्वा तस्य वैश्वदेवत्वं प्रतिपादयति । तस्यामित्यादिना । तस्यां पयस्यायां प्रजननसाधनं त्रियुनं विद्यते । पयस्याशब्दस्य कालिज्जत्वाद्यापात्वं तस्या-
स्तदनुनिष्पादि वाजिनं रेतः पुंसां बीजम् । तस्मान्निधुनादनाम्मिलमपरिमितमिदं विश्वं देवमनु-
ध्याद्यान्मकमनुप्राजायतानुक्रमेण प्रजायते । प्रजातमभूत् । सद्यदेतस्मादिति प्रतिपादिता-
र्थस्य हेतुत्वाभिप्रायम् । तस्मादिति । यस्माद्विभोत्पत्तिहेतुः पयस्या तस्माद्विश्वदेवदेवताया
कार्येत्यर्थः ॥१६॥ अन्तिमं हविर्विधत्ते । अयेति । यावापृथिवी देवते अस्येति यावा-
पृथिव्यः । यावापृथिवीशुनासुसोरमहन्वद् (पा० ४-२-१२) इति सूत्रेण यत् । तत्र हि च-
कारेण यद्विध्यनुकृष्यते । तदेतत्पुराहन्मुदाहृतदृष्टान्तेनोपपादयति । एतेर्वा इत्यादिना ।
यावापृथिवीभ्यां पर्यगृहणादिति । अथस्तत्पृथिव्योपरिष्ठाद् शुनाकेन । तदुभयनोक्तसत्तना । यथाः
प्रभाः पर्यगृहणात्परितो वेष्टितवान् । बारचेमाः प्रजा आभ्यां यावापृथिवीभ्यां परिगृहीताः
परिवेष्टिता एव वर्तन्ते न पुनः स्वर्गो निर्गच्छन्ति । तथा एवेति । यथा प्रजापतिस्तथो तथैवैव
इदानीन्तनो यजमानोऽपि च एनेर्हविर्भिः प्रजाः शुभते सृष्टा च पयस्यायागेन तामां पयोऽपमन्त्रं
परिकल्प्य यावापृथिव्ययागेन यावापृथिवीभ्यां ताः परिगृहणाति परिवेष्टयतीत्यर्थः । एवं
वैश्वदेवपर्वण्यष्टौ प्रधानयागा विहिताः । तद्विहितदृष्टावधिरभ्यत्वाच्चित्रमामान्यादर्शपूर्णमास-
विध्यन्तस्तत्रातिदिष्टः । प्रकृतिर्वाद्रूपः कर्तव्येति ॥१७॥

॥ ९ ॥

३.५.१.१.३६

कालिभ्यास्तानूनपत्ते च योगाभ्यायननिष्ठयो । उपमन्त्रेति पञ्चार्चाश्चतुर्धेऽत्र निरूपिताः ॥ अथ
पञ्चमे त्रीमिकमेदिच्छरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं कात्यायनेन । आषवमभ्यान्पूर्वेऽहनि पौर्वा-
हिणक्या प्रचर्य वेदिं मिसीते (का० धौ० ८-३-६) इत्यादि । तदेतदाह । तत्र एष पूर्वाह्नोऽर्चा
स्वपाराजो भवति तस्मात्प्राङ् प्रकामति त्रीन्विक्रमांस्तच्छङ्कुं निहन्तीति । य एष स्थूणाराजः
पूर्वाह्न्यः पूर्वाह्नमर्हतीति पूर्वाह्न्यः । प्राचीनशरास्य पूर्वभागे आहवनीयपुरादेशे वर्तमानः पृथुः
स्तम्भोऽस्ति सोऽन्तःपातः । ऐष्टिकं देर्महावेदेष्टान्तरात्मशरः । तस्मान्स्तम्भान्प्राङ् प्रकमान्प्रका-
मति सीन् । तस्मात् तृतीयप्रकमावसाने शङ्कुं निहन्त्यात्स्थापयेत् ॥१॥ इच्छिगधोऽतिप्रमाणमाह ।
तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यमशङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । सा

दक्षिणा श्रोणिमर्यादा भवति ॥२॥ एवमुत्तरश्रोणिवाक्यमाप तस्मान्च्छ्रद्धोदक्षिस्यादि ॥३॥
 आयामस्य पश्चाद्भागावधि प्रदर्श्य प्राचीनावधिमाह । तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धोः षट्त्रिंशत् विक्र-
 मान्प्रकामतीति ॥४॥ अथ दक्षिणोरावमौ दर्शयति । तस्मान्मध्यमाच्छ्रद्धोरिति । तस्मात्पुरो-
 देशस्थान्मध्यमाच्छ्रद्धोः श्रोणित सकाशादस्योरोऽप्यन्यूनत्वादुभयतो द्वादशप्रकमाभिधानम् ।
 इत्थं सर्वतो मितयां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वं शङ्काभाशङ्क्य स्वयमेव व्यवच्छिन्नमिति । एषा
 मात्रा वेदेरिति ॥५॥६॥ अथ विहितं वेदिमानं कर्मण प्रशंसन्मिपुरादी पश्चान्मानं प्रशंसति ।
 अथ यत्रिंशद्विक्रमा पश्चाद्भवतीति । त्रिशन्पक्षे विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात्रिंशदक्षराणि ।
 स्पष्टमन्यत् ॥७॥ पश्चान्माने पक्षान्तरमाह । अथो अपि त्रयस्त्रिंशत् स्युरिति । अथोशब्दः पक्षं
 व्यावर्तयति । न वा एकेनाक्षरेण सन्देति विधन्तीति (ने० ब्रा० १ ६) न्यायात् प्रतिपादमेकै-
 काक्षराधिक्येन विराजस्त्रयस्त्रिंशदक्षरकत्वम् ॥८॥ अथ प्रागयामस्येयत्तां प्रशंसति । अथ यत्षट्-
 त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याधनुरक्षराधिक्येनोप्येकादिकमेण बृहत्याः
 षट्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्टमन्यत् ॥९॥ प्राग्दिगवस्थितयोऽस्योः प्रमाणां मिलित्वा प्रशं-
 सति । अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवतीति । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि विस्तारेण चतुर्विंश-
 तिविक्रमा भवति । पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्येति । यज्ञस्य यज्ञाश्वस्य वेदित्वरूपस्य एव पूर्वाद्धौ । गायत्र्याः
 पूर्वाद्धौत्वम् । गायत्रं वै प्रातः सवनमिति ध्रुवेः (ने० ब्रा० २ ६-२) सिद्धम् ॥१०॥ श्रोणिभागस्थो-
 हत्वमंसभागस्य हत्वत्वं यदस्ति तत्प्रशंसति अथ यत्पश्चाद्द्वीयसो भवतीति । श्रोणिभागस्य त्रिंश-
 दप्रकमोक्तोत्तरभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानापश्चाद्द्वीयस्त्वम् । यस्माज्जोके पृथुश्रोणिर्योगा प्रशस्ता
 तस्माद्देवाः पश्चाद्भागस्यापि श्रोणिवाक्यन्युभुत्वं युक्तमित्यर्थः । श्रोणिपृथुत्वं कुलापयुज्यते इति ।
 तदुपयोगमाह । तस्मान्पश्चाद्द्वीयस इति । प्रगायन्तेऽनेति प्रजननम् । पश्चाद्भागे उक्तत्वं
 यत्पश्चाद्द्वीयस्तारकप्रजननात्प्रगायन्तेऽनः प्रजननहेतुत्वात्पश्चाद्द्वीयस्त्वं प्रशस्तम् ॥११॥
 सार्थवादमुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते । नास्तिका इ वा एषा यज्ञस्येति । नास्तिकाया मुखप्रदेशादपि
 तमुच्छ्रितत्वादुत्तरवेदेर्मुदोच्छ्रितता कर्तव्या । उत्तरमन्वमुत्तरवेदिनामनिर्वचनेन प्रशंसति ।
 अथ यदेनामुत्तरं वेदेरुपकारिणिति । यस्माद्देवेः सौमिक्याः उत्तरमन्वुपनमुपधिरिति मुदं
 क्षिपति तस्माद्देः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्योपनतरत्वादुत्तरवेदेरिति नाम सम्पन्नम् ॥१२॥
 अथोत्तरवेदिस्याधारणाविधानार्थमाख्यायिकासाह । द्वयो इ वा इदमग्ने प्रजा आसुरिति ।
 अग्ने सृष्टेः पूर्वं द्वयो द्विविधा एव प्रजा आसुरभवन् । कास्ता आदित्याश्चैवाग्निरसथ ।
 तेऽग्निरगः पूर्वं आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो यज्ञं संभृतवन्तः । सम्भृतयज्ञास्तेऽग्नि-
 मित्थमूचुष्टऽग्ने त्वं नोऽस्माकमिमांश्च सुत्यां परेषुः क्रियमाणमभिषवमादित्येभ्यः प्रवृहि ।
 त्वमप्यनेन सोमयागेन नोऽस्मान्याजयेति । एवमुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनो हस्तान्त-

मुवाच ॥१३॥ ते हादित्या कचुरिति । त इत्थं व्यचारयन् । कथम् । यथा येन प्रकारेणस्मान्नेवाज्जिरमो याजयान्याजयेयुर्वयं न न तान्याजयाम- । तत्प्रकारविन्यता-
मिति ॥१४॥ ते होचुरिति । विचार्यन्थमूचुः । न वा अन्येन यज्ञादपकमणमस्तीति ।
अन्येन वक्ष्यमाणान्सायस्कात्पुष्टानादन्येन यज्ञादजिरोभिःपुष्टीयमानादस्मादपकमणमस्ति ।
अतः सुत्यामन्तरामेव अज्जिरमो सुत्यातः पूर्वमेवास्माकं सुत्यां प्रियामष्टै व्यवस्थापयिष्याम
इति विचारितवन्तः । ते यज्ञं सुत्यासक्षिणं सम्पृत्याप्रिमूचुः । त्वमस्मभ्यं न सुत्यामग्ने
प्राबोचः । अथशब्दस्त्वर्थः । वयं तु तुभ्यमज्जिरोभ्येषासमुत्याम् । अथ कियमाणा
सुत्याऽसमुत्या ताम् । प्रष्टुम् । तेषां तथा कुर्वतामस्माकं त्वं होता भव ॥१५॥ तेऽन्य-
मेव प्रतिप्रजिष्युरिति । एवमुक्तवन्तस्त्वज्जिरसामेतद्वृत्तान्तावबोधनायामिप्रतिनिधिमन्त्रं
प्रजिष्युः । हि गतो वृद्धी च । प्रैरयन् । तेऽज्जिरमोऽग्नयेऽन्वागत्य पुकुधुः । कुधद्रुहेर्प्या-
दिना (पा० १-४-३७) कुधियोगे चतुर्थी । कथं नु नो दत्त इति । कोधप्रकार उक्तः । न
प्रत्यादधा । आदरम्य प्रत्यादरं न कृतवानमि ॥१६॥ अमेरुतरम् । स हावायानिन्या न माऽदृष्ट-
तेत्यादि । प्रासजिकं कश्चिद्वर्गेष्वेव विधत्ते । तस्मादु हातिन्यस्य वृत्तो नापकमेदिति ।
स सयस्कोः । एकाहः सोमयामः । एतेनाज्जिरम आदित्यानयाजयन् । दोक्षासोमकयादीनां
सद्य एव कियमाणात्वात्सयस्कौरिति नाम ॥१७॥ तेभ्यो वाचं दक्षिणामिति । तेभ्यः
सायस्कयाजकेभ्यो वाचमेव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निराकरणाभिप्रायमाह ।
हास्यामहे यदि प्रतिप्रहीष्याम इति । यदि स्वीकारिष्यामस्तर्हि हास्यामहे त्यस्यामहे दक्षिणोत्तर-
कालमपि वाचोऽपेक्षितत्वात् । तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् । अस्तु को दोष इत्यन
आह । यदास्त्रिगुमासीदिति । दक्षिणासम्बन्धि दक्षिणं कर्म । तद्यज्ञस्य सम्बन्धि
कर्म न व्यमुन्यत विमुक्तं नासीत् । सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥१८॥ अपैभ्यः सूर्यमिन्यादि ।
तस्मादु ह स्मादुरिति । अज्जिरमः स्वयं भुवते आन्विजोनाः स्मः सम्यगृत्विकन्वयोऽग्न्याः
स्मः । तथा दक्षिणीया दक्षिणायोग्याः । आन्विजोतन्वदक्षिणीयत्वयोहमयोरपि हेतुवत्यते ।
अस्माभिरेव प्रतिवृत्त इति । एतच्छब्दार्थमाह । य एष तपतीति । प्रसज्जात्मायस्कस्य
दक्षिणामाह । तस्मात्सयस्कियोऽभः श्वेत इति । अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दध्यते ।
सूर्यस्याभत्वेनोपस्थानविधानात् । अप्वाशनसाम्याच्च सूर्यस्याभस्थानोदत्वम् । सोऽपि वर्ण
साम्याय श्वेतो भवेत् ॥१९॥ तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवताति । तस्य पुरीदेशे रुक्मो हिरण्य-
फलको वर्तुलाकारो भवेत् । यद्यभमित्यादि । स्पष्टम् ॥२०॥ तेभ्यो ह वागिन्यादि ।
तेभ्योऽज्जिरोभ्यो वाक्कुपितवत्यासीत् । केन मदेव धेयान्वन्धुना इति । केनेति ।
असूयार्थे मृतिः । मम्मसः सकाशात्केन बन्धुना । बध्नातीति बन्धुविशेषगुणः । केन

विरोपगुणेनैव सूर्यः धेवान्तिशयेन प्रशस्तः । प्रशस्त्यहेतुभूतानां सर्वगुणानामभिधानाय
 पुनः केनेति महत्तमम् । यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । यथेनातिशयेनतमादित्य प्रत्यग्रहीष्ट न
 माम् । मन्त्रविद्यमानः कोऽतिशयस्तस्य दृष्टः । न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । उभयान्तसंयत्तान्देशा-
 सुरान्परस्परकलहायोद्युक्तान्देवासुराद्यान्तरेण मये साक्षिरोभ्याऽपकान्ता वाक् सिद्धो भूत्वाऽऽद-
 रान्ता निवत्सया समापस्वं सर्वं स्वाकुर्वता न चार । तदानीमग्निरेव देवानां दूतोऽभवत् ।
 असुरार्थाङ्गानां सहरक्षीनामक आसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥२१॥ सा देवानिति । उभयैरप्या-
 हुता सतो पूर्वं देवान्प्रत्येवापावर्तमानाऽऽगमनोभ्योनय्यं किञ्चिदर्थायमास । ते न देवा अमे-
 पूर्वमाविनीमाऽऽकाहुस्त्वामगमनोपाधिना प्राहुः । सा देवानिदमुवाच । हे देवा यां काचनाशिष-
 माशाभिष्वभ्य इत्यक्षुष सा सर्वाप्याशांषो बुष्मार्कं समर्द्धिष्यते समृद्धा भविष्यतांति । सतः
 सा प्रतिनिष्पन्नाऽऽसीत् ॥२२॥ इदानीमुत्तरवेदिभ्याचार्यं विधत्ते स यज्ञार्थमागोऽप्राकृतर-
 वेदि व्याचारयतांति । अप्राकृतरवेदेठपरि धार्यमागो सति तामुत्तरवेदि व्याचारयेदित्याहुः ।
 यदेवंनामित्यादि । एतद्व्याचार्येण वाऽऽहुतिरप्युत्तार्यं वेदिरूपार्यं मन्त्रे देवं कश्चित्ता
 सा कृता भवति । अगो व्याचारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्यामाचार्येण वाचः किमायातमित्यत
 आह । वाच्येषा निदानेनेति । अत एव वागात्मकत्वाद्युत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो
 वरधनरूपत्वाद्युत्तरवेद्युगतायेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः ॥२३॥ उत्तरवेद्या आनादिमाधनं
 इष्यं विधत्ते । तां ये युगशम्येनेति । युगेन शम्यया चेत्यर्थः । युगशम्ययाया अपि
 साधनत्वमस्तीत्याह । युगेन यत् हरन्तीति । यत् यस्मिन्देसो युगेन हरन्ति यतो
 यस्मात्तत् शम्ययाऽपि हरन्ति । अना युगशम्ययाया अपि हरतादियासम्बन्धोऽस्त्येवे-
 त्यर्थः । तत्कृत इत्यत आह । युगशम्येन वा इति । योऽयं योजनार्हसम्भम् । आदौ
 विप्रकृष्टकाले देवासुरयोर्वृद्धकाले सा यज्ञस्य सम्बन्धिना वाक् सिद्धो भूत्वाऽऽशान्ता कृता
 यतो अचरत् । तद्यम युगेन शम्यया च मानेर्नानां वाचमेनदिदानीं यज्ञे योजितवान्भवति ॥२४॥
 प्रागन्तिकं कश्चिन्नियमं विधत्ते । तस्मात्त्रिंशदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् इति । अन्त्येन
 परित्यक्ता दक्षिणा । नो ह अमा कुर्वीतेति । अमा सद् । स्वान्मनेत्यर्थः । नो ह नैव कुर्वीत ।
 क्षिणांति हिनन्ति । क्षिणु हिमायाम् । नो हान्यस्या इत्यादि । स्पष्टम् । अस्य यजमानस्य ।
 समानबन्धुरेकविधिनिकन्धनः । एकविधय इत्यर्थः । तादृशोऽन्धः पाप इवापि स्यात् । पापी
 यदि भवेत् तस्मै दद्यात् । तादृशवाय दाने अन्धोपद्वयराहित्वं दद्यादिति । स
 यद्ददाति तदेनामित्यादिना । एवा उ निवृत्तदक्षिणां प्रतिष्ठा । निवृत्तदक्षिणाया मति-
 रित्यर्थः । अथवा यजमानस्यन्धुरेन तदास्पदमित्यर्थः ॥२५॥ अथ शम्याऽन्वेत्यादि । एव
 शङ्खः पूर्वाक्षेपः सप्तपि उत्तराक्षेपं भवति । सौमिकवेदेकतरांयस्य शङ्खरित्यर्थः । तस्मा-

च्छब्दोः सकाशात्प्रत्यङ् प्रत्यङ् मुन्मन्नीन्विकमान्प्रक्रमान्प्रकामति । तत्र चात्वालार्थं परितो
 लेखनं कुर्यात् । सा चात्वालस्य माता । यैवोत्तरवेदेरुक्ता सर्वेत्यर्थः । चात्वालखननो-
 त्पन्नमेव मृदोत्तरवेदिकण्यात् । तदेवाह नाम मातास्तरति । उत्तरार्दयशब्दोः प्रत्यङ् प्रक्रमे
 चात्वाल इति यः पद उक्तस्तेन सह विकल्पितं पञ्चमाह । यत्तैव स्वयं मनसा मन्ये-
 ताग्नेयोत्तरमिति ॥२६॥ चात्वालस्य सर्वतो लेखनप्रकारं तन्मन्वांश्च दर्शयति । स
 वेद्यन्तादुदीचीं शम्यामिति । दक्षिणभ्रातृभ्यवेद्यन्तादित्यर्थः । स परिनिमति । शम्यानु-
 गुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पञ्चादवधिनिर्देशः कृता भवति । तस्य मन्वस्तप्तायनी
 मेऽमीति । हे भूमे तप्तायन्यमि । तप्तः पुमान्यस्यामिति तप्तायनो तद्रूपा भवामि ।
 मन्त्रं म्यावष्टे । इमावेवैतदाहेति । हि यम्मातमः पुरुषो दारिद्रेण्यु दुःस्वितः
 सन्धनादिताधनेच्छयैति तस्मादित्यर्थः ॥२७॥ अथ पुरस्तादित्यादि । त्यजम् । अस्यां
 हि विविधान् एतीति । विविदानो धनादिकं लब्धवान्पुरुषः पुनरस्यामेव सन्वति
 मच्छति । अतो विनायनानि भूम्याभिधानं युक्तमित्यर्थः ॥२८॥ अथानुवेद्यन्तमिति ।
 अनुवेद्यन्तं प्राचीं शम्यां निदधाति । अनेन चात्वालस्य दक्षिणामीमोच्यते । तत्र कान्त-
 मन्वस्यायमर्थः । मा मां नाभितायाभितादिरत्यादिक्पादार्थाद्भूमेऽवताद्वत् । यत्र नाभे
 तन्मावतादित्यति । यत्र यस्मिन्निषये नाभे नाभे धनादिकं तत्तस्मात्त्वं मावतादय
 रक्षेत्यर्थः ॥२९॥ अथोत्तरन इति । चात्वालस्योत्तरावधिपरिलेखनस्य अयताम्भा व्यधिता
 दितिमन्त्रः । तस्य स्मारकान्नं यत्र म्यर्थं तन्मावतादिति । यत्र यस्मिन्निषये म्यर्थं
 लाभोपायमजानानो व्यधितः स्यां तत्तस्मात्तमकाशादवतादय ॥३०॥ स्नाताया मृदश्चात्वाला-
 द्दुत्तरवेदिं प्रति हरणं विधत्ते । अथ हरतानि । यत्र हरति तत्तलोत्तरवेदिप्रदेशोऽप्रा-
 गुपमोदन्बुधविशत्याग्रोधः । अग्नीनां नामानि वरुणमाणानि गृह्णन्नेव हरेत् । सत्यप्रिषु
 चात्वालप्रदेशो तन्नामप्रहणमुपपद्यते । त एवालं कुत इत्याह । शान्वा अमून्देवा अग्ने-
 ऽग्नीमिति । होश्रव होमनिष्पादनाय हविर्वहनाय प्राशृण्वत प्राशृण्वन् । ते प्राशृण्वन् ।
 धन्वतिर्गतिकर्मा । इमामहैव । अहेति विनिग्रहाधीयः । इमां पृथिवीं पार विद्रेण्यो-
 ऽसुरादयोऽपि उपामर्षन् । तेनैवैतदेतेन निदानेन मूलकारणेनैव हरणं कृतवान्भवति ॥३१॥
 स प्रहरतीति । स मृदो हर्ताऽध्वर्युः सत्येन प्रहरति सनेत् । मन्त्रम्यायमर्थः । हेऽग्निरो
 नामकमहर्निरुपाग्ने त्वम् । येऽज्ञारा आसंस्तेऽहिरसो भवतिप्रति प्रति (ते० ब्रा० १३-१०) ।
 आहुत्याधारभूतः । नमो नाम विदेत् । न भातीति नभः । एतन्नाम विदेरित्यर्थः । यद्वा
 नभोनामामिरिति । विदेर्जातीया इत्यर्थः । त्वआयुना एतदात्मना नाप्राऽभिधानेन
 युक्त एतागच्छ । स सदित्यादि । आयुर्दधातोति । आयुःशब्दः सामान्येन धुतिः ।

तद्वद्वारितं समोरयति उत्तरवेदिं प्रति सम्पक् प्रेरयति । तत्र मन्तः । योऽस्यां
 धृषिभ्यामसीति । यस्तत्रमस्यां स्नातयां भूम्यां भवति तं स्वां समोरयामीत्यर्थः । आनीताया
 मृदो वैयाकारेण स्थापनं समन्तकं विधत्ते । हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टमिति । मृद-
 कीभूत यने यद्वा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे मृद यनेऽनाष्टं रजोभिरहिस्थं यज्ञिय यज्ञार्हं
 नाम तेन नाम्ना स्वा त्वामादधे स्थापयामि । योऽस्यामितिमन्त्रेण तिवारं हरेत् । चतुर्थ-
 वारहरणमन्त्रस्यायमर्थः । हे आह्वयमाणपदार्थ त्वा त्वामनु पूर्वं हरणलयमनुमृत्या-
 हरामीति शेषः । किमर्थम् । देवकोतये देवा व्यन्ति इविर्भक्षयन्ति अवेति देवकीति-
 र्यज्ञस्यदर्थम् । अर्थमिदमनुय प्रशंसति । तां वै चतुःसक्तेरिति । चतस्रः स्रक्तयो यस्य
 चात्वालस्य स तथोक्तः । चतुःस्रक्तात्साकल्पेन हरतांस्यर्थः ॥३२॥ अथानुव्यूहतीति ।
 अनुक्रमेण व्यूहने मृत्प्रसारणं कुर्यात् । सिद्धसीति व्यूहनमन्त्रः । हे अनुव्यूहमाने
 वेदे त्वं सिद्धसि प्रागुक्तप्रकारेण सिद्धो भवसि । कोरसी । मयजसाही शक्नुणामभि-
 भविषी । तारसी त्वं देवेभ्यस्तेषामर्थाय कल्पस्य योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ।
 सिद्धसीति मन्त्रमगस्त्य तात्पर्यमाह । सा यदेवादः सिद्धी भूत्वेति । उक्त- सिद्धीभावः ।
 मयजसाहीत्यस्य तात्पर्यमाह स्वया वयं सपमानिति । देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानं
 योषा वेत्यादि ॥३३॥ तां वै युगमाली वेत्यादि । वडसीत्यङ्गुलपरिमिता युगमाली । दिक्-
 चतुष्टयापेक्षया दशदशेति वाप्सा । युगमालस्य पूर्वमभिहितत्वात्तत्परित्यज्य दशपदपक्षं
 प्रशंसति । दशाक्षरा वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वाद्वाचोच्चार्यमाणत्वाच्च विराट्वाक् ।
 मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद्वाग्यक्तः । अतो द्वारद्वारितया यज्ञमम्बन्धादशसङ्ख्या
 युज्यत इति स्तुतिः । मध्ये नामिकरामिव करोताति । अस्या नामिर्नामिका । तस्या
 निर्माणप्रयोजनमाह । समानवेति । एकत्र स्थित्वा सर्वलोतग्वेषां व्यापारणास्याशक्यत्वा-
 त्तरिमद्वये मध्ये नामिकरणमित्यर्थः ॥३४॥ वेद्या अद्भिरभ्युक्षणां विधत्ते । तामद्भिरभ्युक्षतीति ।
 अभ्युक्षणास्य प्रयोजनद्वयम् । सिद्धीभूत्वाऽशान्तायाः शान्तिरेकं प्रयोजनम् । शिग्धभावेन
 रमणीयत्वमपरम् । तदुभयमुच्यते । सा यदेवाद इत्यादिना । तामेवैतद्देवेभ्यो-
 हिन्वतीति । हिन्वतिः शीणनकर्मा । तस्या अभ्युक्षणेन शीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति ।
 योषात्वेनाभिधानात् । योषाया अलङ्घ्येण पत्युः शीतिर्भवतीति सुप्रमिदम् ॥३५॥ सो-
 ऽभ्युक्षतीति । अभ्युक्षणमन्त्रः । सिद्धसीति । अयं स्पष्टार्थः । निकृताणां प्रक्षेप-
 त्योक्तमलङ्काररूपत्वं समर्थयते । आजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद्वाजमाना
 भवन्ति । वेदलहारत्वेन प्रशस्यामिसंयोगकृतमन्तापनिवर्तकत्वेन प्रशंसति । अग्नेर्वा
 एतद्वैधानरस्य मस्तेत्यादिना । अग्न्यवयवभूतानामेव सिकतानामुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः

स्वाज्ञस्य स्वात्मदाहकन्वाभावादिमापरिहार इत्यभिप्रायः । लिङ्गताप्रकिरणमन्वार्थस्तु स्पष्ट एव । अथोत्तरवेदेत्यहितशुद्धशास्त्रया प्रवृत्तादन्तं विधत्ते । अथैनां ह्युदयनानि ॥३६॥ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ १० ॥

३०६२०८

सुतत्वेनाहं विशदयितुमाह दिवि वै सोम आसीदयेह देवा इत्यादिना । इह भूलोके ते एते माये वस्तुतोऽतथाभूते । सुपर्णां कद्रोन्तयोः किं वास्तव्यं कथमिति तद्वर्णयति । बागेव सुपर्णां कद्रुरिति । समदं समयं चक्रुः परस्परं कलहमुदपादयन् ॥२॥ ते ह श्रुतायमाने इति श्रुतायमाने कलहायमाने । श्रुतिः सीमो धानुः । ऊचतुः । कथं नावावयोर्मध्ये यतरा दवीयोऽत्यन्तं दूरं पराधस्यान्पश्येत् । सा दूरदर्शिनी विजयं लभेत् । सा कद्रुः सुपर्णां दूरमोक्षस्वेत्युवाच ॥३॥ सा हेति । सा दूरं पश्यन्ती सुपर्णा उवाच । किमिति । उच्यते । अस्य सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेतः स्थाणीं सेवते तमहं परयामीति । अस्यार्थं भुतिरेवाविष्करीष्यति । तमेव मया दृष्टं श्वेताश्वमेव हे कद्रु स्वमपि परयामीति । ननु ततोऽतिरिक्तम् । सा कद्रुर्दूरं विलोकय । तं हीत्युवाच । तमहं कद्रु त्वं परयामीत्यर्थः । ततोऽधिकमपि दृष्ट्वा कद्रुः पुनर्भूते । किमिति । उच्यते । तस्य बालो न्यपजि तममुं वातो धूनीति तमहं परयामीति । बालः पुच्छं न्यपजि स्थाणीं निष्कृतमभूतं वानं वातो वायुर्धूनीति कम्पयति ॥४॥ सुपर्ण्यभिहितस्यास्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं भुतिरेवाह । सा यत्सुपर्ण्युवाचेति । अस्य सलिलस्येत्यादि । सलिलं मागरादिमम्बुदं मयाऽनतिलदध्यं भवति तथा वेदिरपीति सा सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः शुक्रभास्वरत्वात्मर्वाशनत्वाच्च श्वेताश्वरूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु साक्षादेव । कद्रो यदुक्तं तस्य बाल इत्यादिकं तदभिप्रायं दर्शयति । अथ यत् कद्रुर्दृष्ट्यादिना । रशना हीव सेति । वास्तवदतिर्दृष्ट्यायुपवेष्टिता रशना बालमिष्युच्यते ॥५॥ सा ह सुपर्ण्युवाचेति । सा ह कद्रुर्दृष्ट्यादि । सुपर्ण्या श्वेताश्वदेदर्शनायमाहता कद्रु सुपर्णां स्वदृष्टस्य बालस्य प्रसिद्धत्वात्त्वमेव दृष्ट्वाऽऽवयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥६॥ सा ह सुपर्णां पपातेति । एवमुक्ता सुपर्णा गत्वा कद्रुक्तं वास्तवमवगत्य पुनरागतं तां सुपर्णां कद्रु उवाच । स्वमजेषीऽरहामिति । प्रश्ने स्तुतिः । तथा पृष्ट्वा सुपर्णा स्वमजेषीरित्युवाच । विहितम्याह्वानस्य प्रसिद्धत्वाविष्करणाय नाम करोति । एतद्दृष्ट्याह्वानमिति । एतद्विवे वै सोम आसीदित्यादि होवाचैत्येतदन्तमित्यर्थः ॥७॥ सा ह कद्रु उवाचेति । धराजितया सुपर्ण्या गायत्र्यादिच्छन्दामि दृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोममाहृत्य देवेभ्यः सकाशादान्म लिष्क्येण कृतमित्यर्थः सा ह कद्रु उवाचात्मानं वै त्वा जैवमित्यादिनोक्तः ॥८॥

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयब्राह्मणोऽष्टमकाण्डिका ।

४ । तैत्तिरीयब्राह्मणभाष्यम्

॥ १ ॥

१-४ १-१-५

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातार्थमहेश्वरम् ॥

नृनामे राजपेया यः स प्राधान्येन वर्णितः ।

पुनराधेयकं पिण्डाधितृयक्ष्व वर्णितः ॥

सोमादिब्राह्मणे पुनं यथाकृत तत्तत्पुण्यं ।

प्रवक्ष्यते ब्रह्माध्यास्मिन्नुवाकं समारिताः ॥

तत्रादौ ब्रह्मणो ब्रह्मणं विधत्ते । उभये वा एते प्रजापतेरभ्यसृज्यन्त । देवाभ्यामुत्पद्यते । ताम
भ्यजानात् । इमेऽन्य इमेऽन्य इति । स देवान्ऽशूतकरोत् । तान्भ्यसृजोत् । तान् पवित्रेणा-
पुनात् । तान् परस्तात्पवित्रस्य भ्यसृजणात् । ते ब्रह्मा अभवन् । एतद्ब्रह्मणो ब्रह्मत्वम् । देवता वा
एता यजमानस्य गृहे गृह्यन्ते । यद्ब्रह्माः । विदुरेन देवाः । यम्येन विदुष एते ब्रह्मा गृह्यन्त इति ।
देवा अमुरारच्यन्ते द्विविधा अपत्यविशेषाः प्रजापते- सकाशादधिकृत्यनामृज्यन्त । सृष्टानां य
तेषामतिबहुनत्वेन सङ्कीर्णत्वादिमेऽन्ये पृथग्भूता देवा इमे चान्ये पृथग्भूता असुरा इति
प्रजापतिस्तद्विभारं न जानवान् । अतो विभागज्ञानाय देवान्सर्चनंशूतकरोत् । सोमलताय
यक्षपाणि शरीराणि देवानां कृतवान् । तानि लताशरीराणि स्वचिह्नत्वेन प्राप्य देवा
भ्याधत्तत्वेन प्रजापतिना विज्ञाताः । तांश्च लतादेहानभिषुज्य दशापविश्राम्येन यज्ञग्रण्देन
शुद्धाय यथा न संकीर्यते तथा रवं शोभयित्वा पवित्रस्य परस्तात्पूर्वमवस्थितस्माभ्योभागे
विनिर्भामिन्द्रवाय्वादिवैवार्यं एहानवान् । ते च रमा ब्रह्मा अभवन् । तस्माद् गृह्यन्त इति
च्युत्यन्या रमानां ब्रह्मत्वं संपन्नम् । य एते ब्रह्मा एता देवता भूत्वा ता एव यजमानस्य गृहे
हविर्धाने गृह्यन्तेऽन एते ब्रह्मतव्या इत्यर्थः । एवं महिमानं जानता यम्य यजमानस्य ब्रह्मा एते
गृह्यन्ते तमेनं यजमानं देवा विदुः । यम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः देवलोके प्रसिद्धिं गच्छतोऽत्यर्थः ।
गोमिकमन्त्रव्याख्यानकथने पण्डितगणे ऐन्द्रवाय्वादिग्रहविशेषा एव विहिता न तु ब्रह्मामान्यम् ।
इह तु तद्विधीयत इत्ययमनुवाकस्तन्कायदेशः ॥१॥ ब्रह्मब्रह्म विधायोपांशुब्रह्म्यं हामं
विधत्ते । एषा वै सोमस्याहुनिः । यदुपांशु । सामन देवांस्तर्पयामांति खलु वै सोमेन
यजती । यदुपांशुं तुहति । सोमेनैव तदेवास्तर्पयति । इति । वाचस्पत्ये पवम्वा वाजिप्रित्यनु-
वाकन मिदो योऽयमुपांशुब्रह्मः । एवैव सोमस्य समन्तादुत्तिः । अत्र हि पात्रस्थ- सर्वाऽपि

मोमो हृषते । नतु ग्रहान्तरबन्धनान्यवशेष्यते । यजमानोऽपि देवांस्तृप्तान्क्रोमांस्त्यभिप्रेत्य
सोमयागे प्रवृत्तः । तस्मादुपांशं जुहुयात् । तेन सपूर्णमोमेनैव देवांस्तर्पेयात् ॥२॥ अथन्तरग्रहहोम
विधौ । यद्गृहाङ्गुहोमि । देवा एव तर्ह्वान् गच्छन्तीति । तेन ग्रहहोमेन लताशरीरधारिणो
देवा एव दिव्यविग्रहधारिण इन्द्रवाय्वादीन् देवान्गच्छन्ति । ऊर्ध्वपात्रस्थाः सोमरमा ये
ग्रहास्तेषां होमं विधायानूर्ध्वचतुरस्रपालस्थिताः । सोमरमात्मका ये यममाप्तयां होमं विधत्ते
यच्चममाञ्जुहोति । तेर्नवानुक्षेपेण यजमानः स्वर्गं लोकमति । इति । ग्रहेरेव देवानां
तुष्टत्वाद्यजमानस्य स्वर्गार्थत्वेनानुसृपधमसहोमः । अतस्तेर्नवानुक्षेपेण यजमानः स्वर्गं लोकं
प्राप्नोतीति । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां रसग्रहणाधाररूपाणि पात्राणि विधत्ते । किं न्यतदप्र
आसीदित्याहुः । यत्पात्राणि । इयं वा एतदप्र आसीत् । मृन्मयानि वा एमान्यामन् ।
तान्यकुर्वत । तैर्दवा न व्यावृत्तमगच्छन् । यदाहमयाणि पात्राणि भवन्ति । व्यावृत्तमेव
तैर्यजमानो गच्छति । इति । यद्गृहालायो हरयमानानि पात्राणीति यत्तदेतत् पात्रनिष्पत्तेः
पुरा किन्तु नाम वस्त्वामीत् इति । एवं पात्रोपादानभूतवस्तुप्रथः । एतानि पात्राणि
मृन्मयान्येव इष्टानि तस्मात्पात्राण्येते पूर्वं तदुपादानं भूमिरामादित्युत्तरम् । मनुष्यार्थपात्र-
शालायामपि मृन्मयपात्राणां विद्यमानत्वान् पात्रैर्दवा मनुष्येभ्यो व्यावृत्तं व्यावृत्तिं न
प्राप्ता इति पुनः प्रश्नवादिनां वचनम् । ते देवाः कवचिदवस्थितान्येव दाहमयाणि पात्राणि
इष्टा तानि स्वार्थं स्वीकृत्य तैर्दाहमयैर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्ता इत्युत्तरवादिनां वचनम् ॥३॥
तस्माद्दाहमयाणि पात्राणि कर्तव्यानि । तैर्यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति । सज
देवार्थानि दाहमयाणि पात्राणि यानि सन्ति यानि शान्यवस्त्वमजृहाधानि मृन्मयानि तदुभयं
प्रशंसति । यानि दाहमयाणि पात्राणि भवन्ति । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । यानि
मृन्मयानि । इमेमेव तैर्लोकमभिजयति । इति । अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्थानीं निरूप्य
मृन्मयानां दाहमयाणां महाणां होमयोर्व्यवस्थां विधत्ते । ब्रह्मवादिनां वदन्ति । काष्ठतप्तः
स्थानीर्वायव्या सोमग्रहणोरिति । देवा वै पृथिमदुहन् ॥४॥ तस्या एते स्तना आसन् । इयं वै
पृथिः । नामादित्या आदित्यस्थान्या चतुष्पदः पशून्दुहन् । यदादित्यस्थालो भवति ।
चतुष्पद एव तया पशून्वजमान इमां दुहे । तामिन्द्र उक्थ्यस्थान्योन्म्रियमदुहन् । यदुक्थ्यस्थालो
भवति । इन्द्रियमेव तया यजमान इमां दुहे । तां विश्वे देवा आप्रयणस्थान्योर्जसदुहन् ।
यदाप्रयणस्थालो भवति । ऊर्जमेव तया यजमान इमां दुहे । तां मनुष्या ध्रुवस्थान्यायुरदुहन् ।
यद् ध्रुवस्थालो भवति । आयुरेव तया यजमान इमां दुहे । स्थान्या गृह्णाति । वायव्येन
जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पशून्दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णन्ति । अयो व्यावृत्तमेव
तद्यजमानो गच्छति । इति । वायुः स्वामो येषां दाहमयाणां पात्रविशेषाणां ते वायव्याः ।

यद्यप्येकैकस्य पात्रस्यैकैको देवस्तथापि वायुना वरस्य इतन्वाद्वायव्यशब्देनैव तेषां व्यवहारः ।
तथा चैन्द्रवायव्यग्रहणाद्यगो समाम्नायने । ते वायुमनुवन् । इमं न स्वदयेति । सोऽजर्वादूरं वृणो
महेवत्यान्वेव वः पात्रागमुच्यन्त इति । तस्मात्त्रानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्मुच्यन्त इति
(तै० स० ६४-५-२) । तेन वायव्याः पात्रविशेषाः सोमग्रहणार्था ऐन्द्रवायवं गृह्णाति मैत्रा-
वरुणं गृह्णातीत्यादिभवेणात् । तद्वन्मृन्मयस्थान्योऽपि सतस्रः सामग्रहण्य इन्वेवमत्र प्रसिद्धिः ।
ताश्च स्थान्यः क्विविधा इति प्रश्नः । तस्याक्षरमुच्यते । पुरा कदाचिद्भूमिः पृथिवीः स्वतन्वीरूपा-
भूत् । भूविकारभूतादित्यस्थान्युकथ्यस्थान्याप्रयणस्थान्नाधुवस्थालीत्येते चत्वारः स्थालाविशेषा-
स्तस्या गोः स्तना आसन् । ताश्च स्तनानादित्यादयो दुग्ध्वा पश्चादांनि फलानि प्राप्तवन्तः । एवं
यजमानोऽपि तानि प्राप्तुं स्थालोचतुष्टयं कुर्यात् । कृत्वा च मृन्मयस्थान्या तत्तद्देवता-
सम्बन्धिन्या तत्तद्देवार्थं सोमरसं गृह्णीयात् । तं च सोमरसं होमकाले दाकमये वायव्य-
पात्रेऽवनीय तेन पात्रेण जुहुयात् । यस्मादेवं तस्मात्त्रोकेऽपि होहपालमन्यम् क्षीरग्रहणपात्रं
चान्यत् । अपि चैवं कर्वाणो यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति ॥५॥

कृत्वायजुर्बेदायनेतिरायमाद्यगो प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमानुवाके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

सामग्रहाया विहिताभनुर्थं हि प्रपाठके ।
नक्षत्राभ्येष्टकामन्वप्रमुखाः पञ्चमे धृता ॥
अनारभ्योक्तिकस्तेषां निजवाक्यानुगमनः ।
योजनायास्तत्र तत्र न्यायाद्वा सम्प्रदायतः ॥

तत्र तु प्रथमानुवाक प्राक्ता नक्षत्रेष्टकामन्त्राः क्वचिद्विकृतिकथ्ये वयने दृष्टव्याः । यथाऽना-
रभ्याधीनं मामिषेनागामदण्यं प्रकृतेः प्रत्यक्षधृतेन पाञ्चदशेनावठदन्वादवकारमलभमानं
विकृतां निविशते । एवमेतेऽपि मन्त्राः प्रत्यक्षधृतेः कृतिका नक्षत्रमभिर्देवतेत्यादिमन्त्रैः
(तै० स० ४४१०-१-३) अवठदायां प्रकृताववकाराभावाद्विकृतौ निविशन्ते ।
तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । अग्नेः कृतिकाः । शुक्रं परस्ताज्ज्यान्तिरवस्तान् इति ।
आग्निर्नक्षत्रस्य स्वामां तस्य स्वभूताः सप्त कृतिकाः अवधुमादयः । ताश्च मध्ये
वर्तन्ते शुक्रं तत्र परस्ताद्वर्तते । ज्यान्तिज्वाला मां चावस्ताद्वरपार्श्वं वर्तते ।
तासामुभयपार्श्वेया शुक्रज्यान्तिथारभिमानिदेवने अन्यन्तर्दामिमल्यौ परं दीपयन्त्यौ वर्तते ।
एवमुत्तरपक्षेपि मन्त्रेषु योज्यम् । द्वितीयं मन्त्रमाह प्रजापते रोहिणी । आपः परस्ता-

दापधयोऽवस्तात् इति । प्रजापतिर्नक्षत्रस्वामी देवः । तस्य स्वभूता रोहिणी मध्ये वर्तते ।
 आप ओषधयश्च पार्वद्देवो वर्तन्ते । तृतीयं मन्त्रमाह । सामस्येन्वका । विततानि परस्ता-
 द्वयन्तोऽवस्तात् इति । इन्वका मृगशार्यमहुयनास्त्रका । विततानि विस्तीर्णाः । वयन्त-
 पटस्य निर्मातारो देवताविशेषः । चतुर्थं मन्त्रमाह । रुद्रस्य बाहु । मृगयव परस्ता-
 द्वित्तारीऽवस्तात् इति । बाहुशब्देन द्विवचनान्तेन आर्द्रानक्षत्रमुपलक्ष्यते । बाहुव्यग्रयव-
 हेतुत्वात् । मृगययो व्याधिविशेषो देवः । वित्तारो विशिष्टो लक्ष्यवैधः । पञ्चमं मन्त्रमाह ।
 अक्षियै पुनर्वसु । वानः परस्तादाईमवस्तात् इति । वानो वृष्टेः पूर्वभावा वायुः । आर्द्रं
 वृष्टिजन्यं व्रवन्म ॥१॥ षष्ठं मन्त्रमाह । बृहस्पतेर्मित्र्य । जुहवः परस्ताद्यजमानो अवस्तात् ।
 इति । जुहवो होमकर्तार ऋषिजः । यजमाना स्वामिनः । सप्तमं मन्त्रमाह । मर्याणा-
 मारुनेया । अभ्यागच्छन्तः परस्तादभ्यागृह्यन्तोऽवस्तात् इति । अभ्यागच्छन्तः मर्याण-
 दर्शनार्थमुत्सुका अभिमुखमागच्छन्तः पुरुषाः । अभ्यागृह्यन्तः । फणागो प्रसारणोनाभिमुख
 नृथं कुर्वन्तः सर्पाः । अष्टमं मन्त्रमाह । पितृणां मघाः । रुद्रन्तः परस्तादपभ्रंशोऽ-
 वस्तात् इति । रुद्रन्तो रोदनं कुर्वन्ता बन्धव । अपभ्रंशा देहपातः । नवमं मन्त्रमाह ।
 अर्यम्णाः पूर्वं फलगुनो । जाया परस्तादपभोऽवस्तात् इति । जाया प्रमिद्धा । ऋषभ-
 मेका पुरुषः । दशमं मन्त्रमाह । भगव्योत्तरे । बहवः परस्ताद्बहमाना अवस्तात् इति ।
 उत्तरे इत्यत्र फलगुनो इत्यनुवर्तते । पितृगृहाभ्यव्या नायमाना धनविशेषो बहवः । तेषां
 बोद्धारो बहमानाः ॥२॥ एकादशं मन्त्रमाह । देवस्य मन्त्रिर्नुईस्त । प्रसवः परस्तान्मन्त्रिवस्तात्
 इति । प्रसवः कार्येषु प्रेरणम् । मन्त्रिर्नदानम् । द्वादशं मन्त्रमाह । इन्द्रस्य भित्वा ।
 अर्तं परस्तात्समवस्तात् इति । चिन्त्यमानं वस्तुतत्त्वमृतमुन्यते । वाच्यमानं वस्तुतत्त्व
 सत्यम् । त्रयोदशं मन्त्रमाह । वायोनिष्ठ्या । वर्ततः परस्तादमिद्विरवस्तात् इति ।
 निष्ठ्या स्वातिः । वर्ततिर्वायुना कालयितुं शक्या बद्धा । अमिद्विर्येत्न्या अधिपानः ।
 चतुर्दशं मन्त्रमाह । इन्द्राप्रियाविरात्रे । युगानि परस्तात्कृषमाणा अवस्तात् । इति ।
 कर्षकेण बलावर्दगले स्थाप्यमानं काष्ठं युगम् । कृषमाणाः कृषिकर्तारः । पञ्चदशं
 मन्त्रमाह । मिवम्यानुवाधा । अभ्यारोहस्परस्तादभ्यारूढमवस्तात् इति । सम्मुखत्वेना
 वस्मिन्मुप्रतं देशमारोढमुपतं पदमभ्यारोहत् । पूर्ववत्कृतारोहणं पदमभ्यारूढम् ॥३॥ षोडश
 मन्त्रमाह । इन्द्रस्य रोहिणा । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणदवस्तात् । इति । रोहिणाशब्देन
 ज्येष्ठोप्यते । शृणामारोहणहेतुत्वात् । शृणादिसनोयतं स्वकीयं बलम् । प्रतिशृणत्
 प्रतिबलत्वेन हिंसोयुक्त परकीय बलम् । सप्तदशं मन्त्रमाह । निष्मृत्यै मूलवर्हणा ।
 प्रतिभजन्तः परस्तात्प्रतिशृणवन्तोऽवस्तात् इति । यन्मूलनक्षत्रं तदेव विरोधिपदार्थं

निर्वहंशाशक्तत्वाद्दुर्हत्तान्युच्यते । प्रतिकृतां सेनां भर्मां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभजन्तः ।
 स्वात्मानं प्रातिकूल्येन हिमन्तः पुरुषाः प्रतिभृग्वन्तः । अष्टादश मन्त्रमाह । अपां पूर्वा
 अवाकाः । वर्चः परस्तात्समिभिरवस्तात् इति । परमेन्याभिभवत्तमं बलं वर्चः । समि-
 तिर्युद्धम् । एकोनविंशं मन्त्रमाह । विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभिजयत्परस्तादभिजितम-
 वस्तात् इति । जयाभिमुखं संन्यमभिजयत् । लब्धजयमभिजितम् । अस्मिन्मन्त्रे
 अवाका इत्यनुवर्तते । विंशं मन्त्रमाह । विष्णोः श्रोणा । पृच्छमानाः परस्तात्पन्था अवस्तात्
 इति । अवस्तान्त्तमं श्रोणा । तत्त्वोक्तजिज्ञासवः पुरुषाः पृच्छमानाः । तत्त्वोक्तप्राप्त्युपायः
 पन्थाः ॥४॥ एकविंशं मन्त्रमाह । वसूनां ध्रुविष्ठा । भूतं परस्ताद्भूतिरवस्तात् इति ।
 धनिष्ठान्त्तमं ध्रुविष्ठाः । पूर्वमनुभूतमैश्वर्यं भूतम् । अनुभूयमानमनुभविष्यमाणं शैश्वर्यं भूतिः ।
 द्वाविंशं मन्त्रमाह । इन्द्रस्य शतभिषकः । विश्वस्यचाः परस्ताद्विश्वेतिरवस्तात् इति ।
 पूर्वं चित्तान्त्तमस्वामी सोऽयमिन्द्र उक्तः सोऽयं त्वष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते । अन्यत्र
 त्वष्टा नक्षत्रमभ्येति चित्तामिति मन्त्राभ्यानात् । यस्मिन्स्य रोहिणीत्युक्तं तत् ज्येष्ठानक्षत्रा-
 धिपतिः प्रसिद्ध एवेन्द्रः । इन्द्रो ज्येष्ठामनु नक्षत्रमेतीत्येवाभ्यानात् । अत्र चिन्द्रशब्देन
 परमैश्वर्ययोगाद्भूतगो गृह्यते । क्षत्रस्य राजा बहुगोऽधिराजः । नक्षत्राणां शतभिषा वसिष्ठ
 इति मन्त्राभ्यानात् । विश्वं व्यचरति स्याद्रोताति विश्वस्यचा इति । विश्वेषां शस्यानामा-
 धारभूतः क्षेत्तविशेषो विश्वदितिः । अष्टोविंशं मन्त्रमाह । अजस्यैकपदः पूर्वं प्रोष्ठपदाः ।
 वैश्वानरं परस्ताद्वैश्वमवमवस्तात् इति । अजराब्देनैकपदस्यैकं च सूर्योऽभिधीयते । तं
 सूर्यं देवमज एकपादमित्याभ्यानात् । जगदनुग्रहाय स्वेच्छागृहीतं शरीरं मुक्त्वा मनुष्यवत्कर्म
 पारतन्त्र्येण अन्माभावादजन्तम् । एक एव पद्यते ममरतीति एकसाद् । सूर्य एकाकी
 चरताति मन्त्रान्तरे विशेषात् । विश्वेषां नराणां हितं जगत्प्रकाशनं वैश्वानरम् । आदि-
 त्याख्यायते वृष्टिरिति स्मृत्याभिहितवृष्टिद्वारा विश्वेषां निवामहेतुत्वं वैश्वसवम् । षड्विंशं
 मन्त्रमाह । अहर्बुध्नियस्यानरे । अभिधिमन्तः परस्तादभिधुगवन्ताऽवस्ताद् इति ।
 अहिशब्देन बुध्नियशब्देन वाक्पथः पञ्चमाऽभिरुच्यते । अत एवाधानप्रकरणो अहे बुध्निय-
 मन्त्रं मे गोशयेत्याभ्यासम् । सोऽयमहि सकृत्वादन्येन हिमिनुमराकयत्वाच्चाहिः । बुध्ने मूले
 जगदादाद्युत्तरजत्वाद्बुध्नियः । उत्तर इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्तते । राजसूयादियागविशेषेष्व-
 भिषेककर्तारं अम्बिजोऽभिधिमन्तः । सोमयायेष्वभिषवं कुर्वन्तोऽभिधुगवन्तः । पञ्चविंशं
 मन्त्रमाह । पुण्यां रेवता । गावः परस्ताद्वन्मा अवस्तात् इति । गावः प्रसिद्धाः वृक्षाः
 गशवः पोषणीयाः । षड्विंशं मन्त्रमाह । अभिनोरभयुजी । ग्रामः परस्तात्सेनावस्तात्
 इति । देवभिषगभ्यामभिध्यां चिकित्सनीय एवस्थाननिवासो जनसङ्घो ग्रामः । परराष्ट्रे

गच्छन्जनसङ्घः सेना । साध्यस्त्रिभ्यां चिक्रिसनायेव । समविंशं मन्त्रमाह । यमस्याप
भरणी । अपकर्षन्तः परस्तादपवहन्तोऽवस्तात् इति । पापिजनान्घातयितुं बलादानयन्तो
दत्ता अपकर्षन्तः । आनातानां यातनां कुर्वन्तोऽपवहन्तः । एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नक्षत्राधि
पतिदेवताया अनुकूलो पार्वद्वयवर्तिनावधी योजनीयो । अष्टाविंशं कर्नाविंशमन्त्रयोः प्रताक
दर्शयति । पूर्णा पश्चाद्यते देवा अदधुरिति । पूर्णा पश्चादुत पूर्णा पुरस्तादित्युक्ता
(तै० स० ३-५-१-१) । यत्ते देवा अदधुर्नामधेयमित्युगम्या (तै० स० ३-५-१-२) ।
एतच्चोभयं सहितायां नृत्तीयकाण्डे व्याख्यातम् । एतैरेकविंशमन्त्रैः कचिद्विहृतिविशेषे
अयमे प्रकृतिमन्त्रान्वाधित्वा नक्षत्रष्टका उपदध्यात् ॥५॥ इति प्रथमोऽनुवाकः ॥१५॥

कृष्णायतुर्वदीयतैत्तिरीयब्राह्मणे प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक प्रथमानुवाके पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ ३ ॥

१५१०१२

नवमे दीक्षणीयादौ नि बह्विष्यवमानोपक्रमान्तानि सोमाज्ञान्युक्तानि । दशमे त्रिषदादिस्तो-
मक्याणि सोमाज्ञान्युच्यन्ते । तत्रादौ चात्वालस्रजनं सप्रमाणं विधत्ते । स समुद्र उत्तरत प्राज्य-
लङ्घ्यन्तेन । एष वायु स समुद्रः । यच्चात्वालः । एष उ वेव स भूम्यन्तः । यद्वेद्यन्तः ।
तदेतन्निरालं निगूह्यम् । तस्मात् त्रिवितस्तं स्तनन्ति । इति । योऽयं प्रमिदो लवणममुद्रः
सोऽयमुत्तरस्यां दिशि भूम्यन्तेन भूमेरन्तिमभागेन मह कदाचित्प्रस्थलिनोऽभूत् । सोऽयमत्र
देवयजनभूमी सम्पाद्यते । योऽयं चात्वालः स गतोऽस्ति स एष एवाल समुद्रम्यानीयः ।
योऽय वेदेरवमानदेशः सोऽयं भूमेरवमानभागः । एतावती वै पृथिवी यावती वेदिर्गति भूमिर्ब
वेदेराम्नातम् । यत्समुद्रस्य पुरुषत्वपरिमाणमूर्ध्वज्वननं तदेवात्र चात्वाले निरालं शन
लोभृगमम्बन्धिरोमत्वपरिमितं भवति । तस्य च रोम्यो वितस्तिः परिमाणम् । तद्रोमत्वमत्र
पुरुषत्वयरूपेणोपचर्यते । तस्मात् चात्वालं वितस्तिरत्यपरिमितं तनेयुः । तमेतं चात्वाल-
मादित्यरूपेण प्रशंसति । स सुवर्णरजताभ्यां कुशोभ्यां परिगृहीत आयात् । तं यदस्या अप्य
जनयन् । तस्मादादित्यः । अथ यत्सुवर्णरजताभ्यां कुशोभ्यां परिगृहीत आयात् ।
साऽस्य कौशिकता । इति । स चात्वालः परितः सुवर्णरजतनिर्मिताभ्यां शकलाभ्यां गृहीतो
ऽभवत् । स्तोत्रं कुर्वीता सामगाः स्तोत्रावृत्तिगणनार्थं यो काष्ठशलाखे प्रादेशमात्रपरिमिता
भूमी स्थापयन्ति तेयं कुरीत्युच्यते । तादृशं सुवर्णरजतनिर्मितं कुरीद्वयं चात्वालस्यान्तिके
स्थापयित्वा तस्य चात्वालस्याहोरात्रनिष्पादकेनादित्येन साम्यं संपादितवन्तः । यस्मादस्या

भूमेरप्युपरि तं चात्मानमजनयन् । तस्मादयमदितेः सम्बन्धित्वादादित्य इत्युच्यते ॥१॥ कुरी-
द्वयपरिवृहीतत्वाच्च कौशिक इत्यपि नाम । इत्थं चात्वालं विधाय सिध्दादिस्तोमान्निधायुमादी
सिध्दस्तोमं प्रशंसति । तं सिध्ताभिप्रास्तुवत । तं विहृताददत् । तं सिध्ताहरन् ।
यावतीं सिध्दतो मावा । इति । सिध्दतृचरुपा अवयवा यस्य स्तोमस्यायं स्तोमश्चिह्नत । तेन
स्तोमेन देवास्तमादित्यं स्तुत्वा तं स्वाधीनत्वेन समादाय स्वापेक्षिते स्थाने समाहरन् । तत-
श्चिह्नस्तोमस्य सम्बन्धिनी मायतेऽवगम्यत इति माता धनादिसम्पाद्या यावतीं विधत्ते तावतीं
देवैर्लब्धेति शेषः । एवमन्यानपि स्तीन्त्यामान् प्रशंसति । तं पञ्चदशेनाभिप्रास्तुवत । तं
पञ्चदशेनाददत् । तं पञ्चदशेनाहरन् । यावतीं पञ्चदशस्य मावा । इति । एकस्मिन्नुच्ये
वर्तमानास्तिष्ठ श्रुचो ब्राह्मणां कृतेनावृत्तिविशेषेण पञ्चदशमहस्याका यस्मिन्सम्पाद्यन्ते स्तोमे सोऽयं
स्तोमः पञ्चदशः । एवं समदशैकविंशवपि । तत्र समदशस्तोमेन स्तुत्वा यदादित्य आह्वियते
तदातीं तस्य तेजः कियदप्यधीऽपतत् । यद्यपि हर शब्देनापि तेज एकाभिधीयते तथापि पीन-
हन्त्यपरिहाराय शेषो लक्ष्यते । अतः कियदपाति व्याख्यातम् । अन्यत्पूर्ववद्विषाह्वयेयम् ॥२॥

कृष्णमनुर्वेदीयतैत्तिरीयभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमानुवाकं द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ ४ ॥

३ १० ११-१ १

दशमे सावित्रान्यवयवानां नामवेदनमुक्तम् । एकादशेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विद्या प्रशस्यते ।
तत्रादावन्वयव्यतिरेकाप्युक्तं पुरुषद्वयमुपन्यस्यति । कश्चिद् वा अस्मात्लोकोऽग्र्यः । आत्मानं
वेद । अयमहमस्माति । कश्चिन्त्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति । इति । लोके विवेकी
विवेकमदितश्चेति द्वौ पुरुषौ । तत्र कश्चिद्विवेकी पुमानस्मात्लोकोऽग्र्यस्ततो दृश्यमानाद्देहावि-
महताताग्र्येण विवेकन स्वयं पृथग्भूत्वाऽऽत्मानं स्वस्वरूपं वेद । केन प्रकारेणेति तदुच्यते ।
अयं सावित्रोऽग्निरादित्यरूपः सर्वान्महः सोऽहमस्माति वेति । अन्यस्तु कश्चिद्विवेको न
लोकं देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तं विवेकदृष्ट्याऽऽलोकयितुं शक्यं स्वमात्मानं न वेद । तामुभौ
पुरुषौ पुनर्विविच्य दर्शयति । अग्निमुग्धो ह्येव धूमतान्तः । न्वं लोकं न प्रतिप्रजानाति ।
अथ यो ह्येवैतमग्निं सावित्रं वेद । अयमहमस्माति । स त्वं लोकं प्रति प्रजानाति । इति ।
यः पुमानग्निमुग्धो विचारहितः केवल एवाग्निः कनुनिष्यतिद्वारः पुरुषार्थं प्रयच्छतोत्येवं मूढो
धूमतान्तः पुनः पुनः कर्मन्वेष्ट प्रहन्ते धूमोपलक्षितकर्मव्यापारेण ग्नानि प्राप्नो भवति स

पुमान्वर्णाधमाधारमानुषदेहरहितं देवताम्यं स्वमात्मानं न जानाति । अथ तस्माद्विलक्षणो
यः पुमानेतं ध्यातव्यं सावित्रमग्नि वेद स एव पुमानस्माद्वर्णाधमाधारत्वेनादलोक्यमानाद्देहाद्वि
वेकेन पृथग्भूत्वा स्वात्मानमयं सावित्रोऽग्निरहमस्मांत्येवं वेद ॥१॥ स एव स्व लोके
विवेकिभिरवलोकयितुं योग्यं निजस्वरूपं प्रतिविविच्य सम्यग्जानाति । उभयोर्मध्ये
विवेकिन एव पुरुषार्थं दर्शयति । एष उ चैवैनं तन्मावितः । स्वर्गं लोकमभिवहति ।
ततदा देहपातादूर्ध्वमेव एवायामिनः सावित्रोऽग्निरनुमुपामकमादित्यमायुज्यरूपं स्वर्गलोकं
प्रापयति । अथ विद्यारहितस्य समृद्धकलाभावनक्षणां व्यतिरेकं दर्शयति । अहोरात्रेर्वा
हृदं मयुग्मिभः कियते । इतिरात्रायादाक्षिपत । इतिरात्राय व्रतमुपागुरिति । तानिहानेवं
विदुषः । अमुष्मिन्लोके शोवधिं धयन्ति । धीतं हेव स शोवधिमनुपरैति । इति । मयु-
ग्मिभ्यर्जमानेन सहावस्थितैरहोरात्रदेवेभ्येव कर्म कियते । नक्षत्राणाभिमानिनो देवान्दक्ष-
यित्वा किञ्चिदपि कर्म कर्तुं शक्यम् । अहोरात्रव्यतिरिक्तस्य कालविशेषस्याभावात् । इति-
रात्रायेत्येतादृशो विद्यार्थयुक्तः । रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना अर्पयन्ति तन्मम
स्वीकृतवन्तः । इतिरात्रायेत्येतादृशी विद्यारहिता रात्रिर्यस्मिन्कर्मणि तदर्थमेते यजमाना
व्रतमुपागुनियमविशेषं प्राप्ता इत्येवं ये यजमाना विद्यार्थयुक्ता ये च विद्यारहितास्तान्सर्वांनहोरात्र-
देवता जानन्ताति शेषः । एतेषु द्विविधेषु मध्ये यः पुमानेवं पूर्वोक्तस्य सावित्रमग्निं न वेति
तस्यानेवंविदुषो यजमानस्य शोवधिं निधिसमानं फलं स्वर्गलोके धयन्त्यहोरात्रदेवताः प्रथमं तत्कारं
पिबन्ति । स विद्यारहितो यजमानो धीतमहोरात्रे धीतं शोवधिं कर्मफलमनु यथाग्निर्वाहित
रसेलुवन्निःसारं परैति प्राप्नोति ॥२॥ विद्यारहितस्य संपूर्णकलाभावं व्यतिरेकमुक्त्वा विद्यार्थयु-
क्तस्य तत्तद्भावरूपमन्वयं दर्शयति । अथ यो हेवैनमग्निं सावित्रं वेद । तस्यैवाहोरात्राणि
अमुष्मिन्लोके शोवधिं न धयन्ति । अधीतं हेव स शोवधिमनुपरैति । इति । विद्यारहिता-
द्वैलक्षण्यार्थोऽपराब्धः । यः पुमानेतं सावित्रमग्निं यथांक्तप्रकारेण वेद तस्यैव शोवधिं निधि-
समानं फलमहोरात्रदेवताः स्वर्गलोके न धयन्ति । स्वर्गं न पिबन्ति । किन्तु तस्यैव सर्वं
प्रपद्यन्ति । अधीतं तैर्देवैरपोतं शोवधिं निधिसदृशं संपूर्णं कर्मफलं स विद्वाननुक्रमेण
प्राप्नोति । इत्थमन्वयव्यतिरेकान्यां विदुषः फलबाहुल्यं दर्शितम् । अथ तां विद्यां प्रशंसितु-
मुपाख्यातं दर्शयति । भरद्वाज इ मिभिरायुभिर्जह्ययमुवाच । तं ह जीणिं स्थविर
शयानम् । इन्द्र उपव्रज्योवाच । भरद्वाज । यन्मे चतुर्थमायुर्दयाम् । किमेतेन कुर्या
इति । नक्षत्रैर्धैर्वनेन चरेयमिति होवाच । तं ह जीणिगरिरूपानविज्ञातानि च दर्शयांचकार ।
तेषां हँकैकस्मान्मुष्टिमाददे । स होवाच भरद्वाजेत्यामन्वयः । वेदा वा एते । अनन्ता वै वेदा ।
एतद्वा एतैश्चमिरायुभिरन्ववोचथा । अथ त इतरदनुक्रमेण । एहोमं विद्धि । अयं वै

सर्वविद्येति । तस्मै हैतमग्निं सावित्रमुवाच । त म विदित्वा । अमृतो भूत्वा स्वर्गलोक
मियाय । आदित्यस्य सायुज्यम् । इति । पुरा कदाचिद्भरद्वाजाख्यो महर्षिः सर्वेषां वेदाना-
मध्ययने कृतप्रयत्न इन्द्रं प्रसाद्य तन्प्रसादाच्छतसंवनपरिमितानि त्रीणि आदूषि लब्ध्वा
तेरायुर्भिर्ब्रह्मचर्यमुवाच । वेदाध्ययनमुद्दिश्य युक्कृते यामं कृतवान् । शतत्रयस्थान्ते
आर्णशरीरं इन्द्रमशक्नुवेन शयानं भरद्वाजं प्रतान्द्र उपेयोवाच । यच्चतुर्थमायुस्तुभ्यं दद्या-
मेतेनायुषा किं कुर्याः कं पुरुषार्थं साधयसीति । स च वेदाध्ययनमेव करिष्यामीत्युवाच ॥३॥
ततः सर्ववेदाध्ययनकृतयत्नं तं भरद्वाजमुद्दिश्य सर्वाध्ययनस्याशक्यत्वं बोधयितुमृग्यशुःसाम-
वेदानां जयाणां स्वकाययोगसाधर्भ्यं पर्वताकारत्वं संपाद्य गिरित्रयस्त्वान्पूर्वमविज्ञातानेष वेदा-
जम्मे दर्शयामास । ततस्तेषां पर्वतानां मध्य एकैकस्मात्पर्वतान्मुष्टिना पाम्नाददे ।
आदार्यमुवाच । हे भरद्वाज एते जयः पर्वता वेदा एव । तत्तत्तैकैः पांसुरेकैकी वेदस्तस्मा-
दनन्ता वेदास्तन्मन्त्रे त्वमेतैस्त्रिभिरायुभिरेतन्मुष्टिजयपरिमितं वेदजातं गुरुपदेशमन्त्रधीतवानसि ।
अथानन्तरं तयेतरदेदजातमनधीतमेव । तस्मान्सर्ववेदाध्ययनमशक्यमेव । यदि सर्ववेदा-
ध्ययनफलमपेक्षितं तर्थागच्छेमं सावित्रमग्निं विद्धि प्यानेन साक्षात्कुरु । अयमेव सावित्रोऽग्निः
सर्ववेदविषया विद्येति ॥४॥ एवं बोधयित्वा तस्मै भरद्वाजायैतं सावित्रमग्निं पूर्वोक्तप्रकारेणोवाच ।
ततः स भरद्वाजस्मै सावित्रमग्निं प्यानेन स्वात्मतया साक्षात्कृत्य तदग्निकयः स्वयममृतो देवो
भूत्वा वर्तमानदेहादूर्ध्वं स्वर्गं प्राप्य तत्रादित्यसायुज्यं प्राप्तवान् । इत्यमुपाख्यानेन विद्या-
मदिमानं दर्शयित्वा भरद्वाजवचनवत्यापि वेदिनुस्तत्फलं दर्शयति । अमृतो हेव भूत्वा ।
स्वर्गं लोकमेति । आदित्यस्य सायुज्यम् । य एवं वेद । इति । इतोऽप्यधिकस्य
फलस्य शङ्का वेदस्येऽपि वारयितुमाह । एषो एव प्रयी विद्या । यावन्तप्ये ह वै लब्ध्वा विद्याया
लोकं जयति । तावन्तं लोकं जयति । य एवं वेद इति । यैवं सावित्राग्निविद्या । एयैव
वेदजयाविद्यासमाना । वेदजयाङ्गमर्षकर्मानुष्ठानेन यावत्फलं तावदनेन सावित्रज्ञानेनैव प्राप्यते ।
न आदित्यापाधिकहिरण्यमर्षप्राप्तेरधिकं फलं कर्मकाण्डे किञ्चित्प्रसूयते ॥५॥

कृष्णायनुर्वेदीयनीतिरीयवाङ्मणे नृतायकाण्डे दशमप्रपाठके एकादशानुवाके षष्ठमं ब्राह्मणम् ।

५ । नाण्ड्यमहाब्राह्मणभाष्यम्

॥ १ ॥

१-१-८

अत्र सूत्रम् । सर्वानां देवस्येति पुरस्तादप्य इति (ता० श्री० २-७) । सर्वानां दक्षिणानां प्रतिग्रहे प्रथमतो देवस्य त्वेति मन्त्रं जपेत् । सविनुः प्रेरकस्य देवस्य प्रमदे प्रेरणेऽनुज्ञायां सत्यां त्वा त्वां दक्षिणां प्रतिगृह्णामि तत्त वाहु च इतो च साधनम् । असमर्पणबन्धयोर्मध्यवर्ती दीर्घो भागो वाहुः । मणिबन्धस्वामेऽवस्थितः साहुलिर्भागो हस्तः । अग्निर्वाहकोरभिमानिदेवी हस्तयोस्तु पूवा । ततस्तयाऽस्त्रमम्बन्धोऽभिधीयते । अत्र सूत्रम् । (ता० श्री० २-७) बहणस्त्वेति यथादेवतं प्रतिगृह्णायादिति । यस्य इम्यस्य या देवता प्रतिग्रहमन्त्रे पठिता तामादिरय तदुच्यं प्रतिगृह्णायात् बहणायाश्चममये हिरण्यं वायवे मृग इत्यादि । हे दक्षिणे एतन्मङ्गले देवि त्वा त्वां बहणां देवा गृहं मयनु बहणाप्रालम्बमरषमहं प्रतिगृह्णामि तेनानुगृहीतेनार्षेन देवत्वमहमर्शय प्राप्रवानि । दाते यजमानाय वयोऽन्नं भूमात् सत्यं प्रतिग्रहीते मयः सुखं भूयात् । यद्वं शिवं तन्मय इति ध्रुत्यन्तरम् । अत्रप्रतिग्रहे मन्त्र उक्तः । गोप्रतिग्रहे मन्त्रमाह । रुद्रप्रीत्यर्थं गां प्रतिगृह्णामि तया रुद्रानुगृहीतया गवा । रुद्रस्य पशुपतित्वाद्गोस्तन्मम्बन्धः । अन्यत्पूर्ववत् । अथ अजप्रतिग्रहे मन्त्रमाह । अस्मिन्मन्त्रे तेनामृतत्वमित्यादिभागस्यानुपपन्नः । प्रजापतिमुखादग्नेरवस्य च महोत्पत्तेस्तन्मम्बन्धः । अन्यत्पूर्ववत् । हिरण्यप्रतिग्रहे मन्त्रमाह । अस्मिन्मन्त्रे बहणस्त्वेत्यादेः पूर्वभागस्य तेनेत्यादेः हस्तरभागस्य आनुपपन्नः कार्यः । हिरण्यस्वामिरेतोरूपत्वात्सम्बन्धः । अजायाः प्रतिग्रहे मन्त्रमाह । अस्मिन्मन्त्रे बहणस्त्वेत्यादेः पूर्वभागस्यैव अनुपपन्नः । आग्नेवी वा एवायदजेति ध्रुत्यन्तरादजाया अग्नेः सम्बन्धः । तताभूतस्य सोमस्य ओषधिषु सारभूतत्वेनाजयोपजीव्यत्वात्सम्बन्धः । तथा चाहम् । रयामलास्तास्तु निष्पन्नाः सोमाख्याश्छागभोजनमिति । अत्रस्येति मन्त्रो लिङ्गादत्रप्रतिग्रहे विनियोज्यः । सूत्रकारस्तु अवेः प्रतिग्रहेऽयं मन्त्रोऽधिक इति दर्शयति । (ता० श्री० २-८) अत्रस्येति प्राग्वहणादवेः प्रतिग्रहेऽयं मन्त्रोऽधिक इति । अत्रस्येति प्राग्वहणादवेः प्रतिग्रहे बहणस्त्वेत्यतः पूर्व वा अयं मन्त्रो जप्यः । अत्रस्येति कर्मणि रोधविवक्षायां पठ्यो । अत्रस्य पतिरश्वानां पालयिता अयस्यान्नं मयं प्रादादत्तवान् । अन्नं विरोध्यते । अन्नमोवस्य । अमांवा रोगस्तद्विहितस्य । आरोग्यकरस्य । शुष्मिणो बलवतो बलहेनुभूतस्य । इयं अपि कर्मणि पठ्यो । तस्मा

अन्नपतये अन्नये नमोऽस्तु । कथंभूताय । विश्वजनस्य सर्वजनस्य सर्वप्राणिजातस्य । क्षामाय
 क्षयकारिणे । वै वै चै चये । नममात् क्लोऽधिकरणे च० (पा० ३४५६) इति
 कर्त्तरि निष्ठा । क्षायो मः (पा० २०६३) इति तकारस्य मकारः । ईदृशाग्रय
 इत्यर्थः । हे भुञ्जति उपभोग्यत्वेन पालयिषि त्वदुपभोक्तारं मां मा हिंसी । अवे-
 पश्चन्तरभागमाधनत्वेनामन्त्रेण संस्मादकं तत्प्रतिग्रहमन्त्रैकदेशमुक्त्वा तत्क्षेपमन्त्रमाह ।
 त्वष्टा हि रूपाणां कर्ता । त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति (मै० स० २१०३) ध्रुव्यन्त-
 रात् । नानाभ्या अन्नयो भवन्तीति त्वष्टुरवेध सम्बन्धः । शिष्टं पूर्ववत् । अन्न सूत्रं (ला० श्री०
 २८) प्रास्त्वा कृन्तमिति वयनस्येति । वज्रप्रतिग्रहे ग्नास्त्वा कृन्तमिति प्राश्नादृणात्पुरस्तात्प्रपादा
 जपेत् । यदि तद्वज्रमन्त्रनिर्मितं वल्कलादित्रं स्यात्तत्रायं न प्रयोज्यः । तत्र सूत्रं (ला० श्री०
 १८) तदुदस्येदतान्तव इति । गच्छन्ति पुमांस एता इति ग्नास्त्रिय । हे वक्त्र त्वा
 त्वामकृन्तन् । निष्पादनानन्तरं कर्त्तनेन छेदनेन संपादितवन्तोऽवसः । अपः कर्म तद्वन्तो वा
 तन्नुप्रचनकृशमा- पुरुषा अमन्त्रन । पृष्ठस्य द्वोर्ध्वाणि सूत्राणि । तान्यकुर्वन्नित्यर्थः । ता
 वयिष्य । वेष् तन्नुमन्त्राने । वयनकक्षी योषितोऽवयन् । निरधानानि सूत्राणि समयोजयन् ।
 अथ वज्रप्रतिग्रहमन्त्रमिति शेषः । स्पष्टोऽर्थः । आग्निरश्व्यादेरचेतनवस्तुनः प्रतिग्रहे मन्त्रमाह ।
 इयं वा उत्तान आग्निरम इति ध्रुव्यन्तरादुत्तानाग्निरमशब्दाभ्यामुच्यते । ऊर्ध्वमुखत्वादुत्तान- ।
 अग्निरसा तपसा लब्धत्वादाग्निरमः । लोकाभिप्रायेण पुन्रिजता । अप्राणानो भूमेध निष्क-
 यन्वगाम्यादम्बन्धः । अन्यत्पूर्ववत् । उष्टप्रतिग्रहमन्त्रमाह । तेनेत्यादेर्वाक्यशेषस्या-
 नुपपन्नः । मृगप्रतिग्रहमन्त्रमाह । वरुणस्त्वेतिपूर्वभागस्यानुपपन्नः । मृगस्य शांघनामि-
 स्त्वेन तद्वाहनत्वाद्वायुमम्बन्धः । उष्ट्रादीन्वपि सर्वदक्षिणे देवानि । पुरुषहस्तिवराहवीहीया
 प्रतिग्रहे चतुरो मन्त्रानाह । अन्न पुरुषमन्त्रे तेनेत्याद्युत्तरभागानुपपन्नः । हस्तिमन्त्रे
 पूर्वोत्तरयोर्द्वयोरप्यनुपपन्नः । तथा वराहमन्त्रे । ग्रीहियवमन्त्रे तु पूर्वभागस्यैवानुपपन्नः ।
 यत्र पुनर्ग्रीहियवयोरेक एव दीयते तत्र मन्त्रो विमज्ज्य प्रयोक्तव्यः । प्रजापतये ग्रीहोन् ।
 प्रजापतये ववर्निति । प्रजापतिना वृष्टत्वात्पुरुषादीनां सम्बन्धः । तिलमापप्रतिग्रहे मन्त्रमाह ।
 तिलमापादीनां तेलजन्यत्वसत्त्वाभिना सम्बन्धः । अभगर्दममङ्कुरदस्य प्रतिग्रहे मन्त्रमाह ।
 प्रेरकस्य ववितुः प्रेरणाद्विनक्षगमलापिनृभ्यां विजातीयस्यामतरस्योत्पत्तिः । अन्न सूत्रम् ।
 तेन क इदमिन्नुपरिश्राम्य इति (ला० श्री० २८) । यस्मिन्मन्त्रे तेनामृतत्वमित्या-
 दिप्रतिग्रहोक्त इत्यन्त उत्तरभागो नाभ्यासस्तस्मिन्मन्त्रे तं भागमनुपपन्नं तमिमं च
 जपेत् । कशन्दाभिधेयः । प्रजापतिरिदं दक्षिणाद्वयं कर्त्तुं प्रजापतयेऽदाहृतवान् ।
 प्रजापतिरेव तयोर्दानप्रतिग्रहयोः कर्त्तृति भावः । एकमनेन मन्त्रेण स्मृते सति दानुग्रहीतोः

फलं पापराहित्यं च भवति । तथा कामः कामाय दीता । स्वर्गादिफलकामनया यजमानो ददाति अतिवज्रश्च धनकामनया प्रतिगृह्णाति अत उभयत्र कामस्यैव प्रयोजकत्वम् । दानृत्वं प्रतिग्रहीतृत्वं च कामस्यैवेत्येतद्भोके प्रसिद्धमिति कामो दाता कामः प्रतिग्रहातेत्युच्यते । नहि निष्कामे परिमाजकादौ तदस्ति । स च कामः समुद्रमाविरात् । मां परित्यज्य यत् कुत्रापि गच्छत्वित्यर्थः । तस्यावस्थितौ तेन कामेन हेतुना त्वां प्रतिगृह्णामि ततो हे काम एतद्वनं तवैव तिष्ठतु नात्मानं मे स्पृशन्वित्यर्थः । सोऽयं मन्त्राऽध्वर्युशाखायामाप्नातस्तदीय- माङ्गणाग्नीत्या व्याख्यातश्च क इदं कस्मा इत्याह । प्रजापतिर्वै कः स प्रजापतये ददाति । कामः कामायेत्याह । कामेन हि ददाति कामेन हि प्रतिगृह्णाति । कामो दाता कामः प्रतिग्रहातेत्याह । कामो हि दाता कामः प्रतिग्रहीता । कामः समुद्रमाविरादित्याह । समुद्र इव कामयते । नहि कामस्यान्तोऽस्ति न समुद्रस्य । कामेन त्वां प्रतिगृह्णामित्याह । येन कामः प्रतिगृह्णाति स एवैनममुष्मिन्नोके दक्षिणामिच्छति स प्रतिग्रहानुरिच्छति ॥८॥

तारण्यमहावाङ्मयो प्रथमपञ्चिकायां प्रथमाध्यायेऽष्टमो कण्डिका ।

॥ २ ॥

१-२-१

अस्मिन्वाङ्मयो प्राधान्येन गवामयनं प्रतिपाद्यते । तच्च प्रायणायादिमहावनान्ते, पञ्च- विंशतिसहस्रैरहोभिर्मिष्यद्यते प्रायेण । एतान्येवाहान्यन्येषामप्येकाहाहानसत्रात्मकानां सामया- गानां प्रकृतयः । द्वादशाह्याहर्गणानां प्रकृतिः । अतः प्राधान्याप्रायणोयोद्यनीयो मुख्या मध्ये यानि दशाहानि क्षेत्रां विन्दुतयः । एवं च सति गवामयनिकानामपि विन्दुदादयः स्तोमाः प्रदर्शिताः । ये स्तोमास्त्रिदवादयस्ते कामेण द्वितीयतृतीयाभ्यामध्यायाभ्यां प्रदर्यन्ते । तत्र नहिष्यमानलाभनस्य त्रिंशत्स्तोमस्य तिस्रो विन्दुतय उच्यन्ते परिवर्तिनी कुलायिभीति । आदितस्त्रिभिरनुवाकैस्तः प्रदर्यन्ते । तत्र तावदुच्यता, स्वप्नमाह । एकैकस्य साम्नः पञ्च विभक्तयः हिङ्गारप्रस्तावोद्गायप्रतिहारनिधनास्याः । तत्र हिङ्गारस्त्रिभि- रङ्गातृभिः कर्तव्यः । अत एव सूत्रकृतोच्यते साम्ने साम्ने हिङ्गुर्युरिति (ला० धी० २१) । तिस्रभ्य इति क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः (पा० २३-१४) इति कर्मणि अनुया । तिस्र ऋणो गातुं हिङ्गुर्यात् । एकवचनमतन्त्रम् । उक्तादेव हेतोः । अनस्योऽप्युद्गातारो हिङ्गुर्युरित्यर्थः । एव- मुत्तरतापि हिङ्गारविधायकवाक्येषु योजना । स हिङ्गरोति स हिङ्गर्ता प्रथमया त्रिरक्तया गायेदय प्रथमः पर्यायः । तिस्रभ्यो हिङ्गरोति स हिङ्गर्ता मध्यमया त्रिरक्तया गायेदयं द्वितीयः पर्यायः । पुनरपि तिस्रभ्यो हिङ्गरोति स हिङ्गर्ता तृचस्योत्तमयाऽन्त्यया त्रिरक्तया गायेत् । एव तृतायः

पर्यायः । अनेन पर्यायत्वयेण विदुस्तीमः मययते । उक्तप्रकारेण विधा वर्तत इति त्रिषु-
 स्तोमस्य विष्टुतिरेषोद्यती ऊर्ध्वं गच्छन्तो उक्तेषु पर्यायेषु प्रथममध्यमोत्तमक्रमणोर्ध्वगमनादन्वय-
 सञ्ज्ञेयमेषा त्रिष्टुतिश्चिह्नस्तामस्य प्रथमा विष्टुतिः । एतस्यां विष्टुतावधिकारिणमाह ।
 यो यजमानो भ्रातृणां मध्ये स्वर्यं ज्येष्ठो भवति सपत्नीनां मध्ये वा ज्येष्ठा तस्याः पुत्रश्च भवति ।
 स यजमान एतया विष्टुत्या स्तुवीत स्तौति । तत्त्वान्तरागत्यर्थः । स्तावयेत् । तस्य
 यजमानस्यैतया विष्टुत्या स्तुयुगित्यर्थः । एतां विष्टुतिमप्यप्राप्त्यादिफलसाधनतया
 प्रशंसति । अप्राप्तमनुत्कर्षार्थं पुनरनुत्कर्षं रोहति प्राप्नोति । उत्तरोत्तराभिवृद्धिर्भवति
 तस्य यस्मैतया विष्टुत्या स्तुवते । तमेव विष्टुतिरभिक्रामन्ती त्रिषु पर्यायेषु प्रथममध्यमोत्त-
 मानुपूर्व्यगाभिमुखमाकाशमन्ता उपर्युपरि गन्त्रा सन एषा प्रयुज्यमाना यज्ञस्याभिक्रमणार्थं
 उपर्युपरिप्राप्तव एव भवति । तन्मन्त्रं किमित्यत आह यज्ञस्याभिक्रान्तेन । भावे निष्ठा ।
 अभिक्रमणेन । आराहणेन परिसमापनेन । श्रुप्नोति यजमानः समृद्धो भवति ।
 हिरण्यो हेती । तस्मादेतया विष्टुत्या स्तोतव्यम् । श्रद्धया एव तत्स्तवनं यजमानस्य
 समृद्धया एव भवति । पुनरपि नानाविधफलसाधनत्वेन प्रशंसति । पार्थ निकृष्टं वर्गीय
 उत्तमं पापञ्च वर्गीयञ्च पापवर्गीयमा तयोहभयाविभरणी अमाङ्ग्यकरणा इयं विष्टुतिः ।
 एवं जानन् य एतया विष्टुत्या स्तुते स्तौति न पाप्मना पापेन निवर्तते । पाप्मनः पृथग्भवती-
 त्यर्थः । यत्नं देते विभरणा एषा विष्टुतिः प्रयुक्ता तत्तावगतः । कर्तारि निष्ठायाम् ।
 अयमन्ता ज्ञाना नापहस्यते अज्ञानेनानपहृष्टोऽनाकाशो भवति । यस्त्वपहृष्टोऽज्ञानेनापापृतः
 स नावगच्छति न जानाति ज्ञानाज्ञाने न तस्मिन् अधिकरणे सह तिष्ठत इत्यर्थः । तथा श्रेयोमं
 प्रशस्यतममुत्तममार्तिं वाङ्मनादिक पापकोशान्निकृष्टतमः शूरादिर्नोभ्यारोहति नाभिक्रामति ।
 श्रेयोमः पापीयामश्च विमक्ता एव वर्तन्त इत्यर्थः । तथा जनता जनममूहो जनतामन्यजन-
 ममूहं नाभ्येति नाधिगच्छति जनपदतो जनपदान्तरं दानिच्छादिकारणेन न प्रविशतीत्यर्थः ।
 प्रजाप्यान्योन्यस्व धनादिकं नाददते न स्वाकुर्वन्ति अपि तु यथासेवम् स्वं स्वं सेव
 मनतिकम्ब । स्वस्वसेवे कल्पन्ते । इत्यमस्या विष्टुतेर्बहूनि फलानि दर्शितानि ।
 एकमु दोषो भवति । काऽनौ दापः । उच्यते । पर्जन्या इष्ट्याभिमाना देवोऽवर्षुको
 ऽवर्षणाशालो भवति । तस्मिन्देहो इष्टिर्न स्यादित्यर्थः । यस्मिन्देहे एतया विष्टुत्या
 स्तुवते । कुत इत्यत आह इमे भूरादयस्त्रयो लोकान्नुचलिष्य श्वः । भूरादिलोक-
 स्थानायाः । तान् लोकान् हिङ्गारेण प्रवृत्तं कृतेन ज्येति विगमयति त्रिगुहान्करति ।
 ययतिरत्रान्तर्गतान्यर्थः । परस्परोपकार्योपकारकभावं विश्लेषयतीत्यर्थः । सति हि तस्मि-
 न्न्तरिक्षात्पृथिव्या उपधरात्मिका इष्टिर्भवति नान्यथा । हि यस्मादेवं तस्मादवर्षुः पर्जन्यो

भवति । अर्थेनां प्रतिष्ठाफलनया प्रशंसति । तथा वै एषा खलु उद्यतो विद्वानो विष्णुतिः
प्रतिष्ठिता । एकैक्यामृति एकैक्य पर्यायस्य परिममापनात् अस्यां प्रतिष्ठितो भवति ।
अत्रादिभिः समृद्धो भवतीत्यर्थः ॥१॥

तारकामहाराजो प्रथमपत्रिकायां द्वितायाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

॥ ३ ॥

१-२-२

अथ परिवर्तिनी विष्णुतिं दर्शयति । तिसृष्वस्त्रिंशः श्रुतौ गानुं हिङ्ग्यात् । स हिङ्ग्यो
पराचीभिरनाश्रुतामिस्त्रिंशः श्रुतिभिर्गर्भायेत् । एवमुक्तयोरपि पर्याययोजना । तथा त्रि-
स्तोमस्य विष्णुतिः परिवर्तिनी आवर्तिनी यथा प्रथमे पर्यायेऽनाश्रुताभिर्गानं तथोक्तयोरपि
अस्या आश्रुतिः । अर्थेनां बहुविधफलमाधनत्वेन प्रशंसति । यो यजमान एतया विष्णुत्या
स्नुते स परीवर्तं परिहृत्य पुनः पुनर्धनादिकं प्राप्नोति । परिपूर्वाद्गुणेराभीक्ष्ण्येऽर्थे गामुष्मेति
णमुत्प्रत्ययः । परिवर्तत इति परिवर्तं धनम् । पञ्चाशत् । तथेयं विष्णुतिः सन्तता
पूर्ववदस्य मध्ये हिङ्गाराभावेनाविच्छिन्ना मुखप्रदेशवर्तिनी या प्राणनरूपा हृतिः स
प्राणः । अपानरूपाधोगामिनी मोऽगानः । तयोर्मुखयोर्मध्यवर्तिनी विविधं सर्वं शरीरं व्याप्य
वर्तमाना या हृतिः स व्यानः । तदेतच्चित्तं तृचः । एतास्त्रिंशः श्रुतः प्राणादिस्थानीया इत्यर्थः ।
तथा सति श्रुतौ हिङ्गारेण सन्तन्वन् तान्प्राणादीनेव सकृत्प्रयुक्तेन सन्तनोति सन्तनान्वि-
च्छिन्नान् करोति । व्यवच्छेदकस्य हिङ्गारस्य मध्ये प्रयोगाभावान् । अत एव प्राणाश्रुता
नामविच्छेदान्मर्त्यं शतवर्षे लक्षणमायुरेति प्राप्नोति । एतदेव व्यतिरेकेणाह आयुषः कमा-
च्छतवर्षे लक्षणदेव पुरा च न प्रमायते न क्षियते य एतया विष्णुत्या स्नुते स यजमान उक्तविध
इत्यर्थः । किञ्चास्य वर्ज्यो वर्ज्यो वर्ज्यशालो भवति । य इमे सद्यो लोकास्ते तृचः ।
श्रुकत्रयस्थानीयाश्चिन्वन्त्याम् । तथा सति आदी प्रयुक्तेन हिङ्गारेणाविच्छेदेन तिस्रः श्रुतः
सन्तन्वन्निमानेव लोकान्सन्दधातीति । उपकायोपकारकभावेन सयुक्तान्करोति । अथा-
स्यामपि विष्णुतावेको दोषो विद्यत इत्याह । एषा परिवर्तिनी विष्णुतिः । अदणोव तु वै ।
वैद्वशब्दावधारणः । तुशब्दो वैलक्षण्यद्योतकः । अदणा मध्ये हिङ्गाराभावेन
मुश्चिष्टेव खलु । ततः किम् । पशून्यजमानमम्बन्धिनो गवादीभिर्हृजो निर्माष्टुर्मपगमयितुं
विनाशयितुम् । ईश्वरा समर्था भवति । ईश्वरे लोमुक्तमुनी (पा- ३ ४ १३) इति मृजेस्तु-
मुनर्थे कमुन्प्रत्ययः । अयमेको दोषः । किञ्च सैषा विष्णुतिरा च परा चाभिमुखी
पराह मुखोऽयं भवति । कथम् । यत्तैकस्मिन्पर्याये तथैकोत्तरयोरपि पर्याययोरवर्तत

इत्यभिमुखोत्पद्यते । तथैकस्मिन्पर्याये पराचीभिस्त्रिभिरभ्यर्च्यभिः स्तवाद् पराङ्मुखोति च ।
अस्त्वेवमुभयरूपता किं तत् इत्यत आह उतेति । उतशब्दो वाशब्दस्यार्थः । ईदृशी विष्टुतिं
प्रयुज्जानः श्रेयान्यङ्गफलप्राप्त्या वा प्रशस्ततमो वा भवति । उताधवा । यादृङ्गेव तादृक् ।
एवकारो भिन्नकर्मः । यागानुष्ठानान्पूर्वं यादृमूपो भवति अनुष्ठितेऽपि यागे तादृगेव तादृश
एव भवति । प्रयोगकृतोऽतिशयस्तस्यात न भवतीत्यर्थः । नेनु । इच्छब्दोऽवधारणे ।
नैव तु पापायान् पूर्वकृपात्रिकृष्टो भवति । एषा विष्टुतिर्भाक्कविशाखिनां नित्येति दर्शयति ।
तामेतां परिवर्तिनां विष्टुतिं भाक्कविशाखिन उपामते त्रिवृत्स्तोत्रे प्रयुज्जते । अतस्ते धनादिकं
प्रतिगृह्णन्तः परोवर्तान् परिवर्तमानास्तस्मादनाम व्यवन्ते न वियुज्यन्ते ॥२॥

साधक्यमहावाक्ये प्रथमपरिकायां द्वितीयाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

॥ ४ ॥

१-२-३

अथ कुलायिनीं विष्टुतिं दर्शयति । परिवर्तिनो प्रथमः पर्यायः । द्वितीये पर्याये
पराचीभिः प्रयुक्तस्य तृचस्य या मध्यमा प्राक् या प्रथमा कार्यी । योत्तमा च सा मध्यमा
कार्यी । या प्रथमा मातमा कार्यी । तृतायपर्यायो निगदसिद्धः । कुलायिनी । कुलायो
नाहं पक्षिणां निवासस्थानं तद्यथा अस्मत्पुत्रादिनिमित्तम् एवं व्यन्यासयुक्ता अथ कुलाया-
स्तैस्तद्वती कुलायिनी एतस्मिन् विष्टुतिरित्यम् । अस्यां विष्टुती कोऽधि-
कारोत्यत आह । प्रजानां पशूनाञ्च कुलायवदवस्थितिहनुत्वात्कुलायत्येन स्तुतिः । कुलायिन्या
स्तुवानोऽपि प्रजानां पशूनां च कुलायमेव आश्रयभूतो भवत्येव । पुनरप्यधिकारिविशेषं
दर्शयति । अनु पञ्चाब्दायत इत्यनुजः कर्तव्यान् । स हि निकृष्टस्तस्मादप्यवरो निकृष्टो-
ऽनुजावरः । तादृशाय यजमानार्येति । अग्रं परिवर्तानाम् । लोके याः प्रजा अग्रं
वगोपुगादिभिः श्रेष्ठपदं परिवर्तन्ति परितः गच्छन्ति । एतामास । एतामामेव श्रेष्ठ्यम् ।
परिगच्छन्तीनां प्रजानां मध्ये स यजमानोऽग्रं श्रेष्ठं पदं पर्यति परिगच्छति । सर्वोऽकृष्टो
भवतीत्यर्थः । स तेष्वङ्गानेषु च बहूनां कन्याम्यान्कुलायिनीं विधत्ते । एतामेव कुलायिनीं
त्रिरतो विष्टुतिं बहुन्या यजमनेभ्य उद्गाता कुर्यात् । यत् यस्मादेतोमृचगताः सर्वा ऋचो-
ऽप्रिया सुखाः प्रथमा भवन्ति । सर्वास्तु मध्ये वर्तमाना भवन्ति सर्वाश्चोत्तमा भवन्ति ।
तद्यथा प्रथमे पर्याये प्रथमैव प्रथमा भवति । मध्ये तु मध्यमा प्रथमा भवति । उत्तमे उत्तमा
प्रथमा भवति । एवं सर्वासां प्राथम्यं जातम् । तथा प्रथमपर्याये मध्यमैव मध्यमा ।
द्वितीये पर्याये उत्तमैव मध्यमा । तृताये पर्याये प्रथमैव मध्यमा । एवं सति तिस्राऽपि

मध्यमाः सम्पन्नाः । तथा प्रथमे पर्याये उत्तमात्तमा भवति । द्वितीये पर्याये प्रथमैवोत्तमा भवति । तृतीये पर्याये मध्यमैवोत्तमा भवति । एवं सर्वा अप्युत्तमाः सम्पन्नाः । यस्मादेताः सर्वा ऋचः समानरूपा अता हेतोरनया विष्टुत्या सर्वानवैतान्यजमानानुद्गाता समावद्भाजः । समावच्छब्दः समपर्याय । समं कर्त्तुं भजन्त इति समावद्भाजः । साम्येन फलभाजः करोति । अत एव नान्योन्यमपन्नते परस्परं न द्विसन्ति । तथा सर्वे यजमानाः समावदिन्द्रियाः समावद्दीर्घाः समानसामर्थ्या भवन्ति । कलान्तरमाह । लोकस्थानीयानां तिसृणामृचामादौ प्रयुक्तेनैकनैव हिङ्गारेण व्यतिपन्ननात्मयोजनात् लयाणां लोकानां परस्परमुपकार्योपकारकभावो न बाधित इति पर्जन्यो वर्षुको वर्षणशीलो भवतीत्यर्थः । अस्यामपि विष्टुतो बहुदोषाः सम्भवन्तीत्याह । तुशब्दः कलवैलक्षण्यशतनाशः । पार्श्वं प्रमिदं क्षमायः पुण्यम् । तदुभयमेकाग्र्यं भवति । इतरदुयतीवाक्यशेषव्याख्येयम् । नमभावोऽव विशेषः । इत्थं विष्टुतयस्तिष्ठा विहिताः । तिसृष्वपि तासु कर्त्तव्येष्वध्वग्याग्निन्दादर्शनाच्च समानफलत्वात् सर्वा नित्याः । यत्र विशेषादेशः कियते निर्मितं वा कामो वा ध्रूयते तताऽन्यत्र नित्यप्रयोगे आद्याभिरेताभिरेव विष्टुतिभिः स्तोमसंपादनं कार्यम् । तदाह सूत्रकृत् । प्रथमाभिर्विष्टुतिभिः स्तोमविधानमनादेशो ता पम्याः सर्वाभिप्रायाश्चेति (ला० श्री० ६-२) । पुनरपि यथाशिष्टं वा विदध्यादित्यादिना सप्तशोदेण बहवः पक्षाः सूत्रकृतापन्यस्तास्ते तत्रैव बोद्धव्याः । नन्वेतास्त्रपि प्रत्येकं निन्दादर्शनात्कथमासां नित्यत्वम् । नैव दोषः । उच्यते तावदो दाप उक्त्वोऽवर्षुकोः पर्जन्यो भवतीति स कुलायिनापरिग्रहे परिह्रियते । तत्र हि वर्षुकोः पर्जन्यो भवतीत्याम्नातम् । यन् कुलायिन्यां दोषदर्शनं पापवसायनं तु भवत्यधरोत्तरमित्यादि तदुच्यते प्रयोगेण परिहृतम् । तत्र हि पापवसायनो विष्टुतिरिति सा ध्रूयते अदृष्टेव तु पापवसायनं तु भवतीति । प्रथमाया मध्यमायाधान्ते प्रयोग इति यदस्ति तदेतदधरोत्तरमनुष्ठानं यद्विन्देशो कियते तत्रैव । ईश्वरा पशून्निर्मृज इति परिवर्तिन्यां सप्तशुलक्षणां दोषदर्शनं तदुच्यते परिहृतं भवति एषा वै प्रतिष्ठिता विष्टुतिरिति । तत्र हि वाक्यशेषः प्रजापशुसमृद्ध्या हि प्रतिष्ठितो भवतीति ॥३॥

ताण्ड्यमहाब्राह्मणे प्रथमपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ।

॥ ५ ॥

१.५.५

एवं महाव्रतस्तोत्रस्थानाभूता लोमनस्तस्थानायास्तयोदश परिमादो गताः । एतेषां लोमनस्तस्थानीयत्वं तैत्तिरीये समाम्नातम् यदितर इतो लोमानि इतरे नान्यपरिमादः कियन्ते

तान्येव तेन प्रत्युप्यन्त इति । अथ महाव्रतस्तोत्रं पञ्चविधम् । अथाध्वर्युः शिरसाद्रायेत
 मैत्रावरुणो दक्षिणेन पक्षेण वायव्याच्छ्रृङ्ख्युत्तरेण पक्षेण गृह्यतिः पुच्छेनोद्रातात्मनेत्येवं
 कर्तृविशेषमम्बन्धं वक्ष्यति । ततोद्रातुरुद्रानकाले रुद्धिद्विशेषं विधत्ते । उद्राता आसन्दी-
 मारुष्यान्सना राजनेन माम्नोद्रायति । तलेन भूमि परित्यज्य आसन्त्या उपर्यारोहणेन देवसादये
 देवानां दर्शन एव उपरिषद्यमुपरिमदनमुच्छ्रिते स्वर्गादाववस्थानं जयति लभते । आसन्त्या
 औदुम्बरान्वं विधाय प्रशंसति । औदुम्बरो । उदुम्बरकाष्ठविकारः । औदुम्बरेः काष्ठे
 निर्मिता भवति । योऽयमुदुम्बरः स ऊर्ध्वं बलकरमग्रमेव । ऊर्ध्वभागसमये तस्योत्पत्तेः ।
 तथा च तैत्तिरीयकम् । देवा वा ऊर्मं व्यभजन्त तत उदुम्बर उदतिष्ठदिति । अत
 औदुम्बर्यासन्त्युपवेशनेन ऊर्ममेव माञ्ज्याप्राप्नोति । यदेतदुक्तं सूत्रकारेण प्रादेशमात्राः पादा अर-
 त्तिमास्तीर्णानरागयज्जानाति (ला० श्री० ३-१२) । तदेतद्विधाय प्रशंसति । प्रादेशमात्रपादत्वा-
 त्प्रादेशमात्रो आसन्दी । एवं पादानां इमांयस्त्वमस्य लोकस्य आस्माज्जोकादनुदाराय भवति । अथ
 तस्यामारोहणं विधाय प्रशंसति । गायत्रेण त्वा छन्दसा रोहामि वैष्टुभेन त्वा छन्दसा रोहामि
 जागतेन त्वा छन्दसा रोहामि आनुष्टुभेन त्वा छन्दसा रोहामि वैराजेन त्वा छन्दसा रोहामि
 इति वैराजपथमैर्गायत्र्यादिभिरछन्दोभिरासन्दीमारोहति । छन्दोर्विकल्पश्च सूत्रकारेणोक्तः ।
 (ला० श्री० ४-४) अनुभिर्भिरिति धानवप्यः । त्रिभिरिति शागिदन्त्य इति । तलेन रोहणेन स्वर्गं
 लोकमारोहति । तथाप्यारोहणकाले एतेमेव प्रतिनामैस्छन्दोभिरुपावरोहणं विधत्ते । एतेषामेव
 छन्दसां प्रतिलोममुपावरोहति । आरोहणो गायत्रेणैति गायत्रस्य प्रथमत्वेन भूलोकात्मकत्वात्
 अस्मिन्लोकं पुनः प्रतिनिष्ठतीति । तदुक्तं सूत्रकृता आदित्यमाणे भवे प्रतिलोमैरारोहणीयैरव-
 रुष्य जयेन्मही त्रीः पृथिवी चनेति सर्वं मह स्तुवार्थमिति (ला० श्री० ४-४) । यथाध्वर्युप्रवृत्तयः
 शिरःप्रवृत्तिभिरुद्रानं कुर्युस्तदा एकैकया स्तोत्राययान्त्ययाऽऽस्तुतयोद्रातारमभिसमयुरिति वक्ष्यति ।
 उद्रातुस्तायामुद्रानं विधत्ते । अध्वर्युप्रवृत्तिभिः परिशेषिताः स्तोत्रायाः समुद्रुत्य सङ्गृह्य
 सर्वेण स्तोत्रयोगात्मनाऽऽत्मभूतेन राजनेनोद्वेगमुद्रानं कार्यम् । एषु लोकेषु स्थानेषु शिर-
 प्रवृत्तिषु नेनैव व्याहितोऽन्नरिताऽसति भवतीति बुद्ध्या । अतःप्रवृत्तिषु सर्वेऽुद्रातृषु
 स्तुतं भवतीत्यर्थः । अथाद्रातुराश्रय्याः सकारातः पादयोरवरोहणं विधत्ते । पञ्चविंशस्तो-
 मस्य राजनस्यैकस्वर्गं स्तोत्रायायामन्त्यायामस्तुतायां प्रस्तूयमानायामुद्राता पादावुपावरोहति
 भूमेरागजो व्यापयति । अथ तदायामध्वर्यानुष्ठाप्य भूमौ पादस्थापनकालं विधत्ते । उत्तमं निधने
 राजनस्य वाजाडासु बृहद्गा३४२ इत्यन्तेन सह प्रतिष्ठासुपयन्ति भूमौ पादौ प्रतिष्ठापयन्ति ।
 एवं भूमौ पादस्थापनेन एतेव लोकषु प्रतिष्ठिता भवन्ति । अत्र बहुवचनेन प्रमोन्प्रमिहर्ता,
 स्वस्मान्प्रतिष्ठापादस्थनाद्भूमौ पादप्रतिष्ठापनं कर्तव्यमित्यवगम्यते । अथ प्रमोन्प्रमिहर्ता

विशेषं विधाय प्रशंसति । होता प्रेङ्खं दातामारुह्य तर्क्षवासीनो निष्क्रेतव्यं बृहतीसहस्रात्मकं शस्त्रं शंसति तस्मै न महमस्तेजस एवैश्वर्यरूपमेतत् क्रियते । कथं प्रेङ्खारोहणेन महसो रूपं कृतं भवति तत्तद् । यदा खलु प्रजा जनान् महस्तेज ऐश्वर्यमाविशति तर्हि तस्मिन्काले प्रेङ्खान् रोहन्ति । तथाध्वर्योराशमनं विधत्ते । औदुम्बरं फलकमारुह्याध्वर्युर्निष्क्रेतव्यं शस्त्रं प्रतिगृणाति । अन्येषामपि ऋत्विजामामनानि विधत्ते । उक्तेभ्यो येऽन्ये मैवावरुणादयस्ते कूर्वान्वगारध्यासते । तथा यत्तरेयकम् वृसोहोतकाः समधिरोहन्ति समप्रका इति । एवं सर्वेषामृत्विजामूषोपवेशनादूर्वा एव ऊर्वाभिमुखा एव सन्त उक्तामन्त ऐहिकसौगावसाने स्वर्गं प्रत्युत्क्रामन्तो यन्ति । इदानीमुक्तिकमिषयैव तेष्वसनेषूपविशन्तीत्यर्थः । माद्यणश्च शूद्रश्च सविष्ठां प्रशंसनं निन्दनं च क्रमेण कुर्याताम् । तदेतद्विधत्ते । अभिगरः स्तोता । अपगृणात्यपवदतीत्यपगरो निन्दिता । तावुभावानीतो भवतः । तयोरन्यः शूद्र एतान्सविष्ठां निन्दति । एतैः सम्यङ्नानुष्ठितमित्यपवदति । तथा अन्यो ब्राह्मण एतान्प्रशंसति । एषां सविष्ठां सम्बन्धि मुग्धुर्न शोभनं स्तवनं सुरास्तं सुरासनं च यदस्ति तदेवासावभिगृणाति । अथ चर्मनिर्मितं ब्राह्मणशूद्रयोर्विवादं विधत्ते । शूद्रधार्यधोभां परिसगडले ह्वेते आदित्यप्रतिरूपे निर्मिते व्यायच्छेते । व्यायमनं विविधमाकर्षणं महीयमिति तत् कुहसः । तयोर्मध्ये आर्यं वरुणं ब्राह्मणजानिमुजापयन्ति । यथा ब्राह्मणो जयेतथा कुर्युरित्यर्थः । तदेतन् स्तुति । पुरा वै देवाश्चासुराश्चाग्नाद्यादित्योऽस्माकमेवेति तस्मिन्नादित्यविषये व्यायच्छन्तो विवादं कृतवन्तः । तमादित्यं देवा अभ्यजयन् । आसुरा जयं न प्राप्नुवन् । स्पष्टमन्यत् । ब्राह्मणस्य जयो यथा स्यात्तथा कर्तव्यमित्युक्तं तदेव प्रशंसति । आर्यं ब्राह्मणं वरुणमुजापयन्तीति उत्कर्षेण जयं प्रापयन्तीति यः तन्न सविष्ठा आत्मानमेवोजापयन्ति । जयतेर्णिव । कीदृजोर्ना णी (पा० ३-१-४० इत्यान्वेऽर्तिहीर्त्ना० (पा० ७-३ ३६) इत्यादिना युगागमः । व्यायमनहेतुभूतस्य चर्मणः कश्चिद्गुणं विधाय प्रशंसति । तच्चर्म परितः कृतमगडलाकारं भवति । तन्नेनादित्यस्यैव रूपमस्मिन्नर्मणि क्रियते । आदित्ये हि पुरा देवैर्व्यायमनं कृतमित्युक्तम् । अत एवैतच्चर्मोदित्यप्रतिरूपकं भवति । अथास्मिन्स्तोत्रे गीयमाने दुन्दुभीनां वादनं विधत्ते । सर्वास्तु स्तुतिषु वेदाः कोणेषु दुन्दुभयो नदन्ति । शब्दं कुर्युः । तदेवं यथा नदन्ति तथा तान्वादयन्तोत्यर्थः । वाग्धि पूर्व देवेभ्यो निष्कम्य वनस्पतीन्पृथिवीञ्च प्राविशत् । तत्र वनस्पतिषु वा वाक् प्रतिष्ठातामेव वाच तेन दुन्दुभिश्चन्देन जयन्ति प्राप्नुवन्ति । अथ भूमिदुन्दुभिर्वादनं विधत्ते । आग्नीध्रीयस्य पश्चादहमन्तर्वचदं बह्विर्वेदि भूमावष्टं स्नात्वा सवनायस्य ऋग्भजमर्गापदधानि । न भूमि दुन्दुभिर्भवति । तं वादयन्तीति शेषः । स्पष्टमन्यत् । अन्यास्तामपि वाचां प्रयोगं विधत्ते ।

सर्वाः संस्कृताध्यात्मस्कृताश्च धाम्यवाच्यश्च वदन्ति । प्रेक्षकाः सर्वं जना इत्यर्थः । गतमन्यत् ।
अथ राजपुरुषाणां देवयजनस्य परितो गमनं विधत्त । सध्रद्धाः सम्बद्धहस्तवाणादिकाः ।
क्वचिनः क्वचयुक्ताश्च राजपुरुषा रथमारुह्य गृहान्वापशराः सन्तः परित्यजन्ति देवयजनं परितो
गच्छेयुः । इन्द्रियस्यैव बलस्यैव तद्रूपं कियते तदेतत्क्वचिनां परिगमनम् । अथो अपि न
महाव्रतमेव महाव्रताख्यमेवाहमहयन्ति ॥५॥

ताराख्यमहाभाष्ये प्रथमपक्षिकायां पञ्चमाध्याये पञ्चमः कण्डिका ।

॥ ६ ॥

१-५-९

उक्तं गवामयनमथ तस्य दीक्षाकालमाह । माघशुक्लाष्टमी एकाष्टका । उक्तं आप-
स्तम्बेन माघ्याः पौर्णमास्या उपरि पञ्चष्टका तस्यामष्टमी ज्येष्ठया संपद्यते तामेकाष्टकेत्याशङ्कते
इति । अथ तस्यामेकाष्टकायां संवत्सराय दीक्षेरन् । यत वैश्वमेकाष्टका एषा ननु संवत्सरस्य
प्रजापत्यात्मकस्य पत्नी कां तया सति एतस्यामेवैकाष्टकायामेतां राजिम् । अत्यन्तमयोगे
द्वितीया । वसति संवत्सरात्मकः प्रजापतिः शेते । स्नाके पुन्या समीपे हि पत्नी राजी
वसति । एवमेकाष्टकायां दीक्षमाणास्माह्वानं प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रजापत्यारमकमारभ्य
भित्वा दीक्षन्ते । अस्मिन्पक्षे एको दोषः स्मादित्याह । तस्यैकाष्टकायां दीक्षितस्य ता
निर्या दोषो यदनभिनन्दन्तः प्रोतिरहिताः सन्नोऽपोऽभ्यवयन्ति इति । तस्यैकाष्टकायां
दीक्षमाणां शिशिरेऽववृथः स्यात्तदा अपां सूर्यरश्मिभिः शोषितात्वेनाल्पोयस्त्वात्तद्विषयाभि
लापरहिता एकाववृथं गच्छन्ति । योऽवमभिनन्दनाभावः सोऽस्मिन्पक्षे दोष इत्यर्थः ।
अपरोऽप्ययं दोषः स्मादित्याह । संवत्सरस्य विच्छिन्नं विच्छेदमभिमुक्तोक्त्येते दीक्षन्ते
य एकाष्टकायां दीक्षन्ते दोक्षां कुर्वन्ति । कुत एतन् । उच्यते मधुश्च माधवश्च वामन्ति-
काष्टन् इत्यादाविवानापि अतुरास्तेन माम एवोच्यते । यावेनौ माघफाल्गुनौ माघौ अतु-
रशब्दवाच्यौ एतावन्तनामानौ शिशिरर्तुः संवत्सरान्त इति । तौ माघावन्तशब्दवाच्यौ
तयार्हं संवत्सरः समाप्यते । तथा वैकस्मिन्संवत्सरे सत्कारम्नोऽपरस्मिन्यजन्ते इत्यल
आह । ये अन्तनामानौ अन्तशब्दवाच्यौ माघावभिलक्ष्य दीक्षन्ते एते संवत्सरस्यार्त
हि अन्तमेवाभिलक्ष्य दीक्षन्ते । एवं दोषप्रस्तावादयं पक्षो न कार्य इत्याह । यस्मादेते
पूर्वोक्ता दोषाः प्रसज्येरस्तस्मादेकाष्टकायां न दीक्ष्यं दीक्षणां न कार्यम् । एवं प्रथमं
पक्षं निन्दित्वा पक्षान्तरमाह । यस्मिन् मासे फल्गुनी पौर्णमासी शुभ्यते स फाल्गुन

स्तस्मिन्दीक्षा कार्या । तदेतद्गुणस्थानेन प्रशंसति । यत्काल्पगुणो माम् एतत्संवत्सरस्य मुखं
यदुत्तरे फल्गुनी मुखत एव तत्संवत्सरस्येति । एतदुक्तं भवान् यदा फल्गुनी पौर्णमासी
उत्तरफल्गुनीयुक्ता भवति तदा फल्गुनमासः संवत्सरस्यादिर्भवति इति । तथा सति मुखत
एव प्रथमत एव संवत्सरमारभ्योपक्रम्य दाक्षन्ते । अस्मिन्पक्षेऽपि दापो विद्यते इत्याह ।
तस्य फाल्गुने दीक्षणास्य सा निर्या दाप यत्सम्पद्ये मेषमशुक्ले सवे विषुवान्मध्यमह
मेषयते । आदित्यस्तुतो हि विषुवान् तस्य मेघरन्तर्यानं संभाव्यते इति यत् स दोषः
स्यादित्यर्थः । तर्हि सवेदापविनिर्मक्तो दीक्षायाः कालः क इत्याशङ्क्याह । चित्रायुक्तः
पौर्णमासश्चित्रापूर्णमासस्तस्मिन् दाक्षेरन् । यदेतत्सर्तति । चित्रापूर्णमास इति यत्
एतत्संवत्सरस्य । चक्षुर्व जायमानस्य हि प्रथमं मुखं जायते तत्रापि चक्षुरेव प्रथममादिर्भवति
अतस्तत्तादृश्यादस्य चक्षुष उक्तक्रमेण मुखतो मुखप्रदेश एव चक्षुःतो मुखत एव
सत्संवत्सरमारभ्य गृह्णात्वा दीक्षन्ते । यः फाल्गुनगुण उक्तः साऽप्यत्र विद्यते इत्युक्तं
भवति । न निर्याऽस्ति कश्चिदपि दापो न विद्यते । इत्थं विप्रापौर्णमास्यां दीक्षित-
व्यमित्युक्तम् । अपि तस्मिन्नेव मासे शुक्लैकादश्यां दीक्षितव्यमित्याह । चैत्र्याः
पौर्णमास्याः पुरस्ताच्चतुर्दशे चतुर्धाम्नां समाहारश्चतुर्दशस्तस्मिन्विद्यमाने गणमयनस्य दाक्षा
कार्या । एवं दीक्षणास्य गुणमाह । सर्वेषां सत्राणां द्वादश दाक्षा भवन्ति । तत
एकादशीप्रभृतिषु द्वादशसु रात्रिषु गतासु त्रयोदशारात्रिरष्टमा स्यात् । एकाष्टका च बहु-
लाष्टमीति अस्यामेकाष्टकेन्युपचारः । तस्यां कयः सम्पद्यते । प्रथमे न्युपसर्जने रात्रिकय-
स्तस्मिन्दिने प्रातःकाले प्रायणीयाया यज्रावयवाः प्रक्रम्यन्ते । तेन प्रक्रमेण एकाष्टकां न
शब्दकुर्वन्ति । क्रियानुपयोगेन व्यर्थं न कुर्वन्ति । अत एवैकाष्टकाप्रारम्भकृतो गुराद्यास्मि-
न्पक्षेऽन्तर्भवतात्यर्थः । अन्येऽपि गुणा अस्मिन्पक्षे सन्तीत्याह । तेषामेकादश्यां
दीक्षमाणानां सुत्या सोमयाग पूर्वपक्षे सम्पद्यते । सत्राणां सर्वेषां द्वादशापमदस्तत्राष्टमा-
प्रभृतिद्वादशरात्रिषु गतासु त्रयोदशी शुक्लपक्षा तस्यां प्रथमोऽतिरात्र इति पूर्वपक्षे
सुत्या प्रारभ्यते इत्यर्थः । त्रिशना त्रिशताऽष्टाभिर्मासेषु सन्तिष्ठमानेषु पूर्वपक्षे एव सर्वेमासा
सन्तिष्ठमाना सन्ति वर्तन्ते । एवं द्वादशसु मासेषु पूर्वपक्ष एव सत्रादुत्तिष्ठन्ति तानुत्तिष्ठतः
सत्रादुत्थानं कुर्वतो यजमानानेन पञ्चात्पशव आपधयधातिष्ठन्ति ऊर्ध्वं राहन्ति । तान्यज
मानान्कल्याणी वाक् यरास्करौ वाक् अभिचदति किमिति । इमे सञ्चिणा यजमाना
अरात्रुः समृद्धा अभवन्प्रिति । तदनन्तरं ते सत्रिणो रात्रुर्वन्ति समृद्धा भवन्ति ॥६॥

॥ ७ ॥

२१-५

अथ समन्त्रकं द्रोणकलशस्य प्रोहणं विवक्षुस्तस्यपिमाह । प्रजापतिरकामयतेऽयुक्ताथम् । तस्य शाचन आदित्यो मूद्राऽमृज्यन् । सृष्टोऽभूत् । स सृष्ट आदित्यस्तस्य प्रजापतेर्मुर्ध्नि मस्तकदेशं स्नात्पयार्थमुदहन् । ऊर्ध्वं पातितवान् । स भिक्षो मूर्धा द्रोणकलशोऽभवत् । तस्मिन्कलशे देवा शुक्रं शुक्रं दामं सामरत्नं प्रत्यगृह्यन्त गृहीतवन्तः । स प्रजापतिरायुषा शिरोभक्तात्क्षीणोऽनायुष्येण या आतिरभून्नास्मातिमत्यजोवत् । अतिक्रम्य चिरकालं जीवितवान् । क्षशिराभागकपाले आप्यायकस्य सोमस्य धारणेनाति पर्यहरदित्यर्थः । अधाक्षाध्वेदनं प्रशंसति । सोऽन्य एवमुक्तार्थं जानाति न आयुषा नैमिषिकायुःक्षयेण जनिता या आति स्तामिति जादति । अतिक्रम्य शतवर्षं जीवति । इदानीं समन्त्रकं द्रोणकलशप्रोहणं विधत्ते । तं प्रजापतिशिरसि उपश्रं कन्तशं वानस्पत्यादिना मन्त्रेण प्राञ्चं प्रोहेत् प्रेरयेत् । एतन्प्रोहणमभ्यर्थादिभिर्भिर्भिरपि कर्तव्यम् । तथा च मन्त्रम् । श्रुतमस्मीति द्रोणकलशमालम्ब्य वानस्पत्योऽस्मीति प्रोहेयुः । अयं मन्त्रः पूर्वं व्याख्यातः । अथ मन्त्रस्य प्रथमभागस्य तात्पर्यं व्याख्याते । मन्त्रे उक्ताता वानस्पत्य इति यदाह तत्तेनैव द्रोणकलशं सत्येनैव प्रोहति । वस्तुनो द्रोणकलशस्य वानस्पतिविकारत्वात्तन्मन्त्रमिति । बृहस्पतिर्वै देवानामुक्ताता तमेव तद्यु- नक्तीति । एतेन मन्त्रभागेन प्रोहणं कृतवान् भवति । अथ द्वितीयभागस्य तात्पर्यमाह । तं बृहस्पतिमेव युनक्ति प्रेरयति । अथ तृतीयानुर्ध्वभागयोक्तात्पर्यमाह द्रोणकलशस्य प्रजापतेर्मुर्ध्नि कपलमुक्तप्रकारेण स्पर्शम् । तन्मन्त्रवन्धादेव न प्राजापत्य इत्युच्यते । अथ पञ्चमस्य तात्पर्यमाह । मन्त्रे अस्यायुषावमिति यदाहोक्ताता तद्युनक्तीति शेषः । तत्कथं युनक्तीति तत्राह द्रोणकलश इति । यन्वाक्यमस्ति एतन्पालमन्यानि मनुष्याणां पात्राणि अनिद्रि अतोऽन्य वर्तन्ते जन्तु । अथवा मनुष्यास्तेषां पात्राण्यस्तीत्ये वर्तन्त इति श्रुत्यप्या अस्यायुषाज्जानेनान्येषामनिकमणं युक्तमिति । अतिक्रमणमेव वर्शयति । अयं द्रोणकलशो देवप्राञ्चं देवानां पानसाधनम् । अत्रत्या हि सोमस्तं देवार्थं गृह्णन्ति । तस्माद्देवप्राञ्चान्नरप्राञ्चातिक्रमणेनान्यायुषावमिति मन्त्रभागे युक्त इत्यर्थः । इति विदुषः फलमाह । य उक्तार्थज्ञः न देवप्राञ्चं देवप्राञ्चं द्रोणकलशस्तद्वान् भवति । सोम- यागानुष्ठाना भवतात्यर्थः । अथ प्रासन्निकं किञ्चिदाह । प्रासन्नं पात्रे पात्रभावेऽयं पात्रं भवति न वेति न सोमामेत विचारं न कुर्यात् । किम् प्रासन्नमुक्तमात्रेण न सोमामित्यस्यम् । नेत्याह । यं पुष्ट्यं प्रासन्नमिव मन्येन । इवशब्द एवकारार्थः । जान्या प्रासन्नमेव यदि निश्चिनुयात् तदा तद्विषयं वृत्तविद्यादिसंभावमद्राव न सोमामित्यर्थः । तथा च

स्मृतिः । न पृच्छेद्दोषचरणो न स्वाध्यायं श्रुतं तथा । हृदये कल्पयेदेवं सर्वदेवमयो द्विजः ।
 इति । एवं यस्मिन्विचारमकृत्वा पात्रमेवेति यो निश्चयं करोति तस्य तदेव शासनमनेति
 विद्यातपोयुक्ते यत्फलं भवति तत्तस्मिन्नापि भवतां यथः । किं न पुमान् मनुष्यपात्राजं क्षियते ।
 मनुष्याणां पात्रं भवतांत्यर्थः । उक्तं द्रोणकलशप्रोहणं हविर्धानादधः कर्तव्यं तत्राक्षतवयं य
 यरोधनायेति वक्ष्यति । अतो वागक्षरमम्बन्धं वक्तुमाह्वायिकामाह । पुरा देवेभ्यः
 सकाशात्स्वमात्मानमप्रकाशयन्तां वागपकाभन् । आन्मानमप्रकाशयायगमाभूत् । वैशब्द-
 श्रुत्यन्तरप्रतिद्वयम् । तथा च नैतिरीयकम् । वार्षं देवेभ्योऽपकाभन् यज्ञायानिष्टमानेभ्योऽपि ।
 सापगतपापः प्राविशत् । तां वाचं पुनर्यज्ञार्थमयाचन् । प्रार्थयन् । तां पुनरब्रुवन् ।
 किमिति । यत्पुनर्दयाम यच्छाम नोऽज्जमाकं तत् । किं फलं म्यादिति पृष्टान्ते देवान्निहिं यत्फलं
 कामयन् इत्यब्रुवन् । तां पृष्टाः पुनरब्रुवन् हे देवा अपृतमपुत्रादिकमस्माभ्यु मनुष्याः ।
 तदुपलक्षिताः सर्वे प्राणिनः प्रवेशयान् प्रवेशयेयुः । शोडशब्रुवन्तस्मिन् रूपम् । तेनापृतेनामंशुष्टा-
 मंमर्गरहिता भवाम भवेम । उक्तार्थम् । ब्रह्मविदः फलमाह । स्पष्टोऽर्थः । अथाप्रामा-
 या वाचो वनस्पतीन् प्रवेशमाह । पुनर्तां अग्निः पुनर्हता सा अत्यन्तीमत् । अतिक्रम्य
 सा वनस्पतीन् पृच्छान् प्राविशत् । प्रविष्टां तां देवा इत्यादि अशयमित्यन्तः स्पष्टः । शाप-
 प्रकारमाह यो युष्मान्स्वेन स्वमम्बन्धिना बानस्पत्येन किंकृणा दग्धेन युक्तेन वज्रेणा परभा-
 दिना दधान् दृषेयुरिति । यस्मादेव तस्मादिदानामपि स्वेन किंकृणा वज्रेणा दृषन्ति ।
 हि यस्माद्गन्तव्यतो देवैः शमा अत इत्यभिप्रायः । इदानामक्षमम्बन्धं वक्तुं प्रविष्टाया
 वाचमनुर्धो विभागमाह । तां तेषु प्रविष्टो वाच वनस्पतयमनुर्धो चतुःप्रकारं विन्यदधुविभज्य
 निधानमकुर्वन् । केचित्ति उच्यते । दुन्दुभी भेर्यो कीणासां वेणुनिमित्ततन्नुसम्बद्धायां
 विपडव्याम् अस्ते रथादिचक्रयोर्मन्ववतिनि स्तिर्यक्दग्धे तुणवे धनृषि गणे । तस्मादुक्त-
 पदार्थप्रवेशादेयैव वाग् ब्रिष्टा अविशयेन वज्रतो । अत एवैव वन्मुतमा चाकनसा वाक् ।
 या श्रोत्रमनोहादिनीत्यर्थः । एवेत्युक्तं केत्याह । सा वनस्पतानां वनस्पतिविकाशाणां
 दुन्दुभ्यादीनां सम्बन्धिनी । उक्तस्यैव विवरणं देवानां हानिः । यस्मात् दुन्दुभ्यादिषु
 प्रविष्टा वाग् ब्रिष्टा वन्मुतमा चातः खलु देवानो योग्यामात् । इदानोमक्षस्य वागवरोधाय
 तदधो द्रोणकलशप्रोहणं तदुपरि दशापविलम्बापनं च विवर्त्ते । अक्षमधोऽधोऽक्षसाव्यव-
 हितेऽधःप्रदेशे द्रोणकलशं प्रोहन्त्युद्गातारः । सप्त प्रोहणं तस्या अक्षप्रविशया वाचोऽवहृदया
 अवरोधनाय भवति । तथा उपर्युपर्येक्षमक्षसाव्यवहिते उपरिभागे । पवित्रं प्रयच्छन्ति ।
 तथा सति उभयत एव वाचमक्षसां परितुङ्गन्ति स्वायतां कुर्वन्ति । अथाक्षस्पर्जननिन्दा-
 पूर्वकं तस्या एवार्थं विधानं । तस्य यजमानस्य यज्ञमधुर्यमधुरेभ्यो हितं देवानामशान्तिकरं

कुर्यात् अस्य वाचं च इष्टाय ज्ञेयम् । प्रतिहनवचनां करोमाति यस्य यस्मै यजमानाय कामयेताद्वाता तस्मै द्रोणकलशं प्रोहन्वाहुभ्यस्मत्तमुपस्पृशेत् । तथा सति अस्य यज्ञमसुर्यं करोति । अस्य वाचं वृद्धं कुरु वर्जयति । अतोऽङ्गोपस्पर्शनं तत्र निषिद्धमित्यभिप्रायः । अथोक्तवैलक्षण्येन यो यजमानोऽस्योद्वातु प्रियः स्यात्तस्मात्तदोपद्रवाभावाद्याहमनुपस्पृशेत् प्रोहेत् । तथा सति योऽयं द्रोणकलशः स प्राणा वै प्राणादस्योऽभूत् । प्रजापते, शिरस्त उत्पन्नत्वात् । अतोऽनुपस्पृशेत् द्रोणकलशं प्रोहन्नुद्वातास्य यजमानस्य प्राणानेव कल्पयति यजमाने स्थापितवान् भवति । अतोऽङ्गस्पर्शनमकुन्वा प्रोहेदिति तात्पर्यम् । नन्वङ्गस्पर्शाभावेन यजमाने वाकम्यापनमुचिनमकुन्वा कथं प्राणकल्पनं विकृदमिति । नैष दोषः । तृणं यजमाने प्राणेन वाग धियते । यदा च वाचा म्यादियते वाचा प्राणा धियत इति प्राणस्य कल्पनेन वागपि क्लृप्ता भवताति । तथा च तैत्तिरीयकं यत्तदधाते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणा भवति वाक् तदा प्राणा रेदि अथ यत्र तृणं भवति स्वपिति वा प्राणे तदा वाग्भवति प्राणान्वा वाचं रेदि इति । नन्वितरपामिवाद्वातृणा मन्त्रेण वरणाभावात्कथमेवामारिविष्य-कारणमिति ब्रह्मवादिनः प्रश्नमुपत्तिपातः । यन्नु यथन्यानिआहुतेषां माक्षेपं यदि मृषु । वचनप्रकारमेव प्रदर्शयति । वाचा इन्द्रं होतान्मकतः पोलादित्यादिरूपया अन्यातृत्वजो वृणन्ताऽऽवर्षेवो वा कस्मादि यादि स्पष्टम् । तेषामेवमुक्तं मृषादित्याह । यस्मादेते द्रोण-कलशमुपगच्छन्ति प्रोहन्ति तेन ते हता गवाम्निर्व्यं कुर्वन्ति । कथं द्रोणकलशोर्नैषां शक्तिर्गतिः तत्वाह । यज्ञात्मकमज्ञापनमम्बन्धाद्वा । प्रजापति, सामेलि भुतेः । तन्मम्बन्धाद्वा उद्वातारः प्राजापत्याः । द्रोणकलशस्य नन्मुचन उत्पन्नत्वान्प्राजापत्यः । तथा मयुभयो-समानमम्बन्धान्न तेषां वरणमिति । अथ द्रोणकलशस्य प्रादुमुखप्रोहणस्यायमाशय इत्याह । इतः पूर्वमेतेषामुद्वातृणाञ्जने प्रादमुखत्वाभावाद् द्रोणकलशप्रोहणे प्रादमुक्त्वा एनोपसादन्ति कथा युद्धेति यज्ञस्याधे प्रथमं कर्म प्रादमुक्त्वाः सन्तः कर्तव्यमिति । अथ कलशं प्रादमुख-प्रोहणेप्राच्या दिशाऽभिजयायेत्यत आह । प्राच्या अर्धभिजित्त्वमौदुम्बरे गाने उद्वातृणां प्राक्षुत्त्वानामावाभिप्रायकं स्पष्टम् । ननु रथादिकमथादयो युक्ता बहन्ति । कथमुद्वातृणां सजे योग इति प्रश्नमवतारं द्रोणकलशसम्पन्निरेव तेषां योग इत्याह । प्राप्तेषु मध्यगम्य मुखिरगताभयपार्श्वेरेज्जु तयामध्ये अथा युज्यते शम्ये शकटयुगम्याभयपार्श्वेकीलके तयोर्मध्येऽनदान तथा सति यज्ञाहये म्ये कथमुद्वातृणां योग इति प्रश्नः । यदेते द्रोणकलशं हविदानास्त्राध स्थितमुपगच्छन्ति स एवेषां योग इति तस्यान्तरम् । तस्माद्युक्तेरेवानन्यविधै-रेवापगतम् । कलशापसदनं कलन्यम् । तथा सति न आयुक्तो बहन्त्यमुद्वातृवर्गः ॥५॥

तामस्यमहाब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां प्रथमाध्याये पञ्चमी कण्टिका ।

॥ ८ ॥

२-२५

अस्मिन् खगडे गायत्र्यव्यतिष्ठिकानि चत्वारि सामानि स्तूयन्ते कमेण । तदादावा-
महीयवं स्तीति । पूर्वं प्रजापतिरेकाकी मन् अकामयन् बहुः स्या प्रजायेयेति । य तस्यामवस्थायां
स्वव्यतिष्ठिकस्य कस्यचिदभावादमहीयमानोऽपूज्यमानः शायन्नतिष्ठन् । स प्रजोत्पत्त्युपाय-
त्वेनेतदामहीयवं नाम सामापरयत् । तेन प्रयुक्तेन गाम्ना इमा देवमनुष्यरूपाः प्रजा अमृतत
ताः सृष्टाः प्रजा अमहीयन्तापूज्यन्त स्वाभिः प्रजाभिः । यदमहीयन्मतेन गाम्ना सृष्टास्तस्मा
दामहायवमिति शब्दसामान्येन स्तुतिः । अमहायुना प्रजापतिना दृष्टवान्दामहीयवमिति
तन्नाम गंपन्नमित्यर्थः । अथोक्तगाम्नः स्तीवे इति निधनं प्रजापतेः श्रेष्ठमाधनत्वेन
प्रशंसति । ताः सृष्टाः प्रजा अस्मात्कण्डुः सकाशात् अवाकामप्रपागच्छन् । स प्रजापति-
स्त्वाधामपगतानां प्राणान्दिविमदितिपादेनात्तवान् । ताः स्त्रीषु प्राणेषु चक्षुरादिषु
आत्मेषु प्रजापतिना स्वीकृतेषु पुनरेनमुपावर्तन्तोपागमन् । ताभ्य उपाकृतान्य उमंशमंनि-
पादेन पुनः प्राणान्प्रायच्छन् । ता जन्धप्राणा अस्मात्पूर्वं प्राणापहारात्कागणादुदयोधनेनैव
उन्मुखा एवायुष्यन्त । केचिदस्मा इति पठन्ति । अस्मा एनं प्रजापतिमुद्दिश्येति तस्यार्थः ।
स प्रजापतिरेषां प्राणापहारजन्था मन्युः सन्नात इति बुद्ध्वा स्त्रीषु इति स्तुतिप्रकाशनेन निधनेन
तासां मन्यूनवाभ्यात् निरुद्धं हिमितवान् । ततः खलु कारणाभ्यन्वपगमात् अस्मै प्रजा-
पतये धेष्टवायातिष्ठन्त ममजानत । अथ विदुषः कन्माह । स्पष्टोऽर्थः । पुनस्तदेव
प्रशंसति । यदेतदामहीयवमिति । एषा प्रजानां सृष्टिर्वै सृष्टिकर्तुं सृष्टिमाधनभूता
सृष्टेः खोलिङ्गमपेक्ष्य एवेति साम्नः खोलिङ्गनिर्देशः । किञ्चामहीयवमेव पापवर्गीयस्य
पापस्य पुण्यस्य च विधुतिविधरणी । विवेचनात्यर्थः । अथ विदुषः कलम् । स्पष्टम् ।
एवमामहीयवं प्रशस्य रौरवशीधाजयीशनानि प्रशंसितुमाख्यायिकाभाह । पूर्वमग्न्यादयश्च-
त्वारो देवा यशोऽर्थं सवमामत । तस्मिन्समये ते देवा अत्रुवन्द्ययशो नोऽस्माकं मध्ये
प्रथममृच्छात् प्राप्नुयात्तयशोऽतोऽस्माकं सह साधारणमसङ्गवन्धिनि समर्थं कृत्वा सवमामत
तेषां मध्ये मस्रो देव यश आर्जुन् प्राप्नोत् । स तयश आदायापाकामन् । अस्यापगतस्य
तयशः प्रागहा प्रमहनेन वनात्कारेणादित्यन्त तदर्थं तं पर्ययतन्त परितो युज्यन् । स धन्वा
धनुः प्रतिष्ठभ्य शिर आतनज्यं कृत्वातिष्ठन् । तस्य धनुज्यो वल्मीका भूमावुत्पतित
अस्त्रादन्त ततो धनुरान्निः धनुष कीटिरूर्वा पतिन्वा तस्य मयस्य शिरोऽदिच्छन् । उपदो-
कानां धनुज्याच्छेदः शास्त्रान्तरतोऽवगन्तव्यः । तैन्निरायकं स धनुः प्रतिष्ठभ्यातिष्ठन्वा

उपशोका अत्रुबन्धरं ण्णीमहै अथ वरमिमं रन्धयाम यत् कच खनाम तदगोऽभि तृणादामेति
तस्मादुपदीका यत्र कच खनन्ति तदगोऽभितृदन्ति वरे इतो ह्यासाम् । तस्य ज्यामप्यादन्
तस्य धनुर्विप्रमाणं शिर उदवर्तयदिति । स तप्त्स्वरः प्रवर्ग्योऽभवत् । यज्ञो वै मन्त्र उच्यते
यत्प्रवर्ग्यं प्रयुजन्ति यजमानस्य तप्तेन यज्ञस्य छिन्नं शिरः प्रतिदधति । सन्ततं कुर्वन्ति ।
एतत्प्रासजिकम् । अयमर्थः सर्वोऽप्यध्वर्युमाग्नौ स्पृष्टमाप्नायते देवा वै सत्तमामत आद्विपरि-
मिनं यशस्कामास्तेऽञ्च वन्यमः प्रथमं यश आरुह्यात् सर्वेषां नस्तत्त्वहामदित्यादिना । अथ
रीरवं स्तुयते । तद्यगो देवा व्यभजन्त । तस्याग्नी रीरवं प्राप्नुहतेति । तद्यगो देवा अ-
भजन्त तस्य विभक्तस्य रीरवं भागमग्निः पृथक् चकार । एतावता किं यशो सन्धमिव्याह ।
तप्तेन रीरवविभागेन साऽग्निः पशुवीर्यनक्ष्णं सामध्यमेव प्राप्नुहत् । तदपि फुत इत्याह
रीरवं माम पशवः सन्तु । तत्र पशुवाचकेडानिधनोपेतत्वादित्यभिप्रायः । विदुषः स्तुतिः ।
अथ रीरवस्याग्निमम्बन्धं दर्शयति । कुरु इति शब्दाद्यमानो दहतीति कुरुमिसत्त्वमम्बन्धा-
दीरवं साम । प्रकारान्तरेण रीरवमञ्ज्ञां विदुषन्तीति । पूर्वं हि देवानभुराः पर्ययन्त
परिनोऽयुधन्त । तनोऽग्ने देतो कुरो विष्वावी सर्वतो व्यामी ऊहो ऊ वायामा यो होवा इति
ही लोभाक्षपश्यन् ताभ्यामेनान्प्रलीवन् अदहन । ते प्रयुज्यमाणा अरवन्त शस्त्रमकुरेन् ।
यद्वरवन्त तस्मादीरवं नाम सम्पन्नम् । कम्बयोदभयत्त रेफमाप्याद्रुग्मम्बन्धाद्रवमम्बन्धाच्च
रीरवमिति नाम भवति । इन्द्रस्य यीधाजयाभ्ययशःसम्बन्धमाह । अथेत्यानन्तर्यार्थे ।
इन्द्रो यीधाजयं प्राप्नुहत् स्वभावात्वेन पृथक् चकार । तत् यीधाजयपृथक्करणं वज्रसम्पादनमेव ।
वज्रस्यैव परिकुर्येद्विस्तेन कार्यसिद्धेयीधाजयस्य वज्रकारणत्वमेव वज्रं वागित्यनेनोच्यते । अथ
विदुषः फलमाह । स्पष्टोऽर्थः । अथ निर्वचनद्वारा तदेव प्रशंसति । युधा युद्धेन
शस्त्रयुक्तीतीन्द्र एव युधाजित् । तस्य सम्बन्धि सत्याम यीधाजयम् । अथ निर्वचनान्तर-
प्रदर्शनेन प्रशंसति । हे मर्या मर्याः युधा अजैश्च अमुरानिति इन्द्रोऽजवीदिति शेषः ।
तस्माद्युधा जयस्य हेतुत्वाद् यीधाजयत्वमिति नाम संपन्नम् इति स्तुतिः । अथ वायोरीशान-
सम्बन्धमाह । स्पष्टम् । औशनस्वाकार एव प्राणाक्षयवीर्यस्वीकार इत्याह । औशन
नामभागपृथक्करणा एव प्राणाक्षयस्य वीर्यस्य पृथक्कारः । तत्र हेतुः । औशनं साम
प्राणा खन्तु । तस्मिन्स्वरनिधनमद्वावात् । स्वस्य प्राणानिरीधमन्तरेण चारणानुपपत्तेः ।
विदुषः स्तुतिः । स्पष्टोऽर्थः । औशनमञ्ज्ञां निर्वक्ति । उरान् । यश कान्तो इत्यस्य
कर्माणां फलम् । काम्यते सर्वैः प्राणाक्षयत्वेनेत्युशन् वायुरेव । तस्य सम्बन्धित्वाद् औशनमिति
नाम सम्पन्नम् । उरान्शब्दाद् औशनमित्युक्तञ्चोशनम्, सम्बन्धाद् औशनमाह । पूर्वमुशना
नाम कर्तुः पुत्रोऽमुराणां विरोचनादोर्ना पुरोहित आसीत् देवा कामदुषाभिर्गोमि

रूपामन्त्रयन्त । कथं ताभिरनुमन्त्रणां तन्नाह । अस्मै दशनसं एतान्याशनानि सामानि
कामधेनुसदृशानि प्रायच्छन् तेषां कामधुक्त्वप्रतिदिरुच्यते कामदुधा इत्यादिना । अथ
विदुषः स्तुतिः । य एवं जानाति एनं कामदुधा गाव उपतिष्ठन्ते समोषं प्राप्नुवन्ति । दोह-
नशीलबहुगायुको भवतीत्यर्थः ॥५॥

ताण्ड्यमहाब्राह्मणे द्वितीयपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये पञ्चमो कण्डिका ।

॥ ९ ॥

२-३-४

उक्तं माध्यन्दिनं सवनमथ तृतीयसवनस्यादौ गायत्रीमन्त्रबन्धं विवक्षुराभ्यासिकामाह ।
पूर्वं साध्याख्या देवा आसन् । ते सर्वेण यज्ञेन सोपकरणेन सोमादिमाधनमादायेव स्वर्गं
लोकमायन्नगमन् । ते प्रसिद्धा ब्रह्मादयो देवा आदौ स्वर्गमाधनयज्ञार्थसोमाहरणाय
छन्दांसि गायत्र्यादीनि ध्रुवं सामं घृलोकादाहृतेयुक्तवन्तः । तान्यपि तथैवाज्ञोनकुरिति
शेषः । तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिगवन् प्रैरयन् । सा तत्रत्यैः सोमपालैस्सह युष्वा
लील्यक्षराणि हिन्वेकाक्षरा भूत्वा पुनर्दवानागच्छन् । चतुरक्षराणि वै तर्हि छन्दांसि
वक्ष्याति तदभिप्रायकमिदम् । पुनस्ते त्रिष्टुभं प्राहिगवन् । सापि पूर्वकसोमपालैर्व्येकमक्षर
हिन्वा त्र्यक्षरा भूत्वा पुनरागच्छन् । ते पुनर्गायत्रीं प्राहिगवन् । छन्दांसि सर्वाणि चतुरक्षरा-
ण्यसन् । ततः सा गायत्री घृलोके सोमरक्षकैः कुर्यानुग्रहतिभिर्जितानि जगतीलिप्सुभोश्चतु-
रक्षराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वाऽऽगच्छत् । पुनः किं कुर्वन्ती आगच्छदित्युच्यते । लीणि
च सवनानि सवनस्यपर्याप्तानि सोमद्व्याख्यादायेति । तद्विविच्योच्यते हस्ताभ्यां द्वे सवने
भूत्वा दन्तैस्तृतीयसवनं दष्ट्वाऽऽगच्छत् । यस्मादेव तस्मादस्ताभ्यां चते द्वे सवने प्रातर्मध्य-
न्दिनसवनयोग्ये सोमद्वये पादाभावादधुमतां अभूताम् । तृतीयसवनं धातं पातमारमभूत् ।
तत्र हेतुमाह दन्तैर्हि तद् द्रव्यं दष्ट्वा धयन्ती पिबन्ती आहरन् । ह्रियमाणस्य सोमस्य पतिता
अंशवः पूतोका अभवन् । तस्य सोमस्य यानि पुष्पाण्यवाराच्यन्तावशादितानि प्रभ्रष्टान्यासन् ।
शदेः पात्राभ्यां (पा० ७-३-७८) इत्यादिना शयादेशः । तान्यजुर्नानि हरितपर्णानि अभवन् ।
अप्रापोषत् । अधुनुताज्ञानि प्रपोषाख्या ओषधय आसन् । तस्मान्सोमाभावे पूतोकादीनां
प्रतिनिधित्वेन स्वाकर्तव्यतामभिधानुं प्रासङ्गिकानामेषामुपदेशः । तस्मादातत्वात्तृतीयसवने
आशिरं दधिपयोद्व्यसवनयन्ति । यमव तं सोममाधनो मारं गावोऽदन्ति भक्षयन्ति
तस्य सोमस्य तं रसमवनयन्ति । आशिरावनयने हेतुः समोमन्वाय सरसत्वाय । एवं

गायत्रीं प्रशम्येदानीं मयनसम्बन्धमाह । ते गायत्र्यपहताक्षरानुष्टये त्रिष्टुब्जगत्यौ
गायत्रीमब्रूताम् । किमिति । त्वा त्वामुपायावेति उपगच्छावेति । सा पुनरब्रवीत् मे मया
ततो युष्मदुपगमनात्किं कर्त्तव्यमिति । ते पुनरब्रूतां तर्हि यत् कर्त्तव्यं कामयमिति । सा
ते प्रत्यब्रवीत् । किमिति । उच्यते । मम तावत्प्रथमं प्रातःसवनमहमुत्तरे अपि सवने प्रणयानि
प्राप्नुवामीति । ते तथाभिव्यक्त्याचक्रुरिति शेषः । यस्मादेवं तस्मान्पूर्वं गायत्रं सवनम् ।
उत्तरे अपि सवने गायत्रीं प्रणयति । अयमर्थस्तेति गायत्रे कद्रुश्च वै सुपर्णी चेत्यनुवाके स्पष्टं
प्रतिपादितः । अथ तयोर्गायत्राप्रामिप्रकारं दर्शयति । तां गायत्रीं त्रिष्टुब्जशिष्टै-
स्त्रिभिरक्षरैरुपैत् । अन्नं प्राविशत् । ततो गायत्र्या अष्टाक्षरेण सह एकादशाक्षरा भूत्वा
प्राजायत । प्रकृष्टाऽभूत् । तर्धकाक्षरा जगत्यपि गायत्रीमंशुक्ता द्वादशाक्षरा प्राजायत ।
अथ गायत्र्या सर्वन्तुन्दोष्यामिरुक्ताधनिबन्धनेत्याह । तस्मात्त्रिष्टुब्जगत्योः स्वरूपप्रदाना-
दमाधारणमोमापहरणाच्च गायत्रीं वाच गायत्र्येव सर्वाणि छन्दोनि । गायत्री हि एतान्
प्रागुक्तैकादशाक्षरद्वादशाक्षररूपात्मनः पोषान् पुष्यन्तीं प्राप्नुवन्त्येतदाश्रमगच्छन् । तदेवं
तृतीयगवने गायत्रं कर्त्तव्यमिति प्रतिपादितम् । अथाभ्यगवमानगतानि गायत्रमहितादि-
सामानि विधाय्यन्नादीं स्वादिष्टयेति नृचं गायत्रमहितादीनाधारभूतं मस्तुतिकं विदधाति ।
पूर्वमिन्द्रस्तृतीयमवनात्पीतत्वेन गतगाराहोभस्ममानाऽयोस्यन्वेनापेक्षमाण उदकामत् उद्धतवान् ।
तत्सवनं देवाः स्वादिष्टयेति स्वादुतमवाचिना पदेनास्वदयन् । स्वादुतममकुर्वन् ।
मदिष्टयेति द्वितीयपदेन मदनुष्टिमदकुर्वन् । पवस्व सोमधारयेति द्वितीयपदेनापावयन् ।
पूतमकुर्वन् । एवं गवने तयोर्वं संपाद्य इन्द्राय पातवे मुत इति पादेनेन्द्रमुपावर्तयन्मिति
शेषः । तत्र पादे मुत इन्द्राय पातवे पातुमितोन्द्रस्य पानार्थं भवणात्स्वार्हतामवगम्येन्द्रस्तत्स-
वनमुपावर्तन् । अभिमुतमागच्छन् । शिष्टं मुत्तानम् । अथासुरपशुविनाशकत्वद्वारेणैत-
त्प्रशंसति । पूर्वं स्वादिष्टाः पशवा देवप्यागम मदिष्टा असुरेषु तत्तद्भागस्यैव नैस्तैः प्रयु-
क्तवान् । तदा देवा विदित्वा आसुराणां प्राप्नुयायं स्वादिष्टयामदिष्टयेति पार्दं पठित्वा
तानपि स्वयमलभन्त । अतस्तेषां पशून्वृजतेत्युच्यते । विदुषः फलमाह । स्पष्टोऽर्थः ।
अथाक्ते नृचं महितमपि विधत्ते । गेयमिति शेषः । अर्थेनदन्वर्धनामन्वेन प्रशंसति ।
सन्धानहेतुत्वान्महितमिति नामाभूत् । शिष्टं कालेयार्थवर्ज्यम् । अर्थेनन्माध्यन्दिनमव-
सान्तेन कालेन सह स्तानि । कालेयस्य पूर्वं तृतीयमवने सन्तत्यर्थमुक्तमस्यापि
तदर्थं त्वमिदानीमुच्यते । अत उभयोर्मिलित्वा माध्यन्दिनतृतीयमवनेयोः सन्तानमाधक्यम् ।
अथ कालेयवदस्यापि सर्वपृष्ठन्मिति स्तीति । उक्तमिदं पूर्वम् ॥८॥

तारक्यमहाव्राकणे द्वितीयपर्विकायां तृतीयाध्याये ऋतुर्था कण्विका ।

॥ १० ॥

२.४.१

तत्र प्रथमखण्डे गगन्धिमासान्नया रात्रिपर्वायाः सङ्ग्रेहण प्रदर्श्यन्ते । द्वितीये त
एव विव्रियन्ते । तत्रादी रात्रिपर्वायान्विधिमुदाह देवाः पूर्वमसुरेभ्यः सकाशादुपधान्यानि-
हित्य रात्रि रात्रिपर्वायानभिजन्तु नाशकनुवन् । ते देवास्तमस्तमासां रात्रि प्रविष्टान-
सुराभानुपश्यन् अनुगम्य विविच्य इष्टुं नाशकनुवन् । ते देवाः अमुरदर्शनोपायत्वेनानुष्टुप-
शिरगमनुष्टुपकमगायन्तौ ह्यात्मकं पान्तमा व इति प्रगाथमपश्यन् । ननु बाह्वताः प्रगाथा
इति प्रविष्टं कथं गायत्र्याः प्रगाथम् इति । नैवं नियमः । अतः शुक्लभूते गायत्र्यौ
पुनरुत्तमित्यादिके अनुष्टुपकारं स्तूयन्ते । अथ प्रथममम्भवादयमपि गायत्र्यनुचः अनुष्टुप-
संग्रहेः प्रगाथ इत्युच्यते । तथा च निदानम् । आनुष्टुभा अपि प्रगाथा भवन्तोऽन्येके अनुष्टुप-
प्रथमा गायत्र्या उत्तरे यथा पुरोहितो वा अन्धस आत्वा रथं यथोत्तरे विशोविरा वा अन्धि
पान्तमा वा अन्धस इतीति । तथा अस्य प्रगाथ एव विराट्शब्दं ज्यानिरतः प्रगाथ
दर्शनमेव विराट्शब्दोतिर्दर्शनम् । यद्यप्यसौ न विराट्शब्दस्त्वपि पुरोहिता वा अन्धस
इत्यत्र पद्या आक्षेप्यो वा विराजो भवत इति पूर्व प्रतिपादितत्वात् । तदन्तः एकस्या
अनुष्टुभः द्वयोरेव गायत्र्याः पादानां परिगणने दशमद्वयामङ्गावापथा विराट्शब्दोच्यते ।
अत एव तमः प्रविष्टानामसुराणां विराजनमाधनत्वाज्ज्योतिष्टुमुपचर्य विराजं ज्यानिरपश्यन्ति-
त्युक्तम् । तानसुरान्विराजा ज्योतिषा अनुक्रमेण दृष्टाननुष्टुभा वज्रेण रात्रेः सकाशाद्विराग्नम् ।
निरगमयन् । नास्ति वाग्वाह इति ध्रुवन्तराद्वाचा वज्ररूपत्वम् । वागनुष्टुभिति ध्रुवोऽनु-
ष्टुभा वागपुत्रमित्यनुष्टुभो वज्रत्वव्यपदेशः । अत इदानीन्तनैरप्यय प्रगाथः कर्तव्य इति
विदधति । व्याख्यातप्रायमेतत् । रात्रिनिराग्नन्ति सामान्येनोक्तं विप्रावन्पर्यायशब्दं
निर्वक्ति यद्यस्मात्समन्तं रात्रेः सर्वतः पर्योथं यत्र यवासुराः धराभूतास्तिष्ठन्ति तं तं
देवं परीत्य परीत्य प्राणुदन्त प्रणोदनमकुर्वन्त्यर्थायाणां पर्यायत्वं संपन्नम् । प्रगाथ-
मपश्यन्तित्युक्तं तस्य प्रथमपर्यायगतस्य प्रथमप्रकारमाह । प्रथमपर्यायस्य प्रथमानि पदानि
गायत्र्योत्तरयोर्ध्वोः प्रथमपादगतानि पुनरादीनि पुनरादायन्तेऽभ्यस्यन्ते इति पुनरादीनि ।
सादृशानि भवन्ति पुनरुत्तं पुनरुत्तमिति द्विरावर्तयेत् उक्तनियमविधिसिद्धयर्थं देवैः पूर्व-
मनुष्ठितमिति दर्शयति । यतो देवाः पूर्वमसुराणां प्रणोदनं प्रगाथगतप्रथमपदानि पुनरादाय
प्रथमरात्रादकुर्वन् अत इदानीन्तनैरप्येवं कर्तव्यम् । अथास्य प्रस्तावभागमाह । स्पष्टम् ।
एतत्प्रशंसति । अतः स्तुतामान्येन स्तुतिं कियते वाति रक्षत्यालोकितेति पान्तमहः । अन्ध-

करणादन्धो राक्षिः । एवं सति पान्तमिति क्रमेण युज्यन्ति तप्तेनाहं वै राक्षिमारभन्त
उपक्रमन्ते । प्रणयं विधाय तत्र माम विधत्ते । कर्तव्यमिति शेषः । अर्धैतस्य प्रवृत्ति-
निमित्तं दर्शयन्त्वगतिप्रतिष्ठयाहं तु नूनं प्रशंसति । धायमः श्रेयमः पुत्रो बोनहृद्व्यो नाम ऋषिः ।
रेविकाशिशपादित्यबाह्दीर्घसप्तधेयमामाद् (पा० ७३१) इति श्रेयःशब्दस्यादेराकारः ।
ज्योक् चिरकाल निरुद्धः शब्दुभितिरार्धं प्रापितस्तन्निर्गमनायैतत्साम दृष्टवान् । स चानेनावगच्छत्
अवगतोऽभूत् । अन्यत्स्पष्टम् । अथ साम्नो यदाहो इति निधनं तरप्रशंसति । ये राक्षि
राक्षिपर्यायानुपयन्ति प्रमुञ्जत उद्गातारः । एते तम इव प्रविसन्ति खलु । राक्षी सम-
स्तद्गावान् । अतो राक्षेः प्रथमे पर्याये आर्क्षोनिधनप्रयोगः प्रहात्यै अनुष्ठेयार्थदर्शनाय
भवति । कथमस्य प्रज्ञातिहेतुस्त्वमित्यारादक्य तज्जोक्प्रतिद्विचलेन समर्थयति । यदा
कश्चित्पुरुषः दूरमध्वान गत्वा स्वमोक् स्वकीयं मघ पुनरागच्छति प्राप्नोति स्वविभं सर्वं धनादिकं
तर्हि सदा प्रजानाति तदेवोप्यते अस्मै सर्वं दिवा भवति प्रकाशितं भवतीत्यर्थः । एवं
सङ्गहेण प्रथमपर्यायं विधायाथ मध्यमं पर्यायं विधानुमाह । ते प्रथमेन पर्यायेण पूर्व-
रात्रात्प्रणुमा अमुरा मध्यमं पर्यायमभ्यन्त आभयन् । तेषां वाचमार्धसप्तनेन साम्ना
अवृजत अवर्जयन् । उक्तार्थस्य फलमाह । स्पष्टोऽर्थः । अतः त्रिणिधनं विधत्त
शुष्कभिर्नुमादनं भरेण वा, इति निधनलयम् । उक्तनिधनलयं माध्यन्दिनसवनसाम्येन
प्रशंसति । अहं एकाहमाध्यस्य ज्योतिष्टोमस्य माध्यन्दिनं सवनं यथा त्रिणिधनायतनं
निधनलयसद्भावेनायतनसंयोजितम् । माध्यन्दिनसवने यौधाजये पुनान इत्यस्य सामोत्येकं
दासीति द्वितीयं यथाया इति नूनीयमिति हि निधनलयं तत्र प्रदर्शितम् । एवमेव राक्षेर्मध्यमः
पर्यायस्त्रिणिधनायतनः । तत्र प्रथमं त्रिणिधनत्वं सन्नीमत्वायानुलोम्याय । अथ साम्नो
स्तोत्रायाम् अयं त इत्यादिपुनरयोरनुष्टुपत्वाच्च मध्यमपादावृत्तिं पूर्वं देवैस्तथा कृतत्वात्कर्तव्येति
विधित्तुराह । इदं वाक्यद्वयं प्रथमपर्यायवाक्यद्वयेनैवोक्तप्रायम् । अथोत्तमं पर्यायमाह ।
पृत पयः स्रग्न्तीति पशव एव पृतन्युतः । अत एतन्निधनेनामुराणी पशुवर्जनं युक्तम् ।
उक्तार्थविदितुः प्रशंसा । इदं अन्वित्यत्र साधुश्रुन्दसं सामोत्तरस्मिन्विधास्यते ततः
स्तोत्रायाम् उत्तरयोरेनुष्टुप्स्वाच्च अन्त्यपादावृत्तिं देवैः कृतत्वात्कर्तव्यत्वेन विधत्ते । स्पष्टम् ।
अतः त्रिणिधनं राक्षिपर्यायेषु हातुः सामान्येनोक्तानि मैवाचरुणादीनां सामानि उत्तरस्मिन्कण्डे
निर्देशकमादेवावगन्तव्यानि । एवं पर्यायलयमुक्त्वा सन्धिस्तोत्रस्य विधिमुन्नयति ।
स्तोत्रस्यो राक्षिमागेभ्योऽपगत्याहोरात्रयोर्धः सन्धिरस्ति तमाधितान् सन्धिना सन्धिस्तोत्रेणाभि-
पलायन्ते । अन्तर्गतलययोऽयम् । अभि अनुश्रुत्य पलायनमकारयन्ते । असौ यज्ञ-
विधातिनां सन्धेरपगमाय सन्धिमागेदानान्तर्नैरपि कर्तव्यमिति विधिर्दृष्टव्यः । अथा-

सुराणामसङ्घातायाश्चिनमाह । तान् सर्वतः पलायितानमुरान् आश्रितेन शस्त्रेणामहाय्यं
संगन्तुमयोग्यमगमयन् । यथा मिथो न सङ्गच्छेयुस्तथाऽकुर्वन्नित्यर्थः । उक्तार्थवेदितुः फलमाह ।
स्पष्टोऽर्थः । अथ रात्रिपर्यायमग्निष्टोमसमाप्तपादनेन प्रशंसति । सम्मा समा । साम्य-
मित्यर्थः । साम्यं दर्शयति । चत्वार्याग्यानि चत्वारि पृष्ठानि मिलित्वाष्टौ त्रीणि पवमान-
स्तोत्राणि मिलित्वैकादशकं यज्ञायज्ञार्यमिति मिलित्वा द्वादश अग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । रात्रि-
पर्यायेष्वपि सन्धिव्यतिरेकेण प्रतिपर्यायं होत्वादीनि चत्वारि चत्वारि स्तोत्राणीति द्वादशोत्थेवं
साम्यम् । अत्राप्युक्त्यसाम्येन सन्धिं प्रशंसति । अत्र रात्रिशब्देन तदनन्तरभावि
सन्धिस्तोत्रं लक्ष्यते । अनयोः साम्यं दर्शयति । उक्त्यस्तोत्राणि त्रीणि सन्धिस्तोत्रा-
ण्यपि त्रीणि । अत्रिरुपा अश्विनाविति लिदेवत्यानि । एवमुभयतः त्रित्वान्नाम्यम् । समन्व-
संपादनेनाक्त्यस्याग्निष्टोमसमनन्तरभावित्वेनेव रात्रिममनन्तरभावि सन्धिसाम्यं प्रशंसति ।
अहो ज्योतिष्टोमसमनन्तरभवान्युक्त्यानि यथा यादृशानि एवं रात्रेः सन्धिरपि । उक्त्यानां
छन्दोभेदाग्रानारूपत्वं मध्येऽन्तु नानादेवताभेदाग्रानारूपास्तृचा इत्युक्त्येन साम्यम् । अथ
कामनाभेदेन सन्धिस्तोत्रं त्रिवक्षुरादीं प्रतिष्ठाकामायाह । एता वो अग्निं ग्रन्थु अदृशि
हमा उ यामिति प्रगाथेषु कर्तव्यं नियमेषु । रथन्तरेऽभिमन्थिभेदात्प्रतिष्ठाभाधनत्वमपि ।
एतत्प्रशंसति । स्पष्टम् । अथ बृहत्स्वर्गायाह । स्पष्टम् । बृहत्स्वर्गयोः साम्यमाह ।
वावापृथिव्योः स्वर्गो द्वितीयः । रथन्तरबृहतोर्मध्ये बृहद्दितायमिति तन्म तन्मधानीयत्वम् ।
पशुकामाय वैकल्पिकसन्धिसामानि दर्शयति । विकल्पवाचिना वारान्देनेव विकल्पे
मिष्टेऽपि पुनरेतेषामेकमिति वचनं स्पष्टार्थम् । एतानि प्रशंसति । एतेषां प्रयोगे वराशो
लभ्यन्त इत्येतान्येव वराश्च उच्यन्ते । अत्रार्थेयकल्पः प्रतिष्ठाकामाय याक्लृप्तं रथन्तर-
सन्धिसामयत्वं बृहत्सन्धिनाम तेष्वेव प्रगाथेषु वारान्तीर्थं वामदेव्यं शुभ्यं वैतेरामेकं
पशुकामस्य सन्धिं कुर्यात् एष्वेव प्रगाथेष्विति । अथोक्तस्य सन्धिसाम्योऽनुवचनं
होतुर्विधत्ते । आश्विनाहयं सन्धिस्तुतं सन्धिस्तोत्रमनु होता रसिन् । यद्यप्यस्य
विधानं बह्वचनमात्रा एवोचितं तथापि अस्य वक्ष्यमाणप्रशंसना पवमानदेव
त्यन्वेन स्तोत्रस्य प्रशंसा भवतीति तदर्थमत्रापि विधानम् । उत्तरव सर्वाः खलु देवताः
शस्यन्त इति वक्ष्यति । अतोऽस्य वैश्वदेवत्वं युक्तम् । कथमाश्विनमुच्यत इति तद्विवक्षुराह ।
पूर्वं प्रजापतिरेतन्महस्रं सइसमवन्तरममु वत तन्मृष्टं देवेभ्यः प्रायच्छन् इदं स्वीकुरुनेति
तस्मिन्महस्रे न समराधयन् विभागं कृत्वा संमिद्धा नाभवन् । ते क उपाय इति सधिनस्य
सूर्य- काष्ठामवधिं कृत्वाऽऽग्निमधावन् अगच्छन् । इदानीमाश्विनमम्बन्धं दर्शयति ।
तेषां देवानां मध्येऽभिनी प्रथमी सन्तावाजिमधावतामार्जतौ प्रथमगाभिनावनुगन्व देवा

अवदन् । किमिति । तत्सहस्रं नाऽस्माकमपि सहास्तु इति एवं देवैरुक्तौ भागप्रदानेना-
स्माकं किं फलमिति देवानुक्तवन्तौ । किमपेक्षितमिति ते पृष्टाविदमुक्तमस्महेत्यं सर्वैरुक्त्यासा
उच्यतामिति देवानयाचनाम् । यस्मादेवं तस्मादिदं शस्त्रमाभिनमुच्यत इति । सह जोऽ-
स्त्वित्युक्तं शस्त्रमम्बन्धं दर्शयति । यस्मादेवै प्राधितं तस्मादाभिनशस्त्रे सर्वा देवता
शस्यन्ते । तथा हि अभिरुपा अभिनौ सूर्य इन्द्रो भिवावरुणौ यावापृथिव्यौ निष्कृति षुं हस्पति-
रित्येतेऽत्र शस्यन्ते । अधास्य शंसने किञ्चिन्नियमद्वयमाह । लोके आजिं धावन्तः
क्षिप्रमेव धावन्ति । गते अन्वित्र आजिं धावन्तीव यज्ञं समापयन्ति अत एतसै क्षिप्र-
मवितम्बेन शंसनायम् । तत्र शंसनमा सूर्यस्योदेतोः सूर्योदयकालपर्यन्तं कर्तव्यम् । शिष्टं
स्पष्टम् ॥१॥

सातव्यमहाब्राह्मणे द्वितीयपरिभाषायां चतुर्थाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

॥ ११ ॥

३ ३ ४

अथ होतुः पृष्टत्वाजनिषेर्नकं शाकरमाम विधिमुच्यते सञ्ज्ञाचतुष्टयं प्रदर्श्य निर्वर्त्ति ।
एवमावारकमसुरं हुतानि इत्यामिति वदप्रिन्द्रः पुरा प्रजापतिमुपाधावत् । उपागमत् । तस्मा
इन्द्राय प्रजापतिरेतत्तत्तत्कार्यान्सकमिन्द्रियं यत्नं वीर्यं इवहननक्षमं सामर्थ्यं छन्दोभ्यो गायत्र्या-
दिभ्यः सकाशाभिर्यागं सारत्वेनादाय प्रायन्नुत्तवान् । एतेन वीर्येणा श्वं हन्तुं शक्नुहि
शक्तो भवेति वदन् । यस्माच्छक्नुहीति प्रजापतिर्योचनस्माच्छक्नुराणां शक्नोत्वम् । शक्नु-
त्वादकत्वाच्छक्यं इति नाम संप्रप्तम् । आधाराधेययोरभेदविवक्षया शक्नोशब्देन बहुवच-
नान्तेन शक्नोषु गतव्यं सामेवाच्यते । आधारबहुत्वाद्बहुवचनम् । एवं प्रजापतिना एते
वीर्यं तेन सीमानं कृत्वामुच्यते शिवगो यध्यदेशमभिनन । इन्द्रो विदारितवान् । तत्तस्मा-
त्सोमो भेदकत्वान्मिमा इति शक्यं उच्यते । तत्र साम्नो भेदनानन्तरं मन्त्रा नि अनुकृता-
शब्दाऽयम् । एवंरूपं शब्दमकरोत् । तस्मादेतासो मन्त्रा इति नाम संप्रप्तम् । ततो
महान्पोष आमासन्महानाम्ब्य इति सञ्ज्ञा आगो जाता । एतच्च सञ्ज्ञाचतुष्टयम् अपरे
येण प्रदर्शितम् । एन्द्रो महानाम्ब्यः प्रजापतेर्वा विष्णोर्वा विश्वामित्रस्य वा सिमा वा मन्त्रा
वा शक्या वेति । एवंभूतं शकरं माम हुन्तुः पृष्टतया कार्यमिति विधिदत्ते तव्यः । अथै-
तस्याधारभूताः शकराः पादमकृष्यया स्वीति । इदमनावगन्तव्यम् । महानाम्नोनामृचां
तिमृणां शक्नोणानृचां प्रत्येकं स्यादशपादा अभिधावन्ते अन्तः प्रत्युचमादिनो द्वौ द्वौ पादौ

मिलित्वैकेका द्विपदा शक्या बहिर्भूता तन्मयः पादा- शिञ्जाशचीनामित्याद्याः शाकरास्ततः
स्वर्गाद्युरिति व्यूहेन पञ्चाक्षरः पादो धातुसञ्ज्ञकः । ततः प्रचेतन प्रचेतयेति पादो वत्स्यसञ्ज्ञकः ।
एतावपि पादौ शक्या बहिर्भूतौ स्तोभकप्रयोज्यौ । अथेन्द्रशुम्नायन इव इत्युभ.सञ्ज्ञकः पादः
शाकरः । तत एकादि शक इति पञ्चाक्षरः पाद- पुरुषसञ्ज्ञकोऽशाकरः । राये वाजाय वाञ्जव
इत्याद्याश्चयः पादाः शाकराः । अध्यायाहि पिबमन्वेत्यध्यासनामकः पादः । एवं प्रथमाया-
मधीस्ताक्षयोदश पादाः । तत्र शक्या अवयवभूताः सम शाकरा अन्ये त्वशाकरा. स्तोभवच्छकरी
शेदतया प्रयाज्या इति प्रथमा शकरी समपदा जाता । एवमुत्तरयोरपि शाकराशाकर-
विभागो ज्ञातव्यः । तदुक्तं सूत्रकारेण महानाम्नीः प्रकृत्य ताया प्रथमद्विताये पदे द्विपदा-
क्षाणि शाकराणि धातुर्वत्स्य ऊधस्तच्छाकरं पुरुषाणां शाकराण्यध्यामति पदान्युत्तमा तु
व्यासीति । तिसृणां शकरीणामादिन एकैका द्विपदा । तन्मयः शाकराः पादास्तनो
धातुर्वत्स्य ऊधेन्येतत्सञ्ज्ञकाश्चयः पादाः शाकरास्ततः पुरुषसञ्ज्ञक एक पादोऽशाकरस्त
तन्मयः पादाः शाकरास्तनोऽध्यामैकपदा । उत्तमायान्तु शूरो यो गोषु गच्छति सखा
सुशेवा अद्वयुरिति द्वावध्यामी इति सूत्रार्थः । अत्र निदानकारः । अथैताभु
महानाम्नीषु विप्रतिपादयन्ति इदं शाकरमिदमशाकरमिति । अशाकरा प्रथमा द्विपदा
शाकराणि साणि पदानि धातुरशाकरः पञ्चाक्षरः । स एव कृताकृतो भवति । वत्सोऽ-
शाकरोऽष्टाक्षरः । ऊधः शाकरमष्टाक्षरं पुरुषोऽशाकरः पञ्चाक्षरः शाकराण्येव साणि पराणि
पदानि अध्यामोऽशाकरोऽष्टाक्षर इति । नन्वेवमेतास्तिषोऽपि शक्याः समपदा जाताः कथं
पञ्चपदा षट्पदेति व्यवहारः । उच्यते । प्रातिलोभ्येनेयं स्तुतिः । द्वितीयायाः सम्बन्धी स नः
पर्वदतिद्विषे इत्याध्यामात् पूर्वमाम्नातोऽन्त्यः पाद उत्तमायां शक्या द्विपदाया ऊर्ध्वं त्रिरभ्यस्यते ।
अतस्तत्पादद्वयं पुनराम्नातमिति कृत्वा अवशिष्टशाकरपादपञ्चकाभिप्रायेण सा तृतीया
शकरी पञ्चपदा भवति । तथा प्रथमाया- शक्या अध्यामात्पूर्वभावा महिष्ट वस्त्रिनृपसे इति
योऽयमन्त्यः पादः स एव द्वितीयायाः शक्या द्विपदाया ऊर्ध्वमाम्नायते । तदतिरिक्तपादषट्-
काभिप्रायेण द्वितीया शकरी षट्पदा भवति । तदुक्तं निदाने प्रतिलामं वदन्ति पदतद्विद्वेहो
भविष्यतीति समपदा प्रथमा शकरी षट्पदा द्वितीया यदि प्रथमाया उत्तमं पदं तद्वितीयाया-
प्रथमं प्रगाधः सानुपृष्ठमिति पञ्चपदोत्तमा यद्वितीयाया उत्तमं तन् तृतीयायाः प्रथमं च द्वितीय
येति । अक्षरार्थस्तु येयं पञ्चपदा तृतीया शकरी सा प्राच्याया मप्यान्ताः पञ्च दिशो दाधार
धारयति । या षट्पदा शकरी द्वितीया सा वमन्तादीन्यद्वुत्तधारयति । समपदा प्रथमा
शकरी गायत्र्यादांनि सप्त छन्दांसि धारयति । तिसृष्वपि शकरीषु या प्रथमा द्विपदा सा
पादद्वययुक्तं पुरुषं धारयतीति । अथैताः शकरी. प्रकारान्तरेण स्तीति । अस्य स्तोत्रस्य

क्षिणवस्तोमयुक्तत्वात्मसविशतिः स्तोत्रिणाः । एवा श्रोत्रेत्यादीनि पुरीषपदानि पञ्च । एवं
 द्वाविंशत्संपद्यन्ते । तदिदमुच्यते द्विषाणः संस्तुताः भवन्तीति । संस्तुताः सहस्तुता
 चिरात्संपनेह्यं द्वे ओपशे अतिरिक्ते यामां ताम्योपशा भवन्ति । यस्माद्रूपपाणां शक्रीणा-
 मेवंप्रपता तस्मात्परावो गवाया द्वयोपशा द्विषाणा आसन् । अथ प्रकारान्तरेण स्तीति ।
 प्रथमायां स्तोत्रीयायामिन्द्रश्चान्नायन इय इति पादं विराग्न्यं प्रथमोत्तमयोरपरि इडाशब्दः
 प्रक्षिप्य गीयते । मध्यमे त्वथकारः । एवमुत्तरयोरपि । इन्द्रो विदे तमुष्टुहि पूर्वी शविष्ठ शस्यत
 इति पादयोस्तदेतन्स्तूयते । अथकारमथेतिशब्दः । अभितः पार्श्वयोरिडे इडाशब्दो
 भवतः । तत्र चाथशब्दो हस्वान्त इडाशब्दो दीर्घान्तः । यस्मादेवं तस्मात्स्तूयात् । स्तूय-
 श्चक्रयोर्मध्यं संस्तुते देवाः तस्मात्प्रकाशात् श्चक्रे तीक्ष्णायसां अतिशयेन तीक्ष्णे दार्ढ्यायसो
 सूक्ष्माग्ने भवतः । द्विषदाया अशक्कराः प्रागनुकान्तास्तासां गानं विधत्ते । उप शक्रीणां
 समाये वर्तमानाः जुदाः अल्पपरिमाणास्तद्वद्भूता अन्वः उपसुदास्ता गायेत् । यस्मा-
 देवंरूपाणां शक्रीणामेवंप्रपता तस्मात्परावो गवाया अप्युपकुद्राः समोपवर्तितेषु देहवत्यादि-
 युताः । अथैतद्गाने गृणां विधत्ते । शक्रोरशक्रोध्वार्मश्चिष्टा विष्किष्ठा गायेति ।
 गायेत् । यस्माद्रूपादिभिराः शक्योऽशक्यध्वार्मश्चिष्टास्तस्मात् परावोऽप्यसंरिलिष्टाः स्वभाषतः
 स्वीकृष्टाचारिणः । अथ शक्कराशक्करपादम्यतिपत्रेण यय्यकरीणां नानात्वं तस्तीति ।
 स्पष्टोऽर्थः । अथ शक्रीणां गानसमये उद्धोर्षं जनयद्भिर्गानध्वमिति विधातुमभिप्रेत्याह ।
 आपध ललु पुरा क्षीररसाः क्षीरस्य पयसो रम इव रमो माधुर्यं यामां तथापिधा
 आसन् । तथा सति स्वभाववैपरीत्यदर्शनान्पूर्वोक्ता देवाः पापवसोयमात् पापं निकृष्टं
 वसीयः श्रेष्ठमुभयोः साह्योदविभयुः । भीता अभवन् । एवमादकामिः महिता अप
 उपनिधाय समीपे स्थापयित्वा शक्रीभिः स्तुवत इति यत्तत्पापवसोयसः पापस्य निकृष्टस्य
 वसीयसः उन्कृष्टस्य च विन्यसे विधारणाय असाह्येण स्थापनाय भवति । उक्तं सूत्रकृता
 अपः सावकाः उपनिधाय महानाम्नीभिः स्तुवारन्वो यः सामाजं मूयान्त उद्धोर्षं जनयेदिति ।
 एतद्वेदनं प्रशंसति । स्पष्टोऽर्थः । अथास्य माम्नः काम्यानि निधानानि प्रदर्श्य स्तीति । गायत्रं
 गाएत्याः सम्यग्निं अयनं गमनमनुष्ठानं भवति । अस्य ब्रह्मवर्चमं कामयमानस्य यजमानस्य ।
 किं तद्गायत्याः सम्यग्वयनं स्वर्गधनम् । स्मरिति निधनस्य करणम् । एवं कुर्वन्स्वर्गलोके
 मधुना भाक्तिकेण उपनिष्ठते । तिष्ठते सन्नतिकरण आत्मनेपदम् । सन्नच्छन्न इत्यर्थः । तथा
 ओजस्कामस्य वनकामस्य यजमानस्य लेष्टुमं त्रिष्टुपसम्यग्वयनं भवति । किन्तदथकार-
 निधनम् । अथेति निधनस्य करणम् । एवं कृतवान् वैष्टुमयनममुष्मन्लोके आज्येनोप-
 तिष्ठते सन्नच्छते । तथा पशुकामस्य यजमानस्य जागनं जागत्याः सम्यग्वयनं भवति ।

किन्तुत्वागतमयनम् इडानिधनम् । इहेतिशब्दस्य निधनत्वेन करणम् । इडायाः पशुस्य-
 त्वादमुष्मिन्लोके पयसोपतिष्ठते । इडानिधनं कुर्वन्त्यजमानः पयसा क्षीरेण सङ्गच्छते ।
 अर्थेतामा प्रस्तावोद्धानयोः क्षिप्रं विधानुमाह । मान्य इति गोत्रनिर्देशः । एवम्भूत
 आर्यो नाम ऋषिः । अजसा आर्जवेन शाघ्रं शकरोः प्रार्थयामासुः । प्रकर्षेणाश्वतवान् ।
 इति निर्देशात्सन्तु कौशेयः कुशेः पुत्रो रजनः पारिजाननं परिजानतोऽपत्यमलम्भमेतन्मङ्गलमृषिं
 प्रत्युवाचोक्तवान् । तस्याभिप्राय उच्यते । एताः शकरोः प्रतिष्ठार्थं प्रतिष्ठापयितुं यदि शक्यति
 शक्तो भविष्यति तथैव कर्तव्यमिति प्रोद्गुरभिप्रायः । एतत् एष । एतामां शकरोणाम् ।
 कर्मणि पठ्यी । एताः शकरोरजयति गमयति स्पष्टाकरोति वा । अत्र व्यक्तिसंज्ञाकान्ति-
 गतिषु । तथा प्रतिष्ठिता अनपामाश्व करोति एष इत्युक्तम् । कोऽसावेवं इति । तदुच्यते ।
 य आभिः शकरोभिः क्षिप्रं शाघ्रं प्रस्तुत्य प्रस्तावभागमुच्चार्य क्षिप्रं शाघ्रं शाघ्रमुद्गायति ।
 उद्धानं करोति । प्रस्तुत्येति पूर्वकालमात्रेण कथाप्रत्ययः । एवा श्वेत्यादानि पञ्च
 पुरीषपदानि तेषु गानं विधन्ते । शकरोभिः शक्रेण साम्ना स्तुत्वानन्तरं पुरीषेण ।
 मामान्याभिप्रायकमेकवचनम् । पुरीषैः पुरीषपदैः स्तुवते स्तुवीरन् । तदेतत्प्रशंसति ।
 या एताः शक्यस्ताः पशवो ये गोण्या एव तद्वाचकैरिडाशब्दैर्बहुभिरुपेतत्वात् ।
 यद्वा वत्समङ्गकेनोपःमङ्गकेन च पादद्वयेन संगच्छक्यं पशवः । ऊधमा वत्सेन च युक्ताः
 खलु पशवो साक उपलभ्यन्ते । यदेतत्पुरीषं पुरीषपदं तद्गोष्ठो गवामवस्थानप्रदेशः ।
 तत्तथा सति गोष्ठमेव तत्पशुभ्यः पर्यस्थन्ति परितः क्षिपन्ति निर्मिमते । तमेव गोष्ठदेशं
 प्रत्येनान्पशून्प्रवर्तयन्ति । अविस्मृत्य विस्मृताभावाय । अविनाशयेत्यर्थः । म्रजावहण-
 पृष्ठं प्राकृतमेवेत्यभिप्रेत्य वक्ष्यः पृष्ठस्य स्तोत्रियस्य तृचं दर्शयति । इन्द्रो मदाय वाप्य
 इति तृतीयस्य पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तत्र वाप्य इति भूतकालवर्चिर्लघन्तो वृधिधानुः
 ध्रुयते । एतर्हि एतस्मिन्काले पञ्चमस्याहोऽनुष्ठानममयेऽवर्तन्त हि यजमानाः समृद्धा अभवन् ।
 अतो भूतकालविषयवृद्धिप्रतिपादकशब्दोपेतमृचः सङ्गत इत्यर्थः । अथास्मिंस्तृचे मेयं
 गाम विधत्ते । वृहद्गिरेरिदं बार्हद्गिरम् । एतदात्म्यं साम ताम् इन्द्रो मदायेत्याद्याम् भवति ।
 गान्तव्यमित्यर्थः । अथ विकल्पितं स्तोत्रियं मामान्तरविशिष्टं विदधानि । स्वाक्षीरिधे
 त्येष तृचो मदासाम स्तोत्रियः कार्यः । यदेतदशरात्तस्य पञ्चममहरेष विभुवान् । यथा
 गवामयनस्य पञ्चभूतयोः पणमासयोर्मन्त्रे वर्तमानमहं पञ्चद्वयस्पर्शनाद्विभुवानिन्युच्यते ।
 तथेदं पञ्चममहरिं द्वादशाहम्य कतोः पूर्वभागस्य षट्कम्यावमाने वर्तमानत्वेन मध्यवर्ति
 त्वाद्विभुवानित्याह्वयते । तस्माद्विभुवच्छब्दयुक्तस्तृचः सम्बन्धार्ह इत्यर्थः । ताम्
 विभुवच्छब्दयुक्ताम् स्वाक्षीरिधेत्यादिषु रायोवाजीशम् । रायोवाजी नाम कथित् । तत्र

सम्बन्धि साम गानम् । अथ कामनामेदे ब्रह्मसाम तथा विधित्तुराह । पुरा खम्बिन्द्रो यतोन् एतत्सज्जकान्यज्ञविरोधिना जनान् सालारकेभ्यः । सालारक्याः पुत्रेभ्य कोष्ठुभ्यः प्रायच्छत् । भक्षणाय दत्तवान् । तेषां यतोनां मध्ये सय उदशिष्यन्त । अश्वशिष्टाः सालारकैरभक्षिता आसन् । के पुनस्ते पृथुरश्मिर्बृहद्भिरी रायोवाज इति । तेऽश्वशिष्टा एवमदुवन् को नोऽस्मानिमान् पुत्रात्मना स्वीकृतान्कृत्वा भरिष्यति पोषिष्यतीति । एवमुक्तोऽहं नो युष्माकं पोषकोऽस्मोनोन्द्रोऽब्रवीन् । अथ तान् पृथुरश्म्यादीनधिनिधाय रथे आरोप्य बर्धयन् पोषयन्पर्यञ्चरन् । परिचर्यां कृतवान् । एवं बर्धयित्वा पुनरब्रवीत् हे कुमारका भम पुत्रभृता वरानृणोष्वं शान्त्वमिति । तत्र पृथुरश्मिर्मग्नं दत्तं बलमस्त्वित्यमवात् । अपृणोन् । ततस्तस्मै पृथुरश्मये एतेन पार्थुरश्मेन साम्ना दत्तं दत्तं प्रायच्छदिन्द्रो दत्तवान् । तस्माद्दत्तनोऽपि दत्तकाम एतेन पार्थुरश्मेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीत् । अथैतद्देदनफलम् । अथ वेदितुः दत्तजालेरिव प्रकाशः कान्तर्भवति प्रतिष्ठितश्च भवति य एवं ब्राह्मणार्थं जानाति । अथ बृहद्भिर्बृहद्वर्चसं ब्राह्मं तेजो ब्रह्ममस्त्विति अभवीत् अयाचत । ततस्तस्मै बृहद्भिरेव एतेन बार्हद्भिरेण साम्ना ब्रह्मवर्चसं प्रायच्छदिन्द्रः प्रादात् । तस्माद्ब्रह्मवर्चमकामः ब्रह्मवर्चसं कामयमानो यजमान एतेन बार्हद्भिरेण स्तुवीत् स ब्रह्मवर्चगो भवति । अथ रायोवाजो मग्नं पशून्देहीत्यब्रवीत् । ततस्तस्मै रायोवाजायेतेन रायोवाजायेन साम्ना पशून् प्रायच्छदत्तवान् । तस्मात्पशुकामो यजमान एतेन रायोवाजायेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीत् । स पशुमान्बहुपशुको भवति । अथैतन्सामजन्यं कर्तुंविरोधे व्यवस्थापयति । राजन्याय क्षत्रियाय पार्थुरश्मं ब्रह्मसाम कुर्यात् । एवमुत्तरसापि योजनः । क्षत्रियस्य स्वकार्यं ह्यं क्षत्रम् । ब्राह्मणस्य ब्रह्मवर्चमम् । वैश्यस्य पशवः । पाशुपात्यं हि तस्य कर्म । एतानि त्रीणि सामानि एतन्नित्ययाधनानीत्युक्तम् । तत्रधा च स्वेन स्वकायेन नियतेनैव कर्मेणात्मा राजन्यादीन् समर्क्षयति समृद्धान् करोति । अन्धत्वा कष्टस्तोत्रमपि प्राकृतमेवेत्यवगन्तव्यम् । एतेषु च लिप्सपि पृष्ठस्तोत्रेषु पूर्वोक्तस्त्रिणव एव स्तोमः कार्यः ॥४॥

तत्र अथमहाब्राह्मणे तृतीयपरिचारायां तृतीयाध्याये चतुर्थी कण्डिका ।

॥ १२ ॥

३.५.५

अथ भारिमभवमेऽहन्त्यार्भकपयमानस्तोज्रियास्तृचान्क्रमेण दर्शयति । तत्र प्रथमं तृचं विधाय स्तीति । त्वं सोमासति गायत्री आर्भवस्य प्रतिपद्भवति । एतदादिब्रह्मचो

भवतोत्यर्थः । तच्च धारयुरिति धृषधातोनिष्यन्तेन शब्देन योगादस्य नवमस्याहो धृत्यै
धारणाय भवति । सा चास्यानेनाह मन्त्रतिरिति । तदाह त्वमिति । एतत्पदं बृहत्याम्नो
रूपम् । तथोनी त्वामिद्धि इवामह इति युष्मच्छब्ददर्शनात् । एतदहश्च बार्हत्तम् । बृहन्-
साम्नः सम्बन्धि तृतायम् । बृहत्पृष्ठो हि तृतायश्छन्दोमः । अतोऽस्मिन्नहनि तृचः-
सज्जन इत्यर्थः । अथ तृचान्तरं विधाय मन्त्रतिमाह । त्वं अत्र देवेति तृचोऽप्यार्भवस्य
स्तोत्रियः । निदमन्यत् । अथापरं तृचं विधाय मन्त्रतिमाह । पवस्व देव वीतय इति
तृचः । तत्र पवस्वेत्येतद्बृहत्याम्नो रूपम् । निदमन्यत् । अथान्यं तृचं विधत्ते ।
परि त्वं हर्यत हरिमिति परिशब्दयुक्तान्तिग्रः स्तोत्रिया भवन्ति । शिष्टं निदमन्यत् ।
अथाक्षरपञ्क्तिच्छन्दस्कं तृचं विधाय पूर्वयोरङ्गोरिव तं प्रशंसति । एतन्मन्त्रं पूर्वस्मिन्न-
ध्याये व्याख्यातम् । अथापरं तृचं विधत्ते । गाभिर्भद्रं परिष्कृतमिति गोशब्दो जागतं
रूपम् । पशवो वै जगत्य इति धृतेः । अत एता गायत्र्यः सत्याऽपि जगत्या रूपेण
यागान् जगत्यः । गतमन्यत् । अर्थेतेषु तृचेषु क्रमेण सामानि विधास्यन्ते ।
तत्र प्रथमे तृचे गायत्रं प्रथमं साम गातव्यम् । तस्य पूर्वोक्तं ब्राह्मणमन्त्रिदिशति ।
एतम् । अर्धेतस्मिन्नेव तृचेऽन्यसाम विदधाति । आभमृक् नाम । त्वं
सोमानीत्येव तृचं गातव्यम् । तस्य साम्नोऽवसाने शुक आहुत इति पदद्वय
ध्रुयते तस्तीति । पूर्वं पूर्वमनुष्ठितं रष्टाभिरहाभिः । अग्निं वै अग्निमेवाजुहोति
अग्निमेव जुहोति न सूर्यम् । अभुता तु एतप्रथममहरादित्यदेवत्यादि-यदेवता-
कम् । एकस्मास्मिन्नहनि आभमृक्ते शुक आहुत इति ध्रुयमाणेन तेन पदेन तमेवादित्य-
मभिजुहोति । अनी सत्त्वादित्यः शुक्रा दातः । सोऽयं शुक आहुत आहुतिभिर्नाशित
इत्यस्यार्थस्य प्रतिभासमानत्वात् । एतद्विशिष्टेनानेन नवमनाहाऽभिजुहोतानि व्यपदेशः ।
अर्धेतस्मिन्नेव तृचे सामान्तरं विदधाति । शम्भदा ऋषिणा इष्टं साम शम्भदम् ।
एतदपि त्वं सोमासात्यस्मिन्नेव तृचे गेयम् । तदेतस्याज्ञान्त्वर्गमाधनमिति स्तौति ।
आक्षिरसोऽक्षिरोगोतः शंभदधिः । एतेन साम्ना निदमन्यत् । अथास्मिन्नेव तृचेऽन्यसाम
विधत्ते । दावसु निधनं यस्य तत्तथोक्तम् । अर्धेतस्तीति । दातव्यं वसु यन्यति
दावसुशब्दार्थः । तथा आर्स्म यजमानाय धनक्षिपयामाशिषमेतेन दावसुनिधनेन साम्ना
आशास्ते कामयते । साम सलु सत्याशः । ऋचां यजुषां च मन्त्रेऽवितथस्येन फलप्रति-
पादकं सामेत्यर्थः । अर्धेतन्पशुपोषहेतुत्वेन स्तौति । दावसुर्नामाक्षिरस ऋषिः पशुकामः
संस्तत्साधनत्वेनैतस्साम इष्टवान् । तेन च साम्ना सहस्रसङ्ख्याकान् पशून्व्रजन् ।
अलभत । तथा चैतत्सामास्मिन्दिबसे नवमेऽहनि भवतीति यत् तन् पशूनां पुष्टयै पापाया-

भिषुद्धयं भवति । अथ सामान्तरं विधत्ते । प्रतीचीना इडा यस्य तथाविधं कार्शोताभ्यं
 माम त्वं सामासोत्यस्मिन्नेव नृचे गेयम् । अर्थैतस्य प्रतीचीनेऽत्वं पुत्रपरवादिरूपस्य फलस्य
 जनितेनुरिति स्तौति । कालेयगोतमरीरचारिष्टैरश्वाभ्यो गवादिषु पूर्वं प्रयुक्तेषु सामसु
 होइडा इत्येवंरूपाः पराचीना इडास्ताभिरन्याभिः पराचाभिरनिवृत्ताभिः पराग्गताभिर्यजमानो
 रेतो दधन् पुत्रपरवादेरुपादानभूतं योयं स्वयोनोवाद्भात । अधाधुना प्रयुज्यमानं प्रतीचीनेऽ
 कार्शोतं प्रजास्ये । पूर्वोद्धृतस्य गर्भस्य प्रजननाय भवति । श्रीहोवा इडा इत्यनेन योगादेत-
 त्साम प्रतीचीनेऽम् । यस्मादेवं वेदे प्रतिपाद्यते तस्मादेव कारणात्त्रोकेऽपि गर्भो पुंसा योनी
 निषिध्यमानाः पराचः प्रादमुखाः सम्भवन्ति । उत्पत्तिममये प्रत्यक्ष प्रत्यक्षमुखाः प्रजायन्ते
 उत्पद्यन्ते । हि यस्मादेतेन साम्ना ते गर्भो भूताः । तस्मादेव हेतोरवाचीनविलेभ्यो योनि-
 भ्यो नावपद्यन्ते नाभः पद्यन्ते । अधान्यत्साम विधत्ते । हविष्कृतम् । हविष्कृता
 एष्टं साम । तदपि त्वं सामासि धारयुरिति नृचे गीतव्यम् । तच्च यजमानस्य प्रति-
 प्तानाय भवति । स च हविष्कृत् । पुरा हविष्मान् वै हविष्कृषाग्निरमावास्तामित्यादिना कृतानुवाद
 उक्तानुवाद एव । तत्र हि नवमेऽहनि हविष्कृद् रात्रोदित्यर्थं प्रतिपादितः । अत एतत्साम-
 समृद्धिहेतुरित्युक्तं भवति । अथ सामान्तरं विधाय तद्वाक्यं चातिदिशति । सौपर्णमयं
 साम त्वं वाक् दैव्येभ्यस्मिन्नृचे गीतव्यम् । यज्ञो वै देवेभ्योऽपाकामरम सुपर्णरूपं कृत्वाऽचरदित्या-
 दिकं सौपर्णस्य वाक्यमाणानाय तेन स्तौतव्यम् । अधान्यत्साम विधत्ते । विश्वमनसा
 ऋषिणा एष्टं साम वैश्वमनसं तत् पवस्व देवशतय इत्यस्मिन्नृचे गेयम् । अर्थतत्साम्नो
 विश्वमनस्मन्वर्ध पापहननहेतुत्वं च प्रतिपादयिषुराख्याविकामाह । अध्यायमध्ययन-
 मुद्विजितं ग्रामं विश्वमनसं विश्वमनस्मज्जन्मृषिं रक्षोऽगृह्णात् । पुरा कविदाक्षमो गृहीतवान् ।
 तं वृत्तान्तमिन्द्रोऽयाययत् । ध्यानयोगेनाज्ञाश्रोत् । वायु पूजानिशाभनयोरिति धातुः ।
 ऋषिं तनु रक्षोऽग्रहादिति मनसाजानात् । स इन्द्रस्तमृषिमभ्यवदत् । हे ऋषि कः खल्वेव
 तव ग्रहातेति । एवमिन्द्रेण पृष्टे ऋषि रक्षोऽग्रवात् । स्थाणुर्मा ग्रहादितान्द्राय ग्रहीति ।
 सतः स ऋषिः स्थाणुर्मा गृहातवानित्यग्रवीत् । एवमृषिणोक्ते तस्मै राक्षसमेतेन वज्रेण
 ग्रहा जहाति अस्मा ऋषय इरीक्षं वज्रम् । इरीक्षा नृण्यविशेषः । तदेव वज्रीकृत्य प्रयच्छ
 मिन्द्रोऽग्रवात् । ततस्तेन वज्रेण स ऋषिरस्य सीमानं शिरः कपालमध्यमभिनत् । विदा
 रितवान् । इन्द्रेणैता इन्द्रेण निर्मिता मयेयाका भूमायुपलभ्यते । एवं तस्मिन्नुमि हते
 स एव स्थाणुः पाप्मा नाव स पापरूप एव भूत्वा तं विश्वमनसमगृह्णात् । स पाप्मानं तेन
 वैश्वमनसेन साम्नाऽयाहत । ध्यानाशयत् । अनोऽद्यतनोऽपि वैश्वमनसेन स्तुवन्त्यजमानः
 पाप्मानमग्रहते । अधान्यत्सामिन्नृचे सामान्तरं विधाय तत्स्तावकं वाक्यं चातिदिशति ।

परि त्यं हर्यन्तं हरिमिति नृचे गौरिवान् साम मानव्यम् । तस्य च गौरिवीतिर्वा एतच्छाकल्य
हत्यादिकं यद् माघाणमाम्नातं तदवापि अनुगन्धेयम् । अस्मिन्नेव नृचेऽन्यन्तसाम विधत्ते ।
वसिष्ठनिहवास्यं साम परि त्यमिति पूर्वोक्त एव नृचे गेयम् । तस्माद्राश्याकरोचनाय भवति ।
कुल एतदित्याह । अस्मिन् साम्नि आ हो हो उ ओ हो ईहि या औ २३४ वा हाही इति
स्तोभो दृश्यते । लोके च होशब्देनाश्रं प्रदीयते बालानामाह्यनिवारणार्थं भोजयितृभिर्हो
शब्दस्य प्रयोगात् । तथैवानुब्रूहति हिशब्दमुच्चार्य ततो देवेभ्यो हविर्निक्षरणमश्रं प्रदीयते ।
तथा ई इत्येवंस्वरं शब्दं कुर्वन्नग्निरश्रं स्वात्मनि हुनं हविरिति । दहति । अत ईहीत्यग्न-
प्रदानसम्बद्धयोः शब्दयोः प्रयोगादस्य साम्नोऽग्नहेतुत्वम् । अथैतन्माम प्रकारान्तरेण स्तोतु-
माह्यायिकामाह । वसिष्ठाया अश्वयः पुरेन्द्रं प्रत्यक्षं नापश्यन् । अपरोक्षेण नाजानन् ।
तेषामृषीणां मध्ये न प्रसिद्धो वसिष्ठ अग्निरकामयन् कथं केन प्रकारेणोपायेनेन्द्रं प्रत्यक्षं परयेयं
माहात्म्यकुर्यामिति । एवं कामयमानः स निहवास्यं सामाधरयन् । तस्मादेतस्य वसिष्ठ
निहव इति सङ्का । ततोऽनन्तरमेव स अग्निरिन्द्रं प्रत्यक्षमपश्यन् साक्षात्कृतवान् । स
इन्द्र एनगृषिमब्रवीत् । हे वसिष्ठ ते तुभ्यं ब्राह्मणं वदयामि अनुष्ठेयार्थप्रतिपादकं वेदभागमुप-
देक्षयामि यथा मेन प्रकारेण स्वपुरोहिताः । स्वं पुरोहितो येषां तथाविधाः । भरता एत-
त्सङ्का राजानः । यद्वा भरता इति मनुष्यनाम । सर्वे मनुष्याः प्रजनयिष्यन्ते तत्पुण्यन्ते ।
अथ सपुपदेशानन्तरं मामिन्द्रमन्येभ्यस्त्वद्रूपतिरिक्तेभ्य अग्निभ्यो मा ब्रवीतः । मा ब्रूयाः ।
इत्येवमुक्त्वा तस्मै वसिष्ठायैतान्पूर्वाक्तान् स्तोत्रभागान् रश्मिगमोन्वाद्यान्तोषानुमन्त्रणमन्त्रा-
नब्रवीत् । उक्तवान् । ततो वै स एव कारणान्नर्वे भरता वसिष्ठपुरोहिताः प्राजायन्त । वसिष्ठः
पुरोहितो येषां ते तथोक्ताः । एवमिन्द्रप्रत्यक्षाकरणा वसिष्ठेन दृष्टत्वादेन निहवास्यं साम मेन्द्रम् ।
इन्द्रमहितं खलु । स्पष्टमन्यत् ॥५०॥

तारकामहात्म्यसाम्यो नृनीयवशिकायां पञ्चमाध्याये पञ्चमी कण्डिका ।

॥ १३ ॥

४२१

अथ यन्वारो ब्राह्मणस्य एकाहास्तेषु षोडशस्तोमं साधारण्येन विश्विःपुराह । देवा
पुरास्मिन् लोकेऽवस्थाय यागानुष्ठानेन स्वर्गं लोकं प्राप्नुवन् । तेषां देवानामनुचरा असण्व
देवगम्यन्धार्वा जना ब्राह्मण ब्राह्मणो नामाचारहीनस्तो प्राप्य प्रवगन्तः प्रवासं कुर्वन्ता बहिष्कृता-
स्ततोऽहीयन्त होनाः पृथिव्यो परित्यक्ता आसन् । अथ देवेषु स्वर्गे गतेषु ते देवजना आगच्छ-
यतो यस्मिन्स्थाने देवाः स्वर्गसाधनं यागमन्वतिष्ठन् । तत्स्थानं प्रति स्वर्गसाधनदिरक्षया

समागता इत्यर्थः । आगत्य च तं स्वर्गमाधत्त स्तोमं नाविन्दन् नालभन्त । तथा छन्दश्च नाविन्दन् नालभन्त । येन स्तोमेन छन्दसा च तान् स्वर्गं गतान् आप्स्यन् । एवमेतै-
स्तोमच्छन्दसोरलब्धयोः सतोः स्वर्गलोकास्थिता देवा इमं वृत्तान्तमवगत्य मरुतो महम्मञ्जा-
कान्देवानब्रुवन् । कथमिति । एतेभ्यो हानेभ्यस्तं स्तोमं छन्दश्च यूयं प्रयच्छत येन
स्तोमेन छन्दसाऽऽमानाब्रुवन् प्राप्नुयुरिति । एवं देवैरुक्ता मरुतस्तेभ्यो हानेभ्य एतं षोडशं
षोडशान्नाश्रियात्मकं स्तोमं प्रायच्छन् परोक्षं परोक्षेण वर्तमानमप्रत्यक्षमनुष्टुभं छन्दश्च
प्रायच्छन् । मान्ययज्ञेषु प्रथमस्य चतुर्थं स्तोत्रेषु षोडशः स्तोमः । तथा च सत्त्वारः षोडशा
हे अनुष्टुभो भवतः । एवमनुष्टुभः पराक्षत्वं ददम्यम् । ततोऽनन्तरं स्तोमच्छन्दोरूपेण
माधनेन ते हानास्तान् देवानाब्रुवन् । एवमेव सर्वोपि मान्ययज्ञेषु षोडशः स्तोमः प्रयोक्तव्य
इत्युक्तं भवति । परोक्षमनुष्टुभमियनेन चतुःषोडशा मान्ययज्ञः कार्य इति विधिरु-
तव्यः । चतुर्विधा हि ब्राह्म्याः निन्दिताः कर्त्तव्यास्तो ज्यायांसः एतन्नित्यम्यतिरिक्ता दीना-
चाराधेति । तत्र कर्त्तव्यं प्रवृत्तानां ब्राह्म्यानामुत्तरे त्रयो यज्ञाः । त्रितयव्यतिरिक्तानां
मायानामयं प्रथमं चतुःषोडशं । तदुक्तमापस्तम्बेन चतुष्योडशा सर्वेषामिति । अर्धतयवृत्ते
याजयति । ये पुरुषा ब्राह्म्या मान्ययज्ञं विहिताकृत्यप्रतिविद्धमिवनम्यां प्राप्य प्रवसन्ति एते
हाना निरुष्टा मरुतो हायन्ते निकृष्टतमा भवन्ति । तत्कम्य हेतो । न सख्येते वदन्त्यस्य
प्राज्ञाणाञ्चितं कर्म चरन्ति सतो हानाः गम्यन्ताः । यस्माच्च कृषि वाणिज्यां वणिजः क्रिया
कषाधिकयादिभ्यां च न कुर्येन्न तत्रा वैश्यजातेरपि हाना । तस्मादते निकृष्टतमा भवन्ती-
त्यर्थः । तथाविधानो तद् य स्तोमः समाप्तमहति पंष्टव प्रार्थयितुं योग्यो भवति एव
षोडशं स्तोमं । कथमष्टोदशं सामर्थ्यमिति तदाह । एव षोडशः स्तोमो मरुत्स्तोमो वै
मरुतां गम्यन्तां स्तोमः । कथमस्य मरुतां गम्यन्ध इति । तदुच्यते । यानि क्षुदाणि
न्यूनाक्षराणि पयस्य मधुमत्तमं परिप्रधन्व अथाहान्द्रिर्गिर्वण इत्यादीनि छन्दाणि तानि मरुतां
गम्यन्धानि । गम्यमगम्यतामना एहोत्पत्ताशोगम्यया च विभक्त्येन तेषामति-
क्षुद्रत्वात् । अतः क्षुद्रत्वमाग्यादाह । ककुपशब्देन वृषभस्य ककुदः स्मारितत्वात्
द्विपदेयनेन च पादद्वयस्मरणादेतान् ब्राह्म्यान् रूपेणात्र स्वावशवेनेव समृद्धान् करोतीत्यर्थः ।
अथ ब्रह्मगम्यन् स्तोत्रिया विधाय स्तोति । अथाहान्द्रिर्गिर्वण इत्याद्याल्लिखो ब्रह्मगम्यन्ः
स्तोत्रियाः । तामु च त्रिपदं विविधं छन्दो दृश्यते । प्रथमा ककुत् । मध्यमपादस्य द्वाद-
शाक्षरत्वात् । द्वितीयोष्टुक् । तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । तृतीयायास्तु द्वी पादी
द्वादशाक्षरी तृतीयाऽष्टाक्षर इति छन्दोर्वैयम्यम् । वानो ब्राह्म्यामुदाये त्रिपद इव वै विविध
एव भवति । विविधानाकाङ्क्षुक्ता ब्राह्म्याः । तथा च त्रिपदछन्दसाः तेषां वैयम्यं परिहरन्

सर्वानेर्वैतान्समानं श्रेष्ठत्वापादनेन समवीयान् करोति । अथ तासु ग्रातव्यं साम विधत्ते । तासु पूर्विकासु अधाहोन्द्रं गिर्वण इत्याद्यासु द्युतानेन दृष्टं साम रीतानं ग्रातव्यम् । तत्र ब्रह्मसाम भवतात्यर्थः । तथा च कल्पकारः । अधाहोन्द्रं गिर्वण इत्येन्दुमिन्द्राय मिश्रतेति रीतानमाहुते इति । अर्थतस्य समृद्धिहेतुतामाहः । माहुतो मरुतां सम्बन्धो द्युतानः तेषां देवानां ब्राह्मणां गृहपतिरासीत् । बहुयजमानके कर्मणि धूपः जन्तृयाज्यावचनादीनि केवलकत्वार्थानि यः करोति स गृहपतिरित्युच्यते । एवं द्युतानं गृहपतिं कृत्वा ते देवा ब्राह्मणा द्युमानगृहपतय एतेन स्तोमेन षोडशस्तोमकेन यज्ञेनायजन्तः । ततस्ते सर्वे आर्ध्र्वन् समृद्धा अभवन् । यदेतद् द्युतानेन दृष्टं साम ब्राह्मणस्तोमे ब्रह्मसाम भवति । तदेषां समृद्ध्या एव संपद्यते । अर्थतस्य शास्त्रान्तरीयं निधनं निष्कियास्माभिरधीयमानं निधनमेव कर्तव्यमिति प्रतिपादयन्तीति । अथ मूले शास्त्रान्तरीयं पक्षमुक्त्वा स्वमतमाप्युक्तम् । इन्द्रेतिरीताने निधनं निराहुस्तस्य प्रतिषेधो यथास्माग्मेवोपेयुरिति । अयमर्थः । निरुक्तमिन्द्रेति निष्क-
प्यैकदेवताप्रतिपादकं निधनं शास्त्रान्तरीयं यद्यदि उपेयुः प्राप्नुयुः प्रयुजीरन् । तथा च प्रधानभूमस्यैवेन्द्रस्य निरुक्त्य कथनादेतेषां मध्ये प्रधानभूतो गृहपतिरेव शृणुयान् समृद्धो भवेत् । इतरे त्वपगसर्द्धयो भवेयुः । अथानिरुक्तमनिर्धारितदेवतमध्ययनमिदम् आ श्री हो २३४५ इत्येवमर्थं द्युतानस्य निधनं यद्युपयन्ति प्रयुज्यते तर्हि उद्गाता सर्वानेर्वैतान् ब्राह्मणान् श्रद्धां समृद्धां भूतावैधये च प्रतिष्ठापयति । तस्यानिर्धारितदेवत्वेन सर्वदेवतामाधा रण्येन सर्वेषां समृद्धिः । अर्थतस्मिन्माध्यस्तं चतुर्षु स्तोत्रेषु षोडशः स्तोमः प्रयोक्तव्य इति सत् प्रशंसितुमाह । एते वक्ष्यमाणा गरगरो वै गरस्य गरलस्य वियस्य भक्षयितारः । ये ब्राह्मणा ब्रह्मार्थं ब्राह्मणैर्भोज्यं जन्यं जनपदमम्बन्धि अन्नमदन्ति ब्राह्मणार्थं परिकल्पितमन्नं बलात्कारेण भुञ्जन् इत्यर्थः । ये चादुरुक्तं वाक्यं शोभनार्थप्रतिपादकं वाक्यं दुरुक्तं दुष्टमाहुः । तथा अदराध्यं दण्डानर्हं जनं दण्डेन प्रन्तो हिमन्तधरन्ति । तथा स्वयमदीक्षिता अकृत-
दीक्षाः दीक्षितैः प्रयोज्या वाचं वदन्ति । एव मे बहुविधान्विपरोताचारानाचरन्ति । एते विषभक्षकाः नरकहेतोर्भूयन् । पापमन्त्रस्य निष्यसमानत्वादित्यर्थः । तस्मादेतेषां ब्राह्मणां पाप्मानं पापं निर्हन्तुं निर्दग्धुं षोडशस्तोमं गृह्णाति । तथा च यदेते चत्वारः षोडशाः षोडशस्तोमा भवन्ति अचक्षावाकस्याज्यपृष्ठयार्माध्यन्दिनार्भवयोष पवमानयोस्तेन षोडशस्तोमचतुष्टयेन पाप्मनः सकाशादधि उपरि निर्मुच्यन्ते प्रक्षोषपापा शुद्धा भवन्ती-
त्यर्थः । अथामिष्टाममास्नः स्तात्रायामनृशः स्ताति । देवो नो ब्रविणोदा इत्यस्मिन्प्रपाद्ये यज्ञायाम्नीयमग्निशोमसाम कार्यम् । तथा च देवशब्दस्य भूयमाणत्वाद्देवतास्यैवैतान् ब्राह्मणान् शुद्धान्कृत्वा प्रतिष्ठापयति । अथ शास्त्रान्तरीयं मतमुपन्यस्यति । अथो खल्विति

पक्षान्तरपरिग्रहे । अन्ये अक्षवादिन आहुः । कथयन्ति । किमिति । अदक्षि गानु-
 वित्तम इत्याधास्वेव मतोबृहताहु प्रमथननैरपेक्ष्येण स्वभावत एव बृहतीक्ष्ण्दस्कासु अहु
 अग्रिष्टोमभाम कार्यमिति । उपपत्तिआहुः । मातो मात्यममुदायो विषम इव वै विनिधाकारः
 खलु । तथा च नानाविधान् सर्वानेवैतान्सतोबृहतः स्वभावतो महतः करोति । अर्धत-
 न्मतं वृथयित्वा स्वर्गं निगमयति । तस्यत्र विषये । अन्ये पुनर्वाक्षादिन आहुः ।
 गत्यताबृहत्याह्वं क्ष्ण्द एतच्छिषिलमिव वै अस्त्रमेव । यत एतच्चराचं समरगुशीलं
 म्हास्तु न भवति । चरतेः पञ्चाष्टवि चरिचलिपतिपदानां वा द्विन्वमन्याक आभ्यासस्येति
 वक्तव्यमिति द्विर्वचनम गणमर्थः । यस्मादेव तस्मादेवो वो द्विणोदः इत्येतास्येव कार्यम् ।
 अर्धतासुक्तदणर्वैलङ्गयमाह । यः बृहता पुनःपदा सकृदाम्नातं पद पुनरभ्यस्य या
 बृहती सम्पद्यते एषा पुनःपदा प्रतिष्ठिता बृहती । तथा सति यद्यस्मात्सकृदाम्नातं पदं
 पादमविस्मारणोऽपुन पुनरभ्यस्यते तस्मात्कारणात्पुन स्तनन्धयो मातरमभ्येति पुनः पुनः-
 स्मरति । इह स्मरण इति धातुः । पुनानो माहनस्तेषां गृहपतिरामीदित्याम्नानागृहपति
 प्रमुखा बहवो आन्या अनेन यजेरन्निति प्रतीयते । तत्र गृहपतिना संपाद्यानि दक्षिणा
 इत्याणि दर्शयति । उपाणाप शिरोवेष्टनं वस्त्रम् । अथ शलाकाप्रदण्डः प्रतोदः । येन
 कर्णकेर्मलाश्चर्वा निष्काशन्ते । हाडतिर्मेत्यर्थः । ज्या हाडा मला यस्य आपस्य स ज्याहोदः ।
 इषुरहितः केवलो धनुदण्ड इत्यर्थः । तदुक्तं सूत्रकारेण । धनुष्केणानिपुणा मात्याः
 प्रमेधमाना यन्ति स ज्याहोद इति । तथा फनकास्त्राणि फनकानिरास्त्राणि विस्तारिता रथः ।
 स च विषयो विविधं कुटिलं पयो गच्छति । विविधगाभिभ्यामभाभनराभ्यां युक्तः कार्य
 इत्यर्थः । कृष्णशं कृष्णदशं कृष्णा दशो यस्य तारशं वाम । दकारलोपरक्ष्ण्दमः । यद्वा
 लोमशमितिवा मन्त्रधोयः शप्रचय । काण्ययुक्तमित्यर्थः । वलङ्ग शुक्रवर्णः । शुक्र
 कण्यवर्ण अजिने आचिक चमेणां पार्श्वतस्तन्नुभिः स्थूते भवत इत्यर्थः । रजतो रजतनिर्मितो
 निष्ठाडलङ्गो नृपः । तस्यान्वुष्णाददानि इत्याणि गृहपते स्वभूतानि संपाशानि । दक्षि
 णार्धं गृहपतिना जनध्यानाभ्यर्थः । तदुक्तं सूत्रकारेण जनन्मर्षं गृहपतिराहरेदिति । अतः
 सगुह्यानुक्तिं तद्गृहपते यदेषा निदम्स्य सप्रद नन्वेषाह न कथ्यर्थः । अधान्यैः सम्पादना
 यानि इत्याणि दर्शयति । क्लृप्तिर्नाहितवर्णम्याज्या । नाहितवर्णाऽन्तो येषां वामयो
 तानि न वाक्तानि । तूर्वाग्निं वस्त्रम् दर्शयति । वामतूर्वाग्निं रज्जुरूपदशानाभ्यर्थः ।
 पतिकर्षं द्वे द्वे वामना । उभयोरपि प्रान्तगोत्रिकेकं वाम रज्जुर्यथा भवति तथा कर्णव्यमित्यर्थः ।
 गर्धर्कस्त्य मात्यम्य द्वे द्वे उपानहा चमेमरुहो पादाग्रुवेष्टन चमेयी भवन इत्यर्थः । तदुक्तं
 सूत्रकारेण द्वे द्वे उपानहाविति । कृष्णाः कर्णान्य इति शाशिजन्यः । याः कारवनिधानप्रप्य

इति । पूर्ववत्पुत्रकृत्तृणां न्यजिनानि द्विषदितानि । पूर्ववत्त्य द्वे द्वे अग्निने शुक्रकृत्तो
पूर्ववत् संहिते भवत इत्यर्थः । एतानि इध्याग्नि गृहपतव्यतिगिहैर्ब्राह्म्यै, सम्पाद्यानि ।
अधैतस्य दानं ब्राह्म्यतानिर्दरणहेतुरित्याह । एतदुध्याग्नप्रतोदादिकं इध्यजातं स्रज्जु
ब्राह्म्यस्याविनाभूतं धनम् । अतो यस्मै पुरुषार्थतद्वनं ददति प्रयच्छन्ति । तस्मिन्नेव पुरुषे
मृजाना ब्राह्म्यत्वादिकं पापं निर्मुञ्ज्य शुद्धाः सन्तो गच्छन्ति वैविद्यरुति प्राप्नुवन्ति । अस्य न
ब्राह्म्यधनस्य प्रतिषेधानुविशेषः मयसारेणोक्तः । ब्राह्म्येभ्यो ब्राह्म्यधनानि ये ब्राह्म्यचर्याया
अविरताः स्युर्ब्रह्मन्धवे वा मागधदेशीयायेति । अर्थेषां प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशत्सम्पादनार्थं गावोऽपि
दक्षिणार्थं सम्पाद्या इत्याह । त्रयस्त्रिंशता त्रयस्त्रिंशत्सम्पादनार्थं गावोऽपि ददतिमभि-
समायन्ति । समागच्छन्ति । सर्वेषां प्रत्येकं त्रयस्त्रिंशत्सम्पादनार्थं गावोऽपि । अतो गृहप-
तिरपि गवो त्रयस्त्रिंशतं संपादयेदित्यर्थः । इमा गावोऽपि मागधदेशीयायेभ्यो ब्राह्म्येभ्यो देयाः ।
यस्मा एतद्दति तस्मिन्नेव मृजाना यन्ताति साधारणोक्तेः । कत एतन् त्रयस्त्रिंशत्सम्पाद-
संपादनमिति । तत्रोच्यते । त्रयस्त्रिंशत्सम्पादकाः स्रज्जु देवाः देवगन्धर्वान्तो प्रायाः ।
आर्भुयन् । अनेन ब्राह्म्यलोकेन समृद्धा अभवन् । अतस्तत्सम्बन्धद्वारा अदर्थं समृद्धयर्थं
मेव त्रयस्त्रिंशता गोभिः समागमनमिति ॥१॥

ताम्रज्यमहाब्राह्मणे चतुर्थ्याभिरायां द्वितीयाध्याये प्रथमा कण्डिका ।

॥ १४ ॥

४.२.२

अथाभिशर्त्तुनिन्दितैरनुष्ठेयो ब्राह्म्यलोमः प्रस्तूयते । अधानन्तम् एष वदयमाणो
यज्ञः षट्षोडशो षट्षोडशाः स्तोमा यस्य स तथोक्तः । नृशंसा निन्दिताः । मनुष्यैरभि-
शंसनेन पापाभ्यासोपेण गर्हिताः सन्तो ये पुरुषा ब्राह्म्यां ब्राह्म्यन्वं प्राप्य प्रवसेयुः । त एतेन
षट्षोडशाना यजेरन् । षट्षोडशित्वं पाप्मनो निर्दरणहेतुरिति प्रतिषिधादियथा प्रथम
मेधां पापसंश्रवमाह । अभिपूर्वेण कमेण लल्येते पाप्मना पापेन गृहीता ये नृशंसा निन्दिता
अभिशंसनेन गर्हिताः सन्तो ब्राह्म्यां प्रवसन्ति । तथा च षट्सोऽष्टाणि षोडशानि षोडशलो-
मानि भवन्ति । तेन षोडशेन पाप्मनोऽपि पापाभिर्मुच्यन्ते । उक्त्वमंशो ह्ययं ब्राह्म्यलोमः ।
तत्र त्रिषु पञ्चमानस्तोत्रेषु अच्छवाकस्याज्यपृष्ठोक्तेषु षट्सोत्रेषु षोडशाः स्तोमो भवति ।
तदुक्तं कल्पकारेण षोडशपञ्चमाना अच्छवाकसामानि चेति । अथास्यामिष्टोमसाञ्च स्तोमं
विधाय स्वीति । यज्ञस्योक्त्वमसात्वादमिष्टोमसाञ्चो यज्ञस्यत्वम् । मिष्टमन्यत् । तस्या-

स्यान्धमन्धी विधाय स्नानि । पशवो गवाक्षयो हि नृशर्मं नृशमनैरभि अभिशस्यमानं
पुरुषममं भक्ष्य परिणयन्ति तत्पालनादिभिः पारं क्षायते । उक्थस्तोत्राणि च पशुमंस्तु-
नानि । अतः पशुभिरेवैनानां ब्राह्मणमं श्रेष्ठं परिणयति प्रापयत्युद्गाता ॥२॥

तामन्धमहाभाषणे चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये द्वितीया कण्डिका ।

॥ १५ ॥

४ २ ३

अथ वयसा कनीयामो ये ब्राह्मणस्तेरनुष्ठेयो यागो विधीयते । अधानन्तरमेव द्विषोदशी
षोडशस्नामके द्वे स्नात्रे यस्य स तथोक्तः । ये कनिष्ठा युवतमाः मन्तो ब्राह्मणो प्राप्य प्रवसेयुः ।
बहिष्कृताः प्रवासं कुर्युस्त एतेन द्विषोदशिना ब्राह्मण्योमेन यजेरन् । अथैतस्मिन्निषु
पवमानस्नात्रेषु लिङ्गस्तोमः कार्य इति विधिस्तुराह । वयसा विहीनाः खलु इमे होयन्ते
पुनरात्र रताऽपि हाना भवन्ति । तथा च तेषां होमस्वपरिहाराय लिङ्गत एव पवमाना
भवन्ति । बहिष्पवमानादिषु लिङ्ग पवमानस्तोत्रेषु लिङ्गस्तोमः कार्य इत्यर्थः । स्तोमार्ता
मये लिङ्गस्तोमो मुख्यं वै मुख्यः प्रथमः । यदेवंविधस्य लिङ्गतः पवमानेषु करणम् । तेन
यस्य मुखतः सवनत्रयप्रारम्भ एव एनान्परिणयति ब्राह्मणत्वं प्रापयति । अधास्यान्ध-
भाकमन्धन्धिनोरात्र्यष्टृष्टोमयोः षोडशस्तोमः कार्य इति स्तुतिमुन्नेन दर्शयति । सिद्ध-
प्रत्ययेनन् । अधाप्रिष्टोममाम्न एकविंशस्तोमं विधाय स्नौति । अप्रिष्टोमसंस्मृत्वादेतस्य
ब्राह्मण्यस्तोमस्याप्रिष्टोमसाम्नोऽन्तश्चम् ॥३॥

तामन्धमहाभाषणे चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये तृतीया कण्डिका ।

॥ १६ ॥

४ २ ४

अथ ये स्मविरा ब्राह्मणस्तेरनुष्ठेयं ब्राह्मण्यं दर्शयति । अधानन्तरमेव बह्वयमाणो
यत्र शमनीचमेडाणां स्तोमः । शमेन यौवजोपरमेण नाचमनुदत्तं मेढुं येषां ते शमनीच-
मेडा । स्वाविर्याद्विनष्टव्या इत्यर्थः । तेषां सम्बन्धी स्तोमः । अतो ये ज्येष्ठा बृह-
तमात्मन्तो ब्राह्मणो प्राप्य प्रवसेयुः । न ग्नेन ब्राह्मण्यस्तामेन यजेरन् । अधाम्योर्ध्वस्तोमतां
विधत्ते । अस्मिन्यज्ञे लिङ्गादयः स्नामा कर्त्ता अभिमुत्वा उत्तरोत्तरमधिकमदक्ष्याकाः
मन्तो यन्ति गच्छन्ति । यानां निर्वर्तयन्ति । अनपञ्चशाय अनधःपात्ताय अधिक-
सदक्ष्याकं स्तोमं कृत्वा यदि न्यूनसदक्ष्याकं स्तोमं प्रयुज्जरन् । तदा भवेदधःपातः । नैव-

पीण्ठरीकादिनेष्टवन्त यजमानमाप्नोति । यदा पुनर्दशभिर्दशमरुत्या रंरमुतदक्षिणैर्यजते
 ऽधानन्तरं प्रयुतयाजिनमाप्नोति । दशगुणितमयुतं प्रयुतम् । एवं नियुतार्द्धादिषु उत्तरोत्तरं
 दशगुणिता सदस्या दृष्टव्या । यदा दशभिः प्रयुतदक्षिणैः कनुभिर्यजतेऽथ नियुतदक्षिणैः
 एवन्तं प्राप्नोति । यदा सल्लु दशमरुत्या कैनियुतदक्षिणैर्यजतेऽधानन्तरमयुर्ददक्षिणैः
 फलमाप्नोति । यदा सल्लु दशमरुत्या कैर्युर्ददक्षिणैर्यजतेऽधानन्तरं न्ययुर्दयाजिनं न्ययुर्द
 दक्षिणैःनेष्टवन्तमाप्नोति । यदा पुनर्दशमरुत्या कैन्ययुर्ददक्षिणैर्यजतेऽधानन्तरं निग्वर्षक-
 याजिनं निग्वर्षकदक्षिणैःनेष्टवन्तं यजमानमाप्नोति । यदा सल्लु दशभिर्नित्यं कर्मस्य दक्षिणै-
 र्यजतेऽधानन्तरं बहुयाजिनं बहुमरुत्याकदक्षिणैः यागेनेष्टवन्तमाप्नोति । यदा दशभिर्द्व-
 सदस्याकदक्षिणैर्यजतेऽधानन्तरं मोऽक्षितयाजिनम् । न क्षिता क्षाणा सर्वभ्योऽधिका मरुत्या
 मस्याः परं सदस्यान्तरं नास्ति अक्षितशब्देन सा सदस्योच्यते । अक्षितदक्षिणैः यज्ञेनेष्टवन्तं
 यजमानमाप्नोति । तार्यादशमरुत्या कैरक्षितदक्षिणैर्यजतेऽधानन्तरं स यजमानो गौरादित्यो
 भवति । गमयति रमानामन्त्ययन्नरिक्त इति वा गोशब्दभ्युत्पत्तिः । यदा चार्यं गौर्भवति ।
 अधानन्तरमन्त्यामको भवति । यदा आप्निरभवति । अधानन्तरं संवत्सरमलस्य गृहपतिव्य-
 माप्नोति । आप्नितः वै तेन गृहपतिरेव भूयादिति हि ब्राह्मणान्तरम् । एषमग्निहोत्रादिक-
 र्मणामुत्तरोत्तरं मरुतिशयफलमाधनन्वमुक्तम् । अथ प्रकृतानां वैश्वदेवादीनामस्यफलमाधन-
 त्वमाह । यदा यस्मिन्काले उक्तवकारेण संवत्सरमलस्य गृहपतिर्भवति । अधानन्तरं
 वैश्वदेवस्य चानुर्मास्येषु प्रथमपर्वणो मातामेकदेशमरुतामाप्नोति । संवत्सरमलमपि वैश्वदेव-
 फलस्यैकदेशममं भवतीत्यर्थः । तन्मान्निरतिशयं वैश्वदेवस्य फलम् । इतरे सर्वे वरुणप्रथमादयः ।
 अतोऽस्माद्वैश्वदेवान्परस्परं परस्परामेवोत्तरोत्तरं निरतिशयफलमिन्यर्थः । वैश्वदेवाद् वरुण-
 प्रथमोऽधिकफलः । ततोऽप्यधिकफलः माकमेव । ततोऽप्यधिकफलः शुनासीर्यः ।
 अमुमर्थं शान्तिवितुं परस्परं परस्परमिति बाष्पा । एवं चानुर्मास्यानामस्यफलान्वमुक्तम् ।
 अत्रयं द वै चानुर्मास्ययाजिनं गृह्यत भवतामिति । अयं तद्वैदितुः फलमाह । एवमुक्तं
 ब्राह्मणार्थं यो वेद जानाति स तत्तानाग्निहोत्रादिकलन्तेनोक्तानिमान् लोकान् प्राप्नोति । प्राप्य
 च तान्मर्त्यान् लोकान् जयति स्वायत्तान् कराति ॥१४॥

वेदार्थस्य प्रकृतेन तयोद्धारं निवारयन् ।

पुमर्थाद्यनुरो देयादित्यान्तर्यमहेम्बरः ॥

इति श्रीमहादेव भिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरवृक्कभूषानमाचार्यभूषणधरेण

सायणकायणा विरचिते माधवाये सामवेदार्थप्रकाशे सायण्यमहाब्राह्मणे

चतुर्थपञ्चिकायां द्वितीयाध्याये चतुर्दशी कण्डिका ॥

६ । यद्विंशब्राह्मणभाष्यम्

॥ १ ॥

१७

अथैवाहपुण्यम् सोम्य चरं विधत्ते प्रन्तीव वा इति । राजान दाप्यमानम् ।
 आपभ्यधिपतिं वा सोमं प्रन्तीव हिमन्तीव स च सोमास्तेन प्रमायत इव भवति यदास्मादेवं
 सोमं तदभिपुगवन्तीति तस्याभिपुतस्य मृतप्रायस्य सामर्प्यतां प्रगिद्धामनुस्तरणीं गीं कुर्वन्तीति
 यदास्मात्सोम्यं सोमदेवस्यं चरं निर्वपन्ति तस्मादत एव लोकं पुरुषाय सर्वस्मै मृताया-
 नुस्तरणां कियते वैतरणानशुनारिका शोदार्यते । अतः सोमाभिषर्जनमित्य सोम्यं चरं
 निर्वपेदित्यर्थः । मथा चाप्ययं शाखायामाग्रायते प्रन्तीव वा तं सोमं यदाभिपुगवन्ति
 यत्सोम्यो भवति यदा मृतायानुस्तरणीं प्रन्ति तारणेव तदनुसरादौ मध्ये वा जुहुयाद्वैताभ्यां
 समं दद्याद्विष्णुणाधे जुहातीत्यादि । हुताशिष्टे पात्रस्थिते सोम्ये चराकाज्यं पूरयित्वादेवैतया
 मर्थवादेन विधत्ते साध्यानामिति । पुरा समं बहुकर्तृकं द्वादशादि बहुविनमाप्यं
 यागमासोनानामनुविष्टतां साध्यानामेतप्रामकानां देवानामसुषु यक्षुषु शर्करा मिक्ता
 जह्निरे वे देवा इन्द्रमुपनिषदुरुपागमन् । गत्वा श्वेवमशोचन् तेषां सप्रमासोनानामस्माकं
 यक्षुषु शर्करा कथं जायेरन् । हे इन्द्र यक्षुषु उषसाः शर्करा विद्या ज्ञानांश्च । इत्येवं
 पृष्टमात्रस्तत्परिहाराय तेभ्यो देवेभ्यः सोम्ये वरायेतप्रगिद्धं दद्यावम् आज्यं प्रायच्छन् ।
 ततस्तदाज्यमवेक्षन्ते । तदवेक्षणेन ते देवा प्रापश्यन् तेषां यक्षुष्यपगतशर्करागमभूतमित्यर्थः ।
 कश्चिपुमानेवविद्वाजानन्माम्यचर्वाज्यमवेक्षते सोऽपि शर्करादोदरहिता भवतात्यर्थः । असौ
 विशेषो यक्ष्यब्राह्मणा भूयते प्रतिपद्य सोम्यं होना पूर्वं छन्दागेभ्योऽवेक्षेत् तद्वत् पूर्वं
 छन्दागेभ्यो हरन्ति तमथा न कुर्वात् वषट्कर्त्ता प्रथमं सर्वभक्षान्भक्षयन्ति ह स्माह तेनैव
 रूपेण तस्माद्वषट्कर्त्तव्यं पूर्वमवेक्षेत्तार्थेनच्छन्दागेभ्यो हरन्तीति । प्रशमापूर्वकं सेनिकर्त्तव्यताय
 सोम्यचरप्राशनं विधत्ते सोऽनमप्राशयेति । यः पुमानप्राशयाप्रादिभक्षणायात्वं समर्थ
 ममपि । अथशब्दोऽप्यर्थः । अत्र नाद्याहानिशराणां स पुमान् सदसि दक्षिणाधं
 द्विजातिगम्यत्वादेव होमविशेषहुताशिष्टं सोम्यं चरं प्राशयान् उह्वाना । तस्माद्भूत
 शादमाद्यं तं जनं कामति प्राप्नोति यो जनोऽप्राशाय समर्थः ममन्नं नास्ति । किञ्च स्मत्प्रा-
 शनास्थितरोऽपि तृप्ता भवन्तीति शेषः । अतो जन्येन जनहिनेमान्येन भक्षणाभ्याम्येनैव न्न
 मतीत्यर्थः । न केवलमिह लोके किंतु परत्रापि अन्नारी भवन्तीति ॥ ३॥

॥ २ ॥

२.१

अथापिमे बहिष्यन्मानधर्माः कथ्यन्ते । तत्र तावदुपास्मै गायता नर इत्येतामाधामृच
 साम्ना प्रच्छन्तां गायेदिति प्रशंसापूर्वकं विधत्ते प्रजापतिरकामयतेति । प्रजापतिर्विधाता
 पुरेवमकामयत बहु स्या स्थावरजगन्मत्वेन नानाविधोऽहं भवेयमिति तस्यैव विवरणं प्रजायेयेति ।
 स एवं कामयित्वा रेतस्यामेतामुपास्मै गायता नर इत्येतामृचं साम्ना प्रच्छन्तां व्यासाम-
 गायतु यदि अचमसाम्नी सामरहितामगास्यत तर्ह्यग्निं मानरहितमजनिष्यत । यद्यदि
 सामानृचमगाम्यतर्हि अजनिष्यत्तस्मिन् स्थिरहितं माममजनिष्यत । तस्मादृचं साम्ना प्रच्छन्तां
 गायति । गायोदित्यर्थः । तस्मादेवं तस्मात्त्रोकेऽपि पुरुषो मासेन त्वया लोम्ना च प्रच्छन्तः
 सज्जायते इति । रेतस्यायाग्निरग्रेण विधत्ते त्रिकटूङ्गातीति । एवमानायेन्दवे इत्यस्य
 प्रकारवकारवेकारेषु सिधु अक्षरेषु ग्रयेकं प्लुतं कुर्यादित्यर्थः । तथा च बाह्यं रेतस्यायाग्निर-
 कटूङ्गातीति । वा१का३मानायेन्दवा३ इति । तत्प्रशंसति । तय इमे लोका इति । इमे
 प्रसिद्धाः पृथिव्यन्तरिक्षपुनोकाकाशयः । एषां लोकानामवच्छेदार्थं प्राप्यर्थं त्रिकटूङ्गीयात् ।
 यत एव च सिन्धो रेत मिष्यते । तत्तन्मं द्विकारं नियेधति न द्विवर्त्त इति । द्विवार-
 निन्दया तद्वर्त्तनं प्रशंसति वक्रो वा इति । निगदमिदमेतन् । नियमान्तरमाह रेतस्येति ।
 रेतस्या प्रथमा श्रुत छन्दसा गायत्री देवतया प्राजापत्या । प्रजापतिना गातव्यात् । इत्येवं
 सर्वं व्यायन्नेतया रेतस्यया गायेत् । हि यस्मादिदं सर्वं रेतः । तथा च ध्रुयते प्रजायते रेतो
 देवा देवानां रेतो वर्णं वर्णस्य रेत ओषधय इत्यादि । रेतस्यायाः सेतिकर्तव्यताकं गानं
 विधायेदानीं द्वितीयायामग्निं ते मधुना पय इत्येतस्यां गानं विधत्ते द्वितीया गायतीति । द्वितीया
 गायेदित्यर्थः । तत्र विशेषमाह तस्या इति । तस्यामृचि द्वे अक्षरे मशयनी व्यतिषजति
 व्यतिषिक्तं कुर्यात् । ते क अक्षरे इत्यत्र उक्तं मध्यमस्येति । मध्यमस्य पादस्याधर्वाणो
 अशिधुरित्यस्य पादस्याणममन्त्यमक्षरमुत्तमस्य देव देवाय देवमुमित्यस्य प्रथममक्षरम् । तथा
 च दाशायणो गाने व्यतिषज्जं दक्षिणवान अधर्वाणो अशिधात्रे पुनं देवायेति । एतत्प्रशंसति
 व्यतिषिक्ताविति । स्पष्टोऽर्थः । गाने नियमं दर्शयति । गायत्री छन्दसेति । छन्दसा
 गायत्री देवतयाग्नेयी । अस्याधिष्ठानरूपा पृथिवी व्यायन्नेतया गायेदिति । अथ स नः
 एवस्व शं गव इति तृतीयायां गानं विधत्ते तृतीया गायतीति । गाने विशेषमाह । तां
 वलवदिवोरमेव गायताति । वलवदिव वलमुक्तमिव । उरम्वोरस्थानेनेषोऽत्रायेदित्यर्थः ।
 विशेषमाह तस्या इति । तस्या श्रुच उक्तमाहं द्वे अक्षरे योनयति । बाह्यं भवति मे

रुर्ध्वं हिदकारात्ते निघ्नूयादिति । गीतम वाधा इति धानप्रत्यय इति । हिदकारात्पूर्वं यदक्षर-
द्वय निरुक्तं गेयमिति गीतमस्य मतं हिदकारात्पूर्वं वाधा इत्यक्षरद्वयं निरुक्तं गेयमिति धानप्र-
त्ययस्य मतम् । तन्प्रशंसति चक्षुरिति । तन्नेनाक्षरद्वयशाननेन चक्षुरेव प्राणत्वेन युर्नाक्तः ।
तस्मात्तत् एव चक्षुर्युक्तं गवदमेव भवति । अत्रापि गाने नियममाह । विष्टुपश्चन्दमेति ।
पूर्ववद्व्याख्येयम् । अथ दक्षिणतया हन्त्यस्यां गानं विधत् । चतुर्थो गायताति । अत्र
विशेषमाह । तस्याध्वन्यांति । विरम्य गायदित्यर्थः । तत् स्मृतिं द्वादशाक्षरवदिति ।
तदेतदनुय मन्त्रभेदेन व्याचष्टे सूत्रकारः । तस्याध्वन्यायुत्तमादे अक्षराणि एतयतीति । ब्राह्मणं
भवति द्वे पुरस्ताद्विदकारात्तपोपरिष्ठादिति । गीतमः सोमाः शुका इति धानप्रत्यय इति ।
एषोऽर्थः । तत् प्रशंसति धावमेवेति । तन्नेनाक्षरचतुष्टयशाननेन धावमेव प्राणत्वेन युर्नाक्तः ।
तस्मात्तत् एव धावन्त्वं युक्तम् । ननुष्टुमद्व्यायाः । रुधं द्वे धौले उपधिभेदेन यथा तथा प्रति-
धवर्णं प्रतिध्वनि द्वे इत्येवमतः । तस्मात्पुरुषः सर्वा दिशः भ्रमोति । सर्वांश्च दिक्षु पर्वमाना-
ल्लब्ध्वाऽक्षुणोनात्यर्थः । तस्यैव विवरणं परादिति । पराद् यन् गच्छन् प्रत्यहं यत्रापि सर्वतः
भ्रमोति । गाने नियममाह जगती छन्दमेति । हिन्यानो हेतुर्निरित्यस्यां गानं विधत्ते
पञ्चमामिति । तन्नेनायनुरध्वनदी पञ्चमा कार्या । हिदकारात्पूर्वमेकप्रयः पूर्वोऽध्वनदी । तत्र
पूर्वेषु निश्चय्यवन्तदध्वन्यमक्षरं निनददित्यर्थः । तन्प्रशंसति । आह बहुतयादिति । य
एवं निनर्दं गायति स बहुतमात्पुरुषाद्बहुमन्त्रतिपर्यन्तमप्रमत्तात्यर्थः । किञ्च य एवं वेद
सोऽप्यन्नादो भवति । सर्वैव विशेषमाह निरुक्ताञ्चति । तामृचं निरुक्तामनिरुक्ता च
गायेत् । अयमर्थः । तस्यां चत्वारो गायन्नेऽध्वनदीस्ताप्रिनर्दयन्क्रमेण निरुक्तमनिरुक्तमिव
व्यव्याप्तं भावेत् इति । तथा च द्वाधायणः । तस्या द्वितीयं पादं निघ्नूयात्ताये चाक्षरे
पठ्यमपठे इति । अस्यार्थः । अस्या द्वितीयं पादं निरुक्तं गायेत् । तृतीये पादे प्रथमं
चतुरक्षरमनिरुक्तम् । पुनः पञ्चमपठे निरुक्तं गायेत् । हिदकारात्पूर्वं पुनरप्यनिरुक्तमित्येवं
व्यव्याप्तमिति । तन्प्रशंसति निरुक्तेन वा इति । अस्यामृचि निरुक्त्वेन अत्रत्याक्त वाक्या
लभ्यमं भजते । किञ्च अस्या अनिरुक्तं मत्कार्यमुपजावति । यथैवं वेद सोऽपि वाचं भुङ्क्ते
एनामुपजावति च । अत्र निगममाह अनुष्टुपश्चन्दमेति । एषा छन्दसाऽनुष्टुपः । भूतमवि-
ध्यदन्तमानस्य पादन्तुष्टुमिति चतुष्टुसाम्यादेवानुष्टुपत्वम् । देवतया प्राजापन्ता । स वैवं
ध्यायन्गायेत् । हि यस्मादिदं जगन्प्राजापत्यं प्राजापतिमन्वन्धाति । अथ अष्टकं सोम
स्वकाय इत्यस्यां गानं विधत्ते एषो गायताति । अत्र विशेषं दर्शयति । तस्या द्वे द्वे अक्षरे
षडक्षरपर्यन्तमुदागं गायेत् । तदेव मन्त्रभेदेन दक्षिणतान्मन्त्रकारः । सप्तमन्त्रा दाधि वा
कावाव इति धानप्रत्यय का वा इति इति शागिद्वय इति । षडक्षरमस्या गायति । तत्र

शंसति पट्टा श्रुतव इति । पट्टस्त्रेव चमन्तादिषु सर्वं प्रतिनिधिति । रूपेण विभिन्नस्य कालस्य सर्वोत्पत्तिमित्रमित्तकारणत्वात् । अत्रापि नियममाह । पट्टास्त्रेव चमन्तादिषु । पूर्ववधा-
न्येयम् । एवं सर्वोत्पत्तिं गानं विधाय किञ्चित्पदमेषु फलदर्शनेन स्वीति । इहैव च वा
इति । गायतोऽश्वत्थोयुक्तं प्रातःगवने लिप्दुर्भं नृनायामृचं गायति जगतां चतुर्थी गायति
अनुपदुर्भं पञ्चमी गायति षष्ठी परस्मिन् गायति । एवं सोमम् । इहैव चकारान्तरत्वापि ।
विहक्तिरादरार्थः । मनसा गच्छति । सङ्कल्पेनाभिष्टानि प्राप्नोतीत्यर्थः । गायते गानं
दर्शयति । गायते द्वे गायतांति । तत्फलं दर्शयति प्राप्नोतीत्यर्थः । तत्सेन द्वयोर्गानेन
प्राप्नोतीत्यर्थः । द्वि यस्माद्गायतः पन्थाः । कन्वत्तत्वात् । बहिष्पवमानाऽपि विशेषान्तरं
विधत्ते रथन्तरेति । उत्तराश्वत्थं रथन्तरवर्णान्तां गायते । अत्र विशेषमाह दाशायणः ।
तस्या ऊर्ध्वं प्रस्तावाकन्तार्यक्षरागणभिष्टोमेदिति । तस्याधमर्थः । तस्या रथन्तरवर्णान्तामात्र-
स्तावाकुर्यमुद्गीथस्यादिनचतुरक्षरं रथन्तरवर्णकारंरभिष्टोमेत । इति । तत्प्रशंसति । एवं
वा इति । इयमेकं रथन्तरं तदमकन्वात् । द्विवास्यामेवार्थं मामनि च प्रतिनिधित्वाति ।
यदा अस्यां गायमानावागेव यत्रमानं प्रतिनिधित्वाति । प्रातष्टा यत्रफलं भवेदिति ॥१॥

पट्टविशेषादगणभाष्ये द्वितायाः प्राये प्रथमः स्वगटः ।

॥ ३ ॥

२२

अर्थेतामस्तु विधायमानेन बहिष्पवमानमाश्रानुनाम्यं विधत्ते । ता वा एता इति ।
समर्था भवन्ति । यद्यताः पराच्य आनुलोम्येन गायन्त इत्यर्थः । आउम्यन्तालेषु तासां
प्रातिनाम्यं विधत्ते प्रनाच्य इति । येन प्रनाच्यः परादमुत्वा प्रातिनाम्ययुता भवन्ति तेन
मनुष्यलाकाय युज्यन्ते । देवलाकायैस्तथा मनुष्यलाकस्य प्रत्यभूतत्वात् । प्रशमापूर्वं
धूर्गानं विधत्ते । एवं वाच जान इति । तस्य बहिष्पवमानस्य सम्बन्धित्वा धुरो येन गायन्ते ।
गायतां गानरत्नं कवला विकारा पुरः । तद्योगाच्चाऽपि धुर इत्युच्यन्ते । एवं वाचायमेव
जानो जन्मफलवान् । एवं वाचावत्तुमजरायुः । अरायुर्गर्भवेष्टनं तद्विहितः । अजान-
रहित इत्यर्थः । एत एवाविजाना अन्विहमर्हता । य एवं विद्वान् जानन्धुरो गायति ।
त जानमेवेनमप्रायाय परिश्रमकन्येवमुद्गाताः स यत्रमञ्जगामसर्वं करान्तात्यर्थः । किञ्चाभावात्
मत्तः उद्गाता च यत्रमानधोभागममत्तः । तत्र प्रथमगाने विशेषमाह या प्रथमति । सत्र
या प्रथमा धुन्तामन्ताद्य भूयादिति व्यायन्मायेत् । तत्प्रशंसति । रेतम इति । तत्सेन व्यान-
पूर्वकम् गानेन अक्र- मिह्ताय । मेकान्त्रैव प्रजात्पत्तिमेवेत्यर्थः । अन्ताद्यं प्रतिदधति ।

धारयन्तानि । तत्रान्यं द्विकारं प्रतिषेधयति न द्विद्वयमिति । द्विद्वयमिन्द्रया तद्वर्जनं प्रशंसति ।
यद्विद्वयं न इति । व्याख्यातमन्तम् । तस्याश्चन्द्रारेतस्या दर्शयति । रेतस्या इति ।
चन्द्रारेतस्या प्रथमा गायत्री युज्यते मनस्य प्रजापतिना प्राणान्वेन धीयते । अथ
द्वितीयस्यामृचि गाने विशेषमाह । या द्वितायेति । या द्वितीया तां गायत्रीभागां गायन्नु-
द्गाता तस्या ऋचा द्वे अक्षरे गणयना व्यतिथति त्रयं मन्त्रमस्यालममक्षरमुलमस्य
षडस्यालमक्षरमित्युक्तम् । अस्या मन्त्रस्य पादाऽध्वारणे अशिथयुः । देवं देवास देवप्विति
पाद उत्तम । अन्यन्तुर्वचन । या तृतीया तामिति । या तृतीया तां सिद्धुर्भं
गायन्तस्या अन्तिमार्द्धेन द्विद्वयमर्द्धं पूर्वं वा द्वे अक्षरे द्यातयति । निरुक्तं गायैदित्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् । चतुर्थ्या विशेषं दर्शयति । या चतुर्थी तां जगताभागां गायन्मस्याध्वार-
युलमार्द्धेऽक्षराणि द्यातयति । शीवमेव तदुत्तमम् । त्रयतीं गायन्तस्या उत्तमार्द्धे चत्वारि-
त्यक्षराणि द्विद्वयमर्द्धं द्वे उपविष्टाद् इति चत्वारि सोमा शुका इति वा चत्वार्यक्षराणि
द्यातयति । अन्यथास्यालं पूर्वमण्डे । अन्तिमार्द्धमस्याध्वार्याभिधाने न पुनर्हृदितापः ।
विशेषान्तरविधानायानुगमानन्दान् । पञ्चम्या विशेषमाह । या पञ्चमी तामिति ।
या पञ्चमी तां गायन्तनुर्दो व्याश्रय्य चतुर्वचनर्दो कृत्वा गायेत् । यत् तत्र लोक इदं प्रसिद्धं
पुरुषश्चतुर्धा पादस्य षडन्तमिहोर्ध्वधनुर्मूर्धोर्ध्वधनुः सन्धोर्ध्वं त्रायते यमथा भवति ।
तत्र पर्वतामनुद्गमयन् चतुर्धा व्याश्रय्य कार्यं च कोर्ध्वमेव गायति । किन्नामाव-
चामिर्वचानुचमंशभेदेन निहक्रामनिहक्रामिव गायेत् । हि यस्मादुक्तुवाचमेव व्यवहाराय
भक्तः । अपि च सद्भुजमेव गायेत् । दगु तेजने । तन्निमित्तमेव गायेत् । हि यस्मा पुरुषो
लोके सद्भुजमेव विस्पष्टमेव यथा भवति तथा वाचं वदति । किन्नामानुद्गु चन्द्रो
युज्यते । वाक् प्राणान्वेन धीयते । प्रजापतिर्नति शेषः । अथ षष्ठ्या विशेषं दर्शयति ।
या षष्ठा तामिति । अथ षडक्षिचन्द्रो युज्यते । तथा षड् चन्द्र षडक्षि । सा
ज्ञेयेत्यर्थः । यमामोदानी प्राणान्वेन धीयते । शिष्ट व्याख्यातम् । अथ त्रिदिव्यमान-
धुरो विधानानि कथ्यन्ते सति । सति प्रथमाया धुरम्यादिति निधनं कुर्यात् । हि
यस्माद्रेतमोऽपि हि सराच्य । अभिशच्य समस्यर्थयान्तमर्थः । रेतमि सद्रतेण ज्ञायते ।
द्वितायाया निधनं दर्शयति समिति । समिति निधनं द्वितायाया कुर्यात् । यस्माद्रेतमो
विश्वस्य सम्भव इत्यर्थः । तृतीयाया निधनं दर्शयति स्वरिति । स्वरिति तृतीयाया
निधनं कुर्यात् । तेन स्वर्गं लोकं प्रजानति । चतुर्थ्या निधनमाह । इडेति । इडेति
चतुर्थ्या निधनं कुर्यात् । पञ्चमः सन्निवृत्ता । भागयन्त्यात् । तेन पशुमेव प्रतिनिष्टति ।
पशुमान्भवतीत्यर्थः । षष्ठ्या निधनं विधत्ते । कर्मिति । षष्ठ्या ऋचा यामिति

निधनं कुर्यात् । तेनास्मिन्निधनस्य कर्तरि सर्वो प्रजाः पुण्याः स्वामिरूपा वाचो वदन्ति । यथोक्तवेदितारं प्रशंसति । य एवं वेदेति । यः पुमानेवं निधनानि वेद सोऽपि यथोक्तफलं लभत इति शेषः । अथ तास्वेव धर्मान्तराणि कथ्यन्ते । तत्र प्रथमार्गं तद्विशेषमाह । या प्रथमा तामिति । प्रथमामासच्छ्रुत्पुनोच्चारणेन विधाययन्निव गायेत् । हि यस्मादयं यमिदोऽवाद् प्राणं ज्ञायत इव भवति । द्वितीयायां धर्मान्तरं विधत्ते । या तृतीया तामिति । चोषिणां चोषवतामिव गायेत् । स्पष्टमन्यत् । तृतीयायां धर्मान्तरं विधत्ते । या तृतीया तामिति । उद्गच्छन्निवार्यं समयर्त्तव । व्याख्यातप्रायमन्यत् । चतुर्थ्या धर्मान्तरमाह । या चतुर्थी तामिति । व्याख्यातनरमेतत् । पञ्चम्यां धर्मान्तरमाह । या पञ्चमी तामिति अशमेदेन कविन्निरुक्तं कविदनिहर्कमिव गायेत् । यस्मादयं समानः प्राणो निरुक्तानिरुक्तः कविस्मृतः कविदस्मृत इव शरीरे वर्तते । षष्ठ्या धर्मान्तरमाह । या षष्ठी तामिति । उत्तमामृचं रथन्तरवर्णां रथन्तरस्येव वर्तमानचतुष्टयंगैतामित्यर्थः । एतन्मर्षं व्याख्यातम् इति । नात्र पुनरुक्तिः शङ्कनीया । पूर्ववत्तद्विवरणरूपस्यादस्य लक्षणस्येति ॥२॥

पट्टिशप्राक्षणभाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

॥ ४ ॥

२-३

आज्याधिक्या धुरः प्रशंसितुमुपक्रमते । देवाध वा असुराधेति । पुरा देवाधामसुराधेषु पृथिव्यादिलोकेषु विषयेष्वस्पर्धन्तः । तत्र तैरसुरैः स्पर्धमाना इन्द्रादयो देवाः प्रजापति-मुपाधावन् । ततः किमित्यत आह । तेभ्य एतानिति । स प्रजापतिस्तेभ्य एतान्ब्रह्म-माणान्धुरो धुरान्मकान्प्रायच्छन्दः । तद्विशिनष्टि । प्रथमं मनोऽधानन्तर प्राणस्तत्रचक्षुरध धोसमथ वाचमिति । ततोऽपि किमित्यत्राह । तान्य इति । ताभ्यो मनश्चादिरूपाभ्यो धूर्व्यः पुरुषं परांश्च निरमिमीनान्यादितवान् । अस्त्वेवं किं तत्र इत्यत्राह । तेन पुरुषेणेति । तेन धूर्व्या निमित्तं पुरुषेण देवा असुरान्पूर्वप्रवर्धपुरुषस्यस्माद्पूर्वप्रतो धुरो धूर्व्यमभूत् । एवमुक्तरीत्या धुरः स्वर्गं वेद आतृष्यं शर्वृष्यं पाप्मानं धूर्वति दिनस्ति इति । पुनरपि प्रकारान्तरेण धुरः प्रशंसति । यो वै धुरामिति । यः खलु धुरा यथोक्तं धूर्त्वं वेद स भ्रातृव्याच्छ्रुतोः सकाशादाहृतया धुराऽनेकभनभारैर्वमीयानलशयेन वसुमान् भवति । किञ्च धूर्त्वं महामलवेदने पुरयकारित्वाभ्यो भवति । स्पष्टमन्यत् ॥३॥

पट्टिशप्राक्षणभाष्ये द्वितीयाध्याये तृतीयः खण्डः ।

॥ ५ ॥

२०३

प्राजमग्निमिति । यस्मादग्नेऽन्तेनार. शालामुत्सायादुत्तरवधां प्रति प्राजमग्निमुत्तरेति
यस्माद्धोता प्राजमान प्राजमुख उगविष्टोऽन्वाह । अनुब्रूहति तं प्रथमनुवचनं च कुर्यात् ।
तथा प्राजमग्नीं यजति याज्यां पठेत् । प्राजमानं शंसति शंसनं पठति । धर्मान्तरमाह ।
असावादित्य इति । धर्मान्तरं दर्शयति । अथैष चन्द्रमा इति । अथशब्दोऽवगवोपक्रमे ।
यत् एवं चन्द्रमा दक्षिणेन पथेति गच्छति तस्मादुत्तरागं दक्षिणतो दक्षिणादिग्भागे आगयन्नुप-
वेशयति । अन्यं धर्मं दर्शयति अथेतस्यामिति । अन्यधिकं परेभ्यो विद्योतते । विशेषेण
एवं मूर्तिमान् प्रकटयति । तस्मादुद्गातेनामुद्गातीं दिशं प्रयुददमुखं मन्नुद्गायति । धर्मान्तरं
विधत्ते । अथैष इति । भूतानां पृथिव्यादानां मध्ये एष व्याप्त आकाशः सप्तर्षिर्दत्तो
भवन्ति । तस्मात्सप्तर्षो मध्ये सप्तर्ष्यं सप्तदशमृचिजमागयन्ति । धर्मान्तरं विधत्ते ।
उत्तापसा वा इति । अत आष उत्तापसा न्यूनाधिकभावेन वर्तन्ते । उत्तापि च ता आपो
माधा कथिद्वयगतप्रतिष्ठा इव भवन्त्यत एव गम्भारादस्माद्धोताशयिन । उत्तापि च ता
आपो गम्भीरा अगाभा इव भवन्ति । तस्माद्धोताशयिनोऽपि पञ्चन शस्त्रेण स्तुति
कुर्यन्ति । उत्तापि च भूयसा वद्धाभिर्हृग्भिः साध्येन शस्त्रेण स्तुतिं कुर्वन्ति । धर्मान्तरं
विधत्ते । आदित्यस्यैवेति ॥४॥

पदिशप्राज्ञानभाष्ये द्वितीयायागे चतुर्थः मण्डः ।

॥ ६ ॥

२०९

इदानीमपोद्धातिक्रमाह स यदि पशुना व्याधयेत्तति । तल स यजमानो यदि पशुन
पशुभ्यो व्याधीयेत अथयेत्तति स मेदमनिष्टमकार्यं. स्वकर्मपरित्यागेनाकार्यमिति विद्यात् ।
जानोयात् । अथ पुनर्यथेनं पात्रिका पापमन्वाधनी कानिरनूदियादनुगच्छेत् । ममेदं
कटं होता स्वकर्मपरित्यागेनाकार्यमिति विद्यात् । अथ योगक्षेमो ध्ययेत नश्येत्तति स मेदं
कर्मकार्यमिति विद्यात् । अथ यस्मात्मा आध्यात्मिककृतेन प्रजया पुत्रादिकया व्याधीये-
तेत्यं नो भवेदिति तर्हि उद्गाता ममेदमनिष्टमकार्यमिति विद्यात् । अथ नैमित्तिकान्द्रोमान्दर्शयति
प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मेति । अथा प्राणदेवत्यो वै प्राणदेवत्यः खलु । व्यानो मे ब्रह्मेति
व्यानात्मकत्वाद्ब्रह्मण इतरे होवादेव अन्विजो वाग्देवत्या । वाङ् मे होनेति भुते. । यत्न यदि
स यजमानो ब्रह्मा मे मम यज्ञे इदमकरोदकार्यमिति मन्येन निधिनुयान् तर्हि हरितं

प्रार्थिनावयवोपश्रम्भादस्तिवर्णम् । इर्ननाख्या प्रवच्य प्रग्रथ्य सृज्यवधायाज्य चतुर्गृहानं
गृहान्वा नमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहन्येन मन्त्रेण चादिनेन जुहुयात् । अथ पुनर्यद्यु वा इतरे
गयोवेतरे होत्रादयः श्रुत्विजो मम यज्ञे इदं हादमकर्तुरिति यजमाना मन्येत तर्हि नमो वाच
प्राणपत्यै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण पूर्ववच्चतुर्गृहानमाज्यं गृहान्वा जुहुयात् । यदि वा वज्रा
यदि वतरे हात्रादयः श्रुत्विजः सवऽपि न्यूनमकर्तुरिति यदि यजमानो मन्येत तर्हि तेष्वेव
गार्हपत्यादिष्वग्निन्नुपयोगं कमेण नमः प्राणाय वाचस्पतये स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्यै
स्वाहेत्याभ्यां मन्त्राभ्यां पूर्ववच्चतुर्गृहानमाज्यं गृहान्वा जुहुयात् । क्षुचि निर्हितस्य हिरण्यस्य
प्रतिपत्तिं दर्शयति । अथ तद्विरग्यामिति । अथेदं हुत्वा पश्चात्तद्विरग्यं ब्रह्मण दद्यात् ।
यथोक्तप्रागग्निहोम पुनर्यज्ञत्वेन कर्त्तव्यं । अथ यदाहेति । अथशब्दो वाक्योपक्रमः ।
यज्ञो वाच पुनर्यज्ञ एव यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति । यदाह यज्ञो वाच यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ।
पुनर्यज्ञ एव सः । एते उ हेति । एते प्राहुः यज्ञविभ्रष्टस्य यजन्पूतत्वस्य प्राय-
श्चित्तिरिति ॥६॥

परिश्रवाद्यागभाष्ये द्वितामायागे नवमः खण्डः ।

॥ ७ ॥

५३

अथेदानीमादुम्बरीविशेषो निरूपयते । तत आदुम्बर्यन्धयणं विधानं प्रशंसति प्रजापति-
देवेभ्य इति । प्रजापतिः पुरा देवेभ्य स्वायेभ्यऽमुषिरमृतानि चिच्छन्नमृतानामप्रग्रन्धिं पुषुपुष्नी
स्थूलमूलभक्तजामनकशान्तरहितानीदुम्बरामुच्छ्रयति । उच्छ्रितवान् । अत एतादृशी-
दुम्बरशान्ताया उच्छ्रयणं प्रशस्तमित्यर्थः । कियत्प्रमाणानीदुम्बरा इत्यत्राह यजमान
मालानि । आदुम्बरा यजमानगर्भमता भवतात्यर्थः । तथा च ध्रुवन्तरम् । यजमनेन
गर्भमतादुम्बरा भवताति । यदि कुञ्जादया यजमानास्तदा कथमित्याशङ्क्याह । अथ
कुञ्जा इति । कुञ्जा वामना इत्याश्च भवेयुस्तर्हि तैर्ध्वजादुभिरीदुम्बरी मता भवति
तथाम्नाश्छेदनं कार्यम् । प्रध्रुवंकमीदुम्बरां विशेषेण च्छेदने गदह्याविशेषं दर्शयति ।
कतिच्छेदनीदुम्बरा भवताति । कतिच्छेदना कियन्मदम्याकच्छेदनोपेता भवतात्यर्थः । अक्षोत्तरम् ।
नवच्छेदनेत्यादि । अग्निष्टोममाध्यकंष्वेव यज्ञेषु आदुम्बरा नवच्छेदना भवतीति । वैश्यस्तोमाद्वेषु
यज्ञेषु आदुम्बर्यश्छेदनान्येकादश कुर्वन्त । एवमन्यदपि ध्याक्येयम् । इदानीमादुम्बर्यच्छ्रयणं
विधत्ते य एवमिति । यः पुमानेवमीदुम्बरोधमान्वेदं विदित्वा च यथोक्तानीदुम्बरी यदोच्छ्रयति
तदापचितिं पूजां प्राप्नोति । यथोक्तानीदुम्बर्यच्छ्रयणाभ्यापचितिमाधनत्वमाह्यायिकयोप-

पादयति । प्रजापतिरिति । पूर्वं प्रजापतिरुपचिति प्राप्रवान्तीत्यकामयत् । किञ्च । उदुम्बर ऊर्ध्वेतुत्वादुर्कत्वम् । अन्नं च माम यतः मामान्मकम् । तस्मान्मामगेभ्य । ताम गायन्तीति सामगास्तेभ्योऽपचिति पूजा करवाणीति । अह प्रजापति करवाणीति गम्यन्धः । अतो यः पुमानव यथोक्तलक्षणायां उदुम्बरी कृत्वाञ्जुयति सोऽपचितिमेवाप्नोति प्राप्रान्येवेति ॥५॥

पञ्चविंशब्राह्मणभाष्य पञ्चमाध्याये नृनायः खण्डः ।

॥ ८ ॥

५०५

अथ सविशेषां सन्ध्या प्रशंसापूर्यकमाभ्याधिक्या निष्पायितुं ब्रह्मादिनां प्रश्नं तावदुपस्थापयति ब्रह्मादिनां वदन्तीति । अर्थस्त्वनिरुद्धत एव । उत्तरं वक्तुमुपक्रमते । देवा च वा इति । पुरा देवाधामुराधास्पर्द्धन्त । तत्र ते देवः महं स्पर्द्धमाना असुरा दानता आदित्यमभिलक्ष्य योदुमन्यवश्चन् । तदानां स आदित्यस्तेभ्योऽसुरेभ्योऽपिभेत् । अतः सत्यादित्यस्य हृदयं कूर्मरूपेण गडुख्यातिष्ठत् । ततः किमित्यब्रुह । स प्रजापतिरिति । स भीत आदित्यः प्रजापतिमुपाधावनस्य समापं प्राप्नवान् । सत्यादित्यस्य रक्षणाय प्रजापति रेतहृदयमार्गां मेयत्तं प्रतीकारमपश्यत् । अतमवृत्तवर्जनम् । सत्य यथार्थभाषणम् । प्रजा अग्नयेरादिकर्म । आहारं प्रणवम् । त्रिपदां पादजयवतीं गायत्रीं धेति । किञ्च यथोक्तस्य मेयत्तस्य ब्रह्मणो मुक्तं प्रधानमित्यपश्यत् । अस्त्येवं किञ्चन इत्यब्रुह तस्माद्ब्रह्मणोऽहोरात्रस्य संयोगे सन्ध्यामुपास्ते । यस्मादेवं तस्मान् । ब्राह्मणराज्यं क्षतियन्तश्चर्योरप्युपलक्षणात् । तयोरपि तलाधिकारान् । मुक्त्वा ब्रह्महोरात्रस्य संयोगेऽहोरात्रयाः सन्धी भवति सन्ध्याम् । भवे यत् । उपास्ते सयोन्येति । नश्यद्वस्थापन्नेन पूज्यन्तीति संहितेन कालेन । आ ज्योतिषो दशनान् । आगामिनो ज्योतिषो दर्शनपर्यन्तम् । अन्तरालो यः कालः सा सन्ध्या । तद्व सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् । किञ्च मायमार्गीन उपविष्ट सन्ध्यामुपास्ते । तथा सन्ध्यया चोरस्थानं बलवत्स्थानं जयति प्राप्नोति । अथ पुनः सन्ध्याकालेऽपि उदकानि यत्प्रयुज्जते । ऊर्ध्वं विक्षिपति तत्र तावदूर्ध्वं विप्रुषा विन्दवो यन्नाभूत्वा ता विप्रुषोऽसुरान्प्रति योदुमागतान्प्राप्नन्ति । ततो देवा विजयिनाऽभवन् । असुरास्तु पराभवन्ति पराभूता अभवन् । किञ्च य एवमुक्तप्रकारेण वेदः । अस्य वेदितुर्भानृधः शत्रुः शत्रुमना स्वेनैव पराभवति । तथा सायञ्च प्रातश्च सन्ध्या यदुपास्ते तस्य ततो द्विविधसन्ध्या गतवीरस्थानं सन्ततं सर्वदाऽविच्छिन्नं भवति । योऽप्येवं वेद सत्यापि यथोक्तं फलं भवति ।

त्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयका आसन्नन्ति । तस्मादुत्तिष्ठन्तमदि तानि रक्षाभ्यादित्ये योध-
यन्ति । यावदस्त गन्ता तानि ह वा गतानि रक्षामि सादृश्याभिमन्त्रितेनाम्भसा
शाम्यन्ति । तद्दु ह वा गते ब्रह्मवादिन पूर्वाभिमुखान् मन्त्राणां गायत्र्याभिमन्त्रिता अप ऊर्ध्वं
चित्रिपन्ति । ता गता आकाशमाभूत्वा तानि रक्षामि मन्त्रेहान्कुर्यादि । प्रतियन्ताभ्यादि ॥४॥

एदिशयाक्षणाभाष्ये पञ्चमाध्याये पञ्चमः खण्डः ।

॥ ९ ॥

५०६

अथ चन्द्रस्य क्षयश्चा निरूपयितुं प्रतिजानाते । अर्थयेति । अर्थेति वाक्योपक्रमे ।
एषा वक्ष्यमाणा चन्द्रस्य सम्बन्धिना क्षयश्चि । यद्यपि द्विवचनेन भवितव्यं तथापि
बाहुलकादिकवचनम् । तस्य विवरण यस्मिन्नेव काले चन्द्रमा स्थायते कलाभिर्यदा कलाभि-
शान्नायते च तद्वयमनुस्यूष्य स्यामोऽनुवर्णयामः । तत्र प्रथमं तस्य प्रमाणं दर्शयति ।
पूर्वैरक्ष इति । य एव देवाः पूर्वपक्षे शुक्रपक्षे दाक्षन्ते सोमपानाय दाक्षां कुर्वन्ति ते दाक्षिता
देवा अपरपक्षे कृष्णपक्षे सामं भक्षयन्ति । कथम् । तत्र सोमपानविषये इमामि वक्ष्यमाणा-
नि उपधीयन्ते । तेषामेव प्रदर्शनम् पृथिवीत्यादिना । पृथिवीलाक्षं पात्रमन्तरिक्षलाक्षं
पात्रं सौर्यं वायुलाक्षं पात्रमिति । तत्रादिना आदित्याख्या देवा दिव्येन पात्रेण प्रथमं
तेषां विभागे आशनाणामक पञ्चकलम् । पञ्च कला यस्य तम् । तं सोमं पञ्चमीम् । अथ
न्तर्मन्त्रे द्विताया । प्रतिपदमारभ्य पञ्चमापर्यन्तं भक्षयन्ति । प्रतिदिवसमेवैका कला
पिबन्ता यर्थः । ततस्ते दाक्षिता रुद्राख्या देवा सन्तरिक्षेऽन्तरिक्षलाकात्मकेन पात्रेण
द्वितायं पञ्चकलं दशमीम् । पृथीमारभ्य दशमीपर्यन्तं भक्षयन्ति । ततस्ते दाक्षिता
वसवा वस्वाख्या देवा पृथिव्या पृथिवीपात्रेण तृतायं तृतीयभागान्मकं पञ्चकलं पञ्चदशा-
पर्यन्तं पूर्वैरक्षयन्ति । ततश्चन्द्रस्य पादश्रेका कलाऽवशिष्यते । अतः । यतश्च-
न्द्रमा पादशकलानन्तर माऽवशिष्टं कलनं साम आकाशानीन्तविशति । तथा च सतीन्द्रज्येष्ठा
चन्द्रप्रमुखा सोमपात्रासोमपात्रं सर्वं देवास्तं सोममभिलक्ष्य तारुणं सोमवतीं शान्तिं वसन्ते ।
तत्र दृष्टान्ता यथेयादि । यथा पृथं जरया श्रवणं नाशमुपगच्छमानमुपगच्छन्तं व्याभिरातं
सोमिणं तितर पितामहं प्रतितामहं वाऽभिलक्ष्य मरिष्यति न वेति सन्दिहानाः पुत्रादयस्ती
शान्तिं वसन्ति तद्वदित्यर्थः । तत्रन देवानां महतासनिमित्तेनामावास्याः । अमाशब्द-
महार्थः । तस्या अमावास्यावचम् । अमा मह भवन्त्यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । यस्मादेवं
तस्मादेव यन्तु अमावास्या या न किञ्चिद्वदेतव्यं भवति । अथेतव्यस्य वर्गात्मकस्य वेदा

देवमायोमात्मकत्वात् । तत्र सोमस्यादर्शनादिव्यर्थः । अथ तस्य शदिप्रकारं प्रतिज्ञापूर्वकं दर्शयति । अथ सम्भरणमिति । अथ त्रयदशतानन्तरं सम्भरणं चन्द्रमसः कलाभि-
 योपगममुच्यते इति शेषः । कथम् । यत्र चन्द्र कलापूर्वमनुप्रविष्टस्तान्य आधर्भाभ्यो वन-
 स्पतिभ्यः । अपुण्या फलवन्तो वनस्पतयः । तेभ्यश्च गार्भ्यश्च एशुभ्यश्चादिव्यासः । ब्रह्मा
 मन्त्रात्मको वेदः । तस्मान् । ब्राह्मणाश्च स्वनापितापितं चन्द्रमसं नयन्ते । सम्यह नयन्ति ।
 यस्मादेवं तस्मात्प्राप्तव्यस्य सत्रयनगम्बन्धिनश्चन्द्रमसं स चाप्ययम् । तथा गार्भ्य
 आधर्भाभ्यः सत्राय स्वात्मनि सत्रयनं दधिपयसोः साप्राप्तव्यत्वं तथा नैत्तिरासः आमनन्ति ।
 एतस्मै सत्रयेनेति तत्पशुभ्य आधर्भाभ्याऽऽयात्मन्मसनयन् प्रयगुत्पयन्मभनयत्तन्माप्राप्तव्यस्य
 साप्राप्तव्यमिति । एवमन्तर्गन्धर्वः । अथेदानीमनुमत्यादिर्पतित्वेन चन्द्रमसं प्रशंसति ।
 चन्द्रमा वा इति । चन्द्रमा वै पतिरनुमत्यादानां रेतस आधानृत्वात् । अनुमत्यादीनां
 स्वस्वप्रदर्शनं वा पूर्वोक्तिः । या पूर्वा चतुर्दशाविद्वर्गमाया मानुमर्तिरुच्यते । योत्तरेति ।
 योत्तरा संपूर्णचन्द्रोपेता सा राका । या पूर्वोक्तिः । या पूर्वा द्वादशचन्द्रमसाऽमावास्या सा
 मिनावालाभ्यभिधीयते । योत्तरेति । योत्तरा नष्टेन्दुशलाऽमावास्या सा कुट्टिरुच्यते । एता
 चन्द्रमसो जाया इत्यर्थः । अथ यः पुमान् शदिमनुसं चन्द्रं तं पश्यति अन्यं न पश्यति
 अस्य द्वादशस्तत्तदशमेव मिथुनं भवति । अनुमत्यादिचतुष्टयं युगचतुष्टयगम्बन्धित्वेन प्रशंसितम् ।
 पुण्येवेति । पुण्यस्यस्मिन्धर्मोनिति पुण्ये कलियुगेऽनुमतिः श्रेष्ठेति विद्यते । तथा द्वापरे
 निनीवाला श्रेष्ठा भवति । सार्वीयाम् । सर्वो ममो धर्माधर्मो यत्र मेतायां सार्वीयां राका
 श्रेष्ठा तथा भवेत् । कुरुः कृतपत्रं कृतयुगमम्बन्धि पत्रं भवेत् । इति । अनुमत्यादानां
 लक्षणानि दर्शयति । न्यूनेवेति । न्यूने चन्द्रे कलारहिते सति पौर्णमासानुमतिः विद्यते ।
 यस्मिन्देसो चन्द्रमा दृश्यते साऽमावास्या मिनावाला ज्ञेया । यदि चन्द्रमा सपूणा दृश्यते
 सा पौर्णमासा राका । यत्र तु चन्द्रमा न दृश्यते साऽमावास्या कुरारिति ज्ञेया ॥६॥

षड्विंशब्राह्मणभाष्ये पञ्चमाध्याये षष्ठः खण्डः ।

॥ १० ॥

५.७

अथ स्वाहाकाराभ्यां देवता प्रध्वर्चकं निरूपयितुं प्रजायति प्रति ब्रह्मवादिनां प्रथमं तावदुप-
 स्थापयति । स्वाहा वै । निगदमिदम् । उत्तरमाह । स्वाहा वै सत्यमेभूता । स्वाहा
 सत्यमेव सम्भूता नाभ्येन । ब्रह्मणा दुहितः । ब्रह्मणा प्रसूयन् कृता । तातव्येन ऋषिणा

समानगोवा । तस्यामक्षराणि सकारवकारहकारात्मकानि ज्ञाणि । पदमेकमेतावन्त्येवेति मन्तव्यम् । अस्यै अस्या वर्णरूपाणि शुक्रः पद्मः । पद्मशब्देन पद्मवर्ण उच्यते । सुवर्ण-
वर्णश्चेति ज्ञेयः । अस्यां चत्वारः श्रृगादयो वेदा उच्छ्राम्ना एव तस्याः शरीरं यानि निरु-
क्तादीनि षड् दान्तानि तान्येव तस्या अक्षरानि । ओषधिवनस्पतय एवास्या लोमानि । तथा
द्वे शिरसो । तयोरेव प्रदर्शनम् अमावास्याकं शिरः पूर्णमासी द्वितीयं शिरः । तत्रैव च
भागकरणाचन्द्रादित्यावेवास्माद्यक्षुषी इत्यर्थः । आज्यभागाष्ट्ये कर्मणी एवास्या हुत
हवनेस्थानम् । मुष्मन्नित्यर्थः । यागे या दक्षिणा सैव प्राकृतावरणम् । तस्या बृहदधन्तरे एव
सामनी । बाहु इति शेषः । अग्न्यजुःसामवेदाभ्या उच्छ्राम्ना श्रृगादयश्चयो वेदा गतिः ।
पादावित्यर्थः । एवंविधा या स्वाहा सैव स्वधा नान्या । तथा वषट्कारः । सैवा देवेषु स्वाहा
देवयज्ञेषु वषट्कारभूता सती प्रयुज्यते । सैव तथाभूता पितृयज्ञेषु स्वधेति प्रयुज्यते ।
इत्याशयनिष्पन्नम् । शकटांमुखो पृथिवीमधिप्रायान्तरिक्षेण मार्गेण विपर्येति स्वाहा । स्वर्गं
स्वर्गोद्विफलं व्याप्नोतीति । तस्या स्वाहाया अग्निर्देवतम् । अग्निरेव देवताकम् ।
मद्यणस्तप्राधान्यात् । प्रजापतय इति । अल स्वताऽन्यः कश्चिन् सर्वाणि भुवनानि परिभविनुं
न शक्नोति । अतस्ते तुभ्यं वयं यन्कामाः यन्फलकाममाना जुहुमस्वाफलं नोऽस्माकमस्तु ।
किञ्च वयं रयीणां धनानां पतयः स्याम भवेम स्वाहेत्यनेन स्वाहायाः प्रजापतिपरिग्रहो दर्शितः ।
यथाकृत्वा स्वाहां प्रशंसति । तस्यानुत्तिम् तस्य स्वाहाकारपरिग्रहेण तृप्त्य प्रजापते-
स्तृप्तिमनु यजमानः प्रजया पुत्रपौत्रादिकया पशुभिर्गवादिभिरस्मार्चनं तेजसा ब्रह्मवर्चसेन
हृयति । इतिशब्दाऽऽपायपरिममाप्तिरोजनाथैः ॥७॥

षडनिशब्दाद्याभाष्ये पञ्चमाध्याये मममः स्वतः ।

॥ ११ ॥

६०८

वायुदेवताकनिमित्तविशेषः ह्योमविशेषे दर्शयितुं तद्वत्त्वेनादावन्तरिक्षनिरीक्षणपूर्वक-
मावर्तनं दर्शयति । सोऽन्तरिक्षम् । वक्ष्यमाणनिमित्तानामन्तरिक्षस्य च वायुमन्त्रनिष्ठत्वा-
विशेषादिदानीं निमित्तविशेषान्दर्शयति । अथ यदास्य । अथ पुनर्यस्य देशे यदाऽधि-
कभावान्मात्राधिका अतिशयिता यानां वयन्ते । वयं गताविति धातुः । अत्रेतेषु वरुणाणि
हरयन्ते । पर्वतादिषु निनिमित्तं प्राकृतविकटदम्पाणि हरयन्ते । तथाऽस्य गृहाणि श्वरो
वर्द्धन् । कर्त्तव्यः कमलकमलमन्था मृगविशेषः कष्टरूपोतादयः प्रसिद्धाः । गोमायुः कोष्ठा एतैः

प्रविष्टानि दृश्यन्ते । उपर्यन्तस्थिते च पांसवो धूलयः । मांसपेशा मोसस्रगडः । अस्थि-
रुधिरे प्रमिद्धे । एतेषां वर्षाणि प्रवर्तन्ते । तथा काकमिथुनानि दृश्यन्ते । तथा शाली-
मणिपनुरिन्द्रधनुः पश्येत् । शशकाश्च शशाश्च ग्रामं यदा प्रविशन्ति । वृक्षेभ्यश्च रुधिराणि
स्रवन्ति । आकाशे राजकुलं पश्यति । गन्धर्वनगरादिकं स्थितं दृश्यत इत्यर्थः । इत्येव-
मादीनि । तान्येतानि सर्वाणि वायुदेवतान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तद्वन्तुदुरि-
तापूर्वनिवर्हणसाधनं होमं विध्यन्तरमहितं दद्याति वात आ वातु मेघजमित्येतया श्रुत्या ।
अभ्यत्पूर्ववधाहयेयम् ॥५॥

पञ्चविंशब्राह्मणभाष्ये षष्ठाध्यायेऽष्टमः खण्डः ।

७। ऐतरेयारण्यकभाष्यम्

॥ १ ॥

२-२-१

उक्थे व्यातव्यस्य प्राणस्य परस्परविलक्षणं बहव उपर्यस्यगुणाः प्रथमऽध्याये दर्शिताः ।
द्वितीये तु प्रथममण्डलदृष्टमुनिरूपवाद्यो बहवो गुणा वक्तव्याः । तर्कं गुणं विधत्ते एव
इत्यादिना । य एष आदित्यो मण्डले तर्पति स एष पुरुषरूपेणोपासकजीवरूपेणैव लोकस-
न्निवेशमानमिदमुपासकदेहमभ्यार्चत्स्वप्रवेशेनाभिनोऽर्चनीयमकरोत् । पुरुषरूपाभावे हि शत्रुरूपो
देहोऽयमपूज्यः स्यात् । न च प्रभुत्वं प्राणं परित्यज्य किमित्यादित्यो वक्तव्यं इति
शङ्कनीयम् । यस्मादादित्यरूपेण प्राण एव तन्मूर्तरीमर्चनीयमकरोत् । य एष मण्डल-
स्योऽस्माभिरर्क्ष्यमानस्तपति स एष प्राणो हि । न सत्त्वादित्यप्राणयोर्मदोऽस्ति । अप्या-
त्ममभिर्देयं चेदं स्थानभेदमात्रम् । अतएव आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदरग्रेष तिनं
आक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति इति धृत्यन्तरे पठ्यते । एक एव पदार्थो देहं प्रवर्तयितुमन्त स्थितो
रष्टिमनुग्रहीतुं बहिःस्थित इत्येतान्वदेव द्वयोर्विधम्यम् । य प्राणस्तं मनुष्यदेहं शतमदृष्ट्या-
कान्मन्वत्सरान्पूजनीयमकरोत् । तस्मान्कारणात्पुरुषायुषो मनुष्याणामायूषि शतमदृष्ट्या-
काः सवत्सरा भवन्ति । यस्मादयं प्राणस्तं मनुष्यदेहं वर्षशतमर्चितवान्भस्मात्तर्धैव व्युत्पत्त्या
प्राणस्यावतारभूताः प्रथममण्डलदृष्टारो मुनयः शतत्रिंशद्वाका सम्पन्नाः । यस्मात्प्राणनिष्पा-
दिताः र्चनीयवशाच्छतत्रिंशद्वाका मुनयस्तस्मादुपासका एतमेव प्राणरूपं सन्तं शतत्रिंशद्वाका
मुनय इत्याचक्षते । प्राणस्य तन्मुनिरूपत्वं व्यापेदित्यर्थः । द्वितीयं गुणं विधत्ते स इदमि-

त्यादिना । प्राणदेवो यत्किञ्चिदेहजातमस्ति तदिदं सर्वं स्वयं मय्यतोऽवस्थाय धारितवान्
स्मृत्वा प्राणान्नारविशेषाः केचिरथ्यो माध्यमनामकाः संपन्नाः । तदुपत्वं प्राणस्य ध्यायेत् ।
तृतीयं गुणं विधत्ते प्राण इति । यः प्राणोऽस्ति स एव स्वापकाले वागादीनां निगमगाहून्म
ह्युच्यते । अपानश्च देतोविमर्गकारकमदहेतुत्वान्मद इत्युच्यते । तदुभयावतारो मुनिर्गृह्य-
मदनामकः । चतुर्थं विधत्ते । तस्येदमिति । तस्य प्राणदेवस्य भोक्तुरिदं विश्वं भोग्यत्वेन
मितमामीन् । पञ्चमं गुणं विधत्ते । तमित्यादिना । वागाद्यो देवाः सर्वे तं प्राणमुद्दिश्य
परस्परमब्रूवन् । अयं वै प्राण एव नोऽस्माकं सर्वेषां मध्ये वामो वननीयो भजनाय इति ।
देवेषु मध्ये वाम इति व्युत्पत्त्या वामदेवनाम संपन्नम् । षष्ठं विधत्ते । स इदमिति ।
यत्किञ्चिदिदं मनुष्यजातमस्ति तत्सर्वं स प्राणः पाप्मनः सकाशादलायनं रक्षितवान् । तस्मा-
दब्राथनेत्यस्तिगिति निर्वचनं संपन्नम् ॥ १ ॥

तेनैवैयारण्यकभाष्ये द्वितीयारण्यके द्वितीयाध्याये प्रथमः खण्डः ।

॥ २ ॥

२.२.२

पूर्वैव शतविंशतिमुनिस्त्वङ्गलक्षणाः षड्गुणा अभिहिताः । अथ भरद्वाजस्त्वङ्गत्वादयो
दश गुणा उप्यन्ते । तत्र प्रथमं गुणं विधत्ते । एष उ एवेति । यः प्राणोऽस्ति स एष एव
विभ्रद्राजनामकः । विजिधानुगत्यर्थः । यत्किञ्चिद्विभ्रद्राजानां देहो वाजशब्देनाच्यते । अथवा
धृती अन्नं वै वाज इत्युक्तेरयमम्बन्धाद्वाजशब्देन प्रजा विवक्षिता । तं प्रजारूपं वाजमेव
प्राणः स्वप्रवेशेन विभर्ति पोषयतीति विभ्रद्राजः । प्रजा वै वाज इत्यादिना भरद्वाजनाम-
निर्वचनमुक्तम् । द्वितीयं गुणं विधत्ते । तं देवा इति । अयमेव प्राणोऽस्माकं सर्वेषां
स्वप्रवेशेनात्यन्तं निवासहेतुः सन्वसिष्ठ इति च देवा अब्रूवन् । तृतीयं विधत्ते । स इदमिति ।
स प्राण इदं सर्वं शरीरजातं स्वानुप्रवेशेनाभिप्राणतमवेत प्राप्तवान्स्मृत्वा प्राणदेवताया मूर्ति-
विशेषप्रतिपादका अष्टयान्मकम्बुकृष्णा मन्त्रविशेषा प्रगाथा इत्युच्यन्ते । तन्मन्त्रप्रकारो
महर्षयोऽपि प्रगाथनामकः । चतुर्थं विधत्ते । स इदमिति । लोके क्षुद्र यत्किञ्चिदस्ति
तत्सर्वं प्राणोऽस्यपचयतामिनः पूत शुद्धमकरोततस्तन्मूर्तिविशेषप्रतिपादका अष्टस्तद्वृष्टारो मह-
र्षयश्च पावमान्य इत्युच्यते । पञ्चमं विधत्ते । नोऽब्रवीदिति । लोके क्षुद्र पिपीलिकादि-
रूपं यदस्ति महच्च गजाभारिरूपं यदस्ति तन्महमेव भवानोत्येवं स प्राणदेवः यदायिद-
मब्रवीदतस्तन्प्राणप्रतिपादकमन्त्रमहाः क्षुद्रसूक्तमहासूक्तनामानोऽभवन् । जातवेदस इति
सूक्तमकर्त्तवान्क्षुद्रसूक्तम् । अथ वामस्येन्येतत्सूक्तं द्विषश्चाशहन्वान्महासूक्तम् । एषमुया-

हरणान्तराणि द्रष्टव्यानि । तन्मन्त्रकृद्ग्राहो महर्षयश्च क्षुद्रमृकमहामृकनामन्यामुच्येते ।
 तस्मात्क्षुद्रमृका इति वाक्यं महामृकानामप्युपलक्षणम् । पञ्च विधत्ते । सूक्तमिति ।
 कदाचिदयं प्राणदेव, स्वमहिमप्रतिपादकस्य मन्त्रज्ञानस्य वक्तारं कञ्चिन्महर्षिं दृष्ट्वा तमुवा-
 चायं महर्षि, सूक्त शोभनं वचनमवाचताश्चर्यमेतदिति । वतशब्द आधर्यवाची । यस्मादयं
 देवो मन्त्रज्ञातं सूक्तशब्देन व्याजहार तस्मान्मन्त्रज्ञातं सूक्तनामकमभवत् । तदुप्रापि सूक्त-
 नामकाऽभूत् । सप्तमं गुरुं विधत्ते । एष वेति । सोऽयं प्राणदेवोऽस्येव एवर्क्षशब्देनाभि-
 धीयते । यस्मादेव प्राणः सर्वभूतार्थं न तं देहमर्चत स्वप्रवेशेन पूजितमकरोत्तस्मात्प्राण-
 प्रतिपादको मन्त्रस्तदुप्रा चर्क्षशब्देनाभिधीयते । अष्टमं विधत्ते । एष वेति । अष्टौ भागो-
 ऽर्धर्चः सोऽस्येव प्राण एव । अर्द्धं च शब्द, स्थानवाचा । देवमनुष्यादीनां लोकविशेष-
 व्याप्तिं यानि स्थानानि सर्वाणि तदर्थमयं प्राणोऽर्चत तत्स्थानवासिप्राणिप्रातः पूजितमकरो-
 तस्मात्पादशप्राणमहिमवाची मन्त्रनामस्तदुप्रा चार्द्धं च शब्देनोच्यते । त्वमं विधत्ते । एष
 वा इति । पदशब्देन मुखन्ततिदन्तादिरूप, कस्यचिदयस्य वाचकः शब्दो विवक्षितः । तथै-
 वार्द्धर्चस्य भागः पादशब्दाभिधेयाऽपि विवक्षितः । तदुभयमेव प्राण एव । यस्मात्सर्वाणि
 भूतान्यग्री प्राणः पादादिस्वप्रवेशेन ग्रामवांस्तस्मात्तन्महिमप्रतिपादकोऽर्धर्चभागः शब्दविशेष-
 स्तदुप्रा च पदशब्देनोच्यते । दशमं विधत्ते । एष वा इति । आकारादिरूपं लोक-
 प्रमिद्धं तदेव एव । यस्मादेव सर्वभूतानामनुशातृणामर्थे क्षरति क्षरणं कलप्रदानरूपं
 करोति । प्राणवदन्त्ये पुरुषा एव नैकानित्तरन्ति । प्राणमविलक्ष्य क्षरणं कलप्रदाने
 स्वर्थं न समर्थं । अतएव कुन्दोणा आसनन्ति प्राणः प्राणाय ददति इति । न स्वन्तु
 प्राणरहितः शवदेहोऽन्यस्मै शवदेहाय छिञ्चिद्ववादिकं दातुं प्रभवति । अतोऽयं प्राण
 अनिलइत्य क्षरणं नास्ति तस्य प्राणस्य वाचकं वर्णज्ञातं तदुप्रा चाक्षरशब्देनोच्येते ।
 तदेवं सर्वमन्त्रमयमहर्षिस्वरूपत्वं प्राणस्य ज्येष्ठमिति तात्पर्यार्थः । तमिमं सद्दृष्ट्वा दर्शयति ।
 ता वा इति । अमिमौके पुरोहितामन्यारभ्य यथा व. सुमहासतोऽन्यन्ताः समाप्राप्ता अचो
 याः गन्ति ता एताः सर्वा अपि एकैव व्याहृतिरेकशब्दात्मिका । तथा चर्वेदयजुर्वेदादयो वेदा
 सन्ति ये च घोषा भ्रमषदधादयो घोषवर्णा, गन्ति ते सर्व एकैव व्याहृतिः । सोऽमातेक-
 शब्द इति न उच्यते प्राण एव । प्राणशब्देनैव सर्वं श दज्ञातं संगृहीतम् । प्राणशक्त्येव
 सर्वेषामुच्चार्यमाश्रयया प्राणोऽन्तर्भावत् । तस्मात्प्राण एव अक्षुण्णमक्षितं सर्वं शब्दज्ञानं
 महर्षिज्ञातं च प्राणस्वरूपसिद्धिर्घोषागितम्यम् ॥२॥

॥ ३ ॥

२-३-२

अथादिभ्यान्मुक्त्वा । पुरुषस्योक्तधर्मस्वरूपस्यात्मस्यैतन्याविर्भावान्तिशयमुक्तव्यभ्यान् विधत्ते
 तस्येति । तस्योक्तधर्मस्वरूपस्य पुरुषस्य शरीरे वर्तमानं निद्रूपमात्मानमाविस्तारामतिशयेन प्रकटं यः
 पुमानुपास्ते स पुमान्भूय आविर्तिशयेन प्रकटत्वमश्नुते इत्याशयेन । विर्भाव्यादिकाति बहुलं
 प्राप्नोतीत्यर्थः । चेतन्यस्योपाधिनिशेषेषु तारतम्येनाविर्भावं दर्शयितुमादानेकमुपाधिमुदा-
 हरति । ओषधाति । गच्छितानन्दरूपस्य जगत्कारणस्य परमात्मनः कार्यभूताः सर्वेऽपि
 पदार्था आविर्भावापाधयः । सत्ताचेतनेषु मृत्पाषाणादिषु सत्तामात्रमाविर्भवति न चात्मनो
 जीवस्वरूपम् । ये स्वाधिवनस्पतयो जावक्याः स्थावरा ये च भ्रामक्यप्राणधारिणो जीवक्याः
 जलमात्रादुभयमतिशयेनाविर्भावे स्थानमिति यो निधिनोताव्याहारः । स पुमानात्मान-
 मतिशयेनाविर्भूतमुपास्ते कथं स्थावरजद्रमजीवयोगविर्भावातिशय इति चेदुच्यते । ओषधि
 वनस्पतिषु स्थावरजीवशरीरेषु रम्यं आर्द्रत्वं तदेतज्जात्मनो लिङ्गम् । न हि काष्ठपाषाणादिषु
 रसोऽस्ति । यदपि प्राणभृत्सु जलमजीवशरीरेषु चित्तमन्तःकरणं तदपि जावात्मनो लिङ्गम् ।
 तत्र मृत्पाषाणादिषु न दृश्यते । अतो रगचित्तयोर्जीवनिर्गम्योर्दर्शनादोषादिष्वतिशयेनाविर्भावः
 मिदः । उदाहृतोपाधावपि स्थावरेभ्यो जलमेवाविर्भावान्तिशयं दर्शयति । प्राणभृत्स्थितिः ।
 पुरुषस्य ओषधिवनस्पतिभ्याश्चैव । प्राणभृत्सु मनुष्यागवादिष्वेवं चिदात्मन आविर्भावाति-
 शयो न स्वोपधादिषु । तत्र हेतुदृश्यते । तेषु प्राणभृत्सु रक्तस्य रमो दृश्यते ।
 अपिशब्देन पूर्वोक्तं चित्तं समुचिनोति । अतो निद्रद्वयसङ्कावादाविर्भावातिशयः ।
 इतरेष्वोषधिवनस्पतिशरीरेषु चित्तं न दृश्यते किन्तु रमरूपमेकमेव लिङ्गं तस्मात्मात्यतिशयः ।
 प्राणभृदुपाधिष्वपि तारतम्यं दर्शयति । पुरुषे त्विति । मनुष्या गवाधादयश्च प्राणवन्तेषां
 मध्ये पुरुषे मनुष्ये गवातिशयेनात्माविर्भावः न तु गवादिषु । यस्मात्स मनुष्योऽत्यन्तं प्रकृष्ट-
 ज्ञानेन सम्पन्नः । तदेव कथमिति चेत्तदुच्यते । पूर्वदुर्बलान् विज्ञानं तत्त्वमस्य मृत्वा
 समेदं विदितमिति ज्ञानात्ममे वदिर्तुं समर्थः । यद्यपि गवादीनो दर्शने सामर्थ्यमस्ति
 तथापि विवेकाभावाच्च साकल्येन दर्शनम् । किञ्च यथार्थीतस्य कथनं तथा भूतत्वं भविष्य
 स्मर्तव्यमपि जानाति । तथा लोकान्द्वयमसं स्वर्गलोकमधमं नरकलोकं च शास्त्रेण विविक्तं
 जानाति । तथा मर्त्येन नित्यवरेण ज्ञानकर्मरूपमाधनेनामृतमविनभरं मुक्तिरदमीप्सति
 प्राप्नुमिच्छति । एवमनेन प्रकारेण मनुष्योऽत्यन्तविवेकेन सम्पन्नः । गवादिपशुपक्षिपरोर्यं
 दर्शयति अधनरेवामिति । मनुष्यचेतज्ञग्यसोतनाथोऽमराब्दः । तदेव बलवत्तय प्रपञ्च्यते ।

अशनाशब्देनाशानुमिच्छोच्यते । अशनायेतिपठे साकारस्य लुप्तत्वात् । येनं बुभुक्षा या च
पिपासा ते एवामे अभिमत्य पशूनां विज्ञानमस्ति । न नु मनुष्यवत्पूर्वविज्ञातकथनादिकम् ।
ते गयाश्वादिपशवः । एतावन्न एतावन्मात्रविज्ञानाः । तान्कान्दिकक्षुधादिज्ञानमात्रोपेता
भवन्ति । सन् हेतुरुच्यते यथाप्रज्ञं पूर्वोक्तज्ञानकर्मानुष्ठानाधिकार्ययुक्ते जन्मानि यादृशी
प्रज्ञा शास्त्रीया लौकिकी वा अन्यस्याः । कर्मणोऽप्येतदुपलक्षणम् । कर्मापि विहितं
प्रतिषिद्धं वा यादृशमनुष्ठितं तादृशं प्रज्ञां तादृशं कर्म चानतिक्रम्य तस्मात्सम्भवाः प्राणिनां
जन्मानि भवन्ति । तस्माज्ज्ञानकर्मानुष्ठानेण पशूनां बुद्धिमात्रं युक्तम् । एतदेवाभिप्रेत्य
परलोकगामिनं जीवं प्रति काजमनेयिन आत्मनन्ति तं विद्याकर्मणा समन्वारधेने पूर्वप्रज्ञा चति ।
पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति च । तदेवं मनुष्यदेहस्योत्पत्त्यापाधित्वात्तस्मिन्ने-
वारम्भेन आविर्भावानिशयं ध्यायेत् । यद्यपि देवादिदेहा इतोऽप्युत्पत्त्यापाधयस्त्वर्थापि मनुष्यस्यैव
प्रायेण शास्त्राधिकारित्वात् पुण्य एवोक्तमयमेव सदान्प्रजापतिरिति प्रस्तुतत्वादेतस्मिन्त्यान-
सुचितम् ॥२॥

तन्त्रेयारण्यकभाष्ये द्वितीयाण्यके तृतीयाध्याये द्वितीयं सर्गम् ।

॥ ४ ॥

२.३.६

यद्वाऽनुष्टुबन्तर्भावमप्यादनेन बृहती प्रशस्यते तद्वा इदमिति । षट्त्रिंशदक्षरायामेकैकस्यां
बृहत्यां द्वात्रिंशदक्षराया अनुष्टुभ ऊर्ध्वमक्षराणि नन्वार्यतिरिच्यन्ते । तेषां चानिश्चिता
नामक्षराणां कृत्स्नेऽपि शब्दे सहस्रचतुष्टयं भवति । तत्रानुष्टुपत्वमप्यादने सति षट्त्रिंश-
त्युत्तरशतसदस्याका अनुष्टुभो भवन्ति । लोकेऽपि भूयसाऽधिकेन सदस्याविशेषेण न्यून
सदस्यास्वरूपमात्रं वै स्वीकृतमेव स्यात्तमेव भवति । न तथा शते पञ्चाशत्सदस्यान्तर्भवति ।
सहस्रादौ शतादिमदस्यान्तर्भवति । तस्मात्षट्त्रिंशदक्षरायां बृहत्यां द्वात्रिंशदक्षराया
अनुष्टुभोऽन्तर्भावो युक्त इत्यर्थः । बृहत्यामनुष्टुबन्तर्भावे कश्चिन्मन्त्रमुदाहरति तदुक्तमिति ।
त च मन्त्रः सहितायामेवमात्रातः । वाचमशापदोमहं नवक्रक्षिमृतम्पूराम् । इन्द्रात्परि
तन्वं ममे इति । अत्र मन्त्रद्वया कश्चिदपि स्वयं मन्त्ररूपस्मन्नेव ब्रूते । अहं मन्त्रात्मा
वाचमनुष्टुभं ब्रूयाम् । इन्द्रात्परमैश्वर्ययुक्तान् बृहतात्पात्राणांमन्त्रं ममे तस्य चन्द्रस्य
तनुं शरीरं परितो निर्मितवानस्मि । बृहती तावच्चोक्तध्यानानुष्ठानेनोन्मत्तशरीराभिधेयस्य प्राणस्य
शरीरभूता । तस्यां बृहत्यामनुष्टुभमन्त्रमप्येन्द्रनिमित्तं तस्याः आप्यनुष्टुभ इन्द्रशरीरत्वं

संपादितवानस्मान्वाये । कादशा वाचनश्रापदां चतुरक्षरशभिः पादैरुपेताम् । तथा
 नवस्रक्लिमष्टाभ्य पादैर्नव ऊर्ध्वं बृहतान्वमम्पत्य पुनरप्येकत्र चतुरक्षरेण पादेन यागे मति
 तवमद्व्यावस्रक्क्रियुक्ता मवति । स्रक्च- कणालायुक्ताम् । तथार्तस्पृशमृतं सत्यं प्राण
 बृहत्यात्मकं स्पृशतान्मृतस्पृक । तादशाम् । बृह-वामन्तर्भावात्तदुपप्राणस्पर्श उपपद्यते ।
 एतस्य मन्त्रस्य प्रथमं पादं व्याचष्टे वाचमिति । द्वाविंशदक्षरायामनुष्टुभि समभागेविभज्य
 मानायां चतुरक्षरपादा मध्यस्थने । द्वितायपादपूर्वेभागं व्याचष्टे नवस्रक्लिमिति ।
 पूर्वोक्ताऽश्रापदा या वाधुशऽनुष्टुप्पूर्वैवान्येन चतुरक्षरपादेन संशये मति षड्विंशदक्षरा बृहता
 मण्यमाना मता नवस्रक्लिमिधचतुरक्षरपादस्य कर्णोदयेना भवति । नवस्रक्लिमि विमर्गलोप
 इक्षान्दम- । उत्तरभागं व्याचष्टे मृतेति । येयमनुष्टुप्वा वागस्ति संयमृचा बृहत्या स्पृश
 संयुक्ता मती सत्यं कदाचिर्दाः वाधार्शितं प्राणदेवं बृहताम्पत्येन व्यातव्य स्पृशतीति शेषः ।
 तृतायपादं व्याचष्ट इन्द्रादिति । यथम्भाकारणान्तदेवेतद्बृहतामहस्य पूर्वोक्तरीत्या पम-
 पिश-यधिक्रमतायेतमनुष्टुगदस्य मण्यस्थने । सहस्रशब्दमभ्याहन्यानुष्टुप्पदस्य मण्यन्नमिति
 व्याख्येयम् । तस्माद्बृहत्यामनुष्टुबन्तर्भावात्कारणादनुष्टुप्वां याचं तस्मात्पूर्वमुपाम्यन्तेनोक्तादेन्द्रा
 एतमक्षरमम्बन्धान्प्राणदेवं बृहताम्पान्तिमित्तात्तन्वं तनुं शरारमयं होता सन्निर्मिताते ।
 मम्यद निष्पादयति । बृह या-महप्राणस्य तदन्तर्भावाऽनुष्टुबपि शरारं भवतीत्यर्थः । तत्रैव-
 मनुष्टुबन्तर्भावेन बृहती प्रशस्या तादशबृहतासहस्रस्यप्यावधस्य प्रकारान्तरेण पञ्चविधस्ययानं
 विधत्त य वा इति । बृहतामहस्यान्म-क यो-दं शस्त्वं य एतोऽक्षरमधृक्पाया वाचं परमा
 विहार उत्तमं कार्यम् । विष्टु-सहस्रादिभ्य उत्तमत्वं पूर्वमेव दर्शितम् । तादशमेतदुक्तं
 मित्तादिनिर्वाचिशेषं पञ्चविधमिति श्रुतेर् । अक्षरमद्व्याप्रयुक्तच्छन्दाविशेषयुक्तं मितम् ।
 षड्विंशतममितम् । गान्तिनिष्पादक स्वरः । अथा-यं तत्त्वं सत्यम् । कार्यं सिध्याभूत-
 मनुर्नामित्यने वाग्विगेवा-वगा । तान्विशेषान्विष्णुमुद इत्य प्रदर्शयति ऋमिति । अर्थ
 पादस्याह्वायेन मन्त्र ऋमि युज्यते । अग्निमोष्टे पुरादिनिमित्तादिका । तस्यामृगजाती
 मर्वेनाह्वाविद्व र्गानिवादिहा प्रात पातयन्ते ते वदन्ता वादिका गाथा । अगवाचारशिष्टा
 कथा कुम्भ्या । तत्रथा मद्यन्तार्यमपाऽशान कर्षं कुरु मा मृषुधा इत्यादि । यदेतत्कामाद्यान्
 यो न गाथाकुम्भ्याह्वाविद्व र्गानिवादिहा तदन्तश्च स्रन्दोभ्येण नियतपरिमाणान्वा-मितमित्युच्यते । इये
 त्येवादिमन्त्रजात यत्तन्मृद्विशेषरूपं, अग्न सहो अग्नि वाद्यगुमारतेयादिका निगदो वाद्यपागता
 येऽर्वावादा या च राजतमभार्तो परिहामादिभ्येणोच्यते सः सर्वो ब्रूया वाक्यदेतत्रय नियतपरिमाणा
 गावादिमितमित्युच्यते । प्रथमद्वितीयादिस्वरविशेषं स्थन्तरयामदेव्यादिभ्यं यन्मासास्ति,
 अथा अपि य यः काऽपि गण्य सामभाग सामगः पर्वशब्देन व्यवाहियमाणस्तन्मर्षमस्य

स्वरशब्देन विवक्षितम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं वदन्त्यादिधृतिगिद्धस्यात्यन्तमवाप्यस्य वस्तुनः
 प्रतिपादको योऽयमिति शब्दस्तदेतदस्य शब्दः सम्बन्धि सत्यं विवक्षितम् । सर्वप्रपञ्चस्य
 निषेधको योऽयं नेति शब्दस्तदभावपर्यवसायित्वादलानृतशब्देन विवक्षितम् । इत्थं ध्यातव्या
 मिताद्याः पञ्चविधाः निरूपिताः । तत्र सत्यध्यानं प्रशंसति । तदेतदिति । ओमित्येवंस्यं
 यत्सत्यं तदेतद्वाग्यस्य वृत्तस्य फलस्थानीयम् । काण्डद्वयप्रतिपाद्यं कर्मज्ञानं च शब्दसम्बन्धि-
 वाग्वृत्तस्य पुण्यरूपम् । तदुभयमाध्यं देवताजन्म मुक्तिश्चेत्युभयं तस्य वृत्तस्य फलरूपम् । तयोः
 पुण्यफलयार्हेतुत्वादोक्तारस्तदुपन्येनोपचर्यते । एवं ध्याता पुमान्यस्माद्वाचः सम्बन्धि पुण्यं
 फलं च वदति तस्मादयं लौकिकधनमभ्यस्त्यादियशोयुक्तो वैदिकपुण्यानुष्ठानकार्त्तियुक्तश्च
 भवितुं समर्थः । प्रसङ्गादुद्दिष्टमनृतवदननिषेधं पुरुषार्थतया दर्शयति अथेति । प्रकृतादुपासना-
 प्रशंसारूपाद्वाक्यादर्थान्तरकथनार्थाऽधशब्दः । न प्रकृतमुपासनाप्रमुख्यते किञ्चिन्न्य-
 त्प्रासङ्गिकोऽनृतवदननिषेध इत्यर्थः । यदनृतं मिथ्याभाषणमस्ति तदेतद्वाग्वृत्तस्य मूलस्थानीयम् ।
 सत्यस्य पुण्यफलस्थानीयत्वे सति तद्विपरीतम्यानृतस्य मूलत्वं युक्तम् । ततथा मूलत्वे सति
 लोके यथा कथिद्भूतो भूमेरुत्थानः सभाविर्भूतमूलो भूत्वा प्रथमं शुष्यति पश्चादुद्धर्तते विनश्यति
 च । एवमेवानृतं वदन्पुरुषो वाग्वृत्तरूपमात्मानमाविर्भूतं करोति । मूलभूतस्यानृतवदनस्य परेषा-
 मग्रे प्रकटोक्तत्वात् । तेन पापेन स पुरुषः शुष्यति । सर्वैस्तिरस्कार्यन्वमेवास्य शोषः ।
 अयमनृतवाद् न तु प्रामाणिक इत्येवं सर्वे तिरस्कुर्वन्ति । स तादृशं पुरुषं उद्धर्तते विनश्यति
 नरकं प्राप्नोतित्यर्थः । तस्मात्कारणाच्चनतिरस्काराप्रकाराच्च भातः पुमाननृतं न श्रूयान्किञ्चेति-
 नानृतेन निमित्तेन दयेत स्वान्मानं रक्षेत् । प्रामाणिकं पुरुषार्थमनृतवदननिषेधं परितमध्य
 लौकिकव्यवहारोपन्यासमुख्येन प्रकृतयोरोद्धारनकार्योः सह ध्यानं प्रशंसितुं केवलमोद्धारं लोक-
 व्यवहारे निन्दति परागति । ओमिति यदेतदक्षरमस्ति तत्परार्थमिहं च । परमुत्कृष्ट
 जगत्कारणमखण्डैकमं ब्रह्मस्त्वमिति गच्छति प्रतिपादयतीति पदार्थः । अत एव ममास-
 द्ब्रह्मभूतं सद्रिकं संगारभोगशून्यम् । ततथा सति मंसारो पुमान्मयमुदरं शुष्यत्यकिञ्चि-
 त्स्वकीयं याचकाय पुरुषायामिति श्रूयान्मयायकुटुम्बनिर्वाहमविचार्य याचकं प्रति त्वदभाष्ट
 सयैवास्तु त्वमेव स्वीकुर्वित्येव यदि श्रूयात्तदाज्ञास्यं पुमानेव लोकऽस्मै गृह्णतेवादिभोगाय
 रिच्यते रिक्तो भोगशून्यो भवति । एतैकद्रव्यदाने यथा सद्भागशून्यत्वं तथा न पुमान्
 यदि सर्वमपि स्वकार्यं धनमोद्भूयांचकायान्यनुजानीयात्तदानामात्मानं रिक्त्यादिकं सर्वधन-
 शून्यं कुर्यात् । स तादृशो धनहीनः पुमान् भोगेभ्यो न पर्याप्तः स्यात् । केवलमोद्धार
 निन्दित्वा केवलं नकारमपि निन्दति अथति । अथ केवलोद्धारनिन्दानन्तरं केवलनकारो
 निन्दित इति शेषः । यदेतन्नेति निषेधकमक्षरमस्ति तदेतदभ्यास पूर्णमात्मानं धनस्वामिन

ममिलक्ष्य वर्तते इत्यभ्यात्म तस्मिन्वर्तमानं यदिदमक्षरं धनमम्पत्तिहेतुत्वात्पूर्णमित्युच्यते । यः पुमानत्यन्तलुब्धः सन्नर्धिने वनिभिन्नादिकं किमपि न प्रयच्छति किन्तु नेत्युच्चारयन्सर्वमपि याच्यमानं निषेधति तथाविधस्य लुब्धस्य धनमक्षांशं सम्बन्धे पूर्णमवतिष्ठते । स तादृशो लुब्धो यदि याचकाय क्षिप्र्यदत्त्वा सर्वं नेति ब्रूयात्तदानीमस्य पापिका कीर्तिर्जायते । अत्यन्तलुब्धोऽयं दुरात्मा धितो नमित्येवं सर्वे निन्दन्ति । सा निन्दा पापकृपा कीर्तिरेनं पापात्मानं तत्रैव गृहे इत्यान्मारयेजीवन्मृत्युसौ मृत एव । तथा च भगवतोक्तम् । सम्भावितस्य चाकीर्ति-
मैरणार्दातिरिच्यत (गी० २-३४) इति । ननु धनस्य दानादानयोः कभयोरपि निन्दितत्वे का गतिः पुण्यस्येत्याशङ्क्याह तस्मादिति । यस्मादेकैकं निषिद्धं तस्मात्परित्यज्योऽन्यं मिलित्वैवमनुष्ठे-
यम् । क्वमिवाशङ्क्य न प्रकार उच्यते । सप्राप्तो वैभवेवान्ते सोऽतिथिरस्यादिशास्त्रसिद्धो यो दानकालस्तस्मिन्नेव दद्यात् । न त्वन्यस्मिन्काले । ततश्च सत्याङ्कारस्य सत्यं निषेधकलकार-
रूपमनृतं च मिथुनाकरोति मिलित्वा युरमं कारति । तयोर्दानप्रतिषेधयोः सत्यामृतयोर्मै-
थुनात्प्रजायत इह लोके निन्दारहित- प्रकृष्टो भवति । परलोके च भूयानुरक्तजन्मा भवति । यथा लोक- शोकारनकारी मिलितं प्रशस्ती तथाऽत्रापि मिलितं ध्येयावित्यर्थः । मितादिपञ्च-
विधस्य र्थात्ममुक्त्वा केवलस्याकारस्य ध्यानं विधत्ते यो वा इति । पूर्वक स वा एष वाचः परमो विकारो यदेतन्महदुक्तमिष्यभिहितं शक्र यस्या वाचो विकारस्ता वाचं यः पुमान्ब्रह्म-
माणाप्रकारेणोपास्ते स पुमान्मन्त्रप्रतिबिम्बस्यगमिष्ठः । ओऽयं प्रकारः ओऽभिधीयते । अकार एव सर्ववाचात्मकः सेयमकारकृपा वाच मातृकामन्त्रैः ककारादिभिर्मकारान्तैः स्पर्श-
शब्दगन्धैरूपमभिष्व स्यत्यमाना मनी नानाविधा बहुकृपा च भवति । पूर्वमेकस्य सप्त इक्षानी-
मनेकत्वं बहुत्वम् । तेषां च भेदानां परस्परवैलक्षण्यं नानाकृपत्वम् । एक एवाकाशो यथा सूक्ष्मीच्छद्रुहच्छिद्रमित्येवमुपाधिभेदाद्बहुत्वं प्राप्य न्यूनाधिकभावेन परस्परवैलक्षण्यमपि प्राप्नोति
एवमेक एवाकारः कृष्णशेषादिभिः उपाधिमिरनेकत्वं प्राप्य परस्परमप्युपाधिरुपहारयुक्तमेति प्रतिपद्यते । तदेवमकारस्य ककारादिषु सर्वान्वनुगतत्वाद्भेदप्रतीतेरीपाधिकत्वाच्च सर्वैवाकारम-
कत्वं मिदम् । अकारस्य ध्यानमुक्त्वा तद्वाच्यनिभेदयोग्याने विधत्ते तस्या इति । तस्यै पूर्वोक्ताया अकाररूपाया वाचो यदुपांशु यन्मन्दप्वनियुक्तमुच्चारणं स प्राण इति ध्यायेत् । अधानन्तरं यदुक्तानियुक्तमुच्चारणं तच्छरीरमिति ध्यायेत् । यस्मान्मन्दोच्चारणस्य प्राण-
रूपत्वं तस्मान्मन्दोच्चारणं तिरोभूतमिव तिरोहितमिव भवति । व्यवहितैः पुरुषैरश्रयमाण-
त्वात् । लोके यद्यदशरारं तत्तन्नेत्रेणादृश्यन्नातिरोहितमिव भवति । प्राणोऽप्यशरीरत्वा-
त्तिरोभूत इति तद्रूपस्य मन्दध्वने, परैरश्रवणं युक्तम् । पूर्वोक्तवैलक्षण्यवार्धोऽप्यशब्दः । मन्द-
ध्वनेविलक्षणो योऽयमुक्तध्वनिस्त्वच्छरीररूपं तस्माच्छरीररूपत्वात्तदुक्तध्वनियुक्तमुच्चारणमाविः

प्रकटं भूत्वा परैः श्रूयते । यस्माच्छरीरं परैर्दृश्यमानत्वादाविर्भूतं तस्माच्छरीरहपस्योऽवधने-
राविर्भावो युक्तः ॥६॥

ऐतरेयारण्यकभाष्ये द्वितीयारण्यके तृतीयाध्याये षष्ठः सर्गः ।

॥ ५ ॥

३१.१

प्राणविद्या मध्यमस्य ब्रह्मविद्योत्तमस्य च । पूर्वलोकाधमस्याथ संहितोपास्तिरोचते ॥
त्रिविधो विद्याधिकारी उत्तमो मध्यमोऽधमश्च । सर्वस्मान्मंसाराद्विरक्त एकाग्रचित्तः सर्वोमुक्ति-
काम उत्तमस्तं प्रति आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिना ब्रह्मविद्योक्ता । हिरण्यगर्भ-
प्राप्तिद्वारा क्लृप्तमुक्तिकामो मध्यमस्तं प्रति ठक्कमुक्कयमित्यादिना प्राणविद्याक्ता । यन्तु द्विविधो
मुक्तिमकामयमानः प्रजापद्भादिकम्पाप्नुकामोऽधमस्तं प्रति संहितोपासनं नृत्तोयारण्यकेऽभि-
धीयते । तलोपासनं प्रतिजानीते अघात इति । अथ प्राणविद्याब्रह्मविद्ययोः कथनानन्तरं
यतः कारणान्प्रबलया पाठवासनया युक्तस्य पाठसम्बन्धरहितयोः प्राणब्रह्मविद्ययोश्चिन्तनं न प्रवि-
शत्यनः कारणान्संहितायाः पाठसम्बन्धिन्या उपनिषद्विद्योप्यन इति शेषः । उपनिषत्सुमन्या
विद्यायां प्रजापदनादिकलमुपनिषद् । तामेतां विद्यां विभक्त्यै पृथिवीति । अग्निमीळ इत्यग्रा-
भिमिति यो मकारः सोऽयं संहितायाः पूर्वरूपो वर्णः । ईळ इत्यन योऽयमाकारः सोऽयं
संहिताया उत्तरो वर्णः । द्वयोर्वर्णयोरनन्तर्येणाकारणं संहिता । परः सप्तिकये संहिता (पा-
१.४.१०६) इति सूचितवान् । एतासु पूर्वोत्तरवर्णसंहितासु भूतलकपुनोक्तायुनां दृष्टि कर्तव्या ।
यद्यपि पृथिव्यादीनां प्रथमनिर्दिष्टत्वात्प्रतीकर्षं प्राप्तं तथापि एवमेतां संहितां वेदेति संहिताया
उपास्यत्वप्रवणत्वात्पूर्ववर्णादीनां पृथिव्यादिरूप्योपासनं गम्यते । यथा विष्णुदृष्ट्या शालग्रामोपा-
स्तिस्तद्वत् । मण्डूकनाम्नो महर्षेः पुत्रो मारुदूकेयस्तस्य च मारुदूकेयस्य संहितायां वायुदृष्टि-
रेतन्मतम् । मत्तुनाम्नः कस्यचिन्महर्षेः पुत्रो मारुदूक्यः । स वास्योपासनस्य सम्बन्धिन्यां
संहितायामाकारदृष्टिः कर्तव्येति वेदयाज्ञके विज्ञातवान् । मारुदूक्यस्य महर्षेरभिप्रायं दर्शयति
स हेति । स ह सोऽपि वायुरविपरिहृतो विशेषेण परिहृतो न भवति । वायोराकाशवर्तिवे-
नाकाश एवान्तर्भावित्वात् । आकाशस्तु वायो नान्तर्भवति । वायुकरणात्वादधिकृत्याभिमत्त्वाच्च ।
अतोऽस्य मण्डूकस्य पुत्रेण सह मे मम न समगात् । दर्शनं न सज्जतं मदीयमनं नैकविधं
भवति । मन्मते वायोरन्तर्भावेन वाय्वाकाशोभयदृष्टिः संहितायां सिध्यति । तन्मते
त्वाकाशस्यानन्तर्भूतत्वाद्वायुमाकृष्टिरेवातो मन्मतं चेष्टामिति मेने निश्चितवान् । ततो

वाय्वाकाशयोर्विकल्पेन ध्यानं न भवति किन्तु वायुध्यान पूर्वपक्षे आकाशध्यानं सिद्धान्त इत्यर्थः । इदानीं मतान्तरानुसरणेन तयोस्तुल्यबलत्वमभिप्रेत्य विकल्पेन ध्यानं दर्शयति । समाने वा इति । अगस्त्यस्य पुनः आगस्त्यो महर्षिरित्थं मेने निश्चितवान् । कथमिति तदुच्यते । समाने वै यदेतद्वायुः संहितेति भागद्वयेभ्यः मतं यच्चाकाशः संहितेति मातृभ्यस्त्य मतं ते उभे अपि तुल्यबले एव । वायोराकाशवर्तित्वमप्रयोजकम् । न हि वस्तुना स्वभावा-
नुसारेण किञ्चिदुपासनं प्रवर्तते किन्तु वचनानुसारेण । वचनं तु वायुः संहितेति पक्षे आकाशः संहितेति पक्षे च समानम् । तस्मात्कारणात्परिहृत आकाशपक्षे वायोरेतन्त-
र्भावाद्वायुः परित्यक्तः । तथा सति वायुधाकाशध्वेनेनन्तद्वयं समानमेव भवति । तस्मा-
द्विकल्पेन संहितायां वाय्वाकाशयार्ष्टिः कर्तव्येति तत्र मुख्य सिद्धान्तः । पूर्वोत्तरवर्ण-
संहितायां पृथिव्यादिध्यानं यदुक्तं सोऽयमुपासनस्य पूर्णं भागः । वक्ष्यमाणस्तूलरो भ ग. । तदुभयं बुद्धिगोचर्याय विभज्यते इत्यर्थात् । इतिशब्दः पूर्वोक्त पृथिवी पूर्ववर्णमित्यादिकं परामृशति । तच्चाधिदेवनं पृथिव्यादिकं देवनमभिकृत्य वर्तमानमुपासनम् । अथानन्तर-
मात्मानं वागादिसद्वातरूपमभिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्ममुपासनमुच्यत इति शेषः । तदेतदु-
पासन विधने वागिति । पूर्ववर्णो वाग्दृष्टिहतरवर्णो मनोदृष्टिस्तदुभयसंश्लेषयोः प्राणदृष्टिरिति
भाण्डकेयस्य मतम् । स च भाण्डकेयः शून्वारः । उपासनायां निरन्तरं प्रवर्तमाना
शून्वारः पुरुषवर्हि प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां जित्वान् । तेषु शरेषु वीरोऽन्यन्तपराक्रम-
युक्तः । उपास्यवस्तुमात्मान्कारवानित्यर्थः । अनेव मतान्तरमाह अथेति । अथ भाण्ड-
केगोक्त्यनन्तरमस्य भाण्डकेयस्य ज्येष्ठः पुत्रो मनसा वाचय पूर्वोक्तविपर्ययमाह । तत्रोप-
पत्तिभावोच्यते । लोकं विवृणुः सर्वं पुरुष इदं वक्ष्यामीत्येवं प्रथमं संकल्पयति
एवाद्युच्यते । तस्माद्वस्तुनस्त्वमनुसृत्य पूर्ववर्णो मनोदृष्टिहतरवर्णो वाग्दृष्टिश्च कर्तव्या ।
मा तु वर्णयोः संहिता तस्यां पूर्वोक्तः प्राण एव ध्यानव्यो न तु तत्र कश्चिन्मनमेदोऽस्तीत्येवं
ज्येष्ठः पुत्र उक्तवान् । एवं सति शोपपत्तिकवादयमेव सिद्धान्त इति प्रतिभासते । तत्र
धुतिर्मेतद्वयस्य समानत्वमभिप्रेत्य विकल्पमेव सिद्धान्तयति समानमिति । न तुपासना
वस्तुनस्त्वमपेक्षते किं तर्हि यथावचनमनुष्ठेयेति न्यायः पूर्वमेवोक्तः । तस्माद्यः पिता
भाण्डकेयो यथा पुत्रस्तदीयो ज्येष्ठ एतयोर्हमयोर्मतं समानम् । तस्मान्मनोदृष्टिवाग्दृष्ट्योः
पूर्वोत्तरभावित्वं विकल्प्यते । अधिदेवनमध्यात्मं च यदुपासनमुक्तं तत्प्रशंसति । स एष
इति । यः पूर्वोक्तपृथिव्यादिध्यानरूपः फलहेतुः स एवोऽभयुक्तरथममानः । स च
प्रतिवाहनः । ईष्यादीर्घकाष्टयोर्मध्ये कच्चित्रबलमरवं मयोज्य तयोर्गोचयोर्बहिर्भयोः पार्श्वयो-
र्द्वौचयो मध्यमाश्रयादान्तस्य निवासको मयोज्येते सोऽयमभययोपेनो देवानां रथः । तस्मा

संसिरीय। वाजपेयप्रकरणे समामनन्ति प्रतिवाहनं युनक्ति । प्रतिवाहा वै देवरथ । देवरथ-
मेवास्मै युनक्ति । इति । यथा देवरथाऽध्वयेन युक्त एवमयमायुषान्तिरथा मनोवाक्-
प्रागेष्टिभिर्ध्वयविशेषैः संयुक्तः । तस्मान्प्रतिवाहिरथवत्सदृश्या फलप्राप्तये समर्थ इत्यर्थः ।
इदानीं फलं दर्शयति न य इति । य. पुमानेवमुक्तप्रकारेण विहितां पृथिवीं पूर्वह्यमित्यादिक्रमे
देवतारूपां संहितां वेदोपास्ते । यथापि विदिधानु प्रमाणजन्यज्ञानवाचा तथाप्युपान्तिक्रिया
मन्तरेण फलामम्भवान्मानगन्तव्याभ्येन तां क्रियामुपलक्षयति । न उपायक । प्रजादिभि
सन्धायते संयोजयते । प्रजा पुत्रर्षीत्यादिक्रिया । पशवो गवाधादयः । यथा भक्तदानादि-
कीर्तिः । अश्ववर्णं धृताध्ययनमपत्तिः । तदेतन्मयं चित्वाभ्यासेन प्रसिद्धिभावात् सति
ऐहिकं फलम् । चित्तया यजेत पशुकाम इत्यत्र पशुसंपादकप्रत्ययसमूहावेति पशु-
प्राप्तिरैहिकी अन्यथाऽऽमुष्मिकानि पूर्वमामाग्यायां निर्णयितम् । तद्वद्वानि प्रजादिफलव-
सैहिकसामुष्मिकत्वेत्यनियतम् । स्वर्गस्यामुष्मिक एव । सर्वमायुरेताभ्येनापमृत्युराहित्यं
विवक्षितम् । उक्तोपासनायाः सांप्रदायिकत्वं दर्शयति इति न्विति । इत्येवमुक्ता पृथिवी
पूर्वह्यमित्याद्युपासना समष्टिकाव्यस्य महर्षेः पुत्राणां सम्प्रदायाद्भूमागता ॥१॥

ऐतरेयारण्यकभाष्ये मृतांयागयके प्रथमाध्याये प्रथमः सङ्ख्यः ।

॥ ६ ॥

३.१.२

सम्प्रदायान्तरीकृतिपुरस्सरमुपासनान्तरं प्रतिजानाते अथेति । सांख्यिकेयाभिमतोपासन-
कथनानन्तरं शाकल्यस्याभिमतोपासनमुच्यते इति शेषः । उक्तोपासनायां स्वर्ग्यं दर्शयति
पृथिवीति । पूर्वोत्तरवर्णयोर्भूलोकस्थलोकध्यानम् । सन्धिबर्णयोः संहिता तत्र वृष्टिध्यानम् ।
संहिताया हेतुः सन्धाता । तद्यथा इको यणचि (पा० ६-१-३३) इति सूत्र इकारस्य स्थाने
यकारादेशविभावचरत्वं निमित्तम् । तादृशे सन्धिनिमित्ते पर्जन्यायानं कर्तव्यम् । वृष्टेः
सन्धिबर्णं पर्जन्यस्य सन्धातृत्वं च लोकव्यवहारेण विरादयति तदुत्तरे । उतापानिनिपातसमुदाय-
समुच्चयवाचो लोकप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । तस्मिन् वृष्टिः सन्धिः पर्जन्यः सन्धातेत्यस्मिन्नर्थे
लोकप्रसिद्धिरपि विद्यते इत्यर्थः । काशी प्रसिद्धिरिति साभिधायते एव यदेतत्पर्जन्यः स्वर्ग्यं
बलवदत्यन्तं प्रबलं भूत्वानुद्भूतनुद्भूतं वृष्ट्युत्पत्तिहारमकुर्वन् अहोरात्रे सन्दधद्रातावहनि च
विच्छेदाभावलक्षणं सन्धानं कुर्वन्वपति तदानीं वृष्टेर्भूलोकभूलोकसन्धित्वं पर्जन्यस्य
सन्धातृत्वञ्च विस्पष्टं प्रतिभासत इति शेषः । न केवलं प्रतिभासः किन्तु लौकिकानामुक्तिरप्य-

स्तीति दर्शयति यावेति । अनया पर्जन्यमस्यादितया निरन्तरतीव्रवृष्ट्या यौध पृथिवी
 चेन्नुमे सन्धानं परस्परैक्यं प्राप्तवत्याक्त्येवं वाक्यमपि लौकिका आहुः । अतोऽनुभवा-
 लौकिकोक्त्या च वृष्टेः सन्धित्वं पर्जन्यस्य सन्धानृत्वं प्रसिद्धम् । बुद्धिसौकर्यार्थमुक्तवक्ष्य-
 माणावर्धौ विभज्य दर्शयति इति न्विति । इति तु उक्तप्रकारमेव । पृथिव्यादिकामित्यर्थः ।
 पृथिव्यादिदेवतानामिव स्वशरीरावयवानामपि ध्यानं दर्शयति पुरुष इति । लोके यः
 पुरुषो विद्यते स सर्वोऽप्यान्दमण्डसदृशम् । वर्णविकाररञ्जान्दसः । यथा मण्डराण्डस्याधः-
 कपालमूर्ध्वकपालं चेति द्वे विदले द्वौ परस्परविपरीतभागौ तथा पुरुषेऽपि पादावारभ्याधरो-
 ष्टपर्यन्तमेकं विदलमुत्तरोष्टभारभ्य मूर्दपर्यन्तमपरं विदलं यथा भिन्नस्य वेणोर्दलद्वयं तद्वत् ।
 विदले इति वकाररञ्जान्दसः । इत्येवमण्डसादरयमभिज्ञाः पुरुषा आहुः । तस्य दलद्वयो-
 पेतस्य शरीरस्येदमेवाधरोष्टपर्यन्तं पृथिव्याः स्वरूपम् । इदमुत्तरोष्टादिकं दिवः स्वरूपं
 तत्तगोरधरोत्तरदलगोरन्तरेण मध्येऽयमाकाशोऽस्माभिर्मुले दृश्यमानं क्षिप्तं वर्तते यथा
 छायापृथिव्योर्मध्य आकाशलाहन् । तस्मिन्हास्मिन्पूर्वोक्त एव दृश्यमाने मुखच्छिद्रे प्राण
 प्राथितः । यथा बाह्ये प्रसिद्धाकाशे वायुराधितस्तद्वत् । यथा च बाह्ये ज्योतिष्मयमेवं
 शरीरेऽपि ज्योतिष्मयमस्ति । अनेन प्रकारेण शरीरस्याधरोत्तरभागी पृथिवीरूपेण ब्रूलोक-
 रूपेण च ध्यातव्यी । वायुश्च प्राणरूपेण ध्येयः । ज्योतिष्मयं च बहिर्वदन्तरपि ध्येय-
 मित्यर्थः । तच्च त्रयं दर्शयति यथामाविति । लोकत्रयमतादित्यवियुद्गमिवचक्षुर्दयरेतामि
 दृष्टव्यानि । आप्यान्मिकमुपासनं प्रतिपाद्योपसंहरति एवमिति । उक्तेर्नैव प्रकारेण लोकत्रय-
 सदृशं पुरुषशरीरमनुक्रमेण सम्पाद्येदमेवाधरोष्टपर्यन्तं पृथिव्याः स्वरूपमिदं उत्तरोष्टादिकं
 दिवः स्वरूपमित्येवं शाकन्य आहुः । उपासनस्य फलं दर्शयति । स य इति ।
 पूर्वव्याख्येयम् ॥२॥

ऐतरेयारण्यकभाष्ये सुताचारण्यके प्रथमाध्याये द्वितीयः खण्डः ।

॥ ७ ॥

३-१-५

उक्तान्मु वक्ष्यमाणान्मु च संहितोपासनाम् सवांस्तु श्रीतुर्बुद्धिमसाधानार्थमुपास्यवियमं
 सम्यक् परिशोधयितुं प्रवर्त्तति अयेति । अथ कामाचिन्तितोपासनानां कथनोत्तरं निर्भुज-
 शब्दाभिधेयाः संहिता वक्ष्ये मुखे येषां संहितोपासकानां ते महर्षयो निर्भुजवज्रास्ते च
 विषयसंशोधनार्थं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहुः । स कसु तदीयं वाक्यं दर्शयति पूर्वमिति ।
 अस्याः संहितोपनिषदः प्रारम्भे पृथिवी पूर्वस्य लौकतरूपमित्यादी पूर्वरूपमित्यनेन पूर्वमखरं

विवक्षितम् । उत्तररूपमित्यनेनोत्तरमक्षरं विवक्षितम् । तयोरक्षरयोर्मध्ये योऽवकाशः स
संहिताशब्देन विवक्षितः । एवमुपास्यनिधयार्थं पूर्वरूपादिशब्दान्वयाख्याय प्ररोचनार्थं
पूर्वमुक्तं तदुपासनफलमनुस्मारयति । स य इति । योऽवकाश इति यदुक्तं तत्र कश्चिद्विशेषं
दर्शयति अथेति । ह्रस्वो वामनः स्वल्पदेहः । स च स्वाभिज्ञत्वप्रकटनार्थं वयमिति पूजार्थं
अक्षुब्धत्वं प्रयुक्तं । स वैवमाह । पूर्वोत्तररूपयोर्मध्यवस्थानं सप्तादशमेव । अवकाशः
संहितेति यदुक्तं तत्रास्ति कश्चिद्विशेषः । न केवलमवकाशमात्र एहितेति किन्तु येनावकाशेन
मन्त्रि पूर्वोत्तरयोः सन्निकर्षमध्यता विवर्तयति विशेषेण सम्पादयति येन चावकाशेन स्वरमस्वरश्च
विविच्य जानाति । अप्रमाण इत्यन्तोत्तरपदे पदकालवदनुदात्तस्वरा न भवति किन्तु
स्वरितप्रचयी स्वरावित्येतादृशो विवेकः । येन चावकाशेन मात्रामात्रं च विभज्यते ।
तवेतासत्यमक्षिर इत्यत्र पदकाले वकारस्यापरि ह्रस्वाऽकारो रक्ष्यते संहितायां सा मात्रा न
भवति किन्तुवकारो मात्रे इत्ययं विभागः । एतेविशेषणार्थंशिष्टोऽवकाशः संहिता
न त्यक्काशमाप्रमिति । पूर्ववत्फलमनुस्मारयति स य इति । पूर्ववक्ष्याम्येयम् । मतान्तरं
दर्शयति अथेति । अस्य ह्रस्वो मागङ्गकेयस्य मध्यमः पुलः कश्चिदस्ति तस्य माता प्रातिबोधी
तापुलो महर्षिरिमे पूर्वोत्तरे अविकर्णस्परस्परमत्यन्तविश्लेषमकुर्वन्नेकीकुर्वन्मत्यन्तमेक्यमप्य-
कुर्यन्वधावर्णमाह तं तं वर्णमनतिक्रम्योच्चारयति । तर्हिद्व्यत्र पूर्वपदान्त्यमकारमुत्तर-
पदादिधेकारं संहिताकाले यदि पृथगुच्चारयेत्तदानीमत्यन्तविश्लेषो भवेत् । यदि न्विकार-
मन्तर्भाव्य केवलमकारमुच्चारयेत्तदानीमत्यन्तमेकाकरणं भवति । तदुभयं परित्यज्य यथा-
शास्त्रमेकारमगुच्चारयति । तत्तथा सति पूर्वरूपोत्तररूपयोर्मध्ये यामी मात्रोच्चारणविशेषक्या
मन्त्रिविज्ञपनी शास्त्रोयं मन्त्रिं विज्ञापयति तत्साम समन्वं भवति । अतिदुर्नातिविलम्बित-
योद्भावान्त्वामैव तत्समन्वमेव संहितामहं मन्ये इति मध्यमपुलस्य मतम् । अस्मिन्नर्थे
कश्चिन्मन्त्रमुदाहरति तदपीति । स च मन्त्रः संहितायामेवमात्रातः । सा न स्तेनेभ्यो ये
अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नेषु जायधुः । आ देवानामोहते विप्रयो इवि पृष्टस्पते न
परः साम्रो विदुरिति (ऋ० स० २-२४-१६) । हे बृहस्पते नाऽस्मान्मन्त्ररूपान्स्तेनेभ्यो
विद्यान्वीर्यपरेभ्यो मा दा इत्यध्याहारः । तादृशेभ्यो मन्त्रोपदेशं मा कुर्वित्यर्थः । कीदृशा
विद्यान्वीरा इत्याशङ्क्योच्यते ये शिष्या अभिद्रुहस्पदे सर्वतो गुरुद्रोहस्य स्थाने वर्तमाना निरा-
मिणो मायया गुरुमभिमुखोक्त्य व्यवहारे बाधो नितरो रमयन्ताति निरामिणः । एतेऽनुकूला
इति गुरोर्भ्रान्तिं जनयन्तीत्यर्थः । ते च स्वहृदये रिपवः शत्रवः सन्तोऽन्नेषु भोग्येषु दृष्टार्थेष्वेव
जायधुरभिकाङ्क्षां कुर्वन्ति । तादृशेभ्यः स्तेनेभ्यो मन्त्रात्मकान्स्मान्मा देहि । इति मन्त्रदण्डनां
वचनमेतत् । तर्हि केभ्यो मन्त्रा दातव्या इति चेदुच्यते ये भ्रदान्तो विवयः सम्भजनकर्तारः

सन्तो हृदि स्वचित्ते देवानामिन्द्रादीनां यागादिभ्यं सम्बन्धमा समन्ताद्गोहते वितर्कयन्ति ।
 सर्वदा यागं कर्तुं विचारयन्ति । तादृशेभ्यो मन्त्रान्देहात्यर्थं । ते च सात्र समन्वादाज-
 नात्परः भेयान्सेतुर्नास्तान्येवं विदुर्जनन्ति । अतस्ते मन्त्रोपदेशयोभ्याः । अत यथा
 शिष्याणां व्यवहारे समन्वं प्रशस्तमेव सहितायामपि समात्रोच्चारणं प्रशस्तमित्यर्थः ।
 एतस्य मन्त्रस्य प्रदर्शनार्थं चतुर्थे पादं पठति । बृहस्पत इति । पूर्ववत्फलवाक्यमनुस्मारयति
 स य इति ॥४॥

ऐतरेयारण्यकभाष्ये तृतीयारण्यके प्रथमाध्याये पञ्चमः मण्डलः ।

८ । तैत्तिरीयाग्न्यकभाष्यम्

॥ १ ॥

१.२

कल्प । (वी० श्रौ० १६-१०) स्मृतिः प्रत्यक्षमतिशयमित्यष्टौ मन्त्रे शुक्रं ते अन्यदिति चेति ।
 उपदध्यादित्यनुवर्तते । तत्र प्रथमामाह स्मृतिरिति । स्मृतिरनुमेयधुतिमूलं मन्त्रादिशास्त्रम् ।
 प्रत्यक्षं सर्वपुरुषाणां आन्वेष्टं प्रार्थं वेदवाक्येषु । ऐतिश्यामितिहामपुराणमहाभारतमाध्यानादिकम् ।
 अनुमानं शिष्टाचारः । तेन हि मूलभूतधुतिस्मृतिलक्षणं प्रमाणमनुमीयते । तदेत-
 ल्लव्यादिचतुष्टयमवगतिशारणभूतं प्रमाणम् । एतैः स्मृत्यादिभिः सर्वैरेव प्रमाणैरादित्य-
 मण्डलं विधास्यते प्रमायते यादृशमिदं मण्डलं भवति यथा च प्रवर्तते यथा वा मन्वन्तरा-
 दिभेदभिन्नं कालं प्रवर्तयति यथा चोदकगृष्ठादिना विश्वमुत्पादयति । सत्सर्वं स्मृत्यादि-
 प्रमाणमिदम् । हेऽविष्टके त्वं तथाविधमण्डलस्वरूपमिति स्मृतिः ॥ अथ द्वितीयामाह
 सूर्य इति । अयं सूर्यो जगदादी मराचि सर्वव्यवहारकृतभूतं कश्चिदस्मिमादत्ते । कुवादत्त
 इति तदुच्यते सर्वस्माद्भुवनादधि सर्वस्य भूतजातस्योपरि रमणीयाविकारादिभिः सर्वभूतजात-
 मनुग्रहानुमित्यर्थः । तस्या मराचैः पाकविशेषेण तत्कृतेन पदार्थपरिष्कारतत्त्वमेव
 कालविशेषणमस्माभिः स्मृतं भवति । प्रथमं तावद्द्वारं मराचिकृतेन केनचित्पाकेनाद्भूरः
 पाकान्तरेण कागदो भवति तत्र कागदं पाकान्तरेण पत्रपुष्पाग्युत्पादयति तत्र पुष्पं
 पाकान्तरेण फलमभवति । एवं कालकृततत्त्वदार्थावस्थाः दृष्टाः । तदुचिताः क्षणमुहूर्त-
 दिवसपक्षमामादिरूपाः कालविशेषा अस्मानिर्निखीयन्ते । ईदृशकालकया त्वमसौतीष्ठका-

स्तुतिः । एवं सर्वेव द्रष्टव्यम् ॥ अथ तृतायामाह नदीवेति । अत्र कालस्य दृष्टान्तो-
 ऽभिधीयते । प्रभवत्युत्पद्यते जलमस्मादिति गोदावर्याद्युत्पत्तिदेशः प्रभवः । स च निरन्तर-
 जलदर्शनादक्षप्यः । तस्मादक्षप्यात्प्रभवादुत्पन्ना महानदी स्यन्दते प्रवहति । सा नदी
 यादृशी तादृशीऽयं संवत्सरः । यथा च तां महानदीमन्याः क्षुद्रा नद्योऽभिममायन्त्याभिमुख्येन
 संयोगं प्राप्नुवन्ति । सा च महानदी बहुक्षुद्रनदीमेलनादुर्विस्तीर्णा मती न निवर्तते
 कदाचिदपि न शुष्यति किन्तु निरन्तरं प्रवहति ॥ अथ चतुर्थीमाह । एवमिति । अत्र
 दार्ष्टान्तिकोऽभिधीयते । यथा दृष्टान्ते क्षुद्रा नद्यः सर्वा महानदामेकामभिममायन्ति एवमेव
 नानासमुत्थाना नानासमाकारा, अणुराद्य महद्भिश्च क्षणमुहूर्तादिरूपाः क्षुद्रकालाश्च दिवस-
 पक्षादिरूपा महाकालाश्च संवत्सरं धिताः । ते क्षुद्रा महान्तश्च सर्वे समव्यन्ति तम् ।
 रेफस्य स्यान्दसत्त्वात्प्राप्नुवन्तात्यर्थः ॥ अथ पञ्चमीमाह । स तैरिति । स च संवत्सर-
 स्तैरणुभिर्महद्भिश्च कालावयवैः सर्वैः सम्यगाविष्ट उर्विस्तीर्णः सप्त निवर्तते कदाचिदपि न
 विशिद्ध्यते । किन्तु प्रभवाविभवादिरूपेणानुवर्तत एव । तस्मादधिसंवत्सरं संवत्सर-
 स्योपरि सर्वं कालाधानं जगदाश्रितमिति विद्वान् । लक्षणे काललक्षणे निरूप्यमाणे सति
 तदेव संवत्सररूपमेव व्यावहारिककालस्य तत्त्वमवगम्यत इति शेषः ॥ अथ षष्ठीमाह ।
 अणुभिश्च स्वल्पैः क्षणमुहूर्तादिभिरपि महद्भिश्च दिवसपक्षादिभिरप्यवयवैः समाब्धः सम्यक्
 प्राप्तः संवत्सरः प्रत्यक्षेण प्रदृश्यते आधिपानगोपानं हि सार्वजनोनेनानुभवंन व्यवहियमाण-
 स्मात् । अधिमत्त्वः सत्त्वात्सर्वप्राणिनामस्तित्वेन प्रतीयमानात्मसंवत्सररूपात्कालादधिको नित्यो
 निरवयवः परमात्मरूपो व्यावहारिककालस्याप्युत्पादकः कालात्माधिमत्त्वः । योऽयं शास्त्र
 दृष्टिमन्तरेण न प्रदृश्यते ॥ अथ सप्तमीमाह । पट्ट इति । योऽयमधिमत्त्वनामको व्यावहारिक
 कालस्याप्युत्पादकः परमात्मरूपश्चेतन्यात्मकः कालोऽस्ति । न कालकाल (रवेः ३० ६-१६) इति
 ध्रुव्यन्तरात् । तस्य कालस्य शास्त्रदृष्टिर्वर्जितैरदर्शने कारणमुच्यते । पट्टो वस्त्रमदराधर्म-
 विशेषोऽस्यास्तीति पट्टरः । विक्रिधो विविधक्रेदनयुक्तः । पित्रः पित्रलवर्णः । एतच्छुक्ल-
 रूपादेरप्युपलक्षणम् । एतैस्मर्वैविशेषणैर्मांसमयोऽक्षिगोलकविशेषो विभज्यते । अस्ति
 हि तस्य पञ्चमफलकाख्यधर्मकण्डः पट्टसदृशः । विक्रेदनमप्यस्ति यदा तदा चक्षुरो जल-
 स्रवणात् । पित्रलः शुक्लादिवर्णः स्पष्ट एव । तादृशं यदक्षिगोलकमेतदेव वरुणस्य
 पारमार्थिककालतत्त्वावरकस्य लक्षणं स्वल्पं वरुणलक्षणम् । मांसदृष्टिरेव तत्त्वविषयां
 शास्त्रदृष्टिमाशृणोतीत्यर्थः । तत्र यस्यां मांसदृष्टावेतन्नगत्प्रतीयते । तत्र क्षणो मुहूर्तो दिवस
 इत्यादिरूपभेदेन कालभेदानां सहस्रं नीयते व्यवहियतेऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ अथाष्टमीमाह ।
 एकमिति । एकमेवास्य व्यावहारिककालस्य शिरः संवत्सर एव शिरोतदुत्तभावयवस्थानीयः ।

मुखे तु नाना मुखस्थानाये दक्षिणोत्तरायणे द्विविधे । यच्चिरःस्थानीयस्य स वन्यरस्यैकव
यच्च मुखस्थानीययोर्दक्षिणोत्तरायणयोर्द्विविधं तत्कृत्वमपि अतुल्यशामृतानां ज्ञापकम् । सति
हि संवत्सरे ततश्च तदंशयोर्दक्षिणोत्तरायणयोः पञ्चासदंशत्वेनर्तव्ये ज्ञानुं शक्यन्ते । उभय
सस्तयोऽभयोर्मुखस्थानाययोरयनयोः सप्तैन्द्रियाणि समग्रदृष्ट्या कन्दियाभारशार्पण्यच्चन्द्रयुक्तानि
शरीराण्युत्पद्यन्ते । तदेवं शास्त्रदृष्टिर्जितानामेकः सवत्सरो द्वे अयने तदवयवा अतवस्तेषु
च सर्वेषु कालेषु प्राणिशरीराण्युत्पद्यन्त इत्येवं भ्रान्तो व्यवहारः प्रवर्तते । परमार्थतस्तु
शास्त्रदृष्ट्या पर्यालोच्यमानो जल्पितमेव विद्यते संवत्सरायनादिनाममात्रमुपवीयते न त्वभिधेयः
कश्चिदर्थोऽस्ति । अत्र एवोपनिषत्सु वाच्यरम्भणां विकारो नामधेयम् (छा० उ० ६-१ ४) । नेह
नास्ति किञ्चन (मृ० उ० ४-४-११) । मायामात्रमिदं द्वैतमिति व्यवहारस्य मिथ्यात्वं बहुशब्दा-
ब्रवीते । एवमर्था मन्त्रा अभिहिताः ॥ अथ ब्राह्मणमुच्यते शुक्रकृष्णो इति । संवत्सरस्य
व्यावहारिकस्य मुख्यस्य कालस्य दक्षिणायामपारवर्षस्थानीययोऽभयोः शुक्रकृष्णौ तथाविधयर्गयुक्ते
अहोरात्रे विद्येते । तस्यैतत्स्यार्थस्य प्रतिपादिका काचिरिष्यते । अथ तामृचमाह शुक्रमिति ।
हे पुष्यजगतः पोषक संवत्सर ते तवांशरूपं शुक्रं श्वेतवर्णमन्यदहराभयं वस्तु पृथगेवास्ति । तथा
ते तव यजतं यजनोयं निशितायां निर्वपेदित्यादियागोपलक्षितं रात्रिरूपमन्यत्पृथगेवास्ति ।
तदेवं विष्णुस्य परस्परचिन्मक्षणपे अहो अहोरात्रे वर्तते । तयोर्मध्ये यीरिव त्वमसि ।
तयोः प्रवर्तयिता वर्तसः । हे स्वभावोऽस्रवन्संवत्सर विभा मायाः सर्वाः पक्षमाणादिकल्पित-
कालावयवाकृतोऽवधि पालयसे । हे पुष्यग्रह कर्मणि ते तव रात्रिर्भास्ते । फलप्रदानं
ममाञ्जीतमस्तु । इत्यनेन सर्व्वेण पूर्व्वमन्त्रवदुपधानं कल्प एवोदाहरणम् । अथ ब्राह्मणमुच्यते
नालेति । अस्मिन्ब्राह्मणे पारमाधिकतत्त्वं व्यावहारिककालश्च विविच्य प्रदर्श्यते । अत्र
पारमाधिकतत्त्वे भुवनं भूतत्रास नास्ति । तथा सति सर्व्वस्यादृतादधीति यदुक्तं तत्रोपपन्नम् ।
न वा पूषा कश्चिदेवोऽस्ति तेन भद्रा ते पूषन्त्येतदयुक्तम् । नाप्यादित्यः कश्चिदस्ति
तस्मादेतैरादित्यमण्डलमित्येतन्न युक्तम् । किं तर्हि विद्यत इति चेदुच्यते संवत्सर एव
निरालयमन्त्रज्ञानमुहूर्तायवयवविशेषाऽक्षराः एकाकारः कालतत्त्वमेव विद्यते । तर्हि तथाविध
एव नित्यो निरवयवः संवत्सर एव परमार्थभूतः प्राणिभिरवबुध्यतामिति चेत् । मैवम् ।
श्रव्यक्षेपा हि लोकमिद्रेण सर्वां जन्तुः प्रियतममेव रूपं विन्देज तु वस्तुतत्त्वम् । किं तर्हि
प्रियतममिति चेत्तदुच्यते । ज्ञानमुहूर्तदिवसपक्षाद्यान्मकं कान्यजिकं संवत्सरे यदुपमेतदेव
शास्त्रदृष्टिरहितानां प्रियतमम् । अस्य यजमानस्य योऽयमिष्टकोपधानपूर्व्वकः कतुरुत्पत्त्यमानो
महानधिकोऽयं कतहन्तुत्वेन पुरुषार्थो भवति । तमेवाहरणमाहर्नध्यमनुष्ठेयमिष्टकोपधान-
पूर्व्वकं कतुं दद्याच्छिष्येभ्य उपदिशेत् । उपदेशप्रकार एवेदं धृत्यं कुरुष्वेति वाक्येन

स्पष्टाक्रियते । नात्र भुवनमित्यादि परमार्थतत्त्वं नापादयेत् । यद्यपि तत्त्वमेवोक्तं तथाऽपि
त्रिवेकाभावात्ताद उपदेशार्हमित्याभिप्रायः ॥२॥

कृष्णायुर्वेदीयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

॥ २ ॥

१०७

कल्पः । आरोग इत्यष्टौ पदशः यस्मै शिल्पमिति चेति (ध्या० श्रौ० १६-१०) । तत्र माह्वण-
मारोग इत्यादिपदप्रतिपादिकामृचमुदाहरति । आरोग इति । आरोगादीनि विभासान्तानि
सप्तपदानि सप्तानां सूर्यविशेषाणां नामधेयानि । ते सप्तापि सूर्या अस्मै लोकार्थं दिव्यमाकाशमा-
पतन्ति । सर्वेते प्रकाशयन्ति । किं कुर्वन्त ऊर्जं दुहन्ता वृष्टिद्वारेण खीगदिरमं संपादयन्तः ।
अनपस्फुरन्तः प्राणिनां प्रातिकुम्भेन प्रकाशनमपस्फुरणं तदकुर्वन्तः । अनुकूलमेव प्रकाशनं
सर्वदा कुर्वन्तीत्यर्थः । शील इति शब्द उपधानप्रदर्शनार्थः । उदाहृततायामस्यामृचि
उर्जरारोगादिनामभिः सप्तभिरष्टका उपदध्यादित्यर्थः । आरोगस्तथा देवतयाङ्गिरस्यद् ध्रुवा-
सीदेति एवमुपधानमन्त्रा उन्नेया । अधाष्टमं नामधेयं दर्शयति करयप इति । पूर्वोक्ता-
रोगादिमत्सूर्यापेक्षया योऽयमष्टमः सूर्यस्तस्य करयप इति नामधेयम् । तेन नाम्नेष्टकामुप-
दध्यात् । स च करयपो मेरुपर्वतं न कदाचिदपि जहानि परित्यजति । मेरुस्थानमेव सर्वदा
प्रकाशं करोति । तस्य करयपस्य प्रतिपादिका कानिहभिराते । अथ तामृचं दर्शयति
यत्र इति । हे करयपाष्टमसूर्यं यन्म तत्र शिल्पं जगत्प्रकाशलक्षणं चित्रं कर्म यस्मिन्स्वकाये
प्रकाशरूपे चित्रकर्मण्यारोगादयस्ते सप्त सूर्याः साकमर्पितास्त्वया सह स्थापितास्तस्मिन्चित्रे
प्रकाशलक्षणा इमं यजमानं राजानं दीप्तियुक्तं कृत्वाधिदिप्रय सर्वेषामुपरि विशिष्टत्वेन
स्थापय । कीदृशं शिल्पं रोचनावत्प्रकाशयुक्तम् । इन्द्रियावदिन्द्रियमामर्ध्ययुक्तम् । पुष्कलं
संपूर्णम् । निरुभानु विविधरश्मियुक्तम् । इत्येषा करयपप्रतिपादिकाऽभिहिता । करयपस्य
शिल्पे सप्तसूर्याणामर्पितत्वं स्पष्टीकराति ते अस्मा इति । ते सर्वे सप्तापि सूर्या अस्मै
जगत्प्रकाशनार्थं करयपात्मकाशाउज्योतिर्नभन्ते । यद्यपि सूर्या पूर्वमेव ज्योतिष्यन्तस्तथापि
तान्सूर्यान्सोमो देवः करयपात्मकाशादधिनिर्भमत्यधिकत्वेन निस्तमस्का यथा भवन्ति तथा
शोधयति । सोमो हि तानाहूय करयपगकाशं प्रापितवान् । तस्य करयपस्यानुग्रहादेतेषां
प्रकाशाधिक्यं सम्पन्नमित्यर्थः । अस्तेत्यादिस्तत्र दृष्टान्तः । रेफस्य व्यत्यये सति भस्त्राशब्दा
धमनसाधनमायन्ते । यथा यस्मैमध्या दत्ता वायुमुत्पाद्य ज्वलिताग्निः सुवर्णादेः किटादिक-

मयनीय भस्माकर्मकृतसुवर्णकारः शोधयत्येवं कश्यपसम्बन्धकारी सोमस्तान् सूर्यान्शोधयत् ।
तेषां सप्तसूर्याणां स्वल्पे मतमेदं दर्शयति । प्राण इति । सुखनासिकयोः सञ्चारी यः
प्राणः स एव सप्तभिर्वृत्तिभेदः सप्त सूर्या इत्येवं केचिदाचार्या आहुः । जीवानि जीवन-
निमित्तभूतानि महदहङ्कारपञ्चनन्मात्ररूपाणि तत्त्वानि सप्त सूर्या इत्येवमन्य आचार्याः प्रवक्षते ।
इन्द्रियजीवानि चक्षुर्ग्राहीणि पञ्चन्द्रियाणि मनोबुद्धिमहितानि जीवननिमित्तभूतानि सप्त सूर्या
इत्येवमपरे प्रवक्षते । शिरस्यवस्थितानि यानि सप्तच्छिद्राणि तेषु सञ्चरन्तः प्राणाः सप्त
सूर्या इत्यन्ये । एते सर्वेऽप्याचार्याः सप्तसूर्यबुद्ध्या स्तंभवास्यानि तत्त्वान्याहुवन्तो नैते मुख्याः
सप्त सूर्याः । अथ मुह्यन्ती सप्तसूर्याणां दृष्टारारूपो उदाहरति । अपश्यमिति । पञ्च-
कर्णनामकः कश्चिद्दन्तस्य पुत्रो महर्षिरेतानारोगादान्सप्तसूर्यान्प्रत्यक्षेणैवाहमपर्यमित्युवाच ।
तथा सप्तकर्णनामकः कश्चिद्भ्रूवस्य पुत्रो महर्षिर्गम्यहमपर्यमित्युवाच । अतो मनुष्यैः
समिहितत्वादेक एव सूर्याऽवलोक्यते न तु प्यवहितत्वादितरे पट् सूर्या अवलोक्यन्ते । किञ्च
तापुमावपि पञ्चकर्णसप्तकर्णकर्मो महर्षो वेदयत इत्थं वेदयतः प्राणिनः सर्वान्बोधयतः ।
किमिति तदुच्यते । कश्यपाख्योऽष्टमः सूर्यो नावावयोरुभयोरपि आनुभूतिक एव न प्रत्यक्षः ।
गुरुपदेशमनुभूयत इत्यनुभवो वेदस्त्वैवावगत इत्यानुभूतिकः । यत्ने शिल्पं कश्यपेत्यादि-
मन्सादेवादगम्यत इत्यर्थः । प्रत्यक्षादर्शने हेतुमप्याहुः । महामेढं कश्यपस्थानं गन्तुमा-
वां नहि लोकमिव न शक्नो भवाथेव । तस्माद्देहादेव जानीषः । अथ कश्यपदर्शिनमृषिमुदाहरति
अपश्यमिति । गर्गस्य पुत्रः प्राणव्यातनामकः कश्चिन्महर्षिर्लो पञ्चकर्णसप्तकर्णं प्रत्येवमुवाच ।
महामेरावेव परिवर्तमानमेतत्कश्यपाभिध सूर्यमण्डलं प्रत्यक्षेणैवाहमपर्यम् । अतो ऐ-
मुनी युवामपि महामेढं गच्छन्त मार्गेण मार्गेण गच्छन्तम् । अजहन् मेढं कदाचिदप्यपरित्य-
जन्तम् । एकं कश्यपाख्यं सूर्यं च गच्छन्तम् । अथ गुरुगमने मार्गं दर्शयति भ्राजेति ।
य एते सप्त सूर्यास्तेषां मन्त्रे आरोग्याख्यस्यास्माभिर्हरयमानस्य गतिं प्रमिष्टाः । तदनन्तर-
भाविनो भ्राजादयश्च्यस्ते निहने मेढमार्गस्य निहतप्रदेशोऽधोभागे निष्टप्तातपन्ति ।
अवस्थिताः सन्तो रश्मिभिरधोमुखैर्मेढमार्गादधोवर्तिनः प्राणिनः सर्वतः प्रकाशयन्ति ।
यस्मादेवामधोमुखा रश्मयस्तस्मादिह लोके तत्रितपास्तपनशीलरश्मियुक्ताः । इतरे तु भ्राज-
पटरपतङ्गेभ्योऽन्ये स्वर्गारज्योतिष्मद्भिभागाकृत्य सूर्यास्तेऽमुत्र मेढमार्गादुपरिभागे वर्तन्ते ।
यस्मान्तेषां रश्मय ऊर्ध्वमुखास्तस्मात् इहाधालोकेष्वतत्रितपास्तपनशीलरश्मियुक्ता न भवन्ति
भ्राजादीनामधोमुखरश्मन्त्वेन स्वर्गरादानामूर्ध्वमुखरश्मिन्वाच वर्गद्वयमध्ये सायाभावाच्छीतलेन
मार्गेण मेढं गन्तुं शक्यत इत्यर्थः । अथ सूर्याणां मध्यवर्तिमार्गप्रतिपादिकामृचमव-
सारयति । तेषामेवेति । तेषां सप्तसूर्याणां सम्बन्धिनी मेढमार्गप्रतिपादिकेयमृचिवशते ।

तामृचं दर्शयति । सन्नेति । आरोगादयः समसूर्या दिवमन्तरिक्षमनुप्रविष्टा अनुक्रमेण व्याप्ताः । दक्षिणावाञ्छा आह्लाविष्टकादक्षिणायुक्ताऽनुष्ठिताऽग्निकनुक्षामि, प्रागुक्ता-सम-सूर्यान्नुमृत्य पथिभिः सूर्यवर्गद्वयवर्तिभिः शान्तैर्मायैरिति मेरु गच्छति । ते सर्वेऽपि सूर्या अस्मै यजमानाय घृतमात्तपन्ति मेरुमागम्यमाकाशे घृतादिभिरभ्यवर्तुस्पूर्णं यथा भवति तथा प्रकाशयन्ति । किं कुर्वन्तः । ऊर्मं दृष्ट्वा नाग्यं द्वागदिव सम्पादयन्तः । अनपम्फुरन्तः । मन्तापमकुर्वन्तः । हे यजमानेदाम्यतामिह भुज्यतामिति एव प्रियाक्ति वदन्ति । तथा नाथर्वणिका आगमनन्ति एतैर्हीति तमाहुतयः सुवर्णं सूर्यैश्चर्मभिर्यजमानं वहन्ति प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्कयन्ते । इति । इत्येषा समसूर्या इत्यादिका मार्गप्रतिपादिका तर्पणका सुपदभ्यात् । तथा च र्थाभायतः समसूर्याः सम दिशो नाना यथावद्विन्न देवानामिति चतस्रः गौरी पुरस्तात् (१६-१७) इति । इदानीं सूर्यस्वल्पे पक्षान्तरमुपन्यस्यति समन्विज इति । य एते यज्ञे होवादयः समन्विजस्त एव समसूर्या इति केचिदाचार्या प्रचक्षते । अस्मिन्नर्थे काचित्स्वल्पव्यवहार इति तेषामिति । तेषामृचिष्मणाणां प्रतिपादनार्थमृचिष्यते । तामेतामृचं दर्शयति समदिश इति । अष्टमु दिक्षु मये या प्राची मा सूर्यवताति सर्वेषां प्राणिनां प्रसिद्धा । वास्तव्या आग्नेय्याः सम दिशस्ता अपि नानाविधमुर्यापेताः । ते च समसु दिक्षव स्थिताः । सत्स्वामिनः सूर्या इह कर्मणि होवादयः अन्विजो भूत्वा वरन्ति । होता प्रशास्ता आश्रयान्त्रयी पोता नेष्टाश्वाशक आर्षाध इत्येते समहोतारः । य एतेऽत्र होवादयः अन्विजो देवा भूत्वा समादित्या इत्युच्यन्ते हे सोम आगाधिपते तेभिर्होतृर्षरादित्यैर्नोऽस्मान्भिरक्ष । इत्यनयापीष्टकासुपदभ्यात् । ननु सूर्या अन्विष्मणा इत्यस्मिन्नर्थे इयमृगुदाहता । तल दिशो नानासूर्या इत्येतदप्रस्तुताभिधानमित्याशङ्क्योत्तरमाह । तदर्थानि । यदुक्त दिशां नानासूर्यापेत्वं तदप्याश्रयः । शास्त्रान्तरे कश्चिन्मन्त्रा मृते । अतो वेदान्तर-मिद्वन्वादेतदपि वक्तव्यमेव न त्वप्रस्तुतम् । किञ्च तस्मिन्नर्थे युक्तिरप्यस्ति । दिग्भ्राजस्तां तां दिशं प्राप्यावस्थिताः सूर्या अतृन्वसन्तादिमूर्चितातृनुधर्मान्कुर्वन्ति । तस्यां तस्यां दिशि कुर्वन्ति । न हि अतृनिष्पादकसूर्यैर्यनिरेकेण तत्तदनुधर्माः सम्भवन्ति । तस्मात्सन्त्येव दिक्षु विभिन्नाः सूर्याः । अथ कैमुतिकन्यायेन दिशां बहुसूर्यत्वं दृढाकरोति । एतयैवेति । एतयैवावृता अनेनैव प्रकारेणानुधर्मा यत् सन्ति तत् तन्मम्यादकः सूर्योऽस्मात् नित्यायेनासहस्र-सूर्यतायाः सहस्रसहस्र्याकसूर्यैपेत्तत्पर्यन्तं दिक्षु सूर्यभेदाः कल्पनायाः । तल समसूर्यत्वे किमाश्चर्यमिति वैशम्पायन आचार्या मन्यते । आगहर्षामन्युपलक्षणमन्तः सूर्या इत्यर्थः । अनन्तसूर्यप्रतिपादिकामृचमवतारयति तस्यैवेति । तस्य सहस्रसूर्यवत्त्वं प्रतिपादिकथ-भृचिष्यते । तामेतामृचं दर्शयति यद्वाच इति । यद्यदि हे इन्द्र ते तव शतं वाचः

स्युर्बहुभिः शतमंख्याभिर्युक्ता सुलोकाः सम्भवेयुः । उतापि च शतं भूमीः स्युर्वह्नीभिः
 शतसङ्ख्याभिर्युक्ता भूमयोऽपि यदि सम्भवेयुः । हे ब्रह्मज्ञानीमपि रोदसी जातं थावा-
 पृथिव्योर्मध्ये उत्पन्नं त्वां सहस्रं सूर्याः सहस्रोपसृजिता अनन्ताः सूर्या नान्वष्ट नान्वरनुवर्ते
 त्वामनु न व्याप्नुवन्ति । एतावत्सु सुलोकेषु भूलोकेषु च सत्सुपि तल तल स्थितं त्वामनु
 सूर्यन्याप्तेरपर्याप्ता देशाः । सूर्याणामनन्तत्वादित्यर्थः । इत्यनयापाठकामुपदध्यात् । मन्त्रोक्त-
 मनन्तसूर्यत्वं युक्त्योपपादयति नानेति । यथेक एव सूर्यः स्वातदानीं समन्ताद्युत्तूनां नाना-
 लिङ्गत्वं न स्यात् । न हि कारणभेदमन्तरेण कार्यभेदः सम्भवति । तस्मादनुभवंवलक्षण-
 सिद्धये बहुसूर्यत्वमभ्युपेयम् । कथं तदि पूर्वं कथयरोऽष्टम इत्येवमष्टसङ्ख्या स्वीकृतेन्या-
 शङ्क्य तदभिप्रायं दशयति अष्टाविति । वाकं सन्त्येव तत्तन्निष्ठकल्प्या अनन्ताः सूर्या-
 किन्तु तस्मात्सि कश्चिद्विशेषो व्यवसिता , निधिता सूर्या अष्टावित्येवविधः पञ्चकर्णमस्रकर्णाभ्यां
 समानां सूर्याणां प्रत्यक्षेण दृष्टवात्प्रागजातेनाष्टमस्यापि दृष्टत्वात् । अष्टसङ्ख्यां निगमयति
 सूर्याति । यस्मादष्टमिर्दृष्टवेनाष्टी सूर्या निधिता अतः कारणादस्माभिरदृश्यमानान्यभ्यूर्ध्व-
 माकाशे सूर्यमण्डलान्यष्ट विद्यन्ते इत्यभ्युपेयम् । तल सन्निहितत्वादेकमेवास्माभिरदृश्यते ।
 बहुमण्डलप्रतिपादिकाभूत्तमुदाहरति तेषामिति । तेषामनेकसूर्यमण्डलानां प्रतिपादिकेय-
 मृतिवर्णते । ताभेताभूत्वं दशयति चिदमिति । चिदं बहुमण्डलरूपत्वेन विचिदं देवानाम-
 नोक्तमन्धकाररूपपूर्वशरीरात्मकस्य शलाविनाशकत्वेन देवमैन्यरूपमादित्यमण्डलमुदगात्पूर्यस्थो
 दिश्युवेति । तच्च मण्डल मित्तादानीं वक्षु स्वरूपम् । अन्धकारनिवारणेन अनुयो-
 ऽनुपादकत्वात् । तादृशं मैन्यं थावापृथिवी अन्तरिक्ष चाप्राः । लोकत्रयं स्वकीयप्रकाशो-
 नापूर्य वतंते । तथाविधमण्डलसमूहस्वामी सूर्यो जगतो जगत्तस्य तत्पुत्रः दधावरस्य आरमा
 स्वरूपम् । इत्यनेनेष्टकामुपदध्यात् ॥७॥

कृष्णायनुर्बेदोयर्लेलिरावारण्यकभाष्ये प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ।

॥ ३ ॥

२ १

प्रपाठके हि प्रथमे बहिराहणकेतुकः । सम्यक्प्राज्ञो द्वितीये स्यात्स्वाध्यायमाश्रयामिधा ॥
 तस्योऽनुवाकेऽध्ययनाश्रयेन यज्ञोपवासं विधातुं तत्प्रमाणार्थमाशुपाश्रयानमाह सह था
 इति । कथमेवाधिपत्यनिमित्तं स्वर्गं गमिष्याम इत्येवं देवा यदा यज्ञे प्रहृतास्तदानीमेवाशुरा
 अपि तथैवाभिप्रेत्य यज्ञं प्रवृत्ताः । तादृशी यज्ञी प्रततो विस्वांर्णावास्ताम् । तदानीं
 तथाविधा अशुराः सन्नका कृत्यगन्ताहाः सहस्रेव भुजबलान्न शोषेणैवाचरन्त्यज्ञमारब्धवन्तः ।

ते मूर्त्याद्विद्यार्थोदिनियमज्ञानादनवन्तः । देवास्तु ब्रह्मचर्यात्मकतपसा युक्ताः सन्तो यथाशास्त्रमनुष्ठितवन्तः । ते मूर्त्ता अमृता अमृतान्मूर्त्योपारकश्रेण मोहं प्राप्ताः । मृदा सन्तः कर्तव्याकर्तव्यं किमपि न प्राप्तावन् । ततो यथाशास्त्रानुष्ठानाभावात्स्वर्गं न प्राप्ताः । देवास्तु प्रमृतेर्नैव यज्ञेन स्वर्गं प्राप्ताः । अप्रमृतेन यज्ञेन युक्तानमुरान्पराभावयन् । अप्रमृताप्रमृतयोः स्वरूपं विमज्जते प्रमृत इति । यज्ञोपवीतयुक्तस्य यो यज्ञः सोऽयं गुणाधिक्येन प्रमृतः प्रकथेण मृत इत्युच्यते । अनुपवातिको यज्ञोपवीतरहितस्य यज्ञो गुणाहीनत्वादप्रमृत इत्युच्यते । किञ्च ब्राह्मणा यज्ञोपवीतयुक्तं मन्यन् किमप्यधीते तत्तर्कं यामानुष्ठानममं भवति । तदेवं यज्ञोपवीतं प्रशम्याभ्ययनोपयोगं बदन्त्यज्ञानमज्ञात्वेन विधत्ते तस्मादिति । प्रमृतिः प्रकृष्टगुणयुक्तत्वम् । यज्ञोपवीतमाधनं इत्थं विधत्ते अजिनमिति । कृष्णाजिन-
वस्त्रयोरन्यतरदृश्यं दक्षिणभागे लम्बमानं कृत्वाधीयातेत्यर्थः । एवमाभ्ययनादावनेनैव वाक्येन निहितस्यापि यज्ञोपवीतस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणे निवीतं अनुपवाणामित्यत्र पुनर्विधानं तदतिक्रमे तत्त्वविशेषप्रायश्चित्तार्थम् । यज्ञोपवीतप्रसङ्गावयवाणामपि लक्षणां दर्शयति दक्षिणमिति । दक्षिणां बाहुमूर्ध्वं भूत्वा सम्ये बाहौ लम्बमाने सति यद्वेष्टनं तद्यज्ञोपवीतम् । एतदेव विपरीतं सम्येबाहोर्ध्वभारणं दक्षिणबाहोर्लम्बमानं अङ्गवति तदावेष्टनं प्राचीनावातगिर्युच्यते । बाहोर्ध्वभयोरेष्यधोलम्बमानयोरसद्वये यद्वेष्टनं तत्संवातं तदेतन्मानुषं अनुपवाणामृणाणां यज्ञोपवीतं यथा देवानां यथा वा प्राचीनावातं पितॄणां तद्वत् ॥१॥

कृष्णाक्षजुर्वेदीयतैत्तिरीयादशकभाष्ये द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।

॥ ५ ॥

५२

प्रथमानुवाकोक्तमन्त्रजपेन परिहृतविग्रस्य पुरुषस्योपासनार्थं ब्रह्मावबोधार्थं च तत्प्रतिपादको ग्रन्थो ब्रह्मस्यः । तस्य च ग्रन्थस्यार्थज्ञानप्रधानम्वान्पाठे मा भूदीदामीत्यमित्येतदर्थं द्वितीयानुवाके शिष्टाध्यायोऽभिधीयते । मन्त्रोदामान्वयमिति चेन्न । अनर्थप्रयत्नात् । मन्त्रोद्दीनः स्वरतो वर्णतो वा सिध्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह । न वाग्वक्षो यजमानं हिर्नास्ति यथेन्द्रशकु-
स्वरतोऽपराधाद् (पा० शि० १०-४) इत्यादिन्वायात् । इन्द्रशकुत्तान्तव्य त्वप्रादितपुत्र इत्यनुवाकं विस्पष्टमभिहितः । एवं तर्हि कर्मकाण्डेऽप्ययमध्यायो ब्रह्मस्य इति चद्रावम् । अतः काण्डद्वयोपेत्याहं हनार्थापन्यायेनोभयोः काण्डयोर्मध्येऽभिहितः । नोभयशेषत्वेन वेदस्योपक्रम एव पञ्चमतामिति बान्धवम् । उभयशेषस्यापि विद्यायां प्रवेष्टनाधिक्यस्योक्तनाय विद्याकाण्डे पठनीयत्वात् । कर्मकाण्डे कविस्वरवर्णादिव्यत्यये यथाशास्त्रमथानवबोधेऽपि प्रायश्चित्तेना-

नुष्ठानवैकल्यं परिहर्तुं शक्यम् । अत एव प्रायश्चित्ताज्याहुतिमन्त एवमाज्जायते । अना-
ज्ञातं यदाज्ञातं यजाम्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य कर्णय त्व७ हि वेन्ध यथानधम् ॥ इति ।
विद्याकारण्ये अयथाशास्त्रमवकाशे सति वैकल्यं न समर्थायेत । न हि अन्यथाबोधः प्रायश्चित्तेन
परिहर्तुं शक्यते । रज्जुसर्पादिभ्रान्तेर्गायत्राजपादिभिः परिहारादर्शनात् । अत एव
कर्मस्त्विव विद्यायां वैकल्यपरिहाराय प्रायश्चित्तं किमपि नाज्जातम् । अन्युत विद्यामभ्यस्यतः
पापे प्रमक्तावप्यन्नाप्रायश्चित्ताभावः स्मर्यते । यदि स्यात्प्रातःकं किञ्चिद्योगी कुर्यात्प्रमादतः ।
योगमेव निषेवेन नान्यं मन्त्रं कदाचन ॥ इति । तस्माद्विद्यायामवैकल्याय यथाशास्त्रं
शोद्धुमुपनिषत्पाठे प्रयत्नातिशयं विधानुमर्त्तव शिष्टाध्यायोऽभिधीयते । शीक्षामिति । शिष्ट
विद्यापादाने इति धातुः । शिष्यन्ते वेदनीयत्वेनोपदिश्यन्ते स्वरवर्णादयो यत्नासौ शिष्टा ।
सैव शीक्षा । तां विष्णुष्टमासमन्तादुपास्यास्यामः कथयिष्यामः । अकारादिर्वर्णाः ।
उदात्तादि स्वरः । ह्रस्वदीर्घादिका माता । स्पृष्टत्वमापत्स्पृष्टत्वमित्यादिकः प्रयत्नो बलम् ।
अतिदुत्तममतिविलम्बितम् च परिहृत्य यस्य यः काल उचितस्तस्मिन् काले तदुच्चारणं साम्यं
तदेव शामशब्देनोच्यते । पूर्वोत्तरवर्णयो रंहिता सन्तानः । त एते वर्णादयः सन्तानान्ताः
पटनि मन्त्रक्षेत्रगुणक्षिताः पटनीयाः । इत्यनेन प्रकारेण शिष्टाध्यायोऽध्याय उक्तः । वर्णादयः
पदेव शिष्टगुण्य न त्वन्य कश्चिच्छिष्टवर्णीयोऽस्ति इति घान्त्यनुमध्यायोपसंहारः । आभ्ये-
तक्यः पटनीयो ग्रन्थोऽध्यायः । यद्यप्यल शीक्षादिरान्दानामेकध्रुव्याऽध्यायमानत्वादुपा-
कारगोक्तप्रकृतिप्रत्ययादिप्रयुक्तः स्वरो नोपलक्ष्यते तथापि मन्त्रप्रदायसिद्धः स्वरस्तर्धैवान्य-
दनीयस्तस्य धार्यविशेषज्ञानोपयोगाभावेऽप्येतेन शीक्षाध्यायेन विधायमानत्वाददर्शोपयोगो
नविष्यति । तस्मात्पुत्रासनायां तत्त्वजिज्ञासोस्तत्त्वविद्यायां च प्रतिबन्धपरिहाराय
संगच्छते ॥२॥

कृष्णायतुर्वेदायर्त्तितरीयारण्यकभाष्ये मन्त्रमप्रकाठके द्वितीयोऽनुवाकः ।

॥ ५ ॥

८०८

अथाष्टमोऽनुवाकः । भाषेति । विद्यान्तम्युक्तम्यापि ब्रह्मज्ञानरहितस्य भयमित्यस्मिन्न-
र्थे आत्ममुदाहरति तदप्येष आत्मी भवतीत्यादिना । यः पूर्वजन्मनि प्रकृष्टे ज्ञानकर्मणी
अनुष्ठायाम्मिन्नमनि वायुदेवत्वेनोत्पन्नः सोऽयं तथाविधमहिमोपेतोऽपि देवोऽपि मन्त्रस्मादन्त-
र्यामिरूपाद् ब्रह्मणा मीया भयेन पवते निरन्तरमननयः सञ्चरति । एवं सूर्यादिषु योजनीयम् ।
अग्निरिन्द्रश्च स्वम्बद्यापार कुरुत इति शेषः । उक्तदेवताचतुष्टयापेक्षया मृत्तो- पञ्चमस्यम् ।

स च स्वाप्तायुषः प्राणिना मारयितुं तत्र तत्र सदा भावति । यद्यप्यसङ्गस्य निर्गुणस्य ब्रह्मणो भयहेतुत्वं नास्ति तथापि मायोपाधिकस्यान्तर्यामिन्वेन तन्मम्भर्वाति । तदुक्तं वास्तिकप्ररैः । नियम्यकार्यमापेक्ष्य नियन्तेय तमोऽवधिः । इति । ध्रुवन्तरण । यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्यान्न्दमसी विभृता सिध्यत इत्यादिकमुदाहार्यम् । अस्य च भयहेतोर्नियामवस्थान्तर्यामिणो ब्रह्मत्वं प्रथमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम् । प्रधानं जाव ईशो वा कोऽन्तर्यामी जगत्प्रति । कारणत्वान्प्रधानं स्याज्जावो वा कर्मणो मुस्तात् ॥ जावैकत्वामृतत्वादेरन्तर्यामी परेश्वरः । द्रष्टृत्वादेर्न प्रधानं न जीवोऽपि नियम्यतः ॥ बृहदारण्यके पञ्चमाध्याये ब्राह्मणस्य उद्दालकं प्रत्याह । यः पृथिव्यां सिध्यन्पृथिव्याः अन्तरो य पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिव्यामन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः । इति । तत्र पृथिव्यादिजगत्प्रति याऽन्तर्यामी ध्रुयते तस्मिन्नेवा मरये मति प्रधानमिति प्राप्तम् । तस्य सकलजगदुपादानत्वेन स्वकार्यं प्रति नियामकत्वमभवात् । अथ वा जीवोऽन्तर्यामी । स हि धर्मो धर्मरूपं कर्मानुष्ठितवान् । तत्र कर्म स्वफलदानाय फलभोगमाधन जगदुत्पादयति । अतः कर्मद्वारा जगदुत्पादकत्वाज्जावोऽन्तर्यामीति प्राप्ते ब्रूमः । एव त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यन्तर्यामिणो जीवतादात्म्यममृतत्वं च ध्रुयते । तथा पृथिव्यन्तरिक्षादिषु सर्ववस्तुष्वन्तर्धामिनोपदेशेन सर्वव्यापित्वं प्रतीयते । तेभ्यो हेतुभ्योऽन्तर्यामी परमेश्वरः । न च प्रधानस्यान्तर्यामिर्त्वं सम्भवति । अरशो दृष्टाऽधुन धातेति द्रष्टृत्वधोतृत्वाद्यवगमात् । अचतनस्य प्रधानस्य तदसम्भवात् । नापि जीवोऽन्तर्यामी । य आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यन्तर्यामिणो त्वधवणात् । तस्मादन्तर्यामी परमेश्वरः । एतस्माद्भयमज्ञानिन एव । न तु सत्त्वविदः । तदेवं सर्वेषां प्रधानामुत्तर न्यम्यमम । पूर्वेव यदुक्तं सांऽरनुते सर्वोक्तमान्यह इति । यदपि ईशो वै स इत्यानन्दमप्यर्थं मूलित तदुभयं निर्णानुं विचारमवतारयति । संवेति । तच्छब्देन सीमांसाया ध्रुत्यन्तरप्रतिद्वि प्रदर्श्यते । बृहदारण्यके हि स यो मनुष्याणां राक्षः समृद्धो भवत्यन्येषामधिपतिः सर्वेर्मानुष्यकैर्भोगी सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः (४-३-३३) इत्यादिनाऽऽनन्दनिर्णयः प्रपञ्चितः । राक्षो देहान्द्रियादिपाटवत्क्षणमिदधुपेन । समृद्धो विद्यादिगुणसम्पन्नः । एतच्छब्देनानन्तरप्रत्ये वक्ष्यमाणतां दर्शयति । किमयं ब्रह्मानन्दा लौकिकानन्दवद्विषयविषयिमम्बन्धेन जन्यत आहोन्विन्त्वाभाविक इत्येषा सामाना प्रवर्तते । तत्र स्वाभाविकं ब्रह्मानन्दं विवेक्तुं द्वारभूता अन्ये विषयानन्दाः क्रमेणोपन्यस्यन्ते । एतेषां ब्रह्मानन्दलेशत्वात्तद्विषयद्वारत्वमुपपन्नम् । तन्लेशत्वं चैवं द्रष्टव्यम् । अविद्यया विवेके तिरस्क्रियमाणे सन्धुत्कृष्यमाणायां आविद्यायां हिरण्यगर्भमारभ्य मनुष्यपर्यन्तेषु जावेषु

ब्रह्मानन्दस्तत्कर्मवशाद्विषयादियाधनमम्बन्धवशाच्च यथाविद्वानं भाव्यमानतयाऽपक्षीयमाण-
 शब्दबलोऽप्यवस्थितो लौकिकः सम्पद्यते । स एव पुनरविद्याकामकर्मप्रकर्षेण मनुष्यगन्धर्वा-
 दिषु हिरण्यगर्भपर्यन्तमुत्तरोत्तरभूमिषु शतगुणोत्कर्षयुक्तोऽकामहतनिद्वन्द्वोऽत्रियप्रत्यक्षो विभाव्यते ।
 विद्यया तु अविद्याकृते विषयविषयिभावे निवृत्ते सति स्वाभाविकः परिपूर्ण एक
 एवात्मानन्दोऽर्वातिष्ठते । तस्य द्वारभूतेषु विषयानन्देष्वस्मत्प्रसिद्धमानन्दमादौ ताव-
 द्दर्शयति युवेति । मनुष्यस्य बाल्ये विषयगुणानभिज्ञतया शब्दचन्दनवनितादिविषयानन्दो
 नास्ति । वार्धके तदभिज्ञत्वेऽपि भोक्तृमयमर्थत्वादसौ नास्ति । अतो यौवनमेव परिशिष्यते
 इत्यभिप्रेत्य युवा स्वादिन्युक्तम् । यौवनेऽपि कुरूपत्वकोधादिप्रसक्तस्य दुःखबाहुल्यात्तदभावात्
 साधुयुक्तेत्युच्यते । तद्वत्तस्यापि चतुर्वष्टिकृताश्च अनुदर्शविशास्वेकस्या अप्यभावे
 दुःखं भवेदिति तद्वत्तत्त्वार्थमन्यत्पक इत्युक्तम् । विद्यावतोऽपि कार्येषु मन्दप्रवृत्तेरभि-
 मान्यादिना भोजनादौ हविहानस्य वा सुखं न भवतीति तन्निवृत्त्यर्थमाशिष्यते इत्युक्तम् ।
 आशुतमः सर्वकार्येषु शीघ्रं प्रवर्तत इत्यर्थः । यद्वा सर्वेषु भोग्यद्रव्येषु हविबाहुल्येनाशि-
 त्तमः । ईदृशस्यापि मनोदाकर्षाभावे सति युद्धादी न भूतिः स्यादिति तद्वारणाय इच्छि-
 इति वक्तव्यम् । धैर्ययुक्तोऽपि शारीरबलहीनोऽभारोद्वयादावक्षयः स्यादिति तद्वारयितुं वलिष्ठ
 इत्युक्तम् । एतावता मोक्षनृत्वसम्पत्तिरुक्ता । तन्मेयमिति भोग्यमसम्पत्तिरुच्यते । अनुदिक्षु
 तन्मुद्रवेष्टिता या पृथिवी सा सर्वापि विलस्य पूर्णा भोग्यद्रव्यजातेन पूरिता । एतच्चान्येषा-
 मधिपतिरित्यादिकस्य ध्रुवन्तरोक्तस्योपलक्षणम् । यदि कस्यचित्सार्धभीमस्यैतत्सर्वं सम्भवेत्त-
 वानीमयं मानुष आनन्दो भवति । इतोऽर्वाचोनास्तु दुःखमिश्रत्वादानन्दा एव न
 सम्भवन्ति । न खलु कश्चिदपि मनुष्यो ययोक्तसार्धभीमादन्यः कश्चिदपि सर्वतस्तृप्तिमानुप-
 लभ्यते । आनन्दो नाम नृतिः । तस्याः कश्चिद्विषयामिलाषो विरोधी । स वाक्कथे
 कस्यचित्कस्मिंश्चिदवयवं सम्भवत्येव । सार्धभीमस्य तु सर्वविषयाणां मनुष्यलोकवसिनां
 लब्धत्वेन विरोध्यभावात्तन्निवृत्ता तृप्तिरभिव्यज्यते । एवं च सति यावदावदमिलाषनिवृत्ति-
 र्भङ्गता भवति तावतावदानन्दोऽप्यनुकूप्यते । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वोक्तानन्दादधिकमुदाहरति ।
 ते य इति । ते पूर्वाक्ताः सार्धभीमनिष्ठा मानुषा आनन्दाः शतसद्व्याकेषु सार्धभीमेषु वा
 तृप्तिस्त्वावती मनुष्यगन्धर्वस्यैकस्य । विद्याकर्मविशेषानुष्ठानेन गन्धर्वत्वं प्राप्ता मनुष्यगन्धर्वाः ।
 ते ह्यन्तर्धानादिशक्तियोगेन मनुष्येभ्य उन्मुक्ताः । स खोन्मर्षा कर्तिके दर्शितः । सुगन्धिनः
 कामरूपा अन्तर्धानादिशक्तयः । नृत्यगातादिकुराला गन्धर्वाः ह्युर्लूकिकाः ॥ इति ।
 ततस्तेषां मनुष्यवदानन्दप्रतिपातः प्रायेण नास्ति । कदाचित्प्रसक्तस्यापि परिहाराय साधन-
 सम्पत्तिरस्ति । तया सति चित्तप्रसादविशेषात्सुखविशेषाभिव्यक्तिरुपपद्यते । सार्धभीमस्य

मनुष्यत्वेन तदीयस्यानन्दस्यास्माभिरपेक्षितुं शक्यत्वान्न तत्र भोगिय उदाहृतः । मनुष्य-
गन्धर्वास्त्वन्तरिक्षलोक्त्वासिनः । यच्चगन्धर्वापमरोगणसेवितमन्तरिक्षमिति (बृ० पू० उ० १-२)
श्रुत्यन्तरात् । अतस्तदीयस्यानन्दस्याप्रसिद्धत्वात्तत्रमिदं मनुष्यलोके दर्शयितुं भोगिय उदा-
ह्रियते । भोगियंश्चन्द्रोऽर्धांसे (पा० ४-२-८४) इति पाणिनिना सूक्षितत्वात् । स हि सर्वेषु
लोकेषु वर्तमानस्यानन्दहेतोर्विषयस्य भागे प्रभासमाध्यत्वमातिशयत्वानित्यत्वेदोषाञ्छास्मानुभवाभ्यां
निश्चित्य तत्र निष्कामो भवति । तथा सति मनुष्यगन्धर्वलोकगतान्विषयान्भुजानस्य
यावानानन्दस्तावानकामहतवेदविच्छेन्नियस्यापि विद्यते । अकामहनत्वं तु गन्धर्वलोकान्
भिज्ञस्य मृगस्येदानीं विद्यमानमपि कालान्तरेण शास्त्रादभिजानानस्य तत्कामभोगेच्छाया-
मुत्पन्नायां निवर्तते । भोगियस्य तु तदापदर्शिन कदानिदपि कामानुत्पत्तेरकामहतत्वं
सुस्थितम् । ननु गन्धर्वस्य नृत्यगीतादिभिर्यदा कदाचित्द्रव्युल्लाखलक्षणो हर्षाभिधेय आनन्द
उपपद्यते । न त्वमावकामहतस्य भोगियस्य विद्यत इति चेन्मा भूदयं हर्षः । तस्य क्षण-
कत्वेन चित्तविकारत्वेन च मुख्यानन्दत्वाभावाद्विषयप्राप्त्या तद्विच्छायां निवृत्त्यायां हर्षादि-
विकारेषु च शान्तेषु या तृप्तिभञ्जिरनुगच्छत्यसौ च मुख्यानन्दः । तथा च स्मर्यते । यच्च काम-
मुखं लोके यच्च दिव्यं महन्मुखम् । तृष्णाक्षयमुखस्यैते नाहृतः पोटशो कलाम् ॥ (बृ० वा०
४-३-१८८४) इति । तृप्तिरूपश्चानन्दो गन्धर्वेण समानोऽकामहतप्रतियस्य विद्यते । यथोक्त-
पर्यायद्वयमुत्तरेष्वपि पर्यायेषु चित्तस्य प्रमादातिशयमनुसृत्य तृप्तिमल्लग्नस्यानन्दस्याविर्भावान्तिशयो
व्याख्येयः । तत्र तृतीयपर्यायमाह ते य इति । सृष्टिकाल एव देवल्लोके समुत्पन्ना गायका
देवगन्धर्वाः । चतुर्थं पर्यायमाह ते य इति । चिरस्थायी यो लोकस्तमालोक्यन्त इति
चिरलोकलोकाः । पञ्चमं पर्यायमाह ते य इति । पितृलोकादूर्ध्वभावी कश्चिदाजानात्म्यो
देवलोकविशेषः । तस्रोत्पन्ना अजानजाः । षष्ठं पर्यायमाह ते य इति । अजानजदेव-
भोगाद्युत्तमं भोगं प्राप्तुं ये वैदिकं कर्मविशेषमनुष्ठाय देवान्प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाख्या देवाः ।
सप्तमं पर्यायमाह ते य इति । त्रयस्त्रिंशद्विर्भुजोऽत्र देवराज्येन विवक्षिताः । अष्टमं
पर्यायमाह ते य इति । इन्द्रो हविर्भुजां स्वामी । नवमं पर्यायमाह ते य इति । बृहस्पति-
रिन्द्रस्याचार्य । दशमं पर्यायमाह ते य इति । प्रजापतिर्विराट्पुरुषः । एकादशं पर्यायमाह ते
य इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । कुत्स्नमंसारमण्डलव्यापी ममष्टिव्याष्टिरूपः सृलात्मा । स च
शरीरिणो मध्ये प्रथमः । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र (ऋ० म० ८-७-३) इति श्रुतेः । स वै शरीरा
प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्मणे समवर्तत ॥ (बृ० वा० १-४-२१)
इति स्मृतेः । तेन सांसारिक आनन्दस्तत्र विभ्राम्यति । उक्तवत्या भोगिये सर्वेषामा-
सद्भावेन जन्दानां भोग्यनुते सर्वान्कामान्तस्तेत्ययमर्थ उपपादितो भवति । तदेवं परमानन्द-

दुर्गभूत सांसारिक आनन्दोक्तं आगमेन श्रोत्रिणाचक्षेण चोदाहृतः । अथ बोधनीयं ब्रह्मानन्दं दर्शयति । स य इति । पुरुषशब्देन बुभुक्षुर्भुजोऽप्युच्यते । तस्मिन्कश्चिदानन्दो विद्यते । तत् सद्भावे यौक्तिकप्रसिद्धिरनुभवप्रसिद्धिश्च साऽयमित्येताभ्यां पदाभ्यां क्रमेण निर्दिश्येते । तत्र यौक्तिक-प्रसिद्धिः धृत्यन्तरे प्रपञ्चिता । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति (बृ० उ० ४-५-६) इति प्रति-ज्ञाय पुत्रवित्तादिरूपस्य सर्वस्य भाग्यप्राप्तस्यान्मरोपनया प्रियत्वे सत्यान्मनः परप्रीतिविपर्ययेना-नन्दरूपत्वमुपपादितं भवति । तथा सर्वदाऽहं भूयासं कदाचिदपि ममामर्त्वं मा भूदित्येवमात्मन आनन्दरूपत्वं सर्वं प्राणिभिरनुभूयते । चकारो बुभुक्षुमजानीयप्रागयन्तर्गतानन्दसमुच्चयार्थः । तेनाध्यात्मिक आधिभौतिकश्च सर्वाऽप्यानन्दः सगृहीतो भवति । वेदे प्रायेणास्मास्त्रोकादमुं लोकमित्यादाविदमदं शब्दो प्रत्यक्षपराक्षताचक्षोः । ततोऽवाप्यस्माकं पराक्ष आदित्यदेहेऽवस्थित आनन्दोऽमादित्यनेन शब्देन विवक्षितः । चकार आदित्यसज्जतीयदेवनान्तरगतानन्द-समुच्चयार्थः । तेनाधिदैविकः सर्वाऽप्यानन्दः सगृहीतो भवति । एवञ्च सत्यध्यात्ममधि-भूतमधिदैवं च सर्वपुपाधिषु योऽयमानन्दोऽस्ति स सर्वाऽपि स्वरूपेणैक एव न तु भिद्यते । मानुषानन्दो देवानन्द इत्येवमुपाधिपरामर्शदुरस्मरमेव हि भेदः प्रतीयते । यथा घटाकाशो मठाकाश इत्येवमुपाधिपरामर्शादेव सारतन्मलक्षयो भेदस्तद्वत्सर्वाऽयमक्षरगुणैकमो ब्रह्मानन्द-स्तदीशो हिरण्यगर्भादिस्वावरान्तोपाधिकृतश्च भेदः श्रुत्यन्तरे विस्पष्टमाश्रितः । एषोऽस्य परम आनन्द एतन्मैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मावामुपजीवन्तीति (बृ० उ० ४-३-१३) । यस्या स्वरूपैक्यस्यास्य समुद्रस्यानोरस्यानन्दस्य बिन्दुस्थानीया हिरण्यगर्भाधानन्दाः सोऽयमेक आनन्दो बुभुक्षुभिर्बोदय्यइत्येवं सीमामया निर्गम्य सम्पन्नः । यथोक्तानन्दवेदनस्य फलं दर्शयति स य इति । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण निजानन्दं वेत्ति स पुमाननेनैव कर्मणः तमानन्दं प्राप्नोति । मन्त्रज्ञानादित्यज्ञं ब्रह्म स्वरायमाशक्तिवशादाकाशादिकमस्महेहान्तं जगत्कृत्वा देहादिपञ्चकोशरूपायां गुहायां प्रविष्टमिवाभ्यन्तरे निरुपाधिकरूपेण साक्षात्कारयोग्यं सब-विष्टते । तच्चाक्षरगुणैकसं परमानन्दस्वरूपमित्ययमुक्तप्रकारः । तेन प्रकारेण विदितवत् आनन्दप्राप्ती कसोऽनिवार्यते । भाक्ता भोग्यं चेति द्विविधं जगद्भ्रमणा सृष्टम् । तत्र प्रत्यक्षतन्म्यरूपमात्मनमारभ्य देहपर्यन्तोऽहंप्रत्ययगम्यो जगद्भ्रमो भाक्ता । देहाद्विहिरिदं प्रत्ययेनावलोक्यमानः पुत्रभार्यादिरूपो जगद्भ्रमो भोग्यः तत्र यद्यप्यात्मव्यवहारोऽस्ति तदो-प-सुखदुःखयोरहं सुखा दुःखान्येवं सर्वरजिगम्यमानत्वात् । तथापि पुत्रादिषु स्वस्माद्भेदस्य विस्पष्टं भावमानत्वाद्गोणमेवत्यम्बं न तु मुख्यमित्यभिप्रेत्य श्रुतिस्तत्वात्मत्वबुद्धिं निवारयितु-मशक्यमात्मानमुपदिदेश । बुभुक्षुरपि तदेतदवगम्यास्मास्त्रोकादिदंप्रत्ययेनावलोक्यमानात्पुत्रादे- प्रेत्य प्रत्याहृत्य तत्र निरपेक्षो भूत्वाऽप्रमथं श्रुतिवाधिनमेतमुपसङ्कामति प्राप्नोति । पुत्रादि-

मुखदुःखयोः स्वकायव्याभिमानं परित्यज्याश्रमयभावे पर्यवस्यतीत्यर्थः । एवं क्रमेण प्राण-
मयाद्युपसङ्गमणं दृष्टव्यम् । आनन्दमयमुपसङ्गकस्य तत्रापि प्रियादिचतुष्टयं क्रमेण परित्यज्य
कदा पुच्छमिन्द्रियेऽङ्गुलैर्करमानन्दे पर्यवस्यतीत्यर्थः । नन्वेवंविच्छन्देन किं परमात्मा विवक्षितः
किं वा ततोऽन्यः कश्चिद् । नायं । तस्य वेदितव्यत्वेन वेदिनृत्वनुपपत्तेः । न द्वितीयः ।
तत्त्वमस्यादिधुनिविरोधात् । नैव दोषः । परमात्मन एव देहेन्द्रियाद्युपाधिविशिष्टत्वाकारेण
वेदिनृत्त्वमखण्डैकरमानन्दकारत्वेन वेद्यस्वमित्युभययोगपत्तेः । ननु य एवंविन्म उभयसङ्कामतीति
श्रूयते । सङ्कमणं नाम दृढमंयोगरूपप्राप्तिः । जलूका मृगे सङ्कामतात्यादौ तथा दृष्टत्वात् ।
न हि देहेन्द्रियाद्युपाधिविशिष्टस्य वेदिनुरग्रमयादिषु यथोक्तमङ्कमणं संभवति इति चेन्न ।
सङ्कमशब्देनात्र भ्रान्तिविनाशान्नृणां विद्याफलस्य विवक्षितत्वात् । तथा च भाष्यकारै-
रुक्तम् । एतस्मिन्प्रविद्याविभ्रमनाशे सङ्कमशब्द उपचर्यते इति । न हि मुख्यमङ्कमणस्य
वेदनमात्रं साधनं भवति । कर्मत्वमयमित्यादिज्ञानमात्रेण तन्मङ्कमणादर्शनात् ।
आहमाहोकाग्नेत्येतेनैव वाक्येन प्रथमपर्याये वाक्यपुत्रादिविषयभ्रान्तिनाशोऽभिहित इति चेदेवं
तर्कमयसङ्कमणोक्त्या पुत्रादिभ्रमस्य पुनरनुत्पत्तिर्विवक्षयताम् । अत एवाहमाभिर्दहमात्रे
पर्यवस्यतीति संकमणाभिप्रायोऽभिहितः । अनेनैव न्यायेन प्राणमयात्मवेदेन तत्त्वमयात्मत्व-
भ्रमस्य वित्तृप्त्यै पुनरनुत्पत्तिः प्राणमयसङ्कमणम् । एवमुत्तरत्रापि दृष्टव्यम् । अममयादिषु
मुख्यात्मत्वाभावेऽपि अहंप्रत्ययसम्यक्त्वलक्षणां भ्रान्तिप्रतीतमात्मत्वमन्युपेत्याश्रमयमात्मत्व-
मित्यात्मशब्द प्रयुक्तः । आनन्दमयकोरागतस्य प्रियाद्यवयवचतुष्टयस्यानन्दे मुख्यानन्द-
मयाद्यवयवमनमगोचरत्वमभिप्रेत्य विद्यमानमपि संकमणं श्रुत्या नोक्तम् । अधाभिप्रेतम-
वाङ्मनमगोचरत्वं स्पर्शकर्तुं श्लोकमुदाहरति तदधीत्यादिना ॥८॥

कृष्णायजुर्वेदोयर्नैलिरीयारण्यकभाष्येऽष्टमप्रपाटकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

॥ ६ ॥

१०-९

अथ विहितानुष्ठानस्य पुण्यं ज्ञानसाधनतया प्रशंसति । निषिद्धाचरणं ज्ञानप्रति-
बन्धकतया निन्दति यथेति । लोके यथा वृक्षमोक्षानादी स्थितस्य स्य्यकपाटनकेतकी-
पुत्रागादेः सम्पुष्पितस्य सम्बगविकसितपुष्पोपेतस्य यो गन्धः सुरभिरास्ति सोऽयं दुराहेशाद्वाति
कायुना सहामच्छति । एवं पुण्यकर्मणो ज्योतिष्टोमादेः सत्कारिणः सुगन्धसमाना दुराद्वाति
मनुष्यलोकात्स्वर्गे गच्छति । तस्मान्पुण्यमनुष्ठेयम् । अथ पापस्य दृष्टान्त उच्यते ।
यथा लोके राजाभात्यादोनां विनादाम् प्रवृत्तो वंशाग्रवृत्तादिदुर्घटव्यापारेष्वत्यन्तकुशलमनाः
कश्चित्कतं कुशदावगाधे कस्मिंश्चिदूर्तविशेषेऽवहितां प्रसारितामोसधारां खड्गधारामव-

कामेत्यादाभ्यां धाराया उपरि गन्तुं प्रवर्तते । तदानीमस्मीं मनस्येवं विचारयति । यद्यदि युवे हुवे । इकारो व्यत्ययेन यकारस्थाने पठितः । अत एव केचिद्युवे युव इति पठन्ति । यौमि यौमि पुनः पुनः पादमसिधारया मिथयामात्यर्थं । तदाहं विहृदिष्यामि कर्त्तुं वा पतिष्यामि । अहमित्येतमर्थं ह्रस्वोच्चेन वृत्ते । लकारस्थाने व्यत्ययेन दकारः । असिधारया पादस्य दृढस्पर्शं पादच्छेदेनाहं विहृतिलो विवशो भविष्यामि दृढस्पर्शभावे त्वधोवर्तिन्यगाधे गते पतिष्यामीति । एवं पापे वर्तमानः पुरुषो विचारयेत् । यद्यहं पापं प्रकटं कुर्यां तदानीमिह लोके निन्दितो भविष्यामि तत्परिहारायाप्रकटं कुर्यां तदापि नरके पतिष्यामीति । ईदृग्विचारयुक्तं पुरुषोऽवृत्तात्पापादात्मानं जुगुप्सेत् । भिद मां लोकद्वयभ्रंशहेतुमिति निन्दित्वा पापमिवाचरेत् ॥६॥

कृष्णयजुर्वेदोक्तैस्तिरोयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ।

॥ ७ ॥

१०६४

सन्न्यासस्यैव ब्रह्मज्ञानं प्रति अन्तरङ्गसाधनत्वाजिज्ञासोः सन्न्यास एव युक्तो न तु कर्मानुष्ठानम् । तर्हि निष्पन्ने तत्त्वसाक्षात्कारे कर्माण्यनुष्ठायन्तामित्येतां रुद्धां निवारयितुमत्र तत्त्वज्ञानिष्ववहाराणां लौकिकानां सर्वेषां यागरूपत्वमुच्यते । न हि यागस्य यागाधिकारशङ्कास्ति । अतोऽस्मिन्ननुवाके पूर्वभागेन योगिनोऽवयवा यज्ञात्तद्व्यत्ययेनाप्रायस्ते यस्यैवमिति । तस्य पूर्वोक्तस्य सन्न्यागिन एवमित्युपः पूर्वोक्तप्रकारेण ब्रह्मणो महत्त्वं साक्षात्कृतवतो जीवन्मुक्तस्य सम्बन्धो यो यज्ञोऽस्ति तस्य यज्ञस्य देहेन्द्रियादिसाक्षी य आत्मा स एव यजमानमदृशः । तस्य स्वामित्वात् । या तु तदन्तःकरणे ध्याकरूपः चित्तवृत्तिः सा धर्मी । यच्च शरीरं तदिधमम् । एवमुरभ्रायवयवानां वेद्यादिरूपत्वोपचारो योजनीयः । यस्तु दमाक्षः शमयिता सर्वेन्द्रियोपशमकारी चित्तवृत्तिविशेषः । तस्य दक्षिणारूपत्वमुन्नेयम् । दागादीनां होलाश्विप्रपन्त्वमुन्नेयम् । अथास्यानुवाकस्य द्वितीयभागेन योगिष्ववहारस्य उपोतिष्ठोमावयवकिरूपत्वं दर्शयति यावदिति । यावन्तं कालं भोजनमकृत्वा ध्रियते विदुषा धार्यते सा प्रतिदीक्षाभ्यसंस्काररूपा । एवं भोजनादौ हविरादिरूपत्वमुन्नेयम् । अथास्यानुवाकस्य तृतीयभागेन जीवन्मुक्तस्य सम्बन्धनां कालविशेषाणां नानाविधयागरूपत्वमाह ये इति । संवत्सराश्च परिवत्सराश्चेति चकाराभ्यामिदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सराः समुचीयन्ते । प्रमवादिषु षष्टिसंवत्सरेष्वेकैकं पञ्चकं सुगशब्दाभिधेयं तस्मिन् युगे पञ्चापि कर्मणः संवत्सरपरिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरसञ्ज्ञका द्रष्टव्याः । तथा च कालनिर्णये संप्रहकारेणोक्तम् । चान्द्राणां प्रमवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे । संपरीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः ॥ इति । अहर्गणा द्विरात्रनिरात्रादयः । सर्ववेदस्य सर्व-

स्वदक्षिणाकम् । अथैतच्छब्देन प्रकृताद्दोषाद्यादिपरिवन्तरान्तमवैकानसमष्ट्युपलक्षितं योगिन
 सायुर्विवक्ष्यते । यदायुस्तन्मर्षस्वदक्षिणोपेतं सप्रमित्यर्थः । अस्यानुवाकस्य चतुर्थभागेन
 सर्वयज्ञान्तर्कं योगिन उपासीनस्य कममुत्तिष्ठत्तु कलमाह एतद्वा इति । जरामरणा-
 वधिकं ययोगिवरितमस्ति तवेतद्वेदोक्ताग्निहोतादिमन्त्रस्वरमन्त्रान्तकर्मस्वरूपमित्येवं यः पुमान्
 विद्वानुपासीन उत्तरायणे प्रियते स उपासको देवानामिन्द्रादीनां महिमानमैश्वर्यं प्राप्य तदूर्ध्व-
 मादित्यस्य सायुज्यं सहवामं सादाम्यं वा भावनातारतम्येन प्राप्नोति । अथ पूर्वोक्त-
 वैलक्षण्येन य उपासको दक्षिणायने प्रियते स उपासकः पितृणामग्निष्वात्तादीनामैश्वर्यं
 प्राप्य चन्द्रमसः सायुज्यं पूर्ववत्प्राप्नोति । य एवमेतो सूर्याचन्द्रमसोर्महिमानावनुभव-
 न्नाक्षरास्तत्र सगुणामकार्प्य हिरण्यगर्भं विद्वांस्तक्रोडनिर्वाग्मिनामुपदेशिनामुपासीनोऽभिजयति ।
 हिरण्यगर्भसाक्षात्काररूपं प्राप्नोति । तस्मात्साक्षात्कारात्प्रोक्त्वासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्यगर्भ-
 लोकं गत्वा तत्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य महिमानमैश्वर्यं प्राप्नोति । ततोत्पन्नब्रह्मत्त्वं
 साक्षात्कारस्तस्माज्ज्ञानादुक्तलोकविनाशादूर्ध्वं सत्यज्ञानादिनक्षत्राण्य ब्रह्मणो महिमानं महत्त्वं च
 प्राप्नोति । इत्युपनिषदिति वाक्येन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकमन्त्रस्य संप्रसंगः क्रियते ।
 अथ मीमांसा । नृत्तयाध्यायस्य नृत्तयापादे चिन्तितम् । पूर्ववैका विभिन्ना वा तैत्तिरीयक-
 ताण्डिनोः । मरणावधृत्वादिमाम्यादेकेति गम्यते ॥ बहुना रूपमेदेन किञ्चित्साम्यस्य
 बाधनात् । न विर्यस्य तैत्तिरीये ब्रह्मविद्याप्रशंसनात् ॥ अस्ति तैत्तिरीये पुरुषविद्या
 तस्यैवंविदुषो यज्ञस्मात्मा यजमान इति । तथा ताण्डिनामपि शाखायां भूयते पुरुषो वाच
 यज्ञ इति । तेषामेकैव पुरुषविद्या । यन्मरणां तदवधृत्तौ मरणमेवावधृत्त इति उभयस्य
 समानधर्मभवेणात् । प्रातः सवनादीनां च समानत्वात् । इति प्राप्ते ब्रूमः । वेद्यस्वरूपस्य
 भूयान्मेव उपलभ्यते । तथा हि विदुषो यो यज्ञस्तस्य यज्ञस्यान्मेति तैत्तिरीयके व्यधिकरणो
 धृत्तौ । अन्यथाऽऽत्मा यजमान इति व्याघातात् । विद्वानेव यज्ञ स एव यजमान
 इति कथं न व्याहन्येत । ताण्डिनो तु पुरुषयज्ञयोः सामानाधिकरण्यं धृतमित्येको रूप-
 भेदः । आत्मयजमानादिकं सर्वमज्ञ धृतं ताण्डिशाखायां नोपलभ्यते । यत्ताण्डिनामुप-
 लभ्यते तेषां विभक्त्यायुषः सवनत्रयस्वमित्यादि न तत्किञ्चिदपि तैत्तिरीयके पर्याप्तम् ।
 अतो मरणावधृत्तत्वाद्यप्यसाम्यबाधाद्विद्ययोर्भेद उचितः । अपि च न तैत्तिरीयाणामुपासन-
 मिदं किं तर्हि ब्रह्मविद्याप्रशंसा । तस्यैवंविदुष इति ब्रह्मविदोऽनुकर्षणात् । तस्मात्
 विर्यस्यशङ्कायामप्यवकाशोऽस्ति । कममुत्तिष्ठत्स्वस्मिन्ननुवाके तत्त्वज्ञानिसेवानिमित्ताऽभि-
 हितेत्यशेषमतिमत्तम् ॥६४॥

कृष्णयजुर्वेदोयतैत्तिरीयारण्यकभाष्ये दशमप्रपाठके अनुवर्णितमोऽनुवाकः ।

आश्वलायनश्रौतसूत्रटीका नारायणी वृत्तिः

॥१॥

१-३

तत्रावसायावेयान्प्रवृत्तीते यावन्तो यजमानस्य ते भवन्ति । ते च प्रवराज्ञाये व्याख्याताः ॥१॥

अस्येयं आयेया इत्यन्तः आये परः आयमपर इत्येवमादिस्मृत्यनुसारेण प्रवराज्ञाय एव
वरदाप्रकारः पठितः स एवेदानीमिषन्तो वरीतव्या इत्थं वरीतव्या इति विधानमन्यत्तेप्रजातवृषा-
मुप्यायवार्थम् ॥२॥

पुरोहितस्य च आयेयास्तानेव राजन्ववैययोः प्रवृत्तीते । बहुवचनं त्रैवर्णिकप्रीजातानाम-
मुलोभानां वषट्कार्यम् ॥३॥

मानवेनपौरुषत्वेत्येवं वा पौरोहित्याम्बा ॥४॥

अज्ञाने संशये च त्रपाणां वर्णानां मानवेत्यर्थं तन्मन्त्रः प्रवरो भवेत् ॥५॥

निगदेऽवसायेति । निगद् इति स्वस्मीनिर्देशात्पूर्वापरीभूतो निगदो न परिसमाप्त इति
गम्यते । अतः प्रवरोऽपि तस्येव शेषः । कश्चिन्मन्त्राज्ञाये भारतवाक्यानन्तरमसावसा-
विति प्रवरप्रकृतेः पठितत्वाच्च । सम्बुद्धिसामानाधिकरण्याच्च । देवेद् इति निविस्थन्निगद् ।
चतुर्थं निविस्थद्वाणि परिभूरसीत्येवमन्तानि । आवाह देवान्यजमानायेत्यादिसप्तजापजेत्यन्त-
मावाहननिगदः । सामिषेन्यादय एते मन्त्रा आहवनीवाग्निधायिनः । तत्र भारतेत्यव-
स्थेत्प्रवरान्ते च निविस्थद्वाणामेकादशे च । चतुर्दशेनावाहननिगद् सन्धाय यजमानायेत्यवस्थेत् ।
प्रतिपद्यावसायेत्यध्याहारात् प्रतिपद्येति वचनमस्य वाक्यस्य प्रतिपत्तिसम्प्राकरणार्थम् । तेन
विधायां प्रतिपत्त्यन्तरविधान एतच्च भवति । तत्र स्थित्वा देवता वक्ष्यमाणा द्वितीयया
विभक्त्याद्विद्याविरयानन्तरमाधोत्पावावाहस्यावहशब्दस्यादि प्रावयन् । द्वितीयाविधानं सर्वार्थम् ।
अत्र पाठादेव द्वितीया सिद्धेति तेन देवतामादित्य प्रपुषाद्यजेत्यत्र द्वितीयेव भवति ।
विभक्त्यन्तरविधाने तु तदेव भवति । आवाह देवान् होत्रावावाह आवाह जातवेद इत्येतेषु
त्रिषु प्लुतावसाने न स्तः ॥६॥

प्रथमदेवताग्रामयं विशेषः । तुल्येन यष्ट्यदेवतावाहनशब्दयोर्मध्येऽग्नेशब्दं म्यात् ॥७॥

यागयोरियमाख्या तत्सम्बन्धाद्देवतयोरपीति ॥८॥

विशेषाभावात्सोमयाजिनोऽसोमयाजिनश्च प्रधानदेवते एते ॥९॥

पौर्णमास्याः प्रथमाज्ञानात्सैव प्रथमं प्रयोज्या । स्थानशब्दः पौर्णमास्याधर्मार्थां प्रथम-
सम्बन्धं दर्शयति । प्रास्तावविशेषेऽपि प्रयोगावस्थायां विशेषग्रहणादिति । तेनेद् बोधितं भवति ।
असमाज्ञातानामस्ति चोदनातिज्ञविशेषे पौर्णमासमेव तन्वमिति । दधिपयोभ्यां यागं
कुर्वन्सक्तयज्ञित्युच्यते । यो न सक्तयति तस्येन्द्राग्नी द्वितीया ॥१०॥

सम्प्रत्यतोऽमावास्यायामिन्द्रं महेन्द्रं वाऽनोषोमस्थान आवाहयेत् ॥११॥

ऐतरेयिणः शाखाविशेषास्त एतमुपांशुयाजमुभयोरपि पर्वणोरस्तरेण कृत्विषी इच्छन्ति ॥१२॥

उभयोरपि पर्वणोः कञ्चनोपांशुयाजमेकं नेच्छन्ति ॥१३॥

अन्येषामपीति पिशादीनामग्नौपांशूनां सङ्ग्रहायम् । आवाहनादिषु चतुर्षु निगदेषु यान्यु-
पांशुयाजसम्बन्धीनि पटपदान्वावहादीनि तेषामुपैरिति सङ्ग्रहमात्रं विधीयते । तन्त्रस्वरसाम्य-
पांशोरुचानीत्यनेन सर्वेषामुपसङ्गानां तन्त्रस्वरं विधीयते ॥१४॥

येऽन्य इति सवनाम् सन्निहितविषयत्वात्तेष्वेव निगदेष्विति गम्यते । तद्वचना उपांशुया-
जवचनाः । परोक्षारूढे । येषां पदान्तरसन्निधानादेव विशेषनिष्ठताऽवसीयते न स्वतः । अनुवतादयः
क्रियावचना इत्यर्थः । तेषामुपांशुत्वं प्राप्तमनुवते । उच्येऽसङ्गता विकल्पेन विधीयते ॥१५॥

यागं प्रति बोद्धिं देवतानामपेक्षं प्रत्यक्षमित्युच्यते । तस्य प्राप्तमुपांशुत्वं नियमार्थं विधीयते
तत्पेक्षोपांशुत्वं भवेत् । उपांशुदेवतायाः प्राथम्येऽपि प्रथमदेवतायाः सम्बन्धी योऽग्निशब्द आवाहन-
स्त्विष्टकृत्तितदयोर्न तत्त्वापीति । अत्र किञ्चिदुच्यते । उपांशु पष्टमिति वचनादुपांशुत्वं यागाधम-
तयाऽवगम्यमानं तत्रासम्बन्धादानर्थक्यात्तद्वन्वायेन तत्सम्बन्धिनः शब्दास्परिगृह्य तिष्ठति ।
तत्रावहादीनामाग्न्यादीनां च होता यज्ञादित्यस्य चोपांशुत्वं निश्चितं तन्त्रस्वरं अनुज्ञातः । परो-
क्षाद्यामनुवतादीनां विकल्पेन तन्त्रस्वर उक्तः । प्रत्यक्षस्य विष्वादेवाग्न्यादीनां चोपांशुत्वनियमा-
दस्यस्य सर्वस्य तन्त्रस्वरे प्राप्तं यागानुवाक्ययोराग्न्यादिभिः प्राक्सन्तानविधानादुपांशुत्वमेव
स्थितम् ॥१६॥

चोदनां चोदनां प्रसीति प्रतिचोदनम् । चोदना देवताचोदना । यावत्स्यो देवताचोदिता-
स्तावत्तयावाहनानि भिन्नानोत्पद्यः । प्रत्यावाहनमुच्छ्वासनिःश्वासासिद्धयर्थमिदं भेदसाधनम् ॥१७॥

यत्र बहुभिर्देविभिरेकया याज्यया बह्वीभ्यो देवताभ्यो युगपत्तागाः क्रियन्ते त एकप्रदाना
यागाः । तत्सम्बन्धादेवता अप्येकप्रदाना इत्युच्यन्ते । सर्वा इति बहुवचनं सर्वासां वृथगा-
देवाधम् । आदित्यवचनं सर्वा आदित्यास्त आवाहशब्दप्रयोगार्थम् । सकृद्वचनमन्तेऽपि सकृदेव
यत्तस्यो न यावद्देवतमित्येवमर्थम् ॥१८॥

एकामियेति वचनं यथेकस्या देवतायाः पुरस्तात्स्थितायास्तृशब्दाच्चतुवतादयश्चैकवचनेन
तथेतास्त्वपीति ॥१९॥

निगमेनेकामिव संस्तुषादित्यत्रापि सम्बध्यते । विशेषावहणात्प्रयोजनवत्त्वात्सम्प्रदायाच्च ।
समानामिति । एकशब्दामित्यर्थः । समानार्थामिति । एकप्रयोजनमित्यर्थः ॥२०॥

अथ्यर्वाहितामन्यथा देवतया । निगमेषु सकृद्भूतपादेकवचनेनेव ॥२१॥

आवापिका आवापोद्धारयोस्याः प्रधानदेवता इत्यर्थः । तासु कृतावाहनासु देवानाभ्यपाना-
वाहयेत्स्विष्टकृतं च । पाठोऽनुनासिकलाभाय नकारलोपाम च । होत्रावावहशब्दोः स्विष्ट-
कृतावाहनप्रयोगाय च । किञ्च पठितावाहनानां पाठादेवोच्यते अपि निगमेषु निगमनसिद्धि-
लक्ष्यत इत्येवमर्थम् । आन्यथाः प्रयाजानुयाजदेवताः । अग्निं होत्रावावह स्वं महिमानमाव-
हेत्येतावत्स्विष्टकृतावाहनार्थम् । आवाह जातयेद इत्यादिः सप्तम्यायेत्यन्तो निगदेषः । आवाह-

वचनं सुवजायतेत्यन्तस्पावाहननिगदत्वाय । सामिवेन्द्यं यथास्थितस्तथोर्ध्वजानुरूपविश्या-
दयेदेकवद्वं वेद्यास्तीर्णानि नृणानि वेद्यां भूमी प्रादेशं कुर्याददितिर्मातेति मन्त्रेण ॥२२॥

अध्वर्युपद्वयमुत्तरार्धम् ॥२३॥

मुयादिति जेषः । नायमुत्थानमन्त्रः । पूर्वर्णं च निरपेक्षत्वात् । अत ईदृशो मन्त्रो
मन्त्रसंज्ञकः ॥२४॥

अत्राध्वर्युपद्वयान्न प्रयोजनमधिकमणान्धारम्भणो अध्वर्योरैव कुर्यान्न प्रतिप्रस्थातुरित्येतत् ।
जयथाहोः सन्धिरसस्तस्मिन्देशेऽध्वर्यमन्वारभेत । पार्श्वस्थेन पाणिना । पार्श्वेन तिष्ठतीति
पार्श्वस्थः फनिष्ठिकाप्रदेशे न स्थितो न न्याभूतो नात्तान इत्यर्थः । तेनान्वारभेताध्वर्यम् ॥२५॥

सन्धेन पाणिना पार्श्वस्थेनास पृथाङ्गे नोऽङ्गा वा ॥२६॥

उभयोः साधारणो मन्त्रः । अतो नावर्तते नोऽङ्गते च ॥२७॥

इधमसंनृणानि संमार्गशब्देनोच्यन्तेऽग्निसम्माजनेसाधनत्वात्तेषाम् । तैरनृणैरभ्यात्मं मुखं
संमृजोत । नृणैरिति चचनात्तूष्णभूतेरेव । तैः सम्मृजोत न ग्रन्थिभूतैः पाशभूतैवेति गम्यते ।
अभ्यात्ममात्माभिमुखं पाणितलमवागपवगञ्च सम्माजनम् इति ॥२८॥

सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृप्णीमित्येतत् सर्वत्र भवत्येकप्रकारस्य कर्मण आकृतौ सत्यामिति ।
एकप्रकारशब्देन संस्कारकर्मस्यमुच्यते । एतदुक्तं भवति यत्र संस्कारकर्मणि त्रिराकृतिविधीयते
तत्र सकृन्मन्त्रेण द्विस्तृप्णीमिति । न प्रधानकर्मणि ॥२९॥

होतृपदनमपरेण स्थित्वा प्राहमुखोऽभिमन्त्रयेत् । इदमुदकोपरूपशानं पूर्वाङ्गम् । अग्निसम्माजन-
नृणैरात्मनो मुखसम्माजनादात्मनो यदौष्ठं तच्छ्रान्त्यर्थत्वेनास्य दृष्टार्थत्वं भवति ॥३०॥

दक्षिणं च तदुत्तरञ्च दक्षिणोत्तरम् । तद्वानुपस्थो दक्षिणोत्तरी । तेनोपविशेत् ॥३१॥

एते इति प्रकारमन्त्रविशिष्टयोपहकार्यम् । ते च सर्वथा सर्वासनेषु प्रथमोपवेशने भवतः ।
न द्वितीयादिप्रयोगे इत्येकोऽर्थः । समानेऽव्यासनेऽहर्गणोपहरहः प्रथमोपवेशने भवतः । अयम-
परोऽर्थः । समानेऽपि स्थाने प्रयोगाकृतौ पुनः पुनरावर्त्यते प्रवर्त्यादिषु । अयस्त्रापरोऽपिशब्दा-
लभ्यते । अस्य विधेर्दशपूर्णमासपकरणो पठितत्वात्तदितिदिष्टेप्येष्टिपशुस्रोमेषु भवतो नाग्नि-
होत्रादिष्विति । अङ्गधारणं भवत्येव ॥३२॥

अस्याचार्यस्य द्विः । द्वितीयेऽपि प्रयोगे भवतीत्यभिप्रायः ॥३३॥

इत्याथशतसप्ततिसुत्रटीकायां नारायणवृत्तौ पथमाध्याये तृतीयः खण्डः ॥

१९१६]

संयोजनम्

७१-तमे पत्रे दशमपङ्क्त्यारम्भे

॥ ३ ॥

१५२१

प्रथमेऽनुवाके वैकृतिनक्षत्रकामन्त्रा उक्ताः । अथ द्वितीयतृतीययोः कर्मानुष्ठानाय पुण्यकालो निरूप्यते । तस्य चानारभ्याधीतत्वात्कर्मविशेषसंस्कारापादकस्य वाक्यादेरभावाच्च कत्वर्थत्वं नास्ति किन्तु पुरुषार्थत्वमित्यवगन्तव्यम् । तस्मात्स्मिन्ननुवाके नक्षत्रमुपजीव्य कालविशेषं विधत्ते । ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धया कर्तुं स कियसाणस्य कर्मणश्चानुकूलत्वेन पुण्यं यत्रक्षतमस्ति, उपज्युषमुषःकालसमीपे तत्रक्षतं कालं शब्दं कुर्यात् । आकाशे सूर्योदयदेशादूर्ध्वमेतावति दूरे तत्रक्षतं तिष्ठतीति दृढनिधनं कुर्यात् । उपज्युषमित्य-
स्यैवाभिप्रायः स्पष्टीक्रियते । यस्मिन्काले सूर्य उदात्त तस्मिन्काले तत्रक्षतं पुरुषो नैति न प्राप्नोति । सूर्यप्रकाशेन तिरोहितत्वाद्दृष्टुं न शक्यत इत्युदयात्प्रागेव नक्षत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनुयात् । तत्र नक्षत्रं यावत्प्राप्त्यामुदयं प्राप्य पश्चिमाभिमुखं गच्छति । तथा सति यस्मिन्देसे नक्षत्रस्थानं स्वेन निधत्तं तत्स्थानान्तराचीनः समीपदेशस्तत्रक्षतापेक्षया जघन्यः । तस्मिन्नजघन्यदेशे यावति काले सूर्यो गच्छेत्तावति काले स्वेन कर्तव्यं कर्म कुर्यात् । यत्कर्म करोतीति यत्कारी । तारशब्धिकोर्पुः पुरुषस्तस्मिन् काले प्रारभेत । तथा सति यस्मापि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु तेषां दोषाणामुपशमादयं पुरुषः पुण्यवाह एव तत्कृतवान् भवति । तदेतत्संप्रदायिकम् । यस्मान्मात्स्यो नाम कथिरपिर्यज्ञेणुनामकं शतशुम्भं च पुरुषमीदृशे सुहृते कारयित्वा निःशेषेण श्रेष्ठ्यं प्रापयामास ।

अथ प्रसङ्गात्त्रोक्तद्वये श्रेयःसाधनं नक्षत्रसमूहध्यानं विधत्ते । नक्षत्राण्येव शरीरं यस्य प्रजापतेस्तं प्रजापतिं यः पुरुषो वेदोपास्ते तं पुरुषं लोकद्वये देवा मनुष्याश्च जानन्ति । तथा विभक्त्याप्तियुक्तो भवतीत्यर्थः । यदिद् हस्तनक्षत्रं तदेव प्रजापतेर्हस्तस्थानीयम् । चित्रानक्षत्रं तु शिरःस्थानीयम् । निष्ठया स्वातीनक्षत्रं तु हृदयस्थानीयम् । विशाखानक्षत्रमूहस्थानीयम् । अनुराधानक्षत्रं पादस्थानीयम् । एवमुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः । स एवं वेदेत्यादेः पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ॥